

VU Research Portal

Sporen van Comries rechtvaardigingsleer

Baarssen, Dirk

2021

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Baarssen, D. (2021). *Sporen van Comries rechtvaardigingsleer: Een onderzoek naar de receptie van de rechtvaardigingsleer van Alexander Comrie (1706-1774) in de gereformeerde gezindte in Nederland tijdens de twintigste eeuw.* [, Vrije Universiteit Amsterdam]. Labarum Academic.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Sporen van Comries rechtvaardigingsleer

De publicatie van dit proefschrift is tot stand gekomen met een financiële bijdrage van: Op 't Hof Urk BV, Seafoodchoice Urk BV, Woodteq Houtconstructies Holten BV en Commissie Opleiding en Vorming van de Hersteld Hervormde Kerk.

Dirk Baarsen

Sporen van Comries rechtvaardigingsleer - Een onderzoek naar de receptie van de rechtvaardigingsleer van Alexander Comrie (1706-1774) in de gereformeerde gezindte in Nederland tijdens de twintigste eeuw

© Labarum Academic, Apeldoorn 2021

Omslagontwerp: José van der Meer

Vormgeving: Albert Bloemert

ISBN 978 90 8718 4360

NUR 700

www.labarum.nl

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

VRIJE UNIVERSITEIT

Sporen van Comries rechtvaardigingsleer

Een onderzoek naar de receptie van de rechtvaardigingsleer van
Alexander Comrie (1706-1774) in de gereformeerde gezindte
in Nederland tijdens de twintigste eeuw

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad Doctor
aan de Vrije Universiteit Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
prof.dr. V. Subramaniam,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de Faculteit Religie en Theologie
op vrijdag 10 september 2021 om 11.45 uur
in de aula van de universiteit,
De Boelelaan 1105

door
Dirk Baarssen
geboren te Urk

promotor: prof.dr. W. van Vlastuin
copromotor: prof.dr. A. Goudriaan

Inhoud

Woord vooraf	13
Lijst van gebruikte afkortingen	15
Hoofdstuk 1 Inleiding tot het onderzoek	17
1.1 Inleiding	17
1.2 Biografie Alexander Comrie	19
1.3 Receptie van Comrie	23
1.4 Onderzoeksaanleiding	29
1.5 Onderzoeksvraag	32
1.6 Methode van het onderzoek	37
1.7 Data van het onderzoek	39
1.8 Route van het onderzoek	40
Hoofdstuk 2 Comries theologie van de rechtvaardiging	43
2.1 Inleiding	43
2.2 <i>Het ABC des geloofs</i> (1739)	44
2.2.1 Het rechtvaardigend geloof	45
2.2.2 De orde van rechtvaardiging en heiliging	49
2.2.3 Vergeving van zonde	50
2.2.4 De vereniging met Christus	51
2.2.5 Het aanbod van genade	53
2.2.6 Evaluatie	54
2.3 <i>Eigenschappen des zaligmakenden geloofs</i> (1744)	55
2.3.1 De oorzaken van de rechtvaardiging	55
2.3.2 Rechtvaardiging in het geweten	57
2.3.3 Tegen de antinomiaanse rechtvaardigingsleer	61
2.3.4 De vereniging met Christus	65
2.3.5 De wedergeboorte	67
2.3.6 De heilszekerheid	68
2.3.7 Evaluatie	71
2.4 <i>Verklaaringe van den Heidelbergse Catechismus</i> (1753)	72
2.4.1 De voorafgaande imputatie	74
2.4.2 Imputatie en geloof	75
2.4.3 De vereniging met Christus	78

INHOUD

2.4.4	Het geloofsbegrip	80
2.4.5	<i>Berigt nopens de waarschuwinge</i> (1755)	86
2.4.6	Evaluatie	87
2.5	Samen met Holtius (1753-1756)	88
2.5.1	'De Oude Calviniaanse Societeit' (1753)	90
2.5.2	De tweede samenspraak (1753)	91
2.5.3	De vijfde samenspraak (1754)	92
2.5.4	De zevende samenspraak (1756)	92
2.5.5	Evaluatie	95
2.6	Verhandelingen en brieven over de rechtvaardiging (1757-1761)	96
2.6.1	<i>De zondaar gerechtvaardigt</i> (1757)	96
2.6.2	<i>De leere der waarheit</i> (1757)	97
2.6.3	<i>Missive</i> (1757)	99
2.6.4	<i>Brief over de rechtvaardigmakinge</i> (1761)	101
2.7	De ontwikkeling van Comries theologie	110

Hoofdstuk 3 De receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Kerken in Nederland

		113
3.1	Inleiding	113
3.1.1	Het ontstaan van de Gereformeerde Kerken in Nederland	113
3.1.2	De onderzochte auteurs	115
3.2	Abraham Kuypers (1837-1920)	116
3.2.1	<i>The Catholic Presbyterian</i> (1882)	117
3.2.2	<i>Het werk van den Heilige Geest</i> (1888)	118
3.2.3	Kuypers geloofsbegrip	120
3.2.4	Kuypers dogmatiekcollege over Comrie	124
3.2.5	<i>E Voto Dordraceno</i> (1892-1895)	125
3.2.6	Evaluatie	126
3.3	Herman Bavinck (1854-1920)	127
3.3.1	Een pastorale conferentie (1894)	128
3.3.2	<i>Gereformeerde Dogmatiek</i> (1911)	130
3.3.3	<i>Magnalia Dei</i> (1909)	134
3.3.4	Evaluatie	135
3.4	Lindeboom en de rechtvaardiging van eeuwigheid	136
3.4.1	Lindeboom over de rechtvaardiging van eeuwigheid	137
3.4.2	De positie van Kampen en Lindeboom	139
3.4.3	De rechtvaardigingsleer op de synodetafel	143
3.4.4	Evaluatie	147
3.5	Anthonie Gerrit Honig (1864-1940)	147

INHOUD

3.5.1	Een leven lang Comrie	148
3.5.2	<i>Handboek van de Gereformeerde Dogmatiek</i> (1938)	149
3.5.3	Evaluatie	152
3.6	Abraham Kuyper junior (1872-1941)	153
3.6.1	<i>De Band des Verbonds</i> (1928)	153
3.6.2	<i>De Heraut</i> (1935)	154
3.6.3	Evaluatie	156
3.7	Gerrit Cornelis Berkouwer (1903-1996)	157
3.7.1	<i>Geloof en rechtvaardiging</i> (1949)	158
3.7.2	Evaluatie	158
3.8	Na Berkouwer	158
3.9	Evaluatie	160

Hoofdstuk 4 De receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Christelijke Gereformeerde Kerk(en)

4.1	Inleiding	163
4.1.1	Het ontstaan van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en)	163
4.1.2	De onderzochte kerkbladen: <i>De Wekker</i> en <i>Bewaar het Pand</i>	164
4.1.3	De onderzochte auteurs	166
4.2	Frederik van Lingen (1832-1913) en Jacobus Wisse (1843-1921)	166
4.2.1	Van Lingen over Kuypers theologie	167
4.2.2	Van Lingen over Kuypers rechtvaardigingsleer	168
4.2.3	Wisse en Van Velzen over Kuypers rechtvaardigingsleer	172
4.2.4	Evaluatie	172
4.3	Hector Janssen (1872-1944)	173
4.3.1	Janssen over Winckels autoriteiten	173
4.2.3	Evaluatie	177
4.4	Jacob Jan van der Schuit (1882-1968)	178
4.4.1	Van der Schuit over Kuypers rechtvaardigingsleer	178
4.4.2	Het beroep op Comrie	179
4.4.3	College over Comries rechtvaardigingsleer	180
4.4.4	Evaluatie	182
4.5	Pieter Johannes Marie de Bruin (1868-1946)	182
4.5.1	De Bruin over de neo-gereformeerde rechtvaardigingsleer	183
4.5.2	Het beroep op Comrie	183
4.5.3	Kritiek op de rechtvaardiging van eeuwigheid	185
4.5.4	Evaluatie	186
4.6	Hendrik van Leeuwen (1906-1988)	187
4.6.1	Van Leeuwen over Comrie en Kuyper	187

INHOUD

4.6.2	Evaluatie	188
4.7	Jan van Genderen (1923-2004)	188
4.7.1	Van Genderens uitgangspunt	189
4.7.2	De rechtvaardiging van eeuwigheid: Comrie en Kuyper	189
4.7.3	De rechtvaardiging door het geloof	190
4.7.4	Evaluatie	192
4.8	Willem van 't Spijker (1926-)	192
4.8.1	Comries geloofsbegrip	192
4.8.2	Kritiek op Comries rechtvaardigingsleer	193
4.8.3	Evaluatie	195
4.9	Willem Hendrik Velema (1929-2019)	196
4.9.1	De rechtvaardiging van eeuwigheid	197
4.9.2	De rechtvaardiging in het geweten	197
4.9.3	Evaluatie	198
4.10	Evaluatie	199
Hoofdstuk 5 De receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Bond (Nederlandse Hervormde Kerk)		202
5.1	Inleiding	202
5.1.1	De Gereformeerde Bond	203
5.1.2	Te bespreken auteurs	205
5.2	Jan Gerrit Woelderink (1886-1956)	205
5.2.1	De rechtvaardiging van eeuwigheid	206
5.2.2	De rechtvaardiging in Christus' opstanding	207
5.2.3	De dadelijke rechtvaardiging	207
5.2.4	Leven vóór de bewuste rechtvaardiging	207
5.2.5	Woelderinks strijd tegen het subjectivisme	208
5.2.6	Kritiek op Comrie	209
5.2.7	De rechtvaardiging in de evangeliebelofte	211
5.2.8	De rechtvaardiging door het geloof	212
5.2.9	Marinus Huizer (1879-1958) over Woelderinks Comrie-receptie	214
5.2.10	Evaluatie	216
5.3	Leendert Vroegindeweyj (1901-1969)	218
5.3.1	De rechtvaardiging van eeuwigheid	219
5.3.2	De andere delen van Comries rechtvaardigingsleer	220
5.3.3	De toeleidende weg tot de rechtvaardiging	221
5.3.4	Het geloof vóór de rechtvaardiging	222
5.3.5	Evaluatie	225

INHOUD

5.4	Jacobus Teunis Doornenbal (1909-1975)	226
5.4.1	De trappen in Comries rechtvaardigingsleer	226
5.4.2	Evaluatie	228
5.5	Jacob van Sliedregt (1914-1973)	229
5.5.1	De bewuste rechtvaardiging	230
5.5.2	Trappen in de rechtvaardiging	230
5.5.3	Evaluatie	232
5.6	Klaas Exalto (1919-2003)	233
5.6.1	De analyse van Exalto	234
5.6.2	De kritiek van Exalto	234
5.6.3	Evaluatie	237
5.7	Cornelis Graafland (1928-2004)	239
5.7.1	Graaflands proefschrift (1961)	239
5.7.2	Graafland over Comrie (1986)	242
5.7.3	<i>Van Calvijn tot Barth</i> (1987)	243
5.7.4	Arie de Reuver (1942-) in het spoor van Graafland	245
5.7.5	Evaluatie	246
5.8	Willem van Gorsel (1931-2011)	247
5.9	Evaluatie	248

Hoofdstuk 6 De receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Gemeenten

		252
6.1	Inleiding	252
6.1.1	Het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten	252
6.1.1	De onderzochte auteurs	253
6.2	Gerrit Hendrik Kersten (1882-1948)	254
6.2.1	Comrie als gids, godgeleerde en kampioen	256
6.2.2	De Heidelbergse Catechismus	258
6.2.3	Vragenbeantwoording over de rechtvaardiging	261
6.2.4	<i>Korte lessen over Kort Begrip</i> (1940)	264
6.2.5	<i>De Gereformeerde Dogmatiek</i> (1950)	266
6.2.6	Evaluatie	268
6.3	Lubbertus Rijkse (1902-1969)	269
6.3.1	De standen in het genadeleven	270
6.3.2	Evaluatie	272
6.4	Arie Elshout (1923-1991)	274
6.4.1	Christus als Profet, Priester en Koning	274
6.4.2	Evaluatie	277
6.5	Arie Vergunst (1926-1981)	279

INHOUD

6.5.1	De rechtvaardigingsleer	280
6.5.2	Comrie als theologische identiteit	281
6.5.3	Evaluatie	282
6.6	Hendrik Paul (1928-2019)	283
6.6.1	Comrie in de biografie	283
6.6.2	Comries <i>Eigenschappen</i>	283
6.6.3	Evaluatie	284
6.7	Alexander Snoep (1930-1988)	284
6.7.1	Gerechtvaardigd vóór het geloof	285
6.7.2	Evaluatie	285
6.8	Johan Blaauwendraad (1940-)	285
6.8.1	<i>Het is ingewikkeld geworden</i> (1997)	286
6.8.2	<i>De leer tegen het licht</i> (2000)	287
6.8.3	Evaluatie	291
6.9	Jan Schipper (1946-)	290
6.9.1	Comries distincties gangbaar in de zeventiende eeuw?	290
6.9.2	Evaluatie	291
6.10	Aart Moerkerken (1947-)	292
6.10.1	Bewonderaar, verdediger en vertolker van Comrie	292
6.10.2	De standen in het geestelijke leven (1977)	293
6.10.3	De rechtvaardiging van eeuwigheid (1988)	296
6.10.4	Evaluatie	299
6.11	Evaluatie	299

Hoofdstuk 7	De receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland	303
7.1	Inleiding	303
7.1.1	Het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland	303
7.1.2	De onderzochte auteurs	305
7.2	Cornelis Steenblok (1894-1966)	305
7.2.1	Comrie over de beloften	307
7.2.2	<i>De Gereformeerde Dogmatiek</i>	309
7.2.3	Evaluatie	312
7.3	Jacob Boeder (1925-1991)	312
7.3.1	De rechtvaardiging	313
7.3.2	Evaluatie	315
7.4	Frans Mallan (1925-2010)	316
7.4.1	Antwoord per brief	316
7.4.2	Evaluatie	319

INHOUD

7.5	Lubbertus Marius Petrus Scholten (1939-2020)	320
7.5.1	Comrie over de rechtvaardiging	320
7.5.2	Evaluatie	321
7.6	Evaluatie	321
Hoofdstuk 8	Conclusies	324
8.1	De invloed van Comrie	324
8.2	De betekenis van ons onderzoek	325
8.3	Theologische conclusies over Comries rechtvaardigingsleer	329
8.4	Gereformeerde Kerken in Nederland	334
8.5	Christelijke Gereformeerde Kerk(en)	336
8.6	De Gereformeerde Bond (Nederlandse Hervormde Kerk)	338
8.7	Gereformeerde Gemeenten (in Nederland)	339
8.8	Lessen voor de gereformeerde theologie	343
Samenvatting		347
Summary		351
Bijlage 1	Bibliografie Comrie	355
Bijlage 2	Overzicht van Comrie-studies	365
Bibliografie		371
Personenregister		409

Woord vooraf

‘Ik ben opgegroeid met de oude schrijvers, die als centrale vraag stelden: “Hoe kan ik voor Gods aangezicht verschijnen?”’¹ Deze zin, die ik las in een interview met K. Exalto (1997), geldt ook voor mijn eigen afkomst. Kerkelijk ben ik opgegroeid in een gemeente waar de oude schrijvers werden gelezen.² De vraag hoe met God in het reine te komen, stond inderdaad centraal. Mijn opa W. de Vries, die ouderling was in deze vrije gereformeerde gemeente op Urk, had een grote bibliotheek met oude schrijvers en leverde ook preken die opnieuw werden uitgegeven door stichting De Tabernakel.³

Het nut van mijn onderzoek kan onderstreept worden met een andere uitspraak van Exalto: ‘Ik heb getracht een paar grote mannen uit te kiezen, op hun rug te kruipen, zodat je wat meer zou zien dan wat recht voor je ligt.’⁴ Of om Paulus te citeren in Efeze 3:18 en 19: *Opdat gij ten volle kondet begrijpen met al de heiligen, welke de breedte en lengte en diepte en hoogte is, en bekennen de liefde van Christus, die de kennis te boven gaat, opdat gij vervuld wordt tot al de volheid Gods.*

Een promotiestudie en het schrijven van een proefschrift vormen een hele onderneming. Het is te vergelijken met het beklimmen van een hoge en soms steile heuvel. Uiteindelijk is het uitzicht vanaf de heuveltop prachtig, maar er is ook een reis naartoe. Ook onderweg kan er al veel moois worden bezichtigd.

Het is hier de plaats om een aantal mensen te bedanken die mij op mijn reis gesteund en geholpen hebben, maar allereerst komt de Heere alle dank en eer toe. Hij heeft mij de lust, de kracht en het inzicht heeft gegeven om deze promotiestudie te kunnen en mogen voltooien. In het algemeen wil ik mijn beide promotoren bedanken voor alle energie en aandacht die ze in mij en in dit project hebben willen steken. Ik heb daarvan niet alleen technisch maar ook inhoudelijk veel geleerd. Mijn promotor prof.dr. W. van Vlastuin dank ik voor zijn enthousiaste en professionele begeleiding. Hij heeft mij eerder ook begeleid met mijn bachelor- en masterscriptie. Tevens dank ik mijn copromotor prof.dr. A. Goudriaan, die met zijn oog voor detail en kennis van de wetenschappelijke literatuur veel heeft bijgedragen aan de kwaliteit van het onderzoek en de inhoud van het proefschrift.

1. Exalto, ‘In de formulieren en de belijdenis klopt mijn hart’, 83.

2. Van der Zwaag, ‘Schotse schrijvers op Urker kansel’, 2.

3. De Vries, ‘Zaaien met gulle hand’, 92-95.

4. Exalto, ‘In de formulieren en de belijdenis klopt mijn hart’, 82.

M. de Graaf dank ik voor zijn betekenisvolle interesse in mijn promotiestudie. Hij heeft een conceptversie van mijn proefschrift meegelezen en van nuttige opmerkingen en waardevolle suggesties voorzien. Zo kon ik profiteren van zijn kennis op het gebied van de Nadere Reformatie. In het verleden verzorgde hij de cursussen voor de Stichting Studie Nadere Reformatie en bestudeerde hij deze kerkhistorische beweging in de achttiende eeuw. In dit verband bedank ik ook mijn schoonvader ing. J. Zeeman als meezeer.

Ik dank R. Mulder, oud-docent Nederlands, voor het stilistisch doornemen van mijn manuscript. Eveneens bedank ik C. Bregman die taalkundige aandacht besteed heeft aan een conceptversie van het proefschrift. Eerder mocht ik hem helpen door verschillende van zijn hertalingen door te nemen. Niet alleen werk van Comrie (*Herstel voor een biddend hart* 2018), maar ook van W. Teellinck (*Geestelijk sieraad van Christus' bruiloftskinderen* 2019 en *De Toetssteen van het geloof* 2021) en T. van der Groe (*De genezing van de blinde Bartimëus* 2020). Ook bedank ik S. Gillies uit Dingwall (Schotland), vrijwilligster aan het Highland Theological College. Zij gaf jarenlang les in Duits en Frans in het voortgezet onderwijs. Zij was zo vriendelijk de Engelse samenvatting te controleren.

Mijn vrouw Grietje dank ik voor haar trouwe liefde. Mijn kinderen Jan en Willem voor de blijdschap en liefde die ze geven. Jan zei weleens: ‘Ben je nou nog met Comrie bezig?’ Aan mijn vrouw en kinderen is het proefschrift opgedragen.

Ik dank de sponsors die bereid waren om financieel gulhartig en substantieel bij te dragen in de financiering van de publicatie van deze studie. De namen van hun bedrijven staan aan het begin van mijn proefschrift ook vermeld. Ook dank ik Labarum Academic, in het bijzonder W. Hulsman en A. Exalto-Boonzaaijer, voor de goede samenwerking en de bereidheid om deze promotiestudie uit te geven.

Ten slotte dank ik de promotiecommissie, bestaande uit prof.dr. H. van den Belt, prof.dr. M. Wisse, prof.dr. S. Hiebsch, prof.dr. J. van Saane en dr. G.A. van den Brink, voor het lezen en beoordelen van het manuscript alsook voor het geven van suggesties.

Lijst van gebruikte afkortingen

<i>APT</i>	<i>A Puritan Theology</i> , 2012
<i>BLGNP</i>	<i>Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme</i> , deel I 1978 – deel II 1983 – deel III 1988 – deel IV 1998 – deel V 2001 – deel VI 2006
<i>BHP</i>	<i>Bewaar het Pand</i> , 1966 –
<i>CGK</i>	Christelijke Gereformeerde Kerk(en), 1892 –
<i>DL</i>	Dordtse Leerregels, 1619
<i>DNB</i>	<i>Dictionary of National Biography</i> , 1885-1912
<i>DNR</i>	<i>Documentatieblad Nadere Reformatie</i> , 1977 –
<i>DSB</i>	<i>De Saambinder</i> , 1919 – kerkelijk orgaan van de Gereformeerde Gemeenten
<i>DSCHT</i>	<i>Dictionary of Scottish Church History & Theology</i> , 1993
<i>DWR</i>	<i>De Wekker</i> , 1892 – orgaan van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en)
<i>DWV</i>	<i>De Waarheidsvriend</i> , 1912 – orgaan van de Gereformeerde Bond
<i>DWS</i>	<i>De Wachter Sions</i> , 1953 – orgaan van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland
<i>ENR</i>	<i>Encyclopedie Nadere Reformatie</i> deel 1 2015, deel 2 2016, deel 3 2020
<i>GB</i>	Gereformeerde Bond, 1906 –
<i>GG</i>	Gereformeerde Gemeenten, 1907 –
<i>GGiN</i>	Gereformeerde Gemeenten in Nederland, 1953 –
<i>GKiN</i>	Gereformeerde Kerken in Nederland, 1892-2004
<i>GWB</i>	<i>Gereformeerd Weekblad</i> , 1899-2007 – blad voor de gereformeerde gezindte binnen en buiten de Nederlandse Hervormde Kerk
<i>HC</i>	Heidelbergse Catechismus, 1563
<i>KOGGiN</i>	<i>Kerkblad der Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland</i> , 1977
<i>MAJT</i>	<i>Mid-America Journal of Theology</i> 1989 –
<i>NGB</i>	Nederlandse Geloofsbelijdenis, 1561
<i>NNBW</i>	<i>Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek</i> , 1911-1937
<i>ODNB</i>	<i>Oxford Dictionary of National Biography</i> , 2004
<i>PRJ</i>	<i>Puritan Reformed Journal</i> , 2009 –
<i>PRRD</i>	<i>Post-Reformation Reformed Dogmatics</i> , tweede editie 2003
<i>RD</i>	<i>Reformatorisch Dagblad</i> , 1971 –
<i>TBR</i>	<i>The Bavinck Review</i> , 2010 –
<i>TR</i>	<i>Theologia Reformata</i> , 1958 –
<i>VU</i>	Vrije Universiteit Amsterdam
<i>WCF</i>	Westminster Confession of Faith, 1647

Hoofdstuk 1

Inleiding tot het onderzoek

1.1 Inleiding

In dit onderzoek staat de receptie van de theologie van Alexander Comrie (1706-1774) centraal. Het onderzoek spitst zich toe op Comries rechtvaardigingsleer in de ‘gereformeerde gezindte’¹ in Nederland tijdens de twintigste eeuw. Het begrip ‘rechtvaardigmaking’ is gangbaar in de Dordtse Leerregels (1619),² in de Statenvertaling (1637),³ die door Comrie werd gebruikt,⁴ maar ook al in de Deux-Aesbijbel (1562) werd het woord ‘rechtueerdichmakinghe’ gebruikt.⁵ In de Engelse King James-vertaling (1618), die Comrie uit zijn jeugd kende, wordt het woord ‘justification’ gebruikt. Volgens Comrie was er geen reden om voorkeur te geven aan de term rechtvaardiging, omdat het er inhoudelijk om gaat welke betekenis men aan het begrip geeft.⁶ Comrie zag de rechtvaardiging als een juridisch begrip waarin de zondaar uit genade rechtvaardig verklaard wordt. Het gevolg van deze verklaring is dat de zondaar vrijgesproken is van schuld en straf. De zonden zijn hem vergeven. In de theologie wordt hierbij ook gesproken van imputatie of toerekening van Christus’ gerechtigheid als een geschenk van God. Deze vormt de basis voor de

-
1. Zie voor het ontstaan van dit begrip: Golverdingen, *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte*, 36-38. G. Groen van Prinsterer (1801-1876) gebruikte dit begrip om de belangen van de afgescheidenen te verdedigen voor de rechtbank. Het woord ‘gereformeerd’ ziet op het onderschrijven van de gereformeerde belijdenis als uitdrukking van het gemeenschappelijke geloof. Het begrip ‘gereformeerde gezindte’ is een veel gebezigde uitdrukking. Niet alleen afgescheidenen vallen eronder, maar ook hervormden. Zie bijvoorbeeld Aalders e.a., *Tien keer gereformeerd*, 5-6. In deze bundel komen tien vertegenwoordigers van onderscheiden kerken binnen de gereformeerde gezindte aan het woord: de Nederlandse Hervormde Kerk, de Christelijke Gereformeerde Kerk(en), Gereformeerde Gemeenten, Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), Gereformeerde Kerken in Nederland, Gereformeerde Gemeenten in Nederland, Vrijgemaakt Gereformeerde Kerken buiten verband en Oud Gereformeerde Gemeenten. Voor de historiografie van de gereformeerde gezindte: Van Lieburg, ‘Toe-eigening van de bevindelijke traditie ‘refogeshiedenis’.
 2. Dordtse Leerregels, hoofdstuk 1 verwerping van dwalingen artikel 3; hoofdstuk 2 verwerping van dwalingen artikel 4; hoofdstuk 5 artikel 6; hoofdstuk 5 verwerping van dwalingen artikel 1 en 3.
 3. Vgl. Bremmer, ‘Bijbelvertaling’.
 4. Bijvoorbeeld Romeinen 4:25; 5:16; 5:18
 5. Zie Romeinen 5:16 en 18.
 6. Comrie zegt: ‘Rechtigmaakinge, Rechtvaerdiginge (het scheelt my niet hoe men het noemt, als men maar de zaake zelfs vast houdt; elk kan zyn kindt een naam na zyn believen geeven)’ Zie: Comrie, *Brief*, 53.

onverdiende vrijspraak. In dit onderzoek worden beide termen rechtvaardigmaking en rechtvaardiging gebruikt in de genoemde betekenis van rechtvaardigverklaring.

De invloed van Comries theologie werkt door in de eenentwintigste eeuw. Bijvoorbeeld aan de Theologische School in Rotterdam waar de predikanten van de Gereformeerde Gemeenten worden opgeleid.⁷ Met enige regelmaat wordt er in de gereformeerde gezindte over Comries theologie gepubliceerd. Dat varieert van artikelen in een landelijk kerkblad,⁸ het verenigingsblad van een studentenvereniging,⁹ artikelen in de reformatorische krant¹⁰ tot lemmata in een wetenschappelijke encyclopedie.¹¹ Comries theologie geeft ook aanleiding voor polemieken. In het jaar 2012 verscheen een boek van de oud gereformeerde predikant A. Kort met als titel *Wedergeboorte of schijngeboorte*.¹² Kort houdt Comrie verantwoordelijk voor het leren van een schijngehoof met de naam wedergeboorte. Hij verzet zich tegen een theologie van onbewuste levendmaking, wedergeboorte en rechtvaardiging.¹³ Het begrip levendmaking dat Kort gebruikt, duidt op de eerste principiële vernieuwing van het hart. God werkt dit begin van het geestelijke leven. Dit wordt ook wedergeboorte in engere zin genoemd.¹⁴ De wedergeboorte in ruimere zin ziet op heel het proces van levensvernieuwing. In landelijke kerkbladen verschenen reacties op het boek van Kort in de vorm van artikelen(series): in *De Saambinder* ‘Comrie onder vuur’¹⁵ van J.M.D. de Heer,¹⁶ in *De Wachter Sions* ‘Is de leer van Comrie

-
7. Volgens de huidige rector G. Clements staat Comrie bij dogmatiek en kerkgeschiedenis in het opleidingsplan hoog op de agenda. J.M.D. de Heer, docent aan deze school, mailde mij (19-4-2021) dat het boek *Eigenschappen* van Comrie behoort tot de studiestof.
 8. In 2018 verscheen een artikelenserie in *De Saambinder* over de rechtvaardiging met als uitgangspunt een preek van Comrie hierover. Madern, ‘Rechtvaardig door het geloof 1-6’.
 9. In *Documentum* 2018 van de studentenvereniging Depositum Custodi bijvoorbeeld. De vereniging kent leden uit verschillende kerken: Protestantse Kerk in Nederland, Hersteld Hervormde Kerk, Christelijke Gereformeerde Kerk(en) en (Oud) Gereformeerde Gemeenten (in Nederland). Zie: Polder, ‘Reformatie van de leer. Over het leven, het werk en de invloed van Alexander Comrie’; Van Hattem, ‘Herstel voor een biddend hart’.
 10. In juni 2012 werd er in het *RD* over de interpretatie van Comries theologie gediscussieerd. Zie: Van den Brink, ‘Comrie introduceerde verkeerde definitie arminianisme’; Baarssen, ‘Voor Comrie is geloof gave, instrument en daad’ en Rouwendal, ‘Angst voor arminianisme niet enige drijfveer Comrie’.
 11. In deel 3 van de *Encyclopedie Nadere Reformatie* (2020) levert een zoekactie naar de naam Comrie in het elektronisch doorzoekbaar bestand maar liefst 128 treffers op.
 12. Kort, *Wedergeboorte of schijngeboorte*. Zie voor een interview met Kort: Van ’t Hul, ‘Het rechtvaardigend geloof’. Kort was van 1993 tot 1997 hervormd predikant in Garderen.
 13. Kerkredactie, ‘Publicatie ds. Kort roept veel reactie op’. In het *Reformatorisch Dagblad* werd het boek gerecenseerd door de hersteld hervormde predikant Tj. de Jong. Zie: De Jong, ‘Wedergeboorte of schijngeboorte’. Zie over hem: Heemskerk, ‘Ds. Tj. de Jong (1942-2014)’.
 14. Paul, *Uit genade*, 39-61.
 15. De Heer, ‘Comrie onder vuur 1-6’.
 16. Zie voor hem: <https://www.gergeminfo.nl/voorgangers/jmd-de-heer>. Geraadpleegd 30 juni 2018.

onbijbels?’¹⁷ van J. Roos, in *Bewaar het Pand*¹⁸ van P. Roos¹⁹ en in het *Kerkblad*²⁰ van P. de Vries.²¹ Van Kort verscheen in 2015 nog een volgend boek waarin hij op hetzelfde aambeeld sloeg. Kort schrijft: ‘Het is mijn verlangen dat de leer van de rechtvaardiging van de goddeloze weer op alle kansels mag klinken, want alleen vijanden en geen zogenaamd wedergeborenen, worden met God verzoend’.²² Uit al deze publicaties blijkt dat Comries theologie in de gereformeerde gezindte nog steeds actueel is. Ze blijkt een bron te zijn voor verschillende historische en theologische analyses, interpretaties, evaluaties en toepassingen.

In dit hoofdstuk wordt eerst een korte biografie gegeven van Alexander Comrie (1.2). Hierna volgt een overzicht van de ontvangst van Comries theologie, waarbij er enkele auteurs en studies genoemd worden die zich, zij het heel summier, hebben uitgelaten over Comries receptie in Nederland (1.3). Hoewel het meer dan honderdvijfentwintig jaar geleden is dat er een dissertatie over Comrie verscheen, is er toch steeds een brede belangstelling geweest voor zijn theologie in het theologisch en kerkhistorisch onderzoek.

Vervolgens wordt de onderzoeksaanleiding beschreven (1.4) die geleid heeft tot de specifieke onderzoeksvraag van deze studie. Hierna kom ik tot de centrale onderzoeksvraag waar deze studie antwoord op moet geven (1.5). De centrale onderzoeksvraag bakent het onderzoeksveld af en geeft de focus aan van het onderzoek. Daarna wordt ingegaan op de gebruikte methode voor het onderzoek (1.6), waarna een verantwoording volgt van het materiaal dat gebruikt is voor dit onderzoek (1.7). De criteria die gekozen zijn om dit materiaal af te bakenen worden benoemd. Aansluitend wordt de verdere route van het onderzoek (1.8) aangegeven.

1.2 Biografie Alexander Comrie

Voor de bibliografie van Comries publicaties verwijs ik naar **bijlage 1**. De bronnen voor de nu volgende korte biografie zijn te vinden in **bijlage 2**. Persoonsnamen worden in deze paragraaf voluit geschreven.

Alexander Comrie werd geboren op 16 december 1706 in Perth in Schotland. Hij was de zoon van Patrick Comrie en Rachel Vause. Het huis waar zijn ouders

17. Roos, ‘Is de leer van Comrie onbijbels? 1-7’.

18. Roos, ‘Rechtvaardigmaking’.

19. Vaste medewerker van de behoudende christelijke gereformeerde periodiek *Bewaar het Pand*. Voor enige informatie zie: Kerkredactie, ‘Ds. P. Roos (CGK) vijftig jaar in het ambt’.

20. De Vries, ‘Wedergeboorte of schijngeboorte 1-3’.

21. Zie over hem: Stolk, ‘Dr. P. de Vries wil uitnodigen en confronteren’ (interview met dr. P. de Vries).

22. Kort, *Het rechtvaardigend geloof*, 16.

gewoond hebben in het plaatsje Comrie, bestaat nog. Onduidelijk is of Comrie hier ook geboren is en of hij in de stad Perth of in het dorpje Comrie gedoopt is. Patrick Comrie was landeigenaar en kwam later als ambtenaar en advocaat in dienst van de overheid. Comries moeder Rachel was een kleindochter van Andrew Gray (1633-1656), de jonggestorven predikant van de kathedraal in Glasgow.²³ De weduwe van Gray trouwde later met een andere predikant, George Hutcheson (ca. 1615-1674).²⁴ Uit het huwelijk tussen Patrick Comrie en Rachel Vause werden twee kinderen geboren: Joanna en Alexander. Comrie spreekt in zijn geschriften wel over de kinderverzorgster aan wie de opvoeding van de kinderen was toevertrouwd, maar nooit over zijn ouders. In Perth bezocht Alexander de Grammar School, waar onderwijs werd gegeven in Latijn, Hebreeuws en Grieks.

In zijn jeugd heeft Alexander de broers Ralph (1685-1752)²⁵ en Ebenezer (1680-1754)²⁶ Erskine horen preken²⁷ en catechiseren in de St. John's Kirk te Perth. Met een van 'de groote ERSKINES' werd hij zelfs bevriend.²⁸ Wellicht moeten we hier denken aan Ralph, van wie Comrie verklaart: 'myn getrouwen ouden Vrient Ralph Erskine, welken Godt tot myne bestiering in myn jeucht gebruikt heeft'.²⁹ De Erskines maakten later deel uit van de zogeheten Secession, die in 1733 ontstond toen een aantal predikanten uit protest tegen de nationale kerk apart met een eigen presbytery gingen vergaderen. Op den duur werden zij geheel onafhankelijk van de landelijke Schotse Kerk (Church of Scotland).³⁰ De bezwaren van de Secession waren gericht tegen het patronaatsrecht en tegen het feit dat de kerkvergadering geen ernst maakte met het handhaven van de gereformeerde leer. Comrie oordeelde positief over de geschriften van de beide Erskines en over die van hun collega Thomas Boston (1676-1732),³¹ die hij naar eigen zeggen goed gekend heeft.³² Comrie

23. Pearce, 'Andrew Gray'; Lachman, 'Andrew Gray'; Galloway, 'Andrew Gray'.

24. Holfelder, 'George Hutcheson'. Comrie schreef later een voorrede op een Nederlandse vertaling van een Bijbelverklaring van Hutcheson over de kleine profeten.

25. Lachman, 'Ralph Erskine'.

26. Lachman, 'Ebenezer Erskine'.

27. Charnock, *Godt verzoend, de wet in haren tweederleyen eisch verheerlykt en van haren vloek ontwapent* voorrede VI. Comrie is blij met de uitgave van de goede geschriften van de Erskines en zegt dat hij de meeste van hun preken, die in Comries tijd verschenen zijn bij Pelt en Douci in Rotterdam, in zijn jeugd gehoord heeft.

28. Comrie, *Berigt nopens de waarschuwinge van de Heer J.J. Schultens, tegen de Catechismus-verklaringe van den Heer Alex. Comrie*, 25. Hierna: Comrie, *Berigt*.

29. Hutcheson, *Sakelyke en practicale verklaringe van de twaalf kleine propheten; door den geleerden en godtzaligen heere Mr. George Hutcheson, wel eer bedienaar des h. Euangeliums te Edenburg in Schotlandt. [...] Getrouwelyk uit het Engelsch vertaalt* deel 3 voorreden, Leiden 1748.

30. Werner, *De Schotse kerkgeschiedenis*, 59-60.

31. Ryken, 'Thomas Boston'; Lachman, 'Thomas Boston'.

32. Comrie, 'Voorreden aan den Leezer. In zich vervattende eene Beknopte Verhandeling van het Verbondt der Werken' in Boston, *Eene beschouwing van het verbondt der genade uit de heilige*

zorgde in de Republiek voor een eerste vertaling in het Nederlands van Bostons *Eene Beschouwing van het Verbondt der Genade* (1741).³³

Boston en de Erskines staan bekend als Marrowmen.³⁴ Zij danken hun naam aan de verdediging van het boek *The Marrow of Modern Divinity* (1645) van Edward Fisher.³⁵ Dit boek werd in de zeventiende eeuw negatief beoordeeld door Richard Baxter (1615-1691)³⁶ op grond van vermeende antinomianse uitdrukkingen. Omgekeerd werd Baxter vanwege zijn boek *Aphorismes of Justification* (1649) beschuldigd van arminianisme, papisme en pelagianisme. Boston vond *The Marrow of Modern Divinity* in het jaar 1700 bij een gemeentelid in Simprim en beschouwde het 'als merg voor de ziel'. Hij maakte er ook andere predikanten mee bekend. James Hog³⁷ gaf het werk opnieuw uit in 1718. Dit werd de aanleiding tot de zogeheten 'Marrow Controversy',³⁸ die leidde tot een veroordeling van het boek door de synode in 1720. Deze beslissing werd herhaald door de synode op 20 mei 1722. Ondanks of misschien juist dankzij de veroordeling verscheen er in 1726 een nieuwe editie van het boek met kanttekeningen van Boston. Het controversiële boek werd door Comrie voor het eerst in het Nederlands uitgegeven in 1757 met als titel *Mergh des Euangeliums*.³⁹

Volgens Comrie was de Schotse kerk ijverig in het bestrijden van dwalingen in de leer. Tijdens avondmaalsbedieningen werden deze dwalingen genoemd in naamlijsten van hen die van het avondmaal werden uitgesloten. Comrie vertelde dat hij veel avondmaalsbedieningen op verschillende plaatsen bijwoonde, maar dat dit telkens weer plaatsvond. Hij typeerde degenen die van de avondmaalstafel geweerd werden, als 'Arianen, Pelagianen, Papisten, Socinianen, en Remonstranten, maar ook alle Baxterianen'.⁴⁰ Hierdoor werd Comrie naar eigen zeggen vanaf zijn jeugd bevreesd voor en vervuld met afkeer van de genoemde dwalingen.

gedenkschriften: waar in de onderhandelende personen, die dat verbondt hebben aangeaan, hoe en wanneer het gemaakt zy, deszelfs deelen, zoo wel voorwaardelyk als beloovende, en de bestiering van het zelve, ieder afzonderlyk overwoogen worden, 29. Comrie prijst Bostons naam en godsvrucht. Hierna: Boston, Eene beschouwing van het verbondt der genade.

33. Van Valen, *Thomas Boston een visser der mensen*, 184-192. *A View of the Covenant of Grace* werd door Boston voltooid in 1729 en werd voor het eerst postuum uitgegeven in 1734, twee jaar na zijn dood.
34. Van Valen, *Herauten van het kruis*, 143-158; Van Valen, *Thomas Boston een visser der mensen*, 151-165.
35. Wright, 'Edward Fisher'.
36. Keeble, 'Richard Baxter'.
37. Callow, 'James Hog'.
38. Lachman, *The Marrow Controversy 1718-1723*.
39. Van Valen, 'Comrie en het Mergh des euangeliums van Edward Fisher'.
40. Comrie, *Berigt*, 50.

Om onbekende redenen is Comrie omstreeks 1725⁴¹ naar de Nederlandse republiek verhuisd, waar hij theologie studeerde in Groningen (1729).⁴² Daar doceerden toen de volgende vier hoogleraren in de theologie: Anthonius Driessen (1684-1748),⁴³ Otho Verbrugge (1670-1745),⁴⁴ Albertus Voget (1695-1771)⁴⁵ en Cornelius van Velzen (1696-1752).⁴⁶ Voor de artesfaculteit doceerden: Nicolaas Engelhard, Leonardus Offerhaus, Michael Rossal en Nicolaas Tilburg. Verder was er nog een hoogleraar in de rechten: Johannes Barbeyrac. Op Verbrugge, Voget, Engelhard en Offerhaus na werden deze allemaal met dankbaarheid gememoreerd in Comries proefschrift. Met Driessen en Van Velzen stond Comrie op vertrouwelijke voet. Ook tijdens zijn studie was Comrie beducht voor dwaalleer. Zo gaf hij zijn leermeester Driessen een collegedictaat van professor Venema waarin hij baxterianisme had ontdekt.⁴⁷

Na zijn studie in Groningen studeerde Comrie theologie en filosofie in Leiden (1733). Aan de artesfaculteit doceerden daar toen: Petrus Burmannus, Guilelmus Jacobus 's Gravezande, Sigebertus Haverkamp, Johannes Heyman, Albertus Schultens en Jacobus Wittichius. De theologische faculteit werd bemand door: Franciscus Fabricius (1663-1738),⁴⁸ Taco Hajo van den Honert (1666-1740)⁴⁹ en Johannes Wesselius (1671-1745).⁵⁰ De theologische faculteit werd gedomineerd door coccejanen. Alleen Wesselius behoorde tot de voetiaanse richting. In Comries proefschrift werden genoemd: 's Gravezande, Wesselius, Van den Honert, Burmannus en Schultens.

In Leiden promoveerde Comrie in de filosofie (1734) op een dissertatie over het fundament van de moraal en de natuur van de deugd: *Dissertatio philosophica inauguralis de moralitatis fundamento, et natura virtutis*. Hij nam in zijn proefschrift stelling tegen René Descartes (1596-1650),⁵¹ die wilde breken met de traditie van

41. Comrie, *Berigt*, 51. Comrie schreef hier dat hij voor 28 jaren nog in Schotland een theologisch werk met smaak gelezen had. Dat zou betekenen dat hij omstreeks 1725 nog in Schotland was. De ondertekening van het *Berigt* dateert van 14 december 1754 te Woubrugge.

42. In het proefschrift van Honig worden de hierna genoemde docenten genoemd die doceerden in Comries tijd in zowel Groningen als Leiden. Honig, *Alexander Comrie*, 33-54.

43. Clements en Van Sluis, 'Anthonius Driessen'.

44. Nat, 'Otho Verbrugge'.

45. Fournier, 'Albertus Voget'.

46. Nauta, 'Cornelius van Velzen'.

47. Comrie, *Berigt*, 62-63.

48. De Groot, 'Franciscus Fabricius'.

49. Van Eijnatten, 'Taco Hajo van den Honert'.

50. Van Asselt, 'Johannes Wesselius'.

51. Stelling 25 van Comries proefschrift gaat in tegen de filosofie van Descartes: 'Cogito ergo Sum, non est principium primum ratione conclusionis'. Zie: Comrie, *Dissertatio*.

Aristoteles.⁵² Het proefschrift was opgedragen aan Arnoldus de Sterke, heer van Esselicker Woude en Heer Jacobswoude, en Antonius Tarré, predikant in Woerden. Zij werden erkend als begunstigers van zijn studie.

Comrie diende slechts één gemeente, namelijk Woubrugge, waar hij in 1735 door zijn collega Nicolaus Holtius uit Koudekerk werd bevestigd. In 1773 ging hij met emeritaat. Comrie trouwde drie keer. De eerste keer met Johanna de Heyde (15 augustus 1737), de tweede keer met Maria van der Pijl (3 april 1741) en de derde keer met Catharina de Reus (2 december 1766). Alleen bij zijn eerste vrouw kreeg hij een dochter, Rachel Cornelia, op 17 oktober 1738. De jonge moeder stief al snel na de bevalling, op 29 oktober 1738. Het tweede huwelijk met Maria van der Pijl duurde tot 4 januari 1764, toen zij stierf. Comries enige dochter stierf in 1774, twee maanden eerder dan Comrie zelf. Zij was getrouwd geweest met Gerhardus Boufy, met wie zij twee dochters kreeg: Johanna Maria en Cornelia Petronella. Bij de eerste dochter waren Alexander Comrie en Maria van der Pijl nog doopgetuigen (27 november 1761).

Vooraf zijn eerste vrouw heeft veel voor Comrie betekend, zoals blijkt uit de opdracht in *Het ABC des geloofs* (1739). Hij heeft dit geschrift opgedragen aan zijn schoonmoeder en aan zijn zwager Johannes Wilhelmus de Heyde. Deze zwager had hij een jaar daarvoor op 22 juni 1738 in het ambt bevestigd in Purmerland met een preek over Jesaja 3:10 en 11.⁵³ Na Comries dood zorgde zijn zwager, die toen in Rotterdam stond, voor een voorrede in de negende druk van *Het ABC des geloofs* (1777).

Comrie overleed in Gouda op 10 december 1774. Hij ligt begraven in de Sint-Janskerk in die plaats. Zijn opvolger Bartolomeus Ouboter hield op 18 december een toespraak naar aanleiding van Hebréeën 13:7 ter nagedachtenis van Comrie, want hij wilde niet dat er na zijn dood een lijkpreek gehouden zou worden. Op zijn verzoek kwam er in zijn grafzerk geen inscriptie.⁵⁴ In de *Boekzaal* van januari 1775 werd over hem opgemerkt dat hij ‘een zeer bekwaam en yverig voorstander en verdeediger van de Leere der Waarheid, die naar de Godzaligheid is; een uitstekend licht in Nederlands Kerk’ was.⁵⁵

1.3 Receptie van Comrie

Comrie heeft een brede wetenschappelijke belangstelling getrokken. In **bijlage 2** wordt een overzicht gegeven van publicaties over zijn persoon of theologie. Hier

52. Vgl. Van Sluis, ‘Cartesianisme’, 221; Goudriaan, ‘Filosofie’, 436.

53. ‘Kerk-Nieuws’ in *Boekzaal der Geleerde Waerelt* deel 46, Amsterdam juni 1738, 718-719.

54. Van Wijk, ‘Grafzerk’, 557.

55. ‘Kerk-Nieuws’ in *Maandelyksche Uittreksels of Boekzaal der Geleerde Waereld* deel 122, Amsterdam januari 1775, 106.

wordt alleen de stand van het receptieonderzoek weergegeven. Hoewel er nog niet veel diepgaand en uitgebreid wetenschappelijk onderzoek is geweest naar de receptie van Comries theologie met betrekking tot de rechtvaardiging, zijn er auteurs die zich summier met zijn ontvangst hebben beziggehouden. We laten hier kort hun vondsten en opvattingen de revue passeren. Uit deze huidige stand van het onderzoek wordt duidelijk waar we de receptie van Comrie vooral hebben te zoeken.

W. van Gorsel stelde dat in de negentiende eeuw veel herdrukken verschenen van geschriften uit de Nadere Reformatie, waaraan hervormde predikanten en uitgevers medewerking verleenden met voorkeur voor Comrie.⁵⁶ Hieruit blijkt dat er binnen de Nederlandse Hervormde Kerk aandacht en waardering was voor Comrie.⁵⁷ Buiten deze kerk was hiervan eveneens sprake.

S. van der Linde (1905-1995)⁵⁸ en H. Berkhof (1914-1995)⁵⁹ signaleerden Comries invloed bij A. Kuiper.⁶⁰ Van der Linde wees daarbij op de doorwerking van Comries geloofsbegrip van het geloofsvermogen. Berkhof meende dat door Comries spreken over trappen van de ‘rechtvaardiging van eeuwigheid’ en het ‘geloofsvermogen’ het verrassende van de ontmoeting tussen God en mens in vrijspraak en geloof verstarde. J.A. de Ruiter (1947-2018)⁶¹ merkte op dat Comries dogmatiek een hoeksteen was geworden van Kuipers leer. Volgens hem is Comries theologie de heersende geworden in de gereformeerde dogmatiek en prediking.⁶² C.H.W. van den Berg wees ook op de invloed van Comrie op de Doleantie en Kuiper.⁶³ C.M. van Driel signaleerde een goede ontvangst van ‘oude schrijvers’ als Comrie en Smytegelt in de gereformeerde kerk in Driebergen omstreeks 1920.⁶⁴

Volgens J. van der Haar werden alle belangrijke comriana in de kring van de Afscheiding herdrukt en werd het *Het ABC des geloofs* van Comrie uitgegeven in de

56. Van Gorsel, ‘De invloed van de Nadere Reformatie op de Ned. Herv. Kerk van de negentiende eeuw’.

57. Bijvoorbeeld bij J.W. Felix (1824-1904). Zie: Spruyt, ‘Ds. J.W. Felix als uitgever van oude schrijvers’, 33. Spruyt, ‘Ds. Jan Wouter Felix in Friesland’, 5: ‘Felix was de eerste secretaris van de Confessionele Vereniging (1864), was president-curator van de Vrije Universiteit, maar distantieerde zich van A. Kuiper toen deze via de Doleantie een breuk met de Nederlandse Hervormde Kerk forceerde’.

58. De Groot, ‘Simon van der Linde’.

59. Meijering, ‘Hendrikus Berkhof’.

60. Van der Linde, ‘De Godservaring bij W. Teellinck, D.G. à Brakel en A. Comrie’; Berkhof, *Christelijk geloof*, 436.

61. J. de Ruiter ging in de jaren 70 en 80 van de vorige eeuw voor in samenkomsten van vrije gemeenten. Hij werd geboren op 15 maart 1946 in Schiedam. Hij overleed in Giessen op vrijdag 5 januari 2018. Zie: De Vries, ‘Jan de Ruiter’.

62. De Ruiter, ‘Naschrift’, 184.

63. Van den Berg, ‘De invloed van de Nadere Reformatie op de Doleantie’.

64. Van Driel, *Een wereld op zichzelf*, 34.

kring van de Doleantie.⁶⁵ Ook andere onderzoekers wijzen op Comries invloed in de Afscheiding, met name bij H. de Cock (1801-1842) en door hem gestichte gemeenten.⁶⁶ De Cock wist zich verwant met Comrie en laatstgenoemde was geliefd in de volgende door De Cock gestichte gemeenten: Groningen, Hoogeveen, Delfzijl en Minnertsma.

De Afscheiding dankte haar naam aan de door De Cock opgestelde *Acte van Afscheiding of Wederkeer*.⁶⁷ Deze werd getekend op een vergadering van kerkenraad en gemeente op dinsdag 14 oktober 1834. De Afscheiding was onder meer gebaseerd op artikel 29 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, waar staat dat men zich moet afscheiden van de valse kerk en zich voegen bij de ware kerk. De Nederlandse Hervormde Kerk werd dus niet langer gezien als een ware kerk. In 1854 waren er al 163 gemeenten die meegegaan waren met de Afscheiding. In dat jaar kregen de afgescheidenen ook een eigen theologische school.

A. Kuiper was de leider van de andere groep kerkleden die uit de Nederlandse Hervormde Kerk gingen: die van de Doleantie.⁶⁸ Vanaf 1886 wilde hij met anderen dat orthodox-gereformeerde plaatselijke kerken zich zouden vrijmaken van het landelijke kerkverband en zichzelf zouden presenteren als de wettige gereformeerde kerk. Hieruit zijn de Gereformeerde Kerken in Nederland ontstaan.

H. Florijn constateert Comries invloed bij de kruisgemeenten en ledeboerianen.⁶⁹ Comrie was volgens hem in de negentiende eeuw een van de meest gezaghebbende schrijvers in de ledeboeriaanse kringen.⁷⁰ De ledeboerianen accentueerden de bevindelijke uitwerking van de rechtvaardiging in de ziel zoals Comrie die beschreef in zijn *Eigenschappen*.⁷¹ De kruisgemeenten ontstonden uit de Afscheiding van 1834.⁷² De ledeboerianen ontstonden door de afzetting van L.G.C. Ledeboer in 1841 van de Nederlandse Hervormde Kerk.⁷³ Ledeboer was een verklaarde tegen-

65. Van der Haar, 'Welke geschriften van de oudvaders lezen de Afscheidenen?'

66. Veldman, *Hendrik de Cock (1801-1842)*, 469-470, 477-481, 612; Brienen, 'De invloed van de Nadere Reformatie op de Afscheiding', 16.

67. Van Dolderen, *Grasduinen*, 8-18.

68. Van Dolderen, *Grasduinen*, 19-23.

69. Florijn, 'De invloed van de Nadere Reformatie op de Kruisgezinden en Ledeboerianen', 54 en 57.

70. Florijn, *De Ledeboerianen*, 124.

71. Florijn, *De Ledeboerianen*, 141.

72. Kersten, *Historisch overzicht*, 7-40. Het waren de gemeenten die geen vrijheidsaanvraag indienden bij de overheid. Ze zagen zichzelf niet als een nieuw kerkgenootschap, maar als de voortzetting van de Nederlandse Hervormde Kerk. De kruisgemeenten verenigden zich niet met andere afgescheidenen, omdat deze wel de vrijheidsaanvraag indienden. Bovendien aanvaardden anderen wel een nieuwe kerkorde en waren er leerverschillen.

73. Het ondertekeningsformulier waarmee predikanten hun binding aan de Drie Formulieren moesten betuigen, was vervangen door een lossere binding aan deze formulieren. De reglementen die de kerk waren opgelegd, achtte Ledeboer strijdig met het karakter van de Kerk en de ordinantiën van Koning Jezus. Op 8 november leidde dit ertoe dat hij het boek met de gezangen, de nieuwe reglementen en het nieuwe ondertekeningsformulier van de preekstoel wierp. Dit boek werd na

stander van de ingevoerde gezangen. Volgens hem was koning Willem 1 in deze kerk een soort paus geworden.⁷⁴

Ook buiten de kring van de ledeboerianen en aanverwante kringen was Comrie volgens Florijn een autoriteit. E. Fransen (1827-1898) was bijvoorbeeld beïnvloed door Comries geschriften.⁷⁵ Fransen leerde net als Comrie de toerekening van Christus' gerechtigheid bij de inwendige roeping.⁷⁶ Met het onderscheid tussen uitwendige en inwendige roeping wilde men duidelijk maken dat de prediking sommige hoorders niet tot verandering brengt (uitwendige roeping), maar bij anderen effectief is door het werk van Gods Geest (inwendige roeping).⁷⁷ Net als Comrie gaf Fransen een bevindelijke beschrijving van de rechtvaardiging. Volgens hem stond of viel de kerk met de rechtvaardiging, zo citeerde hij Luther (volgens Florijn via Comrie).⁷⁸

Meerdere onderzoekers signaleerden Comries invloed bij G.H. Kersten.⁷⁹ Moerkerken zag in Kerstens preken op bijna elke bladzijde Comries invloed.⁸⁰ J. van 't Hul benoemde Comries invloed in het algemeen op de Gereformeerde Gemeenten en in het bijzonder bij Kersten.⁸¹ K. van der Zwaag constateerde dat ook A. Moerkerken zich op Comrie had beroepen voor zijn rechtvaardigingsleer.⁸²

J. Exalto verwees naar een top tien in de twintigste-eeuwse piëtistische canon van 'oude schrijvers' of 'oudvaders'. Deze canon is af te lezen uit het aantal herdrukken

de dienst door Ledeboer en zijn gemeente begraven onder het zingen van Psalm 68 vers 1. De ledeboerianen maakten net als de kruisgemeenten geen gebruik van de vrijheidsaanvraag bij de overheid om diensten te kunnen beleggen. Ledeboer heeft daarom voor het beleggen van diensten boetes gekregen, die hij weigerde te betalen. Daardoor heeft hij twee keer een gevangenisstraf uitgezeten, eens een maand en later anderhalf jaar. Ledeboer zag zijn staan buiten de Nederlandse Hervormde Kerk als nood. Hij wilde aanvankelijk geen gemeenten stichten. De verwachting dat de hervormde kerkgebouwen eens teruggegeven zouden worden, maakte Ledeboer afkerig van het bouwen van kerken. In Benthuisen kwam de gemeente jaren samen in een schuur. Met name vanwege zijn afwijzing van de vrijheidsaanvraag kon Ledeboer zich net als de kruisgemeenten niet met de afgescheidenen verenigen.

74. Willem I tekende in 1816 het 'Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk'. De koning, de minister van eredienst, de staat kreeg de zeggenschap in de kerk. De leden van de synode werden door de koning benoemd en besluiten moesten door hem geaprobeerd worden. Vgl. Van Dolderen, *Grasduinen*, 9; Florijn, 'Van 'dweperij en heilloze inblazingen' tot krankzinnigheid. Reacties op het protest van ds. L.G.C. Ledeboer'.

75. Florijn, *De Ledeboerianen*, 110.

76. Florijn, *De Ledeboerianen*, 114.

77. De Koeijer, 'Heilsorde', 597.

78. Florijn, *De Ledeboerianen*, 115-116.

79. Van Gorsel, *De IJver voor Zijn Huis*, 115; Van den Brink, *Rondom de rechtvaardiging*; Van der Zwaag, *Afwachten of verwachten?*, 615-618. Hierna: Van der Zwaag, *Afwachten*.

80. Moerkerken, 'Woord vooraf' in Comrie, *Het oprecht geloof*, 16-17.

81. Van 't Hul, 'Aan het graf van Alexander Comrie', 14.

82. Van der Zwaag, *Afwachten*, 795-798.

van de oudvaders, maar hij is ook vastgelegd in een aantal exemplerverzamelingen met levensbeschrijvingen.⁸³ Hoewel Comrie niet in deze top tien genoemd wordt, blijkt toch dat hij in vier van de acht meest bekende verzamelingen voorkomt.⁸⁴ Dit zegt iets in het algemeen over zijn ontvangst in de twintigste eeuw. In stichtelijke autobiografieën duikt de naam Comrie nogal eens op als een geliefde oudvader die met stichting gelezen werd. Volgens Exalto behoren zinsneden als ‘zoals Comrie ergens zegt’ tot de gemeenplaatsen van zowel de piëtistische preek als van de bekeringsgeschiedenis.⁸⁵ Comries theologie heeft in de negentiende en twintigste eeuw volgens hem grote invloed uitgeoefend.⁸⁶ Piëtistische predikanten zoals F. Mallan, G. van Reenen (1864-1935) en E. van Meer (1891-1954) waren volgens Exalto grotendeels congeniaal met Comrie.⁸⁷

G.A. van den Brink (2008) meent dat in de neogereformeerde en de bevindelijk gereformeerde wereld van de twintigste eeuw de visie van Comrie (volgens hem leerstellig antinomianisme) werd aanvaard.⁸⁸ Het gaat hier om de visie dat de rechtvaardiging aan het geloof voorafgaat. Hij signaleerde bij A. Kuypers, H. Bavinck en G.C. Berkouwer dat de rechtvaardiging aan het geloof voorafging.⁸⁹ Kersten distantieerde zich van Kuypers theologie, waarin de rechtvaardiging door het geloof slechts een afkondiging was van de eeuwige rechtvaardiging. Zo kon er volgens Kersten geen staatsverwisseling in de tijd meer zijn. Wel leerde hij dat de rechtvaardiging tegelijkertijd met de staatsverwisseling aan het geloof voorafging. Bij Kersten was daarom volgens Van den Brink het geloof slechts een instrument om de rechtvaardiging te kennen. Bovendien was de bekendmaking of beleving van de rechtvaardiging maar voor weinigen weggelegd.⁹⁰ J.G. Woelderink leerde volgens Van den Brink dat de rechtvaardiging aan het geloven voorafging.⁹¹ Ten slotte noemt Van den Brink nog J. van Genderen, die leerde dat de rechtvaardiging niet afhangt van ons geloof.⁹²

83. Exalto, *Gereformeerde heiligen*, 23-24.

84. Exalto, *Gereformeerde heiligen*, 287.

85. Exalto, *Wandelende bijbels*, 83-85, 91-92, 99, 119. Vgl. H. Koopman, *Een moeder in Israël*, 244. M.M. Schot schrijft in een brief (18 augustus 1966) aan M. de Lange hoe ze een preek uit Comries *Eigenschappen* met hartelijke instemming gelezen had. Ze liet erop volgen: ‘Wat is die Comrie toch een dierbaar mens geweest, o, hij juicht ook voor de troon.’

86. Exalto, ‘Welkom in de strijd’, 92-117, 101.

87. Exalto, ‘Welkom in de strijd’, 111.

88. Van den Brink (red.), *Witsius en het antinomianisme*, 172.

89. Van den Brink (red.), *Witsius en het antinomianisme*, 166, 168, 170-171.

90. Van den Brink (red.), *Witsius en het antinomianisme*, 168-169.

91. Van den Brink (red.), *Witsius en het antinomianisme*, 170.

92. Van den Brink (red.), *Witsius en het antinomianisme*, 171.

M. Golverdingen (1941-2019)⁹³ behandelde eveneens de doorwerking van Comries theologie.⁹⁴ Hij signaleerde een goede receptie van *Eigenschappen* in de achttiende eeuw met vijf drukken. Daarna, in de negentiende eeuw, kwam Comrie in de belangstelling in de Afscheiding en door de gunstige beoordeling van Kuyper. Kuyper had vooral belangstelling voor Comries denken over de rechtvaardiging van eeuwigheid. Golverdingen wees ook op het proefschrift van A.G. Honig, dat onder diens leiding werd verdedigd.⁹⁵

Kersten zorgde volgens Golverdingen in de jaren dertig van de twintigste eeuw voor een bescheiden revival van Comrie, wat resulteerde in de uitgave van *Eigenschappen* door uitgeverij De Banier in 1930. Na de Tweede Wereldoorlog begonnen er artikelen over Comrie te verschijnen in twee nieuwe tijdschriften, namelijk *Theologia Reformata* (sinds 1958) en *Documentatieblad Nadere Reformatie* (sinds 1977). Systematisch onderzoek naar Comries theologie werd verricht door C. Graafland en A. de Reuver.⁹⁶ Kersten, A. Vergunst en Moerkerken hebben artikelen aan Comrie en zijn werk gewijd in *De Saambinder*. F. Mallan deed dat in *De Wachter Sions*. Ook schreven J.T. Doornenbal en L. Vroegindewij in het midden van de twintigste eeuw met sympathie over Comrie in het *Gereformeerd Weekblad*.⁹⁷ In 2015 schreef J. Schipper (1946-)⁹⁸ een hoofdstuk over de waardering van Comrie. Deze tekst bevat nagenoeg dezelfde namen en feiten als die we aantreffen in het bovengenoemde overzicht van Golverdingen. Alleen A. de Reuver wordt in dit overzicht niet genoemd en wel de gereformeerde dogmaticus H. Bavinck.⁹⁹

Ik verwijs hier nog naar mijn onderzoek dat in 2017 is gepubliceerd in *Documentatieblad Nadere Reformatie*, waarbij de receptie van Comries rechtvaardigingsleer bij Kuyper werd onderzocht. Het bleek dat hij aspecten van Comries rechtvaardigingsleer heeft gebruikt en zijn visie in de Gereformeerde Kerken in Nederland en daarbuiten heeft gestimuleerd.¹⁰⁰ B. Hoogwerff (2019) vermeldde in *Oude Paden* nog de invloed van Comrie op Doornenbal. Hij zag Comrie als zijn voorganger en leermeester.¹⁰¹ J. Eglinton (2019) wees net als anderen op de invloed van Comrie

93. Zie <https://www.gergeminfo.nl/voorgangers/m-golverdingen>. Geraadpleegd 10 januari 2020.

94. Golverdingen, 'Inleiding' in: Comrie, *Eigenschappen*.

95. Golverdingen, 'Inleiding' in: *Eigenschappen*, 30.

96. Golverdingen, 'Inleiding' in: *Eigenschappen*, 30-31.

97. Golverdingen, 'Inleiding' in: *Eigenschappen*, 31.

98. Emeritus predikant van de Gereformeerde Gemeenten. Zie <https://www.gergeminfo.nl/voorgangers/j-schipper>. Geraadpleegd op 30 juni 2018.

99. Schipper, *Alexander Comrie*, 153-160.

100. Baarssen, 'Aan Comrie komt de eere toe'.

101. Hoogwerff, 'Woubrugge na Comrie'.

op Kuyper.¹⁰² Ten slotte noem ik nog het onderzoek van M. Visscher-Houweling. Volgens haar hoort Comrie in de top vijf van oude theologen die het vaakst in *De Saambinder* werden genoemd. De top vijf bestaat uit: J. Calvijn, M. Luther, A. Comrie, G. Voetius en de kerkvader A. Augustinus.¹⁰³

Samenvattend kunnen we constateren dat Comrie vooral is gerecipieerd in de gereformeerde gezindte. In het bijzonder worden genoemd hervormd-gereformeerden (Gereformeerde Bond), Afscheiding, Doleantie, kruisgezinden, ledeboerianen en de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland).

1.4 Onderzoeksaanleiding

Comrie behoorde met anderen uit de achttiende eeuw tot de theologen die veel stof deden opwaaien.¹⁰⁴ Vooral zijn visie dat er naast een rechtvaardiging door het geloof ook een rechtvaardiging vóór het geloof is, is breed uitgemeten en bediscussieerd. Eerder deed ik onderzoek naar Comries theologie,¹⁰⁵ de bronnen daarvan en de theologie van tijdgenoten. Zo vergeleek ik de rechtvaardigingsleer van H. Witsius (1636-1708)¹⁰⁶ en T. van der Groe (1705-1784)¹⁰⁷ met die van Comrie. Zowel Witsius als Van der Groe liet de imputatie van Christus ordelijk aan het geloof voorafgaan. Witsius meende dat de rechtvaardiging verschillende onderdelen heeft, waarvan sommige aan het geloof voorafgaan en andere erop volgen.¹⁰⁸

102. Eglinton, 'Early Modern French and Dutch Connections', 324.

103. Visscher-Houweling, 'De Saambinder verwees afgelopen eeuw vooral naar 'oude' theologen'.

104. Vgl. het conflict rond T. van Thuyne (1679-1742): Clements, *De praktijk van het geloof tegen het licht van de gereformeerde leer*, 11-12; het conflict rond W. Schortinghuis (1700-1750): Kromsigt, *Wilhelmus Schortinghuis*.

105. Voor mijn masterscriptie heb ik destijds Comries positie geanalyseerd ten opzichte van het Engelse antinomianisme en neonomianisme: Baarsen, *Uit genade zalig, door het geloof*.

106. Opmerkelijk was dat H. Witsius (1636-1708) in de heilsorde net als Comrie delen van de rechtvaardiging vóór het geloof plaatst. Zo is er volgens hem een toekenning van de verdiensten van Christus vóór het geloof. In deze zin gaat de rechtvaardiging in de visie van Witsius vooraf aan het geloof. Verder worden volgens Witsius de uitverkorenen in de eeuwigheid door God aangezien in Christus' Persoon en werk. Zie: Baarsen en Van Vlastuin, 'Alexander Comrie als orthodox gereformeerd theoloog', 150-153. Vgl. Park, *Driven by God*, 170-180.

107. T. van der Groe plaatste een deel van de rechtvaardiging vóór het geloof: de voorafgaande toerekening van Christus' gerechtigheid, die geldt als de oorzaak van het geloof. Zie: Baarsen, 'Een theologische vergelijking van Theodorus van der Groe (1705-1784) en Alexander Comrie (1706-1774)'; Baarsen, 'De daad van een bedelaar'. Zie verder over Van der Groe: Van Dijk, *Die des nachts Zijn huis bewaakt*, 83-85; De Ruiter, 'Naschrift'; Kerkredactie, 'Over Van der Groe zijn veel meningen'.

108. Van den Brink (red.), *Herman Witsius en het antinomianisme*, 326-333. Witsius sprak van een algemene rechtvaardiging in het werk van Christus, maar ook van een rechtvaardiging of toerekening van Christus' gerechtigheid die aan het geloven voorafgaat. Het geloof is in dat opzicht een gevolg, vrucht, aanduiding en bewijs van de rechtvaardiging. Dit contra Van den Brink,

Een belangrijke zeventiende-eeuwse bron voor Comries rechtvaardigingsleer was J. Owen. Bij hem ging de absolutie in de hemel logisch gezien aan het geloof vooraf. De rechtvaardiging eindigt echter in het geweten en volgt in die zin weer op het geloof.¹⁰⁹ Owen leerde het besluit van de rechtvaardiging van de uitverkorenen in de eeuwigheid, het sterven en opstaan van Christus tot hun rechtvaardiging, terwijl de persoonlijke rechtvaardiging plaatsvindt in de tijd.¹¹⁰ Comrie kon zich voor een rechtvaardiging vóór het geloof ook beroepen op de Leidse hoogleraar T.H. van den Honert,¹¹¹ een van zijn leermeesters. Deze hoogleraar leerde dat de uitverkorenen in de hemel gerechtvaardigd zijn vóór het geloof, waarbij het geloof een bekendmaking hiervan is.¹¹² Comries opvatting werd ook gedoed door de Utrechtse hoogleraar G. Bonnet (1723-1805).¹¹³ Hij sprak van een dadelijke rechtvaardiging, die hij onderscheidde van de rechtvaardiging door het geloof.¹¹⁴

H. Bullinger (1504-1575) wordt gezien als de inaugurator van deze onderscheiding die in het Latijn wordt uitgedrukt met de woorden *justificatio activa* en *passiva*.¹¹⁵ De onderscheiding kwam voor in zijn *De gratia Dei justificante nos propter Christum* (1554), dat in 1611 in het Nederlands vertaald werd onder de titel *Vande ghenade Gods, Die ons Rechtveerdicht om Christus wille*.¹¹⁶ Volgens J.E. Park (2018) gaat het hier om een onderscheid in perspectief. De actieve rechtvaardiging betekent dat God rechtvaardigt, terwijl de passieve rechtvaardiging het ontvangen hiervan door het geloof inhoudt.¹¹⁷ McGrath noemt de differentiatie tussen rechtvaardiging vóór en door het geloof – ten onrechte – nareformatoorsch.¹¹⁸ Volgens hem leerden orthodox-gereformeerde theologen deze onder-

volgens wie de actieve rechtvaardiging bij Witsius volgt op de menselijke daad van geloven. Zie: Van den Brink, 'Antinomianisme', 58.

109. Baarsen, 'Owen in een Nederlandsch gewaait'; De Vries, *Die mij heeft liefgehad*, 281-284.

110. Fesko, 'John Owen on Union with Christ and Justification'.

111. Comrie en Holtius, *Examen*, 7^e samenspraak 1756, voorrede VII-IX.

112. Van den Honert, *Beknopte Zamenbinding der Godlike waarheden*, 60-64.

113. Van den End, *Gisbertus Bonnet*.

114. Leurlijk, 'De oude Comrie en zijn jonge geestverwanten', 50-51.

115. Staedtke, 'Die niederländischen Ausgaben der Werke Heinrich Bullingers', 412.

116. Dit betekent dat H. Bavinck en C. Harinck zich vergisten met hun bewering dat deze onderscheiding bij de hervormers nog niet te vinden was. Zie: Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek* deel 4, 2^e herziene druk, 211. C. Harinck sprak van 'een constructie' en een 'nieuw schema' dat we niet aantreffen bij de reformatoren en in de gereformeerde belijdenisgeschriften. Zie: Harinck, *De rechtvaardigmaking*, 170, 184.

117. Park, *Driven by God*, 68-71. Hij belicht de *justificatio activa* en *passiva* bij J. Maccovius (1588-1644), F. Turretini (1623-1687) en W. à Brakel (1635-1711).

118. Volgens McGrath is er in de periode 1530-1730 sprake van drie kenmerken van het protestantse verstaan van de natuur van de rechtvaardiging: 1. De rechtvaardiging wordt gedefinieerd als de forensische declaratie dat gelovigen rechtvaardig zijn. Het gaat om een verandering in hun status

scheiding in onderscheid van het lutheranisme. Het geloof moest causaal gezien gesitueerd worden na de actieve en vóór de passieve rechtvaardiging.¹¹⁹ Volgens J.V. Fesko ging het hier om een unieke bijdrage van de gereformeerde orthodoxie die gebruikt werd in de polemieken met rooms-katholieken, arminianen en socinianen.¹²⁰

Het is mij gebleken dat op het gebied van Comries recepties nog onderzoeksterrein braak ligt. Toen ik in 2017 voor het eerst publiceerde over de ontvangst van Comries rechtvaardigingsleer bij A. Kuyper, bleek dat dit type onderzoek verrassende inzichten oplevert.¹²¹ Bijvoorbeeld het inzicht dat de neocalvinistische voorman en medeoprichter van de Gereformeerde Kerken in Nederland zich voor zijn rechtvaardigingsleer sterk liet inspireren door Comrie. Maar ook dat hij diens inzichten wilde verspreiden in *De Heraut*, aan de VU tijdens colleges en zelfs internationaal in de periodiek *The Catholic Presbyterian*. Tegelijk bleek dat Kuyper de inzichten van Comrie maar deels heeft overgenomen en die op zijn eigen manier heeft verwerkt. De rechtvaardiging van eeuwigheid kreeg daarbij grote aandacht. Juist hier gebeuren theologisch interessante dingen. Dit alles heeft mij gestimuleerd om na te denken over vervolgonderzoek.

Theologen, zoals Comrie en Kuyper, hebben de traditie na hen beïnvloed.¹²² Er wordt wel gesproken van *theologoumena* of opvattingen van theologen die een bepaalde invloed hebben.¹²³ Het nageslacht heeft zich daarbij de traditie op een bepaalde manier toegeëigend.¹²⁴ Zo heeft een aanzienlijk aantal theologen uit de negentiende en de twintigste eeuw Comrie gelezen. Hoewel het wat te veel gezegd is om te spreken van een comriaanse stroming in het gereformeerde landschap, kan er in elk geval gesproken worden van sporen van Comries rechtvaardigingsleer, zoals de titel van het proefschrift aangeeft. Het huidige onderzoek beoogt deze sporen in kaart te brengen.

en niet in hun natuur. 2. Er wordt met opzet systematisch onderscheiden tussen rechtvaardiging en heiliging. 3. Rechtvaardigende gerechtigheid of de formele oorzaak van de rechtvaardiging wordt gedefinieerd als de vreemde gerechtigheid van Christus die mensen buiten hen toegerekend wordt. McGrath, *Iustitia Dei*, 212-213; zie ook Van Genderen, *Oriëntatie in de dogmageschiedenis*, 152-178.

119. McGrath, *Iustitia Dei*, 271-272.

120. Fesko, 'Reformed Orthodoxy on Imputation. Active and Passive Justification'.

121. Baarssen, 'Aan Comrie komt de eere toe'.

122. Vergelijk voor de invloed van het calvinisme in Holland: Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 1-2. Typerend is dat men op de particuliere synode van Zuid-Holland in 1588 H. Herbertsz het dringende advies gaf de *Institutie* van Calvijn te lezen.

123. Van Genderen, 'Inleiding' in Van Genderen en Velema, *Beknopte gereformeerde dogmatiek*, 22.

124. Een illustratief voorbeeld hiervan is de invloed van Augustinus op de rechtvaardigingsleer in de middeleeuwen: McGrath, *Iustitia Dei*, 53-54.

1.5 Onderzoeksvraag

Aangezien er voldoende aanwijzingen zijn dat de theologie van Comrie een factor van betekenis is geweest en nog is in de gereformeerde gezindte, probeer ik in dit onderzoek een antwoord te vinden op de volgende specifieke vraag:

Wat is de receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de gereformeerde gezindte in Nederland tijdens de twintigste eeuw?

Deze studie heeft een theologische focus en biedt dus geen sociologisch of cultureel perspectief op de gereformeerde gezindte.¹²⁵ Om het onderzoeksterrein tot de juiste proporties af te bakenen heb ik een aantal grenzen aangebracht in mijn onderzoeksvraag. Andere zaken die wel op een of andere manier gerelateerd zijn aan dit onderzoek maar niet binnen deze gestelde kaders vallen, blijven strikt genomen buiten het huidige onderzoek. Ik focus in mijn onderzoek op de volgende aspecten:

1. Ik heb de onderzoeksrichting toegespitst op de *rechtvaardigingsleer*. Als we Comries rechtvaardigingsleer behandelen, kunnen we er niet omheen ook in te gaan op zijn geloofsbegrip en zijn visie op de heilszekerheid. Maar hier ligt niet de belangrijkste focus van het onderzoek. In de locus over de rechtvaardiging (*de justificatione*) gaat het om de vraag hoe de verhouding tussen God en mens, die door de zonde radicaal is verstoord, wordt hersteld.¹²⁶ Het gaat erom hoe mensen ‘rechtvaardig’ worden in Gods ogen.¹²⁷ Vragen naar hoe de rechtvaardiging plaatsvindt en welke rol God en de mens daarin spelen, staan hier centraal. Waardering voor Comries rechtvaardigingsleer blijkt dikwijls uit expliciete evaluerende bewoordingen. Maar het gaat natuurlijk om de inhoudelijke ontvangst en verwerking van zijn theologie. Vragen die gesteld kunnen worden zijn bijvoorbeeld: Welke aspecten zijn overgenomen of gewijzigd overgenomen? En welke zijn juist afgewezen? Op grond van welke argumenten?

2. Het gaat zoals gezegd in dit onderzoek om *Comries* rechtvaardigingsleer. Comries concept heeft veel in zich wat niet nieuw is ten opzichte van de contemporaine theologie en de theologie vóór hem. Dat de rechtvaardiging bijvoorbeeld een forensische daad is, is al lang vóór Comrie gezegd in de Reformatie.¹²⁸ Toch heeft zijn rechtvaardigingsleer voor hem kenmerkende of typische aspecten. Op zijn manier heeft Comrie een aantal aspecten van de rechtvaardigingsleer gesystemati-

125. Zoals in de tentoonstelling ‘Bij ons in de Biblebelt’ in Museum Catharijneconvent (7 juli 2019-22 september 2019). Zie: <https://www.catharijneconvent.nl/tentoonstellingen/biblebelt/>. Geraadpleegd 24 augustus 2020.

126. Van Genderen en Velema, *Beknopte gereformeerde dogmatiek*, 552.

127. Appold, ‘Justification’, 257-259.

128. McGrath, *Historical Theology*, 154-163.

seerd. De volgende punten zijn typisch voor zijn concept (voor de verantwoording en documentatie zie vooral 2.6.4):

a. De rechtvaardigingsleer van Comrie bestaat in zijn meest gerijpte versie (1761) uit vier essentiële delen: de rechtvaardiging van eeuwigheid, de rechtvaardiging in de opstanding van Christus, de dadelijke rechtvaardiging en de lijdelijke rechtvaardiging.

b. De rechtvaardiging van eeuwigheid is een *inblijvende* daad in God, die niets tot stand brengt buiten God in de tijd. Het gaat om Gods eeuwige raad en wilsbepaling.

c. De dadelijke rechtvaardiging is een *actuele* daad van God, waarbij Hij Christus' gerechtigheid aan de zondaar toerekent. Ordelijk gezien gaat de imputatie vooraf aan het geloof dat de rechtvaardiging ontvangt. Het Woord en het geloof functioneren pas na deze imputatie. Temporeel gezien vallen imputatie en geloof echter samen (zie ook 2.4.1).

d. Vanaf 1753 liet Comrie de geloofsactiviteiten opkomen uit een door Gods Geest geschonken geloofshabitus of geloofsgracie. De *habitus* wordt in de ziel gewerkt door Woord en Geest en ook geactiveerd door Woord en Geest (zie 2.4.4). Tegelijk blijkt niet hoe het Woord de *habitus* in de ziel veroorzaakt.

3. In het onderzoek ligt de focus op expliciete referenties naar Comries rechtvaardigingsleer. Mijn inschatting is dat het onderzoeken van publicaties op de naam Comrie, al dan niet gecombineerd met het thema rechtvaardiging, de expliciete receptie van Comrie goed in beeld brengt. Alleen verborgen receptie blijft zo buiten beeld. Deze is ook veel moeilijker te traceren.¹²⁹ Soms komen zulke verborgen sporen van mogelijke invloed wel 'bij geval' aan het licht, maar hierop ligt geen nadrukkelijke focus in het onderzoek.

4. Het onderzoek concentreert zich zo veel mogelijk binnen de periode van de twintigste eeuw. Alleen waar het nodig was voor het verband, is een en ander uit het einde van de negentiende eeuw meegenomen. Ik denk aan de ontwikkelingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland die eind negentiende en begin twintigste eeuw speelden. Eveneens denk ik aan de reactie van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) op de fusie van dolerenden en afgescheidenen in 1892. Bezwaren tegen Kuypers theologie waren er mede de oorzaak van dat zij niet mee konden in de gefu-

129. Mij bleek bijvoorbeeld in een kort onderzoek naar een aantal catechismusverklaringen uit de Gereformeerde Gemeenten in Nederland uit de vorige eeuw dat er een 'comriaanse' structuur te vinden is in de behandeling van zondag 23. Omdat deze structurering van de rechtvaardigingsleer niet expliciet verdedigd wordt met een beroep op Comrie, kan het ook de doorwerking zijn van de dogmatiek van G.H. Kersten of het voorbeeld van F. Mallan, die zich beiden overigens wel weer door Comrie lieten inspireren. Met evenveel recht kan dan verdedigd worden dat het gaat om een 'kerstiaanse' structuur.

seerde kerk. De geschiedenis laat zich hier niet hard afbakenen of begrenzen in eeuwen. Anders zouden waardevolle onderzoeksgegevens buiten het onderzoek vallen.

Eén reden voor de beperking tot de gereformeerde gezindte in de twintigste eeuw is dat door de lancering van de digitale database Digibron met ruim twee miljoen artikelen daarin de twintigste eeuw het gemakkelijkst doorzoekbaar is geworden. Alleen het aan de Nederlandse Hervormde Kerk gelieerde blad *Het Gekrookte Riet*, dat niet opgenomen is in Digibron, heb ik handmatig doorgenomen op titels van artikelen die mogelijk konden ingaan op Comrie.¹³⁰

5. Een laatste focus is dat ik alleen de gereformeerde gezindte onderzoek. Dat betekent dat het gaat om de kerkelijke richtingen die het woord gereformeerd in de naam hebben staan en zich baseren op de Drie Formulieren van Enigheid (de Nederlandse Geloofsbelijdenis in 1561, de Heidelbergse Catechismus in 1563 en de Dordtse Leerregels in 1618-1619). Voor deze toespitsing van het onderzoek heb ik drie overwegingen: 1. Het kenniscentrum van de gereformeerde gezindte (Digibron) dat veel gebruikt is voor deze studie, bevat uitsluitend publicaties uit deze gereformeerde traditie. 2. Vervolgens is het juist de gereformeerde gezindte die zich door Comrie heeft laten inspireren (zie 1.3). 3. In de derde plaats was Comrie zelf een orthodox-gereformeerd theoloog die zich strikt bond aan de Drie Formulieren van Enigheid (zie de samenspraak in het *Examen van het ontwerp van tolerantie* 1753-1759 hierover). Het ligt in de lijn der verwachting dat hij dan ook in de gereformeerde gezindte aansluiting heeft gevonden.

In het onderzoek maak ik de keuze om het materiaal te rangschikken per kerk of kerkelijke richting. Men bedenke dat historici een groot deel van de vorige eeuw getypeerd hebben met het begrip verzuiling. Binnen de gereformeerde gezindte kan men allerlei kerkelijke minizuilen ontwaren met een eigen kerkblad en organisatie van het kerkelijke leven. Voor een groot deel zijn deze minizuilen nog intact gebleven. Hoewel het materiaal ook ingedeeld zou kunnen worden op thema of op datum, heeft deze indeling als voordeel dat de verschillen in Comrie-receptie per kerk in beeld worden gebracht. Er zijn aanwijzingen dat de receptie per kerk verschilt. Binnen de Gereformeerde Gemeenten is Comrie geclaimd als zou daar en in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland zijn erfenis het best bewaard zijn gebleven.¹³¹ Door per denominatie de receptie te bekijken, kan deze claim getoetst worden. Verder zijn er verschillen in kerkelijke en theologische contexten die mogelijk weer invloed hebben op de Comrie-receptie. We denken bijvoorbeeld

130. De oogst van dit onderzoek was echter klein. Wanneer deze jaargangen toegevoegd zouden worden aan Digibron tot elektronisch doorzoekbare bestanden, kan een zoekactie op de naam Comrie wellicht meer resultaat opleveren.

131. Zie de inleiding van Golverdingen in: Bregman (red.), *Verhandeling van enige eigenschappen van het zaligmakend geloof*, 31.

aan het uiteengaan van de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) (pas na 1947 spreekt men van Christelijke Gereformeerde Kerken in het meervoud). Verdisconteerd dient te worden dat het binnen de kerkelijke context ook zo kan zijn dat scribenten rekening houden met de kerk of theologie waarbinnen zij opereren.

Een verkenning in Digibron maakte duidelijk dat in elk geval theologen uit vijf verschillende Nederlandse kerken van gereformeerde signatuur over Comrie schreven.¹³² Het zijn: de Nederlandse Hervormde Kerk (met name de Gereformeerde Bond), de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Christelijke Gereformeerde Kerk(en), de Gereformeerde Gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Periodieken die eruit sprongen, zijn: *De Waarheidsvriend* en het *Gereformeerd Weekblad* (Gereformeerde Bond), *De Wekker* en *Bewaar het Pand* (Christelijke Gereformeerde Kerk(en)), *De Saambinder* (Gereformeerde Gemeenten) en *De Wachter Sions* (Gereformeerde Gemeenten in Nederland). Daarbij dient te worden opgemerkt dat Digibron geen toegang geeft tot alle mogelijke relevante bronnen voor ons onderzoek.

De volgorde van bespreking laat zich als volgt beargumenteren. Chronologisch gezien komen de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) eerst. Beide kerken zijn ontstaan in 1892 toen de Doleantie en de Afscheiding fuseerden tot de Gereformeerde Kerken in Nederland. Tegelijkertijd waren er gemeenten uit de Afscheiding die niet in de fusie meegingen en een eigen kerk vormden: de Christelijke Gereformeerde Kerk(en). De Gereformeerde Bond is in 1906 opgericht in de Nederlandse Hervormde Kerk. Ten slotte volgen de Gereformeerde Gemeenten, die in 1907 ontstonden als fusering van kruisgemeenten en ledeboeriaanse gemeenten. In 1953 kwam het tot een breuk in de Gereformeerde Gemeenten, waarbij de Gereformeerde Gemeenten in Nederland zich als kerk organiseerden. Zo kom ik tot de volgende vier deelvragen:

1. *Wat is de receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Kerken in Nederland tijdens de twintigste eeuw?*

2. *Wat is de receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) in Nederland tijdens de twintigste eeuw?*

3. *Wat is de receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk in Nederland tijdens de twintigste eeuw?*

4. *Wat is de receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland) in Nederland tijdens de twintigste eeuw?*

Kerken waarin nauwelijks sprake is van Comrie-receptie blijven buiten het on-

132. Voor een beschrijving van de kerkelijke verstrooiing zie: Van Lieburg (red.), *De stille luyden*, 9-31, 17-21.

derzoek. Uiteraard geldt hier: geen resultaat is ook resultaat. Er wordt ook buiten de genoemde afbakening wel verwezen naar Comrie. Voor wat de Nederlandse Hervormde Kerk betreft wees P. Schram op invloed van de Nadere Reformatie bij de hervormde theologen P. Broes (1726-1797), E. Kist (1762-1822) en J.H. Gunning (1829-1905). Van Gorsel meende dat de invloed van de Nadere Reformatie niet gold voor de Groningers en de moderneren, maar dit werd weersproken door A.A. van Ruler (1908-1970). Van Ruler wees op Muntinge, Clarisse, Hofstede de Groot en Scholten.¹³³ Bij de confessionele theoloog Van Ruler zelf kan bovendien ook gesproken worden van receptie van de Nadere Reformatie en Comrie.¹³⁴ Bij de ethische theoloog O. Noordmans (1871-1951) was de ontvangst van de Nadere Reformatie summier en uitsluitend negatief.¹³⁵

Voor mijn onderzoek heb ik gekeken of het de moeite waard zou zijn om de Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland (1948) in dit onderzoek te betrekken. Van de secretaris van het kerkelijk bureau, J.M. Verwijs, die het register van het kerkblad van deze gemeenten voor mij doornam op Comrie-receptie, vernam ik dat het resultaat mager was.¹³⁶ Toch is het niet uitgesloten dat er meer is. Comrie werd bijvoorbeeld aangehaald door E. du Marchie van Voorthuysen (1901-1986)¹³⁷ en door

133. Op 't Hof, 'A.A. van Ruler en de Nadere Reformatie', 64-78, 76

134. Op 't Hof, 'A.A. van Ruler en de Nadere Reformatie', 69, 72. Over Van Rulers staan in de Nederlandse Hervormde Kerk ten opzichte van de verschillende modaliteiten, zie: Van den Brink, 'Van Ruler in de Nederlandse Hervormde Kerk', 137-150. Van den Brink rangschikt hem materieel onder de confessionelen. Hij was spreker voor regionale afdelingen van de CV, de gemeenten die hij diende behoorden tot de CV en hij was redactielid van een weekblad dat door de CV werd uitgegeven.

135. Wassenaar, 'Dr. O. Noordmans en de Nadere Reformatie', 145-147.

136. Op dinsdag 16 oktober 2018 mailde J.M. Verwijs mij de volgende opsomming van zoekresultaten uit het *Kerkblad der Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland*: In 1994 wijdt E. du Marchie van Voorthuysen een artikel over hem als vertaler van *De gelijkenis der tien maagden*, van T. Shepard. Comrie heeft dit werk namelijk van voetnoten voorzien, die in dat artikel naar voren gehaald worden, waarbij hij aan het woord gelaten wordt. Verder wordt verschillende keren uit zijn werk geciteerd in de rubriek *Daarvan zegt*: 1988: 2x; 1990: 2x; 1991: 2x; 1992: 1x; 1994: 3x; 2011: 8x. In de rubriek *Wardelijchheit* van P.A. Zevenbergen wordt in 1991 en 1992 in totaal 3x aandacht besteed aan A. Comrie en de (niet) goede Duitse woorden. In 2002 wordt Comrie in de rubriek *Wie was...* voor het voetlicht gehaald (5 afleveringen). Ten slotte is een preek van hem opgenomen in de serie *Der Vaderen Erfenis* (deel 19).

137. Naast zijn bijdragen in het landelijk Kerkblad noemde Du Marchie Comrie ook in zijn preken. Bijvoorbeeld in maart 1975 in Kinderdijk in een preek over de moordenaar aan het kruis (Lukas 23:42-43), waar hij ter illustratie een verhaal vertelt dat is ontleend aan Comries *ABC*. Het gaat over het gevaar van een valse bekering. De strekking van het verhaal is om voorzichtig te zijn met ziek- en sterfbedbekerings. Bron: gedigitaliseerde preken door B. Schippers (Rijssen) uit de notities van L. Krijgsman (Gorinchem, werkzaam bij de Gereformeerde Bijbelstichting).

C. Smits (1898-1994)¹³⁸ in zijn catechismusverklaring van de zondagen 7 en 23.¹³⁹

Verder heb ik gekeken naar de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) (1944), maar ook daar vond ik (te) weinig materiaal.¹⁴⁰ K. Schilder (1890-1952) haalt Comrie wel enkele keren aan in zijn catechismusverklaring (vergelijk bijlage 2). In het *Nederlands Dagblad*, dat digitaal te onderzoeken is via de zoekmachine Delpher, boden verwijzingen weinig materiaal voor een onderzoek. Verder boden ook de zogeheten ‘vrijmakingsbrochures’ onvoldoende aanknopingspunten.¹⁴¹

1.6 Methode van het onderzoek

Receptieonderzoek kan zich richten op de waardering of receptie van een auteur of (enkele) geschriften van een auteur.¹⁴² Men krijgt een beeld van de kwantitatieve ontvangst van iemands geschriften als men kijkt naar het aantal drukken dat een bepaald werk over een bepaalde periode in een bepaald gebied gekregen heeft. Er kan ook gekeken worden naar kwalitatieve receptie, bijvoorbeeld door motieven van uitgevers in kaart te brengen. Informatie over uitgevers kan bovendien helpen om te zien in welke levensbeschouwing, confessie of kerkelijke richting een auteur of geschrift zijn ontvangst heeft gekregen. Receptie van een auteur laat zich ook aflezen in het citeren van of verwijzen naar iemands geschriften, uitspraken of gedachten. Daarover gaat het in ons onderzoek. Daarbij kan gekeken worden hoe en waarom geciteerd wordt. Er kan sprake zijn van ‘beïnvloeding, instemming, aanbeveling, neutrale vermelding of bestrijding’.¹⁴³ Verder kan men nog kijken naar

138. Vermeulen, ‘Dominee Cornelis Smits. Een begenadigde vrijbouter’.

139. Kenmerkend voor genoemde oud gereformeerde predikanten is dat zij overstapten vanuit de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) naar de Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Zij vallen dus ook deels onder de receptie van de CGK. Du Marchie van Voorthuysen kwam over in 1952, terwijl Smits overkwam in 1971.

140. Volgens mededelingen (september 2019) van M. Buitenhuis (predikant in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)) wordt in deze kerk de naam Comrie nauwelijks gehoord, en hij wordt er nauwelijks gelezen. De enkele treffers die te vinden zijn via Delpher in het *Nederlands Dagblad* geven aan dat Comrie geplaatst werd in de lijn van Kuyper en dat was volgens Buitenhuis in de GKV geen compliment voor Comrie.

141. Het gaat hierbij om de brochures die werden uitgegeven in de discussie in de Gereformeerde Kerken in Nederland die mede leidden tot de Vrijmaking. Zie: <https://vrijmaking.digibron.nl/>. Geraadpleegd op 10 januari 2020. De 54 treffers die een zoekactie op de naam ‘Comrie’ biedt, gaan vooral over de wedergeboorte.

142. Vgl. bijvoorbeeld de receptie van Schots puriteins of piëtistisch gedachtegoed in vertalingen: Van Valen, *In God verbonden*, 282-338; de receptie van Augustinus: Pollmann ‘Augustin’s legacy: success or failure?’, 331-348; de ontvangst van Aristoteles in de vroege gereformeerde orthodoxie: Sinnema, ‘Aristotle and Early Reformed Orthodoxy’, 119-148; de receptie van J. Bunyan: Schutte e.a., *Bunyan in Nederland*.

143. Op ’t Hof, ‘De receptiegeschiedenis van *De practycke*’, 237.

ontleningen. Daarbij gaat het om overeenkomsten in structuur en gedachtegang, zonder dat er sprake is van kopiëring. In ons onderzoek gaat het om de expliciete receptie van Comries theologie van de rechtvaardiging. Het gaat daarbij niet alleen om de historische doorwerking van Comries theologische inzichten, maar ook om de Comrie-interpretatie van diverse auteurs.¹⁴⁴ Vanwege het subjectieve verstaan van latere lezers komen er in de receptiegeschiedenis ook nieuwe aspecten aan het licht die verdergaan dan de originele betekenis van de tekst van Comrie. In dit onderzoek worden de volgende twee onderzoeksmethoden gebruikt:

1. Comries literatuur over de rechtvaardiging wordt inhoudelijk geanalyseerd. De analyse van Comries werk op dit punt is grondlegend en dient als referentiekader voor het verdere onderzoek. Gezien het tijdvak waarin Comrie publiceerde, zullen we hier rekening moeten houden met de verouderde taal die hij hanteerde. Daarom zullen historische woordenboeken geraadpleegd worden. Ik denk aan het *Middelnederlandsch Woordenboek* (MNW) en het *Woordenboek der Nederlandse Taal* (WNT).¹⁴⁵ Waar Comrie scholastieke termen gebruikt, zullen woordenboeken en verklarende woordenlijsten van scholastieke concepten en termen worden geraadpleegd. Daarnaast vindt ook een inhoudelijke literatuuranalyse plaats van de Comrie-receptie in boeken of bladen van twintigste-eeuwse gereformeerde auteurs in Nederland die daarover schreven. De oude spelling uit het begin van de vorige eeuw kan archaïsch aandoen, maar is veel eenvoudiger leesbaar dan de werken uit Comries tijd.

2. Daarnaast maak ik een vergelijking van Comries concept met de ontvangst daarvan door de geselecteerde auteurs uit de twintigste eeuw.¹⁴⁶ Hierdoor kan een inhoudelijk oordeel gevormd worden over de latere receptie van Comrie. Deze methode van analyse en vergelijking is een gangbare methode in het theologisch onderzoek.¹⁴⁷ Daardoor kan duidelijk worden wat de verschillen en overeenkomsten zijn tussen Comrie enerzijds en zijn ontvangers anderzijds.

Het begrip receptie heeft een brede betekenis. In ons onderzoek wordt vooral gekeken naar inhoudelijke overname of afwijzing van Comries rechtvaardigingsleer. Tegelijk komen er ook andere zaken in beeld. Zo kan gezien worden of Comrie als theologische autoriteit wordt gerecipiëerd of dat er kritische distantie is. De achterliggende theologische motivatie voor positieve dan wel negatieve receptie kan benoemd worden. Het kan blijken dat Comrie gekopieerd wordt, maar het kan ook zo zijn dat hij zelfstandig verwerkt wordt. Bovendien is niet uitgesloten dat Comries

144. Steinmann, 'Effective History/Reception History'.

145. Deze woordenboeken zijn digitaal te raadplegen op <http://gtb.inl.nl/search/>.

146. Strausberg, 'Comparison'; Nelson en Woods jr., 'Content Analysis'.

147. Zie bijvoorbeeld De Reuver, *Bedelen bij de Bron*. Of: Kleinbloesem, *Die de goddeloze rechtvaardigt*.

leer met woorden wel wordt overgenomen, maar dat zijn theologie inhoudelijk toch anders wordt verwerkt. Of omgekeerd dat Comrie met woorden wordt afgewezen, maar dat de theologie juist veel lijkt op zijn concept. Verder zal duidelijk worden of de rechtvaardigingsleer van Comrie geheel of gedeeltelijk wordt gerecipieerd. Ook kan vanuit een analyse van Comries theologie geëvalueerd worden of zijn theologie historisch gezien juist is geïnterpreteerd, en of er rekening is gehouden met de context waarin hij opereerde. Kortom, het onderzoek naar de Comrie-receptie is veelzijdig.

1.7 Data van het onderzoek

Als materiaal voor het onderzoek worden zowel digitale als papieren bronnen gebruikt. De bronnen variëren van wetenschappelijke theologische en kerkhistorische studies tot preken en kerkbladartikelen. De data zijn enerzijds gevonden door middel van beschikbare digitale databases zoals Digibron, Delpher, Archive, Google en andere websites, maar daarnaast zijn ook bekende standaardwerken en catechismusverklaringen geïnventariseerd op mogelijke receptie van Comries rechtvaardigingsleer. Op Google Books en Post Reformation Digital Library zijn de meeste primaire teksten van Alexander Comrie te raadplegen. Voor teksten uit het neocalvinisme kon gebruik worden gemaakt van de website www.neocalvinisme.nl en de zoekmachine Delpher. Veel kranten, boeken en tijdschriften zijn hier te lezen. Via Delpher zijn bijvoorbeeld artikelen uit *De Bazuin* (orgaan van de hogeschool in Kampen ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland) te lezen. Ook heeft Delpher meer jaargangen van *De Heraut* digitaal gearchiveerd dan Digibron.

Een van de belangrijkste digitale bronnen voor dit onderzoek is de digitale zoekmachine en database Digibron. Zoals hierboven al gezegd, geeft deze zoekmachine geen alomvattend overzicht van wat er in de gereformeerde gezindte aan artikelen al is gepubliceerd over Comrie. Maar ze geeft wel een belangrijke aanzet. En er wordt nog steeds materiaal toegevoegd. Een tweede voordeel is dat data van Digibron voldoen aan het zogeheten FAIR-principe. Dat is de afkorting voor de Engelse woorden *findable*, *accessible*, *interoperable* en *reusable*. Dus de data in deze zoekmachines zijn gemakkelijk vindbaar, toegankelijk, voor meerdere mensen te gebruiken en opnieuw te gebruiken.

Veel van de gebruikte artikelen voor dit onderzoek zijn gevonden in Digibron door te zoeken op ‘Comrie’ in combinatie met ‘rechtvaardigmaking’ of ‘rechtvaardiging’. Wanneer er voldoende relevant materiaal was, zijn deze artikelen als materiaal gebruikt voor het onderzoek. Dat betekent niet dat iedere scribent evenveel over Comrie geschreven heeft of dat hij ingaat op alle onderdelen van zijn rechtvaardigingsleer. In zo’n geval heeft de scribent Comrie gedeeltelijk of selectief

gerecipieerd. Er zijn ook scribenten die over Comrie schreven buiten het onderzoek gehouden. Het materiaal dat zij boden was of niet specifiek gericht op Comries rechtvaardigingsleer of het voegde te weinig toe om er een paragraaf aan te wijden.

Kerken presenteerden zich in de vorige eeuw nog voornamelijk met hun kerkelijke organen naar binnen en buiten. De landelijke kerkbladen waren belangrijke communicatiekanalen van kerkelijk nieuws, maar ook voor de duiding van theologische, maatschappelijke en politieke onderwerpen. Vandaar dat deze organen als het gezicht of visitekaartje van de kerk belangrijke bronnen zijn om de binnen kerken gangbare gedachten en ideeën te leren kennen. In ieder geval is het gedachtegoed van een scribent niet slechts een mening van een individu, maar ook een gedachtegoed dat door de redactie van het orgaan naar buiten toe uitgedragen werd. Redacties zagen erop toe welke inhoud naar buiten werd gebracht; dat gold zeker als het ging om een officieel kerkelijk orgaan. Dat betekent natuurlijk niet dat de theologie die in deze organen gepubliceerd werd, helemaal representatief was voor het gedachtegoed binnen de kerken. Men spreekt in de kerkelijke context ook wel van (sub)stromingen, richtingen, modaliteiten, flanken en bloedgroepen.

Aan de Gereformeerde Bond waren al twee bladen – *Het Gereformeerd Weekblad* en *De Waarheidsvriend* – gerelateerd, die ook weleens de theologische degenen met elkaar kruisten. In de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) is het blad *Bewaar het Pand* veel minder breed georiënteerd dan het officiële orgaan *De Wekker*. In de Gereformeerde Kerken in Nederland bestonden er ook meerdere bladen met verschillende theologische achtergronden. Zo had *De Bazuin* zijn wortels in de Afscheiding, terwijl het door Kuyper opgerichte *De Heraut* een blad was dat zijn wortels had in de Doleantie. Verder moet er rekening mee gehouden worden dat de mening van een scribent niet altijd representatief is voor wat er op het grondvlak van de kerk leefde. Ook is niet aan te nemen dat alle lezers het niveau hadden om abstracte discussies over Comries theologie te volgen.

1.8 Route van het onderzoek

In de volgende hoofdstukken gaat deze studie als volgt verder. **Hoofdstuk 2** geeft een beschrijving en analyse van Comries theologie van de rechtvaardiging. Dit concept moet dienen als het referentiekader waarmee theologen in de twintigste eeuw worden vergeleken.

Vervolgens kom ik in **hoofdstuk 3** toe aan de Gereformeerde Kerken in Nederland. Deze kerkelijke denominatie is in 1886 vanuit de Doleantie ontstaan; zij verenigde zich met de Christelijke Gereformeerde Kerk (1869) in 1892 tot de Gereformeerde Kerken in Nederland. Binnen elk hoofdstuk wordt niet de chronologie van de publicaties aangehouden, maar die van de auteurs. De te bespreken theologen

worden behandeld in chronologische volgorde, in levenstijd van oud naar jong. Dit heeft als voordeel dat publicaties gerangschikt worden per auteur en tegelijk de inhoudelijke samenhang per auteur te zien is. De publicaties van elke auteur worden wel in chronologische volgorde behandeld. Eerst wordt de receptie van Comrie door A. Kuypers (1837-1920) en H. Bavinck (1854-1921) behandeld, daarna de reactie op Kuypers leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid in de Gereformeerde Kerken in Nederland. Daarna volgen A.G. Honig (1864-1940), A. Kuypers junior (1872-1941) en G.C. Berkouwer (1903-1996). Tevens zoek ik een mogelijke verklaring waarom de Comrie-receptie na Berkouwer gestopt lijkt te zijn.

In **hoofdstuk 4** komen de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) aan de beurt. Voor de chronologie wordt ervan uitgegaan dat deze kerk ontstaan is in de Afscheiding van 1834: in 1869 heeft zij zich verenigd met de hoofdgroep van de kruisgezinde gemeenten tot de Christelijk Gereformeerde Kerk. In 1892 echter, toen deze kerk ging fuseren met de dolerenden, die in 1886 buiten de Nederlandse Hervormde Kerk kwamen te staan, wilde een aantal gemeenten niet mee. Zij vormden de voortgezette Christelijke Gereformeerde Kerk. De te behandelen personen zijn: F.P.L.C. van Lingen (1832-1913), J. Wisse (1843-1921), H. Janssen (1872-1944), J.J. van der Schuit (1882-1968), P.J.M. de Bruin (1868-1946), H. van Leeuwen (1906-1988), J. van Genderen (1923-2004), W. van 't Spijker (1926-) en W.H. Velema (1929-2019). Met uitzondering van Van Leeuwen hebben zij allen lesgegeven aan de predikantenopleiding van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en).

Hoofdstuk 5 begint met de receptieanalyse van Comrie ten aanzien van enkele theologen in de Nederlandse Hervormde Kerk. Dat zijn vooral theologen die behoren tot de Gereformeerde Bond.¹⁴⁸ In dit hoofdstuk komen aan de orde: J.G. Woelderink (1886-1956) en de reactie op Woelderink van M. Huizer (1879-1958), L. Vroegindewey (1901-1969), J.T. Doornenbal (1909-1975), J. van Sliedregt (1914-1973), K. Exalto (1919-2003), C. Graafland (1928-2004) en diens leerling A. de Reuver (1942) en W. van Gorsel (1931-2011).

Daarna volgt een analyse in **hoofdstuk 6** van de receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Gemeenten, ontstaan in 1907. De volgende auteurs passeren de revue: G.H. Kersten (1882-1948), L. Rijksen (1902-1969), A. Elshout (1923-1991), A. Vergunst (1926-1981), H. Paul (1928-2019), A. Snoep (1930-1988), J. Blaauwendraad (1940-), J. Schipper (1946) en A. Moerkerken (1947).

Ten slotte wordt in **hoofdstuk 7** de receptie van Comries rechtvaardigingsleer onderzocht in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, ontstaan in 1953 uit een breuk

148. Zie voor de richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk: Van der Zee, *De richtingen in de Ned. Herv. (Geref) Kerk*. Hij onderscheidde vijf richtingen: modern, evangelisch, ethisch, confessioneel en gereformeerd.

met de Gereformeerde Gemeenten. Behandeld worden: C. Steenblok (1894-1966), J. Boeder (1925-1991), F. Mallan (1925-2010) en L.M.P. Scholten (1939-2020).

De meest opvallende resultaten van de analyse worden samengevat en als conclusie van het onderzoek gepresenteerd in **hoofdstuk 8**. De vraag hoe Comrie globaal gesproken in de gereformeerde gezindte van de twintigste eeuw gewaardeerd en verwerkt is in de onderzochte segmenten van de gereformeerde gezindte, kan hier beantwoord worden. Hierna volgen nog een Nederlandse en een Engelse samenvatting van deze studie. In de bibliografie wordt ten slotte een overzicht gepresenteerd van alle bronnen die gebruikt zijn voor dit onderzoek. Ook is er een personenregister toegevoegd.

Hoofdstuk 2

Comries theologie van de rechtvaardiging

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt Comries theologie van de rechtvaardiging geanalyseerd. Deze analyse dient als referentiekader voor de rest van deze studie. Steeds wordt de eerste editie van Comries werk geraadpleegd. Latere edities verschenen ongewijzigd (zie bijlage 1).¹

1. We gaan allereerst (2.2) te rade bij Comries *Het ABC des geloofs* (1739).²

2. Vervolgens (2.3) kijken we naar *Verhandeling van eenige eigenschappen des zaligmakenden geloofs* (1744).³

3. Daarna (2.4) bezien we Comries *Stellige en praktikale verklaringe van den Heidelbergschen catechismus* (1753).⁴ Hiertegen verscheen een *Uitvoerige Waarschuwwing* (1755)⁵ van de Leidse hoogleraar J.J. Schultens. Comrie reageerde met *Berigt nopens de waarschuwwinge van de Heer J.J. Schultens* (1755).

4. In de vierde plaats gaan we in op de geschriften die Comrie schreef met Nicolaus Holtius (1693-1773).⁶ Vanaf 1753 trokken zij samen op (2.5). Eerst schreven ze namens de ‘Oude Calviniaanse Societeit’ (1753) en daarna publiceerden ze *Examen van het ontwerp van tolerantie* (1753-1759).

5. Hierna (2.6) geef ik Comries concept van de rechtvaardiging weer zoals dat te vinden is in *De zondaar gerechtvaardigt om niet uit de genade Gods, door de verlossinge die in Christus Jesus is, en rechtvaardig voor Godt door het geloof* (1757).⁷ Comrie verklaarde zich eensgeestes met dit werk van Holtius. Van Comrie zelf verscheen in hetzelfde jaar *De leere der waarheit, die na de godtzaligheit*

1. Comrie refereert regelmatig aan zijn eerdere publicaties. Baarssen, ‘Het licht van een kaarsse bij het licht van den zonne’, 73-74.

2. Hierna: Comrie, *ABC*.

3. Hierna: Comrie, *Eigenschappen*.

4. Hierna: Comrie, *Verklaringe*.

5. Schultens, *Uitvoerige waarschuwwing, op verscheide stukken der Kategismus verklaringe van den eerwaarden en geleerden Heere Alexander Comrie*. Hierna: Schultens, *Uitvoerige waarschuwwing*.

6. Flinterman, ‘Nicolaus Holtius’.

7. Holtius, *De zondaar gerechtvaardigt om niet uit de genade Gods, door de verlossinge die in Christus Jesus is, en rechtvaardig voor Godt door het geloof*, Leiden/Amsterdam 1757. Hierna: Holtius, *De zondaar gerechtvaardigt*.

is (1757) en *Missive wegens de Regtvaardigmakinge des Zondaars* aan een vriend (1757). In 1761 verscheen *Brief over de rechtvaardigmakinge des zondaars*. Ook verscheen *God die den godlozen regtvaardigt, de Regtvaardiger van allen, die in Jezus Christus geloven* van Comries Schotse collega H. Kennedy (1698-1764).⁸

6. Ten slotte blikken we terug op de ontwikkeling die Comries theologie van de rechtvaardiging heeft doorgemaakt (2.7).

In deze analyse worden al Comries relevante geschriften over de rechtvaardiging in chronologische volgorde successievelijk besproken. In eerdere studies werd Comries rechtvaardigingsleer meer synthetisch (Honig 1892, Park 2018) en soms summier weergegeven (Graafland 1986, Exalto 1993). Ook werden niet alle relevante geschriften op het thema rechtvaardiging onderzocht.⁹ J. Schipper (2015) behandelde de geschriften van Comrie afzonderlijk, maar niet vanuit het perspectief van de rechtvaardigingsleer. Alleen bij de behandeling van de *Eigenschappen* en *Brief* behandelde hij dit thema. C. Harinck (2007) citeerde in zijn weergave van Comries rechtvaardigingsleer uit: *Eigenschappen des Geloofs, Verklaaringe, Missive* en *Brief*. Verder noemde hij nog Holtius' catechismusverklaring over zondag 23 en 24. Dat betekent dat *Het ABC des geloofs*, maar ook de geschriften waarin Holtius mede-auteur was, buiten deze analyse zijn gebleven.

Een studie waarin de geschriften van Comrie afzonderlijk en in chronologische volgorde behandeld worden, is nodig omdat recente studies wijzen op een ontwikkeling in zijn theologie naar antinomianisme.¹⁰ Een lengtedoorsnee van Comries theologie kan duidelijk maken of er inderdaad fundamentele verschuivingen zijn in zijn rechtvaardigingsleer. Tevens kan duidelijk worden of er ook constanten zijn en zo ja, welke dat zijn.

2.2 *Het ABC des geloofs* (1739)

In *Het ABC des geloofs* presenteerde Comrie zichzelf op het titelblad als een in de filosofie gepromoveerde Schot (Scoto Britannus).¹¹ Comrie kan zowel in de Schotse als in de Nederlandse theologische context geplaatst en geïnterpreteerd wor-

8. Van der Aa, 'Hugh Kennedy'; Knipscheer, 'Hugh Kennedy'.

9. Vgl. voor eerdere besprekingen van Comries rechtvaardigingsleer: Honig, *Alexander Comrie*, 232-245; Graafland, 'Alexander Comrie', 337-339; Exalto, 'Genadeleer en heilsweg'; Van der Zwaag, *Afwachten*, 236-241, 251-252, 615-618; Harinck, *De rechtvaardigmaking*, 118-148; Schipper, *Alexander Comrie*, 75-81; 130-139, Park, *Driven by God*, 145-158.

10. Vgl. Van den Brink, 'De bestrijding van de antinomiaanse opvattingen over de rechtvaardiging door de Westminster Assembly (1643-1652)'; 'Tegenwicht of tegenstelling?' en 'Comrie en het antinomianisme'.

11. Dat Comrie zichzelf als een 'Schotsman' zag, blijkt ook duidelijk uit zijn *Berigt*, 22, 24, 45 en 56.

den. Als kandidaat ondertekende hij de Drie Formulieren van Enigheid.¹² Comrie liet zich als een warm voorstander kennen van de ‘Nederlandse formulieren van eenigheid’.¹³ In dit hoofdstuk zal blijken dat ook waar Comrie niet refereerde aan een van de formulieren, de inhoud ervan verweven was met zijn eigen theologie. Comrie beloofde als kandidaat ook de klassieke liturgische formulieren bij de sacramentsbediening woord voor woord te lezen.¹⁴ Hij was echter opgevoed met de Westminster Confessie en Catechismus, die in Schotland golden.¹⁵ Hier wilde hij zich eveneens aan houden.¹⁶ In Schotland werden de catechismi van Westminster in 1648 door de kerk aanvaard en in 1649 door het Schotse parlement goedgekeurd.¹⁷ Volgens Comrie zijn deze catechismi hem van de jeugd af ‘ingeboezemd’ en sloot hij hier inhoudelijk geheel op aan. In de loop van dit hoofdstuk zal blijken dat Comrie zich op verschillende punten aansluit bij de theologie van Westminster.¹⁸ Overigens was hij goed bekend met andere confessies uit de zestiende en zeventiende eeuw.¹⁹ Comries *Het ABC des geloofs* was een belangrijke constante in zijn theologie. Het werk werd tijdens zijn leven acht keer ongewijzigd herdrukt, de laatste keer in 1761.

2.2.1 Het rechtvaardigend geloof

In *Het ABC des geloofs* behandelde Comrie het zaligmakend geloof volgens verschillende Bijbelse benamingen in alfabetische volgorde.²⁰ Al bij de eerste omschrijving van het geloof kwam de rechtvaardiging aan de orde: ‘Het is Gods dierbare gave waardoor de overtuigde, belaste en beladen zondaar uit zichzelf en al zijn

12. Zie over het gebruik en de geschiedenis van de uitdrukking: Baarssen, ‘De drie formulieren’, 16-20; Vree, ‘Nogmaals: De Drie Formulieren van E(e)nigheid’.

13. Zie de samenspraken: Comrie en Holtius, *Examen*.

14. Honig, *Alexander Comrie*, 51.

15. In de achttiende eeuw werd van alle ambtsdragers een oprecht persoonlijk geloof in heel de leer van de Westminster Confessie gevraagd. Zie: Macleod, ‘The Significance of the Westminster Confession’.

16. Comrie hield zich naar eigen zeggen aan de Nederlandse confessies, maar hij had zijn belijdenis geleerd in Schotland en wilde zich daar punctueel aan houden. Ook las hij deze nog gedurig. Zie: Comrie, *Berigt*, 25, 56. In 1752 liet Comrie de Kleine Catechismus van Westminster uitgeven. Ook citeert Comrie meerdere keren uit de geschriften van Westminster. Zie bijvoorbeeld Comrie, *Eigenschappen*, 254-255; Comrie, *Catechismus*, 141, 348, 390-391, 428-429 en 492-494.

17. Van Rongen, *De Westminster Confessie met de Grote en Kleine Catechismus*, 22 en 26.

18. Zie voor de Westminster theologie en haar context: Gamble, ‘The Theology of the Westminster Confession of Faith in its Context’.

19. Comrie, *Brief*, 20-26.

20. Comrie, *ABC*, opdracht, VII-VII. Ik heb de opdracht zelf genummerd aangezien deze geen paginanummers kent. Het materiaal van dit boek dateert van 1735, toen Comrie over de benamingen van het geloof preekte. Mensen uit de gemeente Woubrugge, mensen van buiten de gemeente en ook zijn eigen vrouw vlak voor haar sterven, drongen aan op publicatie.

gerechtigheid tot Jezus gaat, Hem omhelst en aangrijpt. Dit is het geloof waardoor de rechtvaardige leeft'.²¹

We herkennen hier een centrale gedachte van de Romeinenbrief, namelijk dat de rechtvaardige uit het geloof leeft (Romeinen 1:17, waar Habakuk 2:4 geciteerd wordt). Enkele bladzijden verder gaf Comrie een omschrijving van het geloof waarbij hij ook de toerekening of imputatie van Christus' gerechtigheid benoemde. Christus' gerechtigheid wordt door het geloof aangenomen. Het geloof is:

De eenswillendheid met God, het goedkeuren, toestemmen en aanbidden van de deugden van God zoals de Heere die heeft believen te openbaren in de weg van de zaligheid van de zondaar, zonder enige van zijn gerechtigheid, alleen door de volwichtige gerechtigheid van Christus hem toegerekend en alleen door geloof aangenomen.²²

Bij de benaming van het geloof 'aandoen' constateerde Comrie dat het werkwoord passief vertaald kan worden: met Christus aangedaan worden. Volgens hem werd zo 'zeer zoet' voorgehouden hoe in de rechtvaardiging God als Rechter aan de zondaar Christus' gerechtigheid toerekent. Comrie vertaalde echter actief, zodat het ging over het werk van de ziel in de rechtvaardiging. De ziel omhelst Jezus' voldoening. Op die manier verklaarde Comrie Romeinen 5:1: Wij dan door het geloof 'als eene handt' Christus aangrijpende, hebben vrede met God.²³ De wet, het geweten en de satan zullen de ziel geen geweld kunnen doen als zij met Christus' gerechtigheid bekleed is.²⁴ Het kleed van Christus' gerechtigheid is door de Vader uitgevonden en door de Zoon gemaakt.²⁵ In de gesuggereerde andere vertaling van het woord aandoen, blijkt opnieuw dat het object van imputatie Christus' gerechtigheid is en niet het geloof zelf.

De toerekening van Christus' gerechtigheid heeft de gereformeerde orthodoxie altijd geleerd tegenover J. Arminius en de remonstranten.²⁶ De begrippen arminia-

21. Comrie, *ABC*, 2-3. Het citaat is door mij licht hertaald weergegeven.

22. Comrie, *ABC*, 4-5. Citaat licht hertaald.

23. Comrie, *ABC*, 19.

24. Comrie, *ABC*, 20.

25. Comrie, *ABC*, 20-21.

26. Van Dixhoorn, *Confessing The Faith*, 162; Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 121-126. P. van Maastricht wijst erop dat bij sommige remonstranten het geloof een rechtvaardigingsgrond is geworden. Zie: Van Maastricht, *Beschouwende en Praktikale Godgeleerdheit* deel 3, 321. Voor de theologie van J. Arminius zie: Den Boer, *Duplex Amor Dei*. Voor de twist tussen remonstranten en contraremonstranten in de bestandsjaren zie: Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 227-371.

nisme en remonstrantisme werden door Comrie als synoniemen gebruikt.²⁷ Strikt genomen is het een anachronisme om remonstranten ook arminianen te noemen. Arminius kon immers niet direct verantwoordelijk worden gehouden voor wat de remonstranten na zijn dood leerden. Arminius stierf op 19 oktober 1609, maar zijn volgelingen verdedigden zijn positie later in de *Remonstrantie* in januari 1610. Hieraan danken de remonstranten hun naam, maar ook aan hun verdediging van de theologie van Arminius. Ook in de zeventiende eeuw werden de begrippen arminianisme en remonstrantisme als synoniemen gebruikt. In de gereformeerde gezindte worden beide termen nog steeds op die manier gehanteerd. In die zin worden beide termen ook in dit proefschrift gebruikt, namelijk als een verzamelbegrip voor de theologie van Arminius en de *Remonstrantie*. Arminius' visie dat het geloof zelf werd toegerekend tot gerechtigheid, werd onder meer verworpen door de Canones van Dordt (1618-1619), de Irish Articles (1615) en de Westminster Confessie (1647). Bij Arminius is Christus wel de verdienende oorzaak van de rechtvaardiging en het object van het geloof, maar niet het voorwerp van imputatie.²⁸ De arminianen leerden dat het geloof zelf tot rechtvaardigheid werd gerekend in Gods oordeel.²⁹ Arminius kon zich beroepen op Romeinen 4:5. We zien dat deze tekst in de gereformeerde orthodoxie anders werd geïnterpreteerd.³⁰ De gereformeerde orthodoxie verstond deze tekst metonymisch. Dus toegepast op Romeinen 4:5 bedoelde Paulus niet dat het geloof gerekend werd tot rechtvaardigheid, maar dat het geloofsobject, namelijk Christus en Zijn gerechtigheid, tot rechtvaardigheid wordt gerekend.

Comries positie sloot aan bij de hem bekende gereformeerde confessies. In de Heidelbergse Catechismus (1563) staat in zondag 23, vraag en antwoord 60, dat Christus' genoegdoening, gerechtigheid en heiligheid worden toegerekend. Het geloof is volgens antwoord 61 alleen een middel om deze zaken aan te nemen. In de Westminster Confession of Faith (1647) wordt beleden dat niet het geloof, de

27. Comrie vertaalde het werk van J. Owen: *Theomachia ofte een Openinge van de Arminianerye*, Amsterdam 1756. Zie voor het door elkaar heen gebruiken van beide termen: Owen, *Theomachia* voorrede III, XIX.

28. Den Boer, *Duplex Amor Dei*, 200-203; Goudriaan, 'Justification By Faith And The Early Arminian Controversy'; Gomarus, *Verclaringhe, Over de vier hoofdstucken, der leere, waer van hy met sijn weerde mede Professore D. Iacobo Arminio, ghenconfereert heeft, voor de E. E. moghende Heeren Staten van Hollandt ende Westvrieslandt*, 8 september 1609; Fesko, 'Arminius on Justification. Reformed or Protestant?'

29. Wisse en Sarot, 'Reforming Views of Reformed Scholasticism', 15-16.

30. De kanttkening van de Statenvertaling (1637) op Romeinen 4:5 spreekt van de imputatie van Christus' gerechtigheid die door het geloof alleen als instrument wordt aangenomen. We zien hier dat theologische of confessionele uitgangspunten een rol spelen bij de exegese en de hermeneutiek van de Bijbeltekst.

geloofsdaad of de gehoorzaamheid aan het evangelie tot gerechtigheid wordt toegerekend, maar de gehoorzaamheid en voldoening van Christus (WCF 11.1).

Bij de benaming van het zaligmakend geloof ‘aandoen’ vergeleek Comrie het geloof met het aantrekken van het priesterkleed. Het priesterkleed was Christus’ gerechtigheid. Met Christus’ gerechtigheid bedoelde Comrie de ‘Daadelyke en Lydelijke Gehoorzaamheit’ van Christus.³¹ Ook over Christus’ gerechtigheid bestonden verschillende opvattingen. Aan het einde van de zestiende eeuw discussieerde men erover of met de gehoorzaamheid van Christus alleen de passieve gehoorzaamheid of ook de actieve gehoorzaamheid bedoeld werd. De passieve gehoorzaamheid verwijst naar Christus’ ondergaan van de gedreigde straf op het breken van de wet, terwijl de actieve gehoorzaamheid ziet op Christus’ vervulling en doen van de wet voor de gelovigen.³²

De vereniging met Christus vond volgens Comrie plaats in de effectieve roeping door Woord en Geest: ‘de Heilige Geest brengt Christus Jesus door de inwendige verkondiging van het Woordt aan de siele, en de siel tot Christus, het geloove in het harte werkende, ende haar daardoor met Christus verenigende in haar krachtige Roepinge’.³³ Jezus wordt dus nabij gebracht door het Woord. Tegelijk wordt de ziel bij Jezus gebracht door het geloof. Bij de behandeling van de geloofsbenaming ‘armoede’ wees Comrie erop dat de gelovigen participeren in Christus ‘hunnen Borge’. Christus’ armoede is hun rijkdom, Zijn dood is hun losgeld en ‘syne Opstanding hunne rechtvaardigmaking’. Zijn hemelvaart is om voor hen plaats te bereiden en Zijn voorbeding is de voldoening voor hun dagelijkse zonden. Hij heeft de wijsheid voor hun blindheid en macht om hen te ondersteunen.³⁴ De opstanding van Christus wordt de rechtvaardiging van de gelovigen genoemd, waaruit blijkt dat Comrie in zijn *Het ABC des geloofs* een rechtvaardiging leert in Christus’ opstanding.³⁵

31. Comrie, *ABC*, 8.

32. Het discussiepunt werd onder meer besproken door de gedelegeerden op de synode van Dordt (1618-1619) en in de Westminster Assembly (1643-1653). Johannes Piscator (1546-1625) en anderen ontkenen de toerekening van Christus’ actieve gehoorzaamheid. Zie: Fesko, *Death in Adam, Life in Christ*, 79-102. Tot de opposanten van toerekening van de actieve gehoorzaamheid van Christus behoorden: D. Pareus (1548-1622), M. Amyraut (1596-1664), S. Lubbertus (ca. 1555-1625), J. Goodwin (1594-1665), R. Baxter en J. Placeus (1596-1655).

33. Comrie, *ABC*, 33.

34. Comrie, *ABC*, 63-64.

35. Vgl. H. Witsius die sprak van een algemene rechtvaardiging als de uitverkorenen met en in Christus worden gerechtvaardigd tijdens de opwekking van Christus uit de doden volgens Romeinen 4:25. Zie: Van den Brink (red.), *Witsius en het antinomianisme*, 329.

2.2.2 De orde van rechtvaardiging en heiliging

Comrie benadrukte dat de rechtvaardiging ordelijk gezien vóór de heiliging gaat. Christus moet ‘eerst’ aangenomen worden tot rechtvaardiging om door Hem met God verzoend te worden en ‘daarna’ tot heiliging.³⁶ Christus is immers van God ‘eerst’ tot rechtvaardiging geworden en ‘daarna’ tot heiliging (1 Korinthe 1). Eerst moet men in Christus zijn en daarna vruchten dragen (Johannes 15), zo stelde hij. Het belang hiervan toonde Comrie aan door te zeggen dat de gelovigen niet geaccepteerd worden door God zonder ‘Christus’ gerechtigheid’. Zij moeten door Hem tot de Vader naderen.³⁷

In de gereformeerde orthodoxie is veel gediscussieerd over de juiste heilsorde, bijvoorbeeld in commentaren op de Westminster Confessie.³⁸ De term heilsorde kwam pas in de vroege achttiende eeuw voor.³⁹ Comrie dacht dat de rechtvaardiging vóór de heiliging moest gaan. Men zou de heilsorde ook kunnen benaderen vanuit het denken over rechtvaardiging en wedergeboorte zoals T. Halyburton (1674-1712) deed. Volgens hem moet de wedergeboorte logischerwijze aan de rechtvaardiging voorafgaan. Het rechtvaardigend geloof dat met Christus verenigt, is immers een vrucht van de nieuwe geboorte. De orde zou dan zijn: wedergeboorte, geloof, rechtvaardiging.⁴⁰ Halyburton wist dat er ook argumenten zijn om de rechtvaardiging vóór de wedergeboorte en het geloof te plaatsen. Halyburton erkende dat zijn eigen positie dogmatische problemen met zich meebracht. De vraag was hoe in de positie van Halyburton God Zijn beeld kan geven aan een zondaar die nog onder de vloek is. Bovendien: hoe kan een vernieuwde heilige nog gerechtvaardigd worden? Dat lijkt immers in tegenspraak met Romeinen 4:5?⁴¹

36. Comrie, *ABC*, 8.

37. Comrie, *ABC*, 9. Comrie merkt op dat het net zo is als bij Jozef en zijn broers. Hij wilde de broers niet zien als ze Benjamin niet meebrachten. De prioriteitsstructuur – eerst rechtvaardiging en dan heiliging – treffen we ook aan in de Nederlandse Geloofsbelijdenis (artikel 24) en in de Heidelbergse Catechismus (antwoord 64).

38. Volgens R.A. Muller werd er in de reformatietijd niet gesproken in termen van een *ordo salutis* zoals in de latere gereformeerde theologie. Wel werd gesproken over de gouden keten uit Romeinen 8:28-30, waar een aantal stappen van de heilsorde wordt genoemd. Men kan volgens Muller in deze tijd echter nog niet spreken van een rigide orde of strikt gedefinieerde en beargumenteerde temporele of logische opeenvolging van allerlei termen. Zie: Muller, ‘The ‘Golden Chain’’.

39. McGowan, ‘Ordo Salutis’, 636-637. Muller bevestigt dat de nu gebruikte term *ordo salutis* zijn herkomst heeft in de vroege achttiende eeuw. Volgens hem was de grootste concentratie van het debat over het concept in de lutherse en gereformeerde orthodoxie over kwesties die aan de orde werden gesteld door lutherse piëtisten en gereformeerde vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie in de late zeventiende en de achttiende eeuw. Zie: Muller, ‘The ‘Golden Chain’’’, 163.

40. Macleod, *Scottish Theology*, 124-127.

41. Beeke, ‘The Puritans on Union with Christ, Justification, and Regeneration’, 481.

2.2.3 Vergeving van zonde

Bij de benaming ‘bekennen van ongerechtigheid’ behandelde Comrie opnieuw de rechtvaardiging. De begrippen ‘vergeving der zonden’ en ‘de rechtvaardigmaking’ functioneerden als synoniemen.⁴² Comrie bleek de voetiaanse visie op de vergiving van zonden aan te hangen.⁴³ Dat wil zeggen dat de gelovigen vóór de komst van Christus al de volle vergiving van zonde ontvingen. Comrie schreef dat de Heere de overtredingen waarover men verootmoedigd is, kan en wil vergeven. Hij kon de zonden onder ‘den alouden dagh’ net zo volkomen vergeven als nu, omdat Jezus’ gerechtigheid aangebracht zou worden. Hij kan het nu doen, omdat aan alle gerechtigheid is voldaan. En dat Hij het doen wil, daarvan getuigt heel Gods Woord.⁴⁴ Comrie erkende dus geen niveauverschil tussen de vergiving in het Oude en in het Nieuwe Testament. We kunnen ook zeggen dat Comrie voortbouwde op de theologie van Westminster.⁴⁵ Dit sluit beter aan bij Comries eigen uitspraak dat hij geen voetiaan en geen coccejaan is.⁴⁶ Hij vond dat deze Nederlandse benamingen niet bij hem pasten als geboren Schot. Comrie had zijn belijdenis in Schotland geleerd. Tegelijk meende hij dat de leer van de Nederlandse kerk zoals in de symbolische boeken begrepen, hiermee ten volle overeenstemt en dat hij zich daar punctueel aan hield.⁴⁷

De vergiving is bevrijding van schuld en straf. De persoon die vergiving krijgt, wordt door God gehouden voor iemand zonder zonde. Dit komt, schreef Comrie, overeen met het klassieke avondmaalsformulier, waar staat: even alsof hij alle gerechtigheid in eigen persoon volbracht had. Comrie maakte ook onderscheid tussen een eerste en een dagelijkse vergiving. Er is vergiving op de eerste daad van het geloof, die een verandering van status met zich meebrengt: ‘eene *Staatsverandering*’. Daarnaast is er ‘een’ *daagelyksche* vergiving’ van zonde. Dat is de vergiving die een kind van God ontvangt.⁴⁸ Een ander onderscheid dat Comrie hanteerde, was dat tussen het geloof en de geloofsvrucht. Velen die hun hart aan God geven, ondervinden daarop veel ruimte, vrolijkheid en vrede. Comrie noemde dat ‘dierbaar’, maar het kan ook zijn dat men het ware geloof beoefent maar deze ervaring niet heeft. Comrie zag wel graag deze vrucht en meende ook dat men zonder deze vrucht moeilijk tot heilszekerheid kan komen. De oprechte verlangt ernaar.⁴⁹

42. Comrie, *ABC*, 86. Vlg. Witsius, volgens wie de rechtvaardiging de vergiving der zonden was. Van den Brink (red.), *Witsius en het antinomianisme*, 328-329.

43. Van Asselt, ‘Expromissio of Fideiussio?’; Van Asselt, ‘Voetius en Coccejus over de rechtvaardiging’.

44. Comrie, *ABC*, 96.

45. In de confessie stond dat de rechtvaardiging van de gelovigen onder het Oude Testament een en dezelfde was als die onder het Nieuwe Testament (WCF 11.6).

46. Comrie, *Berigt*, 24.

47. Comrie, *Berigt*, 24-25.

48. Comrie, *ABC*, 108-109. Zie ook Westminster Confessie hoofdstuk 11, artikel 5.

49. Comrie, *ABC*, 178. Vgl. Teellinck, *De toetsteen des geloofs* boek 2 hoofdstuk 4. Volgens W. Teel-

2.2.4 De vereniging met Christus

Comrie ging in *Het ABC des geloofs* niet alleen in op de vereniging van de gelovigen met Jezus, maar ook op de vereniging van Jezus met de gelovigen als gegevenen van de Vader. Het kennen van de gelovigen door Jezus gaat vooraf aan het kennen door de gelovigen van Jezus. Deze vereniging gaat terug tot in de eeuwigheid. De plaatsvervanging is namelijk ontstaan in de eeuwige vrederaad.⁵⁰ Jezus kent de gelovigen, omdat de Vader hen ‘in den eeuwigen Vrederaad’ aan Hem heeft gegeven. Jezus kent hen ook, omdat Hij Zich van eeuwigheid ‘tot eenen *Borge* en *Middelaar*’ in hun plaats stelde. Hij kent hen verder, omdat Hij voor hen geleden heeft. Ten slotte kent Jezus de gelovigen, omdat Hij hen in de tijd tot Zich heeft geroepen.⁵¹ We zien hier dat het subject steeds Jezus is. Hij is het Die in de eeuwigheid Zich in de plaats van de Zijnen stelde. Hij is het ook Die voor hen leed in de tijd. Hij is het ten slotte Die hen in de tijd tot Zich roept.

Het denken vanuit de vereniging met Christus vóór het geloof vindt men breed onder gereformeerde theologen in de zeventiende eeuw.⁵² Men sprak in het algemeen van een drievoudige vereniging met Christus: een vereniging met Christus in Gods plan in de eeuwigheid (immanente vereniging), in het werk van Christus in de tijd (overgaande vereniging) en ten slotte in de toepassing aan het hart van de gelovige (toepassende vereniging). P. Bulkely (1583-1659) paste dit drievoudige patroon ook toe op de rechtvaardiging. De rechtvaardiging wordt bedacht en bepaald in de eeuwigheid, verkregen voor ons door de dood van Christus en ten slotte aan ons toegepast. In het *Het ABC des geloofs* kende Comrie wel de drie manieren om over de vereniging met Christus te spreken, maar hij paste dit drievoudige patroon nog niet toe op de rechtvaardiging. De Westminster Confessie, die Comrie kende, heeft een rechtvaardigingsstructuur die identiek is aan het drievoudige patroon dat Bulkely volgde (WCF 11.4).

We merken op dat Comrie ook al spreekt over Jezus in de eeuwigheid. In artikel 10 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis wordt beleden dat Jezus Christus naar Zijn goddelijke natuur de eniggeboren Zoon van God is. Comrie leerde dat in de predestinatie Jezus Christus naar Zijn menselijke natuur verkozen is tot vereniging

linck is de heilszekerheid een van de meest troostrijke werkingen van het geloof, maar ze wordt niet direct bereikt door iedere christen die het ware geloof heeft.

50. Vgl. voor een bespreking van de eeuwige vrederaad bij Comrie: Loonstra, *Verkiezing – Verzoening – Verbond*, 145-147.

51. Comrie, *ABC*, 239.

52. Bijvoorbeeld bij de puriteinen T. Goodwin (1600-1680), J. Owen (1616-1683) en T. Halyburton (1674-1712), maar ook bij de nadere reformator H. Witsius (1636-1708). Zie: Beeke, ‘The Puritans on Union with Christ, Justification, and Regeneration’. Voor een vergelijking van Comrie en Witsius op dit punt, zie: Baarssen en Van Vlastuin, ‘Alexander Comrie als orthodox gereformeerd theoloog’, 150-153. Vgl. Park, *Driven by God*, 171.

met de Zoon. Dit geldt ook wanneer Adam niet gevallen zou zijn. Volgens P.C. Hoek poogde Comrie de twee naturen van de Middelaar nauwer op elkaar te betrekken.⁵³ Kuyper en Honig spraken hier van een dwaling op christologisch gebied bij Comrie. Kuyper vond dat Comries leer riekte naar nestorianisme.⁵⁴ Comries opmerkingen gingen echter niet over een nestoriaanse scheiding van de naturen van Christus, maar over de vraag of Christus als Gods Zoon was gepredestineerd of alleen als mens. Comrie sloot zich aan bij A. Polanus (1561-1610) en P. van Maastricht (1630-1706). Volgens Polanus was Christus naar Zijn goddelijke natuur niet uitverkoren, maar geteeld uit de Vader en geboren. Naar de menselijke natuur was Christus wel uitverkoren.⁵⁵ Volgens Comrie werd Christus niet als Gods Zoon gepredestineerd, want Hij was dat al van nature. Alleen de mens Christus Jezus werd gepredestineerd tot ‘de aldernaauwste en onafscheidelyke vereniging met de Persoon des Zoons Gods’. Het ging om de predestinatie van de menselijke natuur van Christus.⁵⁶

Conform de Dordtse Leerregels (1618-1619) ging Comrie uit van de verkiezing tot zaligheid, en de particuliere verzoening. Hij maakte daarbij geen scheiding tussen verwerving en toepassing van de verzoening. Wanneer de Geest in de uitverkorenen werkt, doet Hij dat uit kracht van Christus’ verzoening. Jezus verwierf niet alleen het heil voor hen, maar ook de toepassing. Op grond daarvan begint het zaligmakende werk van de uitverkoren zondaar met de overtuiging van zonde.⁵⁷ Hier maakte Comrie onderscheid tussen zaligmakende en niet-zaligmakende overtuigingen. Ook zij die niet zalig worden, kunnen last hebben van hun zonde. Dit betekent dat niet elke zondeovertuiging zaligmakend is. Sommigen meenden dat wel. Maar Comrie wees erop dat ook Saul, Farao en Judas gezegd hebben dat ze gezondigd hadden. Een zaligmakende overtuiging staat niet op zichzelf. Men moet erop letten of het bloed van Jezus tot de ziel gekomen is tot verzoening met God.⁵⁸ Uiteindelijk is dat doorslaggevend voor het heil. Hoewel de uitverkorenen zaligma-

53. Hoek, ‘Christologie’, 241.

54. Volgens deze leer is Christus wel één persoon, maar heeft Hij twee gescheiden naturen, een goddelijke en een menselijke. Zie: Meijering, *Kleine encyclopedie van het christendom*, 198. Honig meent dat hier de filosofie de theologie heeft uitgebannen en elke Schriftuurlijke grond voor deze leer mist. Zie: Honig, *Alexander Comrie*, 246-249. Volgens Loonstra wordt hier het mens-zijn van de Zoon door Gods eeuwige bestaan geabsorbeerd. Zie: Loonstra, ‘De leer van God en Christus in de Nadere Reformatie’, 118.

55. Comrie en Holtius, *Examen* deel 7, 350-353. Comrie beroept zich op A. Polanus’ *Syntagma* (boek 4, hoofdstuk 7) en op P. van Maastrichts *Theoretisch-praktische godgeleerdheid* (boek 3, hoofdstuk 3, paragraaf 8).

56. Comrie en Holtius, *Examen* deel 7, 345, 358-359.

57. Comrie, *ABC*, 158-159.

58. Comrie, *ABC*, 233-234.

kend van hun zonde overtuigd worden, kan men niet vanuit een zondeovertuiging tot de zaligheid concluderen.

2.2.5 *Het aanbod van genade*

In Comries preken functioneerde een ruim aanbod van genade. Het heil in Christus in het evangelie was bedoeld voor alle hoorders van het Woord.⁵⁹ De geloofsbenaming ‘aannemen’ veronderstelt dat Christus het voorwerp is van het geloof. Jezus wordt ‘aangeboden’ ‘door de uitwendige verkondiging des Euangeliums aan alle menschen’.⁶⁰ Dat betekent dat Comrie de aanbieding niet op voorhand betrok op alleen de uitverkorenen of alleen de gelovigen. Ook de geloofsbenaming ‘horen’ impliceert het aanbod van genade. Christus komt in het evangelie tot ons met Zijn ‘aanbiedendt Woord’, dat is een ‘pardon’ voor de grootste rebellen. Christus zei:

Man en Vrouw, Oude en Jonge, Dienstbaare en Vrye, Ryke en Arme, hoe groot uwe schuldt is, hier is een pardon, wilt gy het aannemen; ik biede het u welmenende en vrywillig aan, gy hebt niet te doen, dan het aan te neemen, mensch! nu wordt de deure des gevangenhuis open gestelt, wee hem! die het pardon niet wil aannemen.⁶¹

Het is de bedoeling dat elke hoorder dit persoonlijk op zichzelf toepast:

Het is wel waar, Godt spreekt u in syn Woordt niet aan met naame en toenaame, maar het Woordt is tot elk in ’t bysonder: tot u o mensch! roepe ik en doe aanbieding in dat woordt; dat Jesus u verkondigt, is in ’t bijsonder tot u gesproken, alsof uw naam en toenaam in den Bybel geschreven stondt.⁶²

Ook in Comries vertalingen functioneerde het ruime genadeaanbod.⁶³ In ‘Aan den leeser’ in *De verborgenheit van de Euangelische Heiligmaking* (1739) schreef hij:

59. Vgl. De Reuver, ‘Aanbod van genade’, 18-19. Voor een overzicht van het aanbod van genade in Comries geschriften: Van Es, *Nieuw licht*, 153-188.

60. Comrie, *ABC*, 51.

61. Comrie, *ABC*, 216.

62. Comrie, *ABC*, 217-218.

63. In een vertaling van T. Boston lezen we dat Christus’ gerechtigheid in het evangelie aan zondaren wordt ‘aangeboden’. Boston, *Een beschouwing van het verbondt der genade*, Leiden/Amsterdam 1741, 446-455, 446. Volgens Boston wordt het evangelieaanbod aan allen gedaan: ‘Dieshalven zyn wy gehouden de algemeende aanbieding op een iegelyk in ’t byzonder toetepassen; en een iegelyk is gehouden, die op zichzelf toetepassen’, 452. Boston zegt ook ‘dat Christus geen dwarsboom, voor iemand van u, in den weg legt: Als gy zelfs maar geen dwarsboomen in uw eigen weg legt, en dan klaagt dat gy’er niet door kunt komen’, 455. Het aanbod van genade functioneert ook in Shepard, *De gelykenis der tien maagden verklaart en toegepast*, Leiden/Amsterdam 1743, 409-421.

En wy gelooven, dan men zoo, als men is, zich aan Christus moet overgeven zonder te vragen, hebbe ik dat kenmerk, of niet. Paulus raade den Stokwaarder niet aan om angstig deze en geene kenmerken op te zoeken, maar hy zeide, geloof in den Heere Jesus Christus.⁶⁴

Volgens R.W. de Koeijer wilde Comrie met zijn uitgave van *Mergh des eungeliums* (1757) de onvoorwaardelijke evangelieprediking stimuleren: ‘mede door Comries invloed vroeg een groep auteurs na 1760 aandacht voor een vrije en onbekommerde evangelieverkondiging, onder wie Johannes Conradus Appellius en Theodorus Avinck’.⁶⁵

2.2.6 Evaluatie

In *Het ABC des geloofs* hebben we te maken met een belangrijk werk om de continuïteit in Comries theologie te kunnen beoordelen. Het werk werd immers gedurende heel het leven van Comrie herdrukt, zowel vóór als na zijn polemische publicaties met Holtius. Bij het trekken van conclusies uit *Het ABC des geloofs* moeten we bedenken dat de inleidingen en toepassingen van de preken in dit werk ontbreken.⁶⁶ Niettemin kunnen we wel enkele belangrijke zaken constateren. Comrie schreef hier net als in latere werken dat de opstanding van Christus de rechtvaardiging van de gelovigen is. Ook merkte hij op dat het geloof onderscheiden is van de geloofsvrucht of -ervaring. En verder schreef hij dat zondeovertuiging niet per se zaligmakend is, terwijl de overtuigingen van de uitverkorenen dat wel zijn. De laatste komen voort uit het werk van Christus.

De belangrijkste constatering is dat Comrie hier onbekommerd sprak van de vergeving van zonden op de geloofsdaad en van het aannemen van Christus tot rechtvaardiging. Comrie hield deze gedachte ook vol, wat bleek uit de ongewijzigde herdrukken van zijn werk. Wel expliciteerde hij in later werk dat het hier ging om de rechtvaardiging in het geweten. In *Het ABC des geloofs* werd die specifieke inkadering van de geloofsdaad niet genoemd. Ook schreef Comrie hier nog niet over

64. Marshall, *De verborgentheit van de euangelische heiligmaking, verklaart in eenige praktikale bestieringen door der getrouwen leeraar Walter Marshall, in 't Engels beschreven en seventienmaal gedrukt, en nu in het Nederduyts uitgegeeven door Alexander Comrie, Scoto Brittannus, A.L.M. Philosophiae Doctor, en predikant te Woubrugge*, Leiden 1739, aan den leesser.

65. De Koeijer, ‘Evangelie’, 409.

66. Comrie, *ABC*, ‘Aanspraak aan myne seer geliefde gemeente van Woubrugge’. Comrie schreef: ‘Ik hebbe de Inleiding tot elke Benaaming, als mede de aanwysing van den 't Samenhang der Texten, waarin de Benaamingen voorkomen, en ook de bysondere Toepassingen van elke Benaaminge afgelaaten.’ Tegelijk is een preekstructuur herkenbaar zoals bijvoorbeeld bij de eerste preek onder de letter ‘aandoen’. Deze is ook hertaald uitgegeven met als titel *Met Christus Omhuld* in de *Reveil-serie* nr. 501 (2014).

de rechtvaardiging van eeuwigheid. Wel zijn in dit werk al verschillende gedachten te vinden die hij later uitwerkte en accentueerde. Dat zien we bijvoorbeeld aan wat Comrie in *Het ABC des geloofs* al leert over de eeuwige vrede raad en Christus' eeuwige borgstelling. Te denken valt ook aan het 'zeer zoet' passief vertalen van het woordje 'aandoen' zodat er staat: met Christus aangedaan worden. En dit ziet dan op God de Rechter, Die Christus' gerechtigheid toerekent. Tegelijk is deze imputatie weer onderscheiden van het aannemen van het geloof.

2.3 Eigenschappen des zaligmakenden geloofs (1744)

De preken in het boek *Eigenschappen* zijn gehouden in 1739 en begin 1740.⁶⁷ De bekendste preek die Comrie over de rechtvaardiging heeft gehouden, is te vinden in dit werk en heeft als titel: 'Het Geloove een' Genade waardoor de Ziele gerechvaardigt wordt.' Bij de rechtvaardiging sprak Comrie eerst over de rechtvaardiging en dan over de instrumentele oorzaak daarvan, namelijk het geloof. Net als *Het ABC des geloofs* werd ook dit werk tijdens Comries leven meerdere keren ongewijzigd herdrukt. In het jaar van uitgave 1744 verscheen al een ongewijzigde tweede druk, gevolgd door een derde in 1747 en een vierde in 1753. Dat betekent dat ook dit werk een constante is in Comries theologie.

2.3.1 De oorzaken van de rechtvaardiging

De verdienende oorzaak van de rechtvaardiging is volgens Comrie 'de Gerechtigheit en Genoegdoeninge van den Borge Christus Jezus'. Het geloof noemde hij 'de Instrumentele of Middel-oorzaak'.⁶⁸ In de scholastiek sprak men van *causa instrumentalis*. De instrumentele oorzaak bevindt zich op het terrein van de tweede oorzaken.⁶⁹ Tweede oorzaken zijn onderscheiden van en ondergeschikt aan de eerste oorzaak. God werkt middellijk door secundaire of instrumentele oorzaken.⁷⁰ Het ging hier om het middel dat gebruikt werd om een beoogd effect te realiseren. De *causa instrumentalis* is onderscheiden van de materiële (*causa materialis*) en de formele oorzaak (*causa formalis*). Een instrument verschilt van het materiaal dat bewerkt wordt. Ook verschilt een instrument van de vorm van het materiaal.⁷¹ De timmerman die een bed maakt, illustreert dit onderscheid. Een timmerman is de effectieve (*causa efficiens*, dat is de effectuerende of be-

67. Comrie, *Eigenschappen*, Aan den lezer II.

68. Comrie, *Eigenschappen*, 36.

69. Muller, *DLGTT*, 62.

70. Muller, *DLGTT*, 63.

71. Muller, *DLGTT*, 62. Zie ook: Axters, *Scholastiek Lexicon Latijn – Nederlandsch*, 49.

werkende) oorzaak van een bed en zijn zaag is de instrumentele oorzaak. Hout en metaal zijn de materiële oorzaak en een specifieke structuur van hout en metaal zijn de formele oorzaak van het bed. Slapen is de doelloorzaak (*causa finalis*) van het bed.⁷²

In de gereformeerde traditie was het gebruikelijk om deze onderscheidingen te hanteren.⁷³ Het onderscheiden in oorzaken van de rechtvaardiging betekende niet dat men de verschillende constituerende elementen van elkaar scheidde.⁷⁴ De concrete invulling van deze oorzaken kon verschillen en het was ook mogelijk om het aantal oorzaken uit te breiden.⁷⁵ S. Charnock (1628-1680) noemde de stof ('the matter') van de rechtvaardiging Christus' gerechtigheid ('the righteousnes of Christ'), terwijl hij de imputatie de vorm ('the form') hiervan noemde.⁷⁶ In de aristotelische filosofie zijn alle dingen samengesteld uit 'vorm' en 'materie'.⁷⁷ De vorm maakt de dingen tot wat ze zijn, terwijl de materie er de stof voor aanlevert. Vorm en materie hebben elkaar nodig en kunnen niet apart van elkaar bestaan. In de Westminster Assembly sprak van men over Gods genade als efficiënte oorzaak ('efficient cause'), over de actieve en passieve gerechtigheid van Christus als formele oorzaak ('formall cause') en over het toe-eigenen door het geloof als instrumentele oorzaak ('instrumental cause').⁷⁸ Ook in de lutherse traditie werd er met de

72. Van den Belt (red.), *Synopsis Purioris Theologiae*, vol. 2, 662; zie over verschillende causa: Axters, *Scholastiek Lexicon Latijn – Nederlandsch*, 45-51. De leer van de vier oorzaken is fundamenteel voor heel de westerse filosofie. Storig, *Geschiedenis van de filosofie*, 194.

73. Calvijn gebruikte al de vier causae (*Institutie* III.14.17) in zijn rechtvaardigingsleer. Zie: Velema, 'De rechtvaardiging', 572. De onverdiende liefde van de Vader is de werkende oorzaak (*causa efficiens*); Christus met Zijn gehoorzaamheid is de materiële oorzaak (*causa materialis*); het geloof is de formele of instrumentele oorzaak (*causa formalis/instrumentalis*); de betoning van Gods rechtvaardigheid en de lof van Zijn goedheid is de doelloorzaak (*causa finalis*). Over Calvijn en de scholastiek zie: Van der Linde, 'Gereformeerde Scholastiek IV Calvijn'. Volgens Van der Linde is de scholastiek vrijwel aan Calvijn voorbijgegaan. Zie voor een Nederlands voorbeeld in de achttiende eeuw: Nupoort, *Korte en eenvoudige Catechizatie*, 422-423. Hij onderscheidt: 1. De bewegende oorzaak: Gods genade. 2. De verdienende oorzaak: Christus' gerechtigheid. 3. De middelloorzaak: het geloof. 4. De eindoorzaak: het roemen in God en Christus.

74. Pitkin, 'Geloof en rechtvaardiging'; Fesko, 'Calvin on Justification and Recent Misinterpretations of his View'.

75. R. Rollock (1555-1599) leerde vier oorzaken van de rechtvaardigmaking: de efficiënte, materiële, formele en finale oorzaak. Op onderdelen geeft hij een iets andere invulling dan Calvijn. Zie: Denlinger and Phillips, 'Robert Rollock's Treatise on Justification'. De Nederlandse theoloog L. Rijssen (1636-1700) onderscheidde zeven oorzaken van de rechtvaardiging. Zie: Rijssen, 'On Justification'. De principiële, intern bewegende, externe, materiële, formele, instrumentele en doelloorzaak.

76. Charnock, *The Complete Work of Stephen Charnock* vol. III, 90.

77. Goudriaan, 'Filosofie', 437.

78. Gamble, *Christ and the Law*, 94, 142.

oorzaken gewerkt.⁷⁹ Volgens Graafland heeft Comrie het causaliteitsdenken sterker benadrukt en gebruikte hij dit ook in zijn stichtelijke werken.⁸⁰

2.3.2 *Rechtvaardiging in het geweten*

In de tijd van de Nadere Reformatie sprak men in de theologie uitgebreid over de consciëntie of het geweten.⁸¹ In de rechtvaardigingsleer wordt het begrip ‘vierschaar’ in verband gebracht met het geweten. De term ‘vierschaar’ was niet alleen vigerend in de theologie, maar ook in het Nederlandse rechtsbestel. Het woord was in het toenmalig spraakgebruik algemeen bekend. De vierschaar verwees naar een vierkant van scharen of banken. In het juridische proces waren immers vier partijen aanwezig: de aanklager, de gedaagde, de advocaat en de rechter.⁸² ‘Volgens Comrie wordt ‘in de consciëntie der geenen/ die Gerechtvaardigd worden/ een Vuurschaar waarlyk opgericht’.⁸³ God is het subject van de rechtvaardiging in het geweten en de zondaar het object. God plaatst de zondaar voor Zijn rechterstoel.

‘Godt roept den zondaar voor zyne vuurschaar’. Dat gebeurt door de Geest in de ziel.⁸⁴ Het woord ‘rechtvaardigmaking’ is volgens Comrie ontleend aan de vierschaar en betekent een rechterlijke vrijspraak van schuld of misdaad. Comrie koos ervoor in deze preek de rechtvaardiging als rechtszitting voor te stellen.⁸⁵ De consciëntie noemde hij ‘Gods Stedehouderesse’,⁸⁶ ‘Gods stemme in ons’⁸⁷ of ‘Godts ondergestelde Richter’.⁸⁸ Comrie gaf de volgende definitie van de consciëntie: het is ‘een vermogen/ door Godt in de ziel ingelegt/ om daarin een medekennis en wetenschap van alle de daaden te nemen; en als Godts Stedehouderesse en Onderkoning en Richter over het quade te beschuldigen/ en over het goede te ontschuldigen’.⁸⁹ Door dit vermogen hebben we morele bewustheid van al ons handelen, in het bijzonder of het handelen goed of kwaad is. Comrie plaatste met de woorden ‘Richter’, ‘beschuldigen’ en ‘ontschuldigen’ het geweten in de ethische en juridi-

79. Kilcrease, ‘Johann Gerhard, the Socinians, and Modern Rejections of Substitutionary Atonement’, 19-44, 27-28. J. Gerhard (1582-1637), die gebruikmaakte van de vier oorzaken in zijn rechtvaardigingsleer, was een luthers scholastiek theoloog.

80. Graafland, ‘Gereformeerde Scholastiek VI (1)’.

81. Van Vlastuin, ‘Consciëntie’; W. Teellinck (1579-1629) gaf al een uitgebreide beschrijving van de rechtvaardiging in de vierschaar der consciëntie. Zie: Op ’t Hof, *De theologische opvattingen van Willem Teellinck*, 119-121.

82. Van Lieburg, ‘De verbale traditie van een piëtistische geloofservaring’, 75.

83. Comrie, *Eigenschappen*, 24.

84. Comrie, *Eigenschappen*, 28.

85. Comrie, *Eigenschappen*, 24.

86. Comrie, *Eigenschappen*, 160; Comrie, *Catechismus*, 190, 193, 215.

87. Comrie, *Catechismus*, 189.

88. Comrie, *Eigenschappen*, 288.

89. Comrie, *Eigenschappen*, 255.

sche sfeer. Het geweten is een reflector die ons onszelf als in een spiegel teruggeeft. Zo worden we ons eigen doen en laten ethisch bewust.

Volgens Comrie is het hart van de mens in oneigenlijke, niet-lichamelijke zin de hele ziel van de mens, voorzien van verstand, wil en oordeel. Soms betekent het hart in de Bijbel een vermogen van de ziel: verstand, wil, geheugen of geweten.⁹⁰ Comrie onderscheidde de volgende vermogens: verstand, wil, consciëntie en gevoel ('geneegtheden' of 'hartstochten').⁹¹ Ook zei hij dat de hele ziel bestaat uit 'Verstant, Wille, Oordeel en Genegtheden'.⁹² In het puritanisme werden verstand en geweten niet gescheiden als verschillende faculteiten; dat gebeurde pas in de latere filosofie.⁹³ Comrie scheidde verstand en consciëntie niet, maar onderscheidde ze wel. De bewustheid in het geweten is volgens hem niet hetzelfde als het gebruik van het verstand. Het ging om een daarvan onderscheiden speciale bewustheid die God geeft. Een hedendaagse hertaling van Comries begrip 'rechtvaardigmaking in de vierschaar der consciëntie' zou kunnen zijn: bewuste rechtvaardiging.⁹⁴ In Comries behandeling van het rechtsgeding dat door God in het geweten wordt gehouden, passeerden vijf punten de revue:

1. De Rechter is de Schepper en Onderhouder van al het geschapene.⁹⁵

2. De gedaagde is de zondaar die door God gedaagd wordt voor de Rechter. God roept hem door Zijn dienaars die hem schuldig stellen door het openleggen van het 'Boek van Gods Wet' en 'het Boek van zyn consciëntie' (Hebreeën 4:12).⁹⁶ Het schuldig stellen door de wet betekent dat het Woord het middel is. Comrie bedoelde deze beleving van de vierschaar dus niet als een gebeuren los van het Woord.⁹⁷ De vierschaar is bij Comrie meer dan een illustratie, omdat deze existentieel in het geweten wordt beleefd. God roept de zondaar door 'de krachtdadige werking' van Zijn Geest in de ziel. De Heilige Geest overtuigt de ziel door het Woord van zonde, Gods gerechtigheid en het aanstaande oordeel. De Heilige Geest laat dit diep en pijnlijk indringen.⁹⁸ Zo wordt de zondaar door Gods Woord en Geest geroepen om voor 'Godts vuurschaar' te verschijnen.⁹⁹

3. Hierna worden er drie aanklagers of beschuldigers genoemd. De eerste is de

90. Comrie, *Eigenschappen*, 48.

91. Comrie, *Eigenschappen*, 50.

92. Comrie, *Eigenschappen*, 247.

93. Beeke en La Belle, 'The Puritans on Conscience', 909-926, 912.

94. Volgens Comrie wordt de vrijspraak die ontvangen is door het geloof 'Vertoont aan de consciëntie'. Comrie, *Eigenschappen*, 332.

95. Comrie, *Eigenschappen*, 24.

96. Comrie, *Eigenschappen*, 27.

97. Vgl. Van der Zwaag, *Afwachten of verwachten?*, 451-472.

98. Comrie, *Eigenschappen*, 28.

99. Comrie, *Eigenschappen*, 29.

wet van God.¹⁰⁰ De tweede is ‘s Menschen eige consciensi’ en de derde de satan.¹⁰¹

4. Vervolgens is er ‘de Borge, de Advocaat of Voorspraak’, die Gods eer en de zaligheid van de zondaar behartigt. Verwezen wordt naar 1 Johannes 2:2. Met deze Advocaat wordt Jezus Christus bedoeld. Hij treedt bij God de Vader tussen voor de verloren zondaar op grond van zijn ‘daadelyke en lydelijke gehoorzaamheit’.¹⁰² Christus is hier het subject dat Zich aandient bij de Vader. Hij maakt Zich ook aan de veroordeelde zondaar bekend. Dit roept verlangen op in het hart om aan Hem deel te hebben. Christus toont Zijn bereidheid hiertoe en de zondaar kiest Hem en grijpt Zijn gerechtigheid aan tot verzoening om voor God te kunnen bestaan. De gelovige geeft zo zichzelf en zijn schuld aan Jezus over, waarop hij deelt in de enige troost. We zien hier een wisselwerking tussen wat Christus doet enerzijds en de reactie van de zondaar anderzijds.

5. Vervolgens komt het vonnis dat de Rechter over de zondaar uitspreekt aan de orde. De inhoud van het vonnis bestaat uit twee delen. Het is een vrijspraak van de schuld¹⁰³ en een recht op het eeuwige leven. Het fundament van dit vonnis is Christus’ volmaakte genoegdoening. Deze bestaat uit ‘de daadelyke en lydelijke Gerechtigheit van CHRISTUS’. Die alleen kan ‘een’ vertoornden Godt voldoen’. Het vonnis wordt ook bekendgemaakt. Dat gebeurt ‘uitwendig in des Heeren dierbaar Woordt’, waarin verkondigd wordt dat wie in Christus gelooft het leven heeft en vergeving van zonden ontvangen zal. Alle profeten getuigen ‘dat een iegelyk, die in CHRISTUS gelooft vergeeving der zonde ontvangen zal door zynen naam’.¹⁰⁴ Het vonnis wordt echter ook, ‘vroeger of later’¹⁰⁵, aan de gerechtvaardigde ‘inwendig’ bekendgemaakt door ‘de middelyke of onmiddelyke werking des H. Geests’. Met andere woorden: er is verschil tussen een externe en een interne mededeling van de vrijspraak. Hoewel de vrijspraak uiterlijk in het Woord ligt, is dat niet hetzelfde als de innerlijke bekendmaking hiervan in het hart. De Heilige Geest werkt deze innerlijke bekendmaking middellijk, door de ziel te verlichten om bij zichzelf ‘de kenmerken/ die Godt in zyn Woordt geeft’ van de gerechtvaardigden te zien. Comrie verwees hier naar Romeinen 8:16 over de Geest Die met onze geest getuigt. De Heilige Geest doet dit ook onmiddellijk zonder de kenmerken. De Geest boezemt dan ‘de vrysprak zo krachtig in’ de ziel in, zodat ze het ‘ten volle geloven kan/ en haar harte in blydtschap verwydert vindt’.¹⁰⁶

100. Comrie, *Eigenschappen*, 30.

101. Comrie, *Eigenschappen*, 31.

102. Comrie, *Eigenschappen*, 33.

103. Comrie, *Eigenschappen*, 34.

104. Comrie, *Eigenschappen*, 35-36.

105. Een typisch anglicisme: sooner or later. In het Nederlands: vroeg of laat.

106. Bedoeld zal zijn ‘verwijdert’ in plaats van verwijderd, in de zin van verruimt.

De rechtvaardiging in de vierschaar der consciëntie heeft een trinitarisch karakter.¹⁰⁷ In het juridische proces functioneren: God de Rechter, Schepper en Onderhouder; Jezus Christus, de Advocaat; en de Heilige Geest. God de Rechter daagt eerst de zondaar en vanwege de bemiddeling van Christus maakt Hij de vrijspraak bekend. De Geest plaatst de zondaar voor de Rechter en overtuigt hem van zonde. De Geest brengt ook de vrijspraak in de ziel. In de vierschaar is het Christus die Zich bekendmaakt en het verlangen in de zondaar oproept om Hem als Advocaat te hebben. Het werk van Christus is het fundament van de vrijspraak. Christus is het geloofsobject, zodat wie in Hem gelooft het leven heeft.

Over de bewustwording van de rechtvaardiging was Comrie genuanceerd. Er is niet alleen de krachtige bewustwording door Gods Geest met blijdschap tot gevolg, maar ook de middellijke weg waarbij iemand zijn staat opmaakt uit de kenmerken.¹⁰⁸ De vraag is of elke christen de rechtvaardiging bewust moet kennen. Volgens Comrie is dat volstrekt nodig tot zaligheid. Hij waarschuwde immers dat men anders te maken krijgt met de eeuwige toorn van de Rechter: ‘de toorn Godts zal in uwe ziel uitgestort worden tot in alle Eeuwigheit’.¹⁰⁹ Comrie gaf kenmerken die volgens hem al de gerechtvaardigden dienen te kennen. We zagen dat bij Comrie de kenmerken ook een rol spelen om tot heilszekerheid te komen. De bekendmaking van het vonnis kan immers plaatshebben doordat de Heilige Geest in de middellijke weg de ziel verlicht om de kenmerken van de gerechtvaardigden bij zichzelf te zien. Hieruit kan de vrijspraak geconcludeerd worden. Dat betekent dat de kenmerken niet zomaar een feitelijke beschrijving van het geestelijke leven zijn, maar dat ze een belangrijke functie hebben in het werk van de Geest om de gerechtvaardigden hun geestelijke staat op te laten maken. Comrie noemde vijf kenmerken van de ware bevinding. De gemeente kreeg daarbij de opdracht: ‘Onderzoekt u zelve, myne Geliefden! hoe gy omtrent dit stuk staat/ niet alleen in uw begrip en bevattin- ge van de Waarheit/ maar vooral in uwe bevindinge/ want daarop zal het voor uwe onsterffelyke ziele allermeest aankomen.’¹¹⁰

1. De gerechtvaardigden kennen God als een heilig en rechtvaardig Rechter.
2. Ook kennen zij hun zonden als God ontrend; ze zien in hoe groot en verdor- melijk hun zonden zijn en hebben daarover grote droefheid.
3. Bovendien zijn ze van hun eigen gerechtigheid afgedreven, veroordelen zich- zelf en billijken hun eigen vonnis.
4. Verder hebben ze de Middelaar leren kennen en ingezien hoe nodig Hij is en

107. Vgl. Baars, ‘Drie-eenheid’.

108. Vgl. De Koeijer, ‘Kenmerken’.

109. Comrie, *Eigenschappen*, 43-44.

110. Comrie, *Eigenschappen*, 42-43.

hoe gewillig. De ziel heeft ‘zyne inwendige roepende stemme’ gehoord en is tot ‘den Borge’ gevluht ‘op zyne roepende en noodigende stemme’, heeft Hem aangenomen en zich voor tijd en eeuwigheid aan Hem ‘overgegeeven’.

5. Ten slotte heeft de gelovige door het geloven ‘in een’ meerderen of minderen trap iets’ ervaren van de vrede tussen God en de ziel, hoewel er niet altijd het gevoel van ondervonden wordt.

Bij het laatste kenmerk bracht Comrie een onderscheid aan in de middellijke bekendmaking van de rechtvaardiging. Er is trap en mate in de bewuste of de gevoelige vrede met God. In *Het ABC des geloofs* maakte Comrie hier onderscheid tussen het geloof en de vrucht: dat wil zeggen de ervaring van vrede, ruimte en vrolijkheid, die niet iedere gelovige heeft. Zonder deze ervaring kan men volgens hem moeilijk tot heilszekerheid komen. Blijkens het vierde en vijfde kenmerk dat Comrie hier noemde, kunnen er kennis van Christus en ook verschillende geloofsdaden zijn, terwijl er maar weinig wordt ondervonden van de vrede met God.

Net als in *Het ABC des geloofs* functioneert in deze preek duidelijk het aanbod van genade. Het is immers door het geloof in Christus dat de zondaar deelt in de rechtvaardiging. De onbekeerden of ‘natuurlijke mensen’ wordt gezegd dat Jezus hen roept en ‘dat hy zich u aanbiedt als een’ volkomenen Zaligmaaker’. Comrie drong zijn hoorders om tot Hem te vluchten ‘terwijl hy u den Genade-Schepter toereikt’, terwijl hij zijn gemeente verzekerde ‘dat die/die komt, geenzints zal uitgeworpen worden’.¹¹¹

2.3.3 Tegen de antinomiaanse rechtvaardigingsleer

Tijdens de Westminster Assembly werd het antinomianisme besproken.¹¹² Sommige afgevaardigden onderscheidden de actuele rechtvaardiging en Gods eeuwige intentie om te rechtvaardigen.¹¹³ L. Seaman (-1675)¹¹⁴ sprak over een intentionele (‘intentionall’) en een actuele (‘actuall’) rechtvaardiging.¹¹⁵ Met de intentionele rechtvaardiging werd verwezen naar de intentionele rechtvaardiging in de eeuwigheid of die in Christus’ verzoening en voldoening aan het kruis. W. Twisse (1577/8-1646),¹¹⁶ de voorzitter van de Assembly, plaatste zelf vrijmoedig de rechtvaardiging in de eeuwigheid, evenals de puritein W. Pemble (1591/2-1623).¹¹⁷ De actuele

111. Comrie, *Eigenschappen*, 42, 45.

112. Van Dixhoorn, ‘A Day at the Assembly. Justification and the Minutes of the Westminster Assembly’; Van Dixhoorn, ‘The Strange Silence of Prolocutor Twisse’.

113. Gamble, *Christ and the Law*, 111.

114. Liu, ‘Lazarus Seaman’.

115. Van Dixhoorn, ‘A Day at the Assembly’; Van Dixhoorn, ‘The Strange Silence’, 402.

116. Vernon, ‘William Twisse’.

117. Greaves, ‘William Pemble’.

rechtvaardiging kan verwijzen naar de rechtvaardiging in het concrete leven van de persoon die gerechtvaardigd wordt. S. Rutherford (1600-1661),¹¹⁸ die een belangrijk gecommitteerde was op de Westminster Assembly, vond dat men het besluit tot rechtvaardiging niet verwarren moet met de rechtvaardiging zelf.¹¹⁹

Volgens W. Gamble is in de antinomiaanse theologie de geloofsdaad onnodig om de rechtvaardiging te ontvangen. De rechtvaardiging is eeuwig en het geloof is hiervan een bekendmaking in het geweten.¹²⁰ Het antinomianisme kende varianten in verschillende geografische gebieden en historische tijdvakken. Het antinomianisme waar de apostel Paulus tegen ageerde in de Romeinenbrief was anders dan het Engelse antinomianisme.¹²¹ In Nederland kende men in de zeventiende eeuw weer andere antinomiaanse stromingen.¹²² Volgens C. van Dixhoorn benadrukten de Engelse antinomianen de rechtvaardiging in de eeuwigheid zozeer dat ze daarbij het geloof reduceerden tot een bewijs van de rechtvaardiging. Ook waren zij de opvatting toegedaan dat het geloof zich niet richt op Jezus Christus, maar op deze rechtvaardiging.¹²³ Dat zijn opvattingen die Comrie afwees. We constateren dat het hier dus om een specifiek aspect ging van het Engelse antinomianisme, waarbij het niet ging over de morele wet maar over de soteriologie.¹²⁴ Comrie weerlegde in zijn preek over de rechtvaardiging drie dwalingen.¹²⁵

1. Hij ging in tegen de rooms-katholieken, die de rechtvaardiging door de werken leerden. Hiermee in verband staat Comries uitspraak dat ‘de vrije Rechtvaardigmaaking het Stuk is van de staande of vallende Kerke’. Een uitspraak die hij

118. Voor hem zie: D. Macleod, *Therefore the Truth I Speak. Scottish Theology 1500-1700*, 205-238.

119. Het besluit is net zomin de rechtvaardiging zelf als dat het geval was bij de schepping, de heiliging, de verheerlijking, de kruising van Christus en alle dingen in de tijd. Zie: Beeke, ‘The Puritans on Law and Gospel’, 326.

120. Gamble, *Christ and the Law*, 50-52.

121. Aan het eind van de zeventiende eeuw (1696) schreef H. Witsius al over de punten die in het geding waren onder de Engelse antinomianen: de verwerving van de zaligheid, de toepassing ervan, de rechtvaardiging, het verbond der genade, het nut van de heiliging en de prediking van wet en evangelie. Zie: Van Genderen, *Herman Witsius*, 197.

122. Bijvoorbeeld P. van Hattem (1641-1706) en J. Verschoor (1648-1700) en de zogenaamde Hebreëen, die ook genoemd worden door Comrie. Wielema, *The March of the Libertines*, 11-39, 136-171.

123. Van Dixhoorn, *Confessing The Faith*, 167-168.

124. In *A Catechism of the History and Principles of the Free Presbyterian Church of Scotland* (2003) wordt antinomianisme gezien als de leer dat voor hen die onder de genade zijn, de Tien Geboden niet langer bindend zijn, tenzij er een nieuwtestamenteisch voorschrift is (Question/Answer 162). Voor een overzicht van auteurs die verschillende definities van antinomianisme hanteren: Baarsen, *Uit genade zalig, door het geloof*, 12-22.

125. Comrie, *Eigenschappen*, 41-42.

in latere werken herhaalde.¹²⁶ Sinds de zeventiende eeuw werd deze uitspraak aan Luther toegeschreven.¹²⁷

2. Verder bestreed Comrie de remonstranten, die leerden dat het geloof zelf tot rechtvaardigheid werd toegerekend¹²⁸ in plaats van Jezus' gerechtigheid.

3. Ook noemde Comrie de antinomianen. Zij leerden dat de mens van eeuwigheid 'daadelyk' is gerechtvaardigd. Volgens Comrie kunnen we wel zeggen dat de mens in Gods voornemen en besluit (*intentionaliter & in decreto*) gerechtvaardigd is, maar dat is niet hetzelfde als 'daadelyk Gerechtvaardigt'. Het woord 'daadelyk' kan hertaald worden met daadwerkelijk, metterdaad of actief.¹²⁹ Wij worden volgens Comrie niet eerder 'daadelyk' gerechtvaardigd dan wanneer wij 'daadelyk' geloven.¹³⁰ We begrijpen dus dat er bij Comrie een duidelijk verschil is tussen Gods eeuwige intentie en decreet enerzijds, en de actuele uitvoering hiervan anderzijds. Het wordt duidelijk dat Comrie zich van een antinomiaanse rechtvaardigingsleer distantieerde.

Ook maakte Comrie een onderscheid tussen 'de vryspraak over den Persoon' en 'de Daadelyke Vrijspreekinge van het gerechtvaardigde Onderwerp op zyne geloofsoeffeninge'. In dit opzicht sprak hij van geloof *tot* rechtvaardiging.¹³¹ Hieruit blijkt dat Comrie differentieerde tussen een oordeel over de persoon en een subjectief oordeel in het gerechtvaardigde subject. Bij de subjectieve rechtvaardiging sprak Comrie van geloofsactiviteit *tot* rechtvaardiging. Feitelijk liggen hier bij Comrie al de bouwstenen voor zijn latere specifieke inkadering van het geloof in de vierschaar van het geweten. Er kan dan in een bepaald opzicht sprake zijn van een rechtvaardiging *zonder* het geloof en een rechtvaardiging *door* het geloof. De actieve vrijspraak volgt subjectief gezien op het actieve geloof. Comrie sprak niet over de geloofsdaad bij de vrijspraak over iemands persoon. We zagen eerder in het *ABC des geloofs* ook al dat er sprake was van een rechtvaardiging zonder dat er over de geloofsdaad werd gesproken. Daar werd immers gezegd dat de opstanding van Christus de rechtvaardiging was van de gelovigen (zie 2.2.1). We kunnen dus

126. Vgl. Comrie, *Brief*, 1.

127. Beeke, 'The Puritans on Union with Christ, Justification, and Regeneration', 483. T. Mahlman traceert de uitspraak tot B. Meisner (1587-1626) in zijn werk *Antropologia Sacra* (1615). Zie: Mahlmann, 'Articulus stantis et (vel) cadentis ecclesiae'.

128. Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 103-104, 118-119.

129. Comrie spreekt van 'ad actum', dat hij vertaalt als: 'tot daadelykheit'. Comrie, *Eigenschappen*, 241, 244. Hij gebruikt het woord 'daadelyk' in *Eigenschappen* in combinatie met werkwoorden zoals: werkzaam zijn, oefenen, onderhandelen, gehoorzamen, overtreden, uitvoeren, aannemen, toepassen, toe-eigenen, uitgaan, vrijspreken, aangrijpen, vervullen. Zie: Comrie, *Eigenschappen*, 91-92, 128, 140, 167, 182, 191-192, 237, 246, 248, 264, 311, 313, 320, 347, 365.

130. Comrie, *Eigenschappen*, 41.

131. Comrie, *Eigenschappen*, 320.

niet concluderen dat bij Comrie in elk opzicht een geloofsdaad vóór de rechtvaardiging moet gaan.

Verder weersprak Comrie dat de ziel ‘t’ eenemaal lydelyk’ of passief was in de rechtvaardiging. Hij noemde dit een ‘Dwaling’ die voortkwam uit de gedachte dat men van eeuwigheid af al dadelijk was gerechtvaardigd. Immers, zo redeneren zij, als we van eeuwigheid gerechtvaardigd zijn, is het geloof geen ‘uitgaande’ daad van de ziel om Christus te omhelzen, maar een ‘inkerende’ daad om te zien dat ik al gerechtvaardigd ben.¹³² Met andere woorden, dan is geloven voor zichzelf de rechtvaardiging realiseren. Daartegenover benadrukte Comrie de ‘uitgaande’ geloofsdaad van het omhelzen van de Borg.¹³³

In een andere preek in *Eigenschappen* leerde Comrie dat het geloofsobject Jezus is, om door Hem gerechtvaardigd te worden. Het voorwerp van het geloof is niet dat men in Christus’ dood al gerechtvaardigd is, zoals ‘de Antinomianen’ in Engeland, maar ook ‘de Hebreëen en ander snoode Dwaalgeesten hier te Landt’ leren.¹³⁴ In *Het ABC des geloofs* stelde Comrie wel dat de opstanding van Christus de rechtvaardiging was van de gelovigen, maar hij maakte deze realiteit niet zelf tot het geloofsobject.

Meerdere puriteinen spraken net als Comrie inhoudelijk in drie opzichten over de rechtvaardiging.¹³⁵ In de Westminster Confessie werd beleden dat God van eeuwigheid besloten heeft om de uitverkorenen te rechtvaardigen, Christus is voor hun zonden gestorven en opgestaan tot hun rechtvaardiging, maar de rechtvaardiging vindt niet eerder plaats dan wanneer de Heilige Geest hun Christus toe-eigent (WCF 11.4). Comrie sprak net als de genoemde puriteinen alleen van een intentionele rechtvaardiging in de eeuwigheid. Bij Comrie richt het geloof zich niet op deze rechtvaardiging, maar op Jezus Christus.

Op verschillende fronten heeft Comrie zich verantwoord over de functie van het geloof. Hij wilde niet verdergaan dan het geloof een instrumentele functie toe te kennen, waardoor de gerechtigheid van Christus ontvangen wordt. Hij gebruikte

132. Comrie, *Eigenschappen*, 41. Volgens Harinck en Van den Brink is dit een andere visie op de rechtvaardigmaking van eeuwigheid dan die Comrie later zou huldigen. Zie: Harinck, *De rechtvaardigmaking*, 125-127; Van den Brink, ‘Comrie en het antinomianisme’, 133; Van den Brink, ‘Tegenwicht of tegenstelling?’, 180.

133. Comrie, *Eigenschappen*, 42.

134. Comrie, *Eigenschappen*, 245.

135. W. Ames (1576-1633) plaatste de rechtvaardiging in Gods besluit, in Christus’ persoonlijke rechtvaardiging door Zijn opstanding uit de dood en leerde de actuele rechtvaardiging door het geloof. Zie: Fesko, ‘Reformed Orthodoxy on Imputation. Active and Passive Justification’, 66. T. Goodwin (1600-1680) spreekt van drie momenten in de rechtvaardiging: 1. De besloten rechtvaardiging in het verbond van verlossing, 2. De rechtvaardiging van Christus in de geschiedenis, en 3. De actuele rechtvaardiging van de uitverkorenen door het geloof, 68.

ter illustratie net als in *Het ABC des geloofs* het beeld van de hand van het geloof. Hier heette dat de hand van de bedelaar die een gave ontvangt. Het is niet de bedelaarshand die de bedelaar verrijkt, maar de gave die hij met zijn hand aanneemt. Zo is het ook met de rechtvaardiging. Het is niet de hand die rechtvaardigt als verdienende oorzaak, maar datgene wat de geloofshand aanneemt. Naast het aannemen met de hand gebruikt de Bijbel volgens Comrie nog meer zintuiglijke ervaringen voor de geloofsactiviteiten. Zo is er het horen. Men hoort Jezus' stem en vlucht tot Hem.¹³⁶ Men kan ook denken aan het zien, waardoor het hart Gods Zoon ziet in Zijn schoonheid, gepastheid en noodzakelijkheid. Weer een andere werking van het geloof is van de voeten afgeleid. Comrie sprak over gaan, komen en vluchten tot Jezus om bij Hem te schuilen. Ten slotte wordt de geloofsactie afgeleid van de armen en handen waarmee het geloof Jezus aanneemt en omhelst als de aangeboden Borg.¹³⁷ Door de geloofsvereniging met Christus komt de ziel in een verzoende staat met God en volgt er vrede met Hem.¹³⁸

2.3.4 De vereniging met Christus

Volgens Comrie gaat de vereniging van Christus met de uitverkorenen vóór de vereniging van de uitverkorenen met Christus.¹³⁹ Hij werkte in de *Eigenschappen* deze vereniging met Christus breder uit dan in *Het ABC des geloofs*. Christus verenigt Zich met de uitverkoren zondaar in de effectieve roeping door de Heilige Geest.¹⁴⁰ De woorden 'krachtige Roeping' die Comrie hier gebruikt, impliceren dat dit ook door het Woord gebeurt. We zagen in *Het ABC des geloofs* dat de 'krachtige Roeping' betekent dat Christus in het Woord aan het hart wordt gebracht door de Geest en omgekeerd dat de ziel door het geloof tot Hem wordt gebracht.¹⁴¹

Comrie sprak in de *Eigenschappen* net als in *Het ABC des geloofs* over een vereniging van Christus met de uitverkorenen in de eeuwigheid en in het volbrachte werk van Christus voor hen. Christus heeft recht op de uitverkorenen. De Vader geeft de uitverkorenen 'in 't Verbondt der Verlossinge' en Christus koopt hen vrij door Zijn 'daadelyke en lydelyke Gehoorzaamheit'. Christus laat Zijn recht op de uitverkorenen gelden, zodat ze Zijn eigendom worden en Hij hun het heil kan geven. De zondaar is in deze vereniging met Christus passief. Het geestelijk

136. Comrie, *Eigenschappen*, 37. Bij horen wordt verwezen naar 'horen' in Comrie, *ABC des geloofs*, 211-223.

137. Comrie, *Eigenschappen*, 38. Bij de voeten wordt verwezen naar 'komen' in Comrie, *ABC des geloofs*, 227-229.

138. Comrie, *Eigenschappen*, 39.

139. Baarssen, *Uit genade zalig, door het geloof*, 52-53.

140. Comrie, *Eigenschappen*, 6.

141. Comrie, *ABC*, 33.

leven volgt uit deze vereniging ‘in de order der zaaken’. De uitverkorenen ontvangen geestelijke leven ‘gelyktydig’ met de vereniging met Christus door de Heilige Geest. Het geestelijke leven openbaart zich ‘trapsgewijze’ eerst zwakker en daarna sterker.¹⁴²

Comrie kon zeggen dat Christus Zich met de zondaar verenigt door de Geest, maar ook dat de Geest verenigt met Christus. Dus zowel Christus als de Heilige Geest wordt als het subject van deze vereniging genoemd. Bij de totstandkoming van de vereniging met Christus is niet de menselijke daad beslissend. Dat betekent dat het werk van Christus en van de Heilige Geest prioriteit hebben. Hierin stond Comrie niet alleen. De reformatoren en de gereformeerde orthodoxie formuleerden de vereniging met Christus als het werk van de Heilige Geest en van Christus door het geloof.¹⁴³ Bij Comrie was dat ook zo. Nadat de Heilige Geest Christus met de uitverkoren zondaar verenigt, verenigt de zondaar zich ook met Christus door ‘het oprecht zaligmakende Geloove’. Daarom is het ‘Ik in hun, dat is / door den Geest: en zy in my, dat is / door het Geloove’. Net als bij ‘een Huwelyks Verbondt’ is er ‘een wederzydtsche bewilliging’. Comrie noemde het ‘een dubbele knoop’.¹⁴⁴ Hier is de gelovige op vijf manieren actief om zich met Christus te verenigen:

1. Door een afkeer van de zonde, een toewending tot deugd en vragen naar Gods wil.
2. De gelovige heeft droefheid naar God over het missen van de Heere Jezus en bidt om ontferming.
3. Hij is overtuigd van de noodzaak van de vereniging met Christus.
4. De Heilige Geest geeft licht in het heil in ‘de Borg’. De gelovige ziet dan Christus’ heerlijkheid en de volmaaktheid van Zijn verdiensten. Dit leidt weer tot hoogachting en liefde voor Hem.
5. Ten slotte geeft de ziel haar jawoord aan Jezus en stemt in met Zijn geestelijke huwelijksaanzoek. Dit gebeurt nadat het ‘aanbodt van genade’ met veel indruk in het hart is gekomen. In al deze genoemde daden wordt de ziel met ‘den Persoon des Borge zelve vereenigt’. Dat betekent dat iemand door de geloofsdaden ‘den Persoon zelve’ ontvangt.¹⁴⁵ Het jawoord van de gelovige volgt op een besef van

142. Comrie, *Eigenschappen*, 6-7.

143. Muller, ‘Union with Christ’, 202-243, 239. H. Zanchius zei dat er geen vereniging met Christus kan zijn buiten het werk van Christus en de Heilige Geest. Christus komt eerst door Zijn Geest tot ons en ontsteekt het geloof in ons, waardoor wij ons wederzijds met Hem verenigen, 220. Bij T. Beza zijn parallele uitspraken te vinden waarbij Christus de eerste is Die ons aangrijpt, zodat wij vervolgens Hem aangrijpen, 223. Ook bij T. Goodwin lezen we dat Christus eerst ons aanneemt en ons Zijn Geest en het geloof geeft, 238.

144. Comrie, *Eigenschappen*, 7.

145. Comrie, *Eigenschappen*, 7-10.

het aanbod van genade. Er wordt hier gesproken in termen van het geestelijke huwelijk.

2.3.5 De wedergeboorte

We zagen dat Christus Zich met de uitverkorene verenigt in de effectieve roeping door Woord en Geest. Hieruit volgt het geestelijke leven en een actief geloof in Christus. Een ander woord bij Comrie voor het geestelijke leven in relatie tot de levendmaking is wedergeboorte. Hij behandelde de ‘geboorte uit Godt’ in een preek over 1 Johannes 5:4.¹⁴⁶ In ‘een’ nauweren zin’ betekent wedergeboorte ‘dat almachtige/krachtdaadige en onwederstandelyke werk Godts/ waardoor de Uitverkooren zondaar van doodt levendig gemaakt wordt’. In dit opzicht gaat de wedergeboorte ‘in de order der natuure’ vóór het geloof ‘als de wortel en het beginsel uit ’t welke het waare Geloove voortspruit’. Het geloof is een levende daad van de ziel en dat veronderstelt geestelijk leven. Het woord wedergeboorte in ruime zin betekent niet alleen ‘de Levendigmaking van den zondaar’, maar ook ‘het herstellen van Godts Beeldt in hem’. Zo sluit het begrip wedergeboorte niet alleen geloof en bekering, maar ook alle andere genaden van de Heilige Geest in.

Het in geestelijke zin levend maken is een almachtige, onwederstandelijke en scheppende daad van God. Door deze daad worden de eerste beginselen van de nieuwe schepping in de uitverkorenen gelegd. Hier gebruikte Comrie het beeld van een embryo¹⁴⁷ dat in het lichaam van de moeder leeft en alle delen van een mens heeft, hoewel het allemaal nog niet volgroeid is. Een ander beeld dat Comrie gebruikte, is dat van een zaad dat de levendmakende kracht ontvangen heeft om te worden tot een wortel, stam, tak, bladeren en vrucht.¹⁴⁸ Volgens Comrie is de openbaring van het geestelijke leven aanvankelijk zwak, maar geleidelijk wordt het sterker. Aanvankelijk is de vereniging met Christus nog ‘zwak/ongevoelig/ en veelzints zonder bewustheit’.¹⁴⁹ Hoewel de ziel ‘in een punt des tydts’ geestelijk levend gemaakt wordt, vindt de volgroeïing ervan trapsgewijze plaats.¹⁵⁰

De auteur van de wedergeboorte is God, Die de wedergeboorte werkt ‘door het Woordt der Waarheit’.¹⁵¹ God brengt het Woord op een onbegrijpelijke manier in

146. Comrie, *Eigenschappen*, 110.

147. Vgl. Comrie, *ABC*, 158-160. Bij het behandelen van de geloofsbenaming ‘dorsten’ citeert Comrie zijn ‘salige overgroot Oom; Meester Fraser’ waarbij het ook gaat over het begin van het geloof als geloofszaad en embryo. Hierdoor zijn er volgens Comrie bij de uitverkorenen begeerten tot Jezus in het evangelie. Het gaat hier om de Schotse predikant J. Fraser van Brea (1639-1699).

148. Comrie, *Eigenschappen*, 116.

149. Comrie, *Eigenschappen*, 117.

150. Comrie, *Eigenschappen*, 111.

151. Comrie, *Eigenschappen*, 120-121.

het hart als ‘het zaad van de Wedergeboorte’ (1 Petrus 1:23).¹⁵² Het eerste deel van de nieuwe schepping is volgens Comrie het geloofsaad of beginsel.¹⁵³ Dat betekent een beginsel van kennis van God. Men komt dan tot de kennis dat men vervreemd is van God, dat men alleen door de Heere Jezus kan zalig worden en dat men daartoe verenigd moet zijn met Jezus door het geloof. Deze zaken zijn gelijktijdig in de ziel, maar doen zich niet altijd gelijktijdig aan de ziel voor. Het tweede geloofsbeginnsel is hongeren en dorsten naar Jezus. Het gaat gepaard met toevlucht nemen tot Jezus en pogingen om zichzelf aan Jezus te geven. Het derde geloofsbeginnsel is ‘Eenswillensheit’ om op Gods manier door Jezus zalig te worden.

2.3.6 De heilszekerheid

Omdat de heilszekerheid bij Comrie het meest breed is uitgewerkt in zijn *Eigenschappen* bespreek ik dat thema hier.¹⁵⁴ In latere werken (*Verklaaringe*¹⁵⁵ en *Brief*)¹⁵⁶ verwees Comrie naar deze preken. In zijn preek over Hebréeën 10:22 maakt hij de volgende distincties:

1. Comrie onderscheidde het geloof op zichzelf (*in abstracto*) en het geloof zoals het actief is in de gelovige (*in concreto*). In het abstracte geloof is geen twijfel, maar het geloof werkt in een zondaar. Naarmate de zonde minder werkt, neemt de zekerheid toe. Het geloof komt echter slechts tot de volle zekerheid, als de zonde ten onder gebracht wordt.¹⁵⁷

2. Comrie leerde dat het geloof door geloofsoefeningen tot groei moet komen. Daarom zijn er ook de Bijbelse vermaningen om te groeien in de genade.

3. Gods Woord leert volgens Comrie een verschil tussen een zwak en een sterk geloof.¹⁵⁸

4. Ook onderscheidde Comrie het geloofsvermogen (*potentia*) van de geloofsdaad (*actus*). Bijvoorbeeld: het oog heeft het vermogen om te zien. Als het donker is, ziet het oog niets. Als het licht is, ziet het oog. Zo is het ook met de heilszekerheid. Hoewel niet elke gelovige verzekerd is, heeft hij hiertoe wel het vermogen.¹⁵⁹

5. Comrie onderscheidde het geloof verder in directe en reflexieve daden. Met directe daden bedoelde hij dat Christus wordt aangenomen. De reflexieve daden

152. Comrie, *Eigenschappen*, 111.

153. Comrie, *Eigenschappen*, 124-125.

154. Dit onderwerp bij Comrie is al meerdere keren uitvoerig besproken. Zie: De Reuver, ‘Heilszekerheid’, 607; Graafland, *De zekerheid van het geloof*, 218-234; Beeke, *Assurance of Faith*, 281-320 en Harinck, *Geloof en zekerheid*, 198-212.

155. Comrie, *Verklaaringe*, 449, 483, 488-489, 489c, 489h.

156. Comrie, *Brief*, 139.

157. Comrie, *Eigenschappen*, 239.

158. Comrie, *Eigenschappen*, 239-240.

159. Comrie, *Eigenschappen*, 240-241.

richten zich op het eigen geweten. Het gaat dan om de geloofsbewijzen of kenmerken.¹⁶⁰ Volgens Comrie zijn directe geloofsdaden heilsnoodzakelijk, maar de reflexieve daden niet. Reflexieve geloofsdaden zijn wel nodig voor de heilsbewustheid. In het directe geloof is een mate van zekerheid, maar de reflexieve geloofsdaad en zekerheid kunnen lang gemist worden.¹⁶¹

Comrie sloot aan op de Westminster Confessie, hoofdstuk 18, over de zekerheid van het geloof, die hij integraal weergaf.¹⁶² Het ligt voor de hand om naar de Westminster belijdenis te verwijzen, omdat de Nederlandse Geloofsbelijdenis de geloofszekerheid niet apart thematiseert. Volgens Comrie richten de directe geloofsdaden zich op Gods Woord.¹⁶³ In het bijzonder noemde hij het aanbod van Christus in het evangelie. In de verkondiging van het evangelie wordt Christus aangeboden om door Hem verlost te worden. Door de Geest wordt de zondaar hiervan overtuigd.¹⁶⁴ Comrie wees erop dat het aanbod ruim, vrij en welgemeend gedaan wordt. Volgens hem moest men niet op zichzelf afgaan of men de juiste kwalificaties heeft voor het aanbod. Deze vragen verdonkeren het evangelielicht. Men moest het Woord geloven zonder op zichzelf te zien; dan zou het mogelijk zo gaan als bij de lamme man die zijn hand uitstreckte op Jezus' bevel. Wie niet zozeer ziet op zijn eigen staat of die goed is, maar staat naar het aannemen van Jezus door het geloof, zal zonder moeite heilszekerheid ontvangen. Wie Jezus op het aanbod aanneemt, zal zien wat hem door God geschonken is.¹⁶⁵ Door de overtuiging van het aanbod komt er liefde tot de Heere Jezus en hierop volgt het aannemen van Hem.¹⁶⁶ Daarop volgt het rusten op Hem voor tijd en eeuwigheid. Deze geloofsdaden volgen in orde elkaar op, maar bij de een is dat terstond, terwijl een ander langzamer geleid wordt.¹⁶⁷

Hierna ging Comrie in op de reflexieve verzekering. Daarbij gaat het om de eigen genadestaat, het kind van God zijn en de vergeving van zonden. De vraag is bijvoorbeeld of men wel door de Heilige Geest overtuigd is van zonde.¹⁶⁸ Een andere vraag is of men door een oprecht geloof met Jezus is verenigd. Als deze vragen

160. Comrie, *Eigenschappen*, 244.

161. Comrie, *Eigenschappen*, 253.

162. Comrie, *Eigenschappen*, 253-255.

163. Comrie, *Eigenschappen*, 245.

164. Comrie, *Eigenschappen*, 246.

165. Comrie, *Eigenschappen*, 261. T. Avinck (1740-1782) noemde ook Comrie onder de schrijvers die aantoonde dat met het woord 'schenken' in de Heidelbergse Catechismus 'aanbieden' bedoeld werd. Zie: Avinck, *Het eerste en voornaamste deel der uitwendige roeping, te weten de welmenende aanbidding van de genade Gods in Christus, aan alle die onder de bediening van het evangelie leven* deel 1, Utrecht 1779, 12.

166. Comrie, *Eigenschappen*, 247.

167. Comrie, *Eigenschappen*, 248.

168. Comrie, *Eigenschappen*, 249.

positief beantwoord kunnen worden, mag daaruit geconcludeerd worden dat de ziel in ‘Godts Vuurschaar de vryspraak van zonde-schuldt ontvangen heeft’. Bovendien is de ziel dan geestelijk geadopteerd tot kind van God. De vraag is dus of men de kenmerken heeft van Gods kinderen en van het oprechte geloof.¹⁶⁹ Comrie bedoelde met Gods vierschaar steeds de rechtvaardiging in het geweten.¹⁷⁰ Slechts één keer maakte hij een onderscheid tussen Gods vierschaar en die in het geweten, waarbij hij doelde op een onderscheid tussen direct en reflexief geloof. Bij het reflexieve geloof gaat het om een vaststelling bij zichzelf dat het directe geloof goed is, aan de hand van de kenmerken of bewijzen.¹⁷¹

In zijn preek over Efeze 1:13 behandelde Comrie de verzegeling. Dat is het werk van de Geest om tot heilszekerheid te komen.¹⁷² Het geloof stemt toe dat Jezus in de wereld gekomen is om de zondaren zalig te maken. De zondaar neemt Jezus vervolgens aan en geeft zich aan Hem over. Hierop volgt de verzegeling.¹⁷³ De Heilige Geest gebruikt bijvoorbeeld de evangeliebeloften om twijfel te overwinnen, blijdschap te geven en van Gods gunst te verzekeren.¹⁷⁴ De ‘kleine Geloovigen’ worden, met verwijzing naar Mattheüs 5, gewezen op het begin van het werk van de Geest: ‘honger en dorsten naar de Gerechtigheid’, het ‘treuren en een walgh hebben van zich zelve’, het ‘veroordelen en beschuldigen van zich voor den Heere’ daarbij ‘pleitende op Gods oneindige ontferminge in CHRISTUS JEZUS’. Volgens Comrie zijn dit ‘vruchten des Geestes’ en ‘onderpanden’ van wat er later nog zal gegeven worden. Hij wilde de kleingelovigen hiermee bemoedigen en aansporen om nog meer te verwachten.¹⁷⁵ De Geest doet vrijmoedig vluchten tot Jezus. De Geest laat Jezus’ genoegzaamheid, noodzakelijkheid en bereidwilligheid zien. Hierop omhelst het hart Jezus en geeft zich aan Hem over. Dit gaat gepaard met enige zekerheid. De Geest kan de ziel ook helpen om de Bijbelse genadekenmerken bij zichzelf waar te nemen.¹⁷⁶ Bijvoorbeeld: iemand haat wat Christus haat en heeft lief wat Hij liefheeft. Hierop mag men tot het kinschap besluiten. Soms kan men zijn eigen staat niet opmaken; dan komt de Heilige Geest en overtuigt van de oprecht-

169. Comrie, *Eigenschappen*, 250.

170. Comrie, *Eigenschappen*, 24, 28, 36, 245-246, 250-251, 253 en 364.

171. Comrie, *Eigenschappen*, 244.

172. J. de Boer schreef al eerder over dit onderwerp bij Comrie. Zie: De Boer, *De verzegeling met de Heilige Geest volgens de opvatting van de Nadere Reformatie*, 185-188.

173. Comrie, *Eigenschappen*, 263-264.

174. Comrie, *Eigenschappen*, 267.

175. Comrie, *Eigenschappen*, 269. Vgl. Comrie, *ABC*, 208-211. Bij de behandeling van de geloofsbenaming ‘honger en dorsten’ reikt Comrie tot troost Bijbelse kenmerken aan om zijn gehoor te helpen om hun geestelijke staat op te maken. Dit is volgens hem de weg waarin Gods Geest getuigt met onze geest.

176. Comrie, *Eigenschappen*, 270.

heid van de liefde en het geloof. Op die manier verstond Comrie Romeinen 8:16. Verder geeft de Geest vrijmoedigheid om met een kinderlijk vertrouwen tot God te gaan als Vader. Op die manier verstond Comrie Galaten 4:6.¹⁷⁷ Comrie tekende hierbij aan dat de Geest de zekerheid werkt *in, met* en *door* het Woord van God.¹⁷⁸

Comrie was voorzichtig om te bepalen wanneer deze zekerheid na het geloof komt. Bij hem kan het geloof functioneren en gepaard gaan met zekerheid, terwijl er tegelijk twijfel is en men zijn geestelijke staat niet goed kan opmaken. Hij wees op Heman in Psalm 88, maar ook op de nieuwtestamentische gelovigen die heel hun leven in doodsvrees waren volgens Hebreëen 2:15. Comrie schreef dat op elke geloofsdaad enige verzekering volgt, maar de gelovigen reflecteren daar niet altijd op. Daarom kunnen de gelovigen jaren in twijfel zijn over hun staat. Meestal komt de bewuste verzekering na veel worsteling. Zo hoorde Daniël op zijn vasten en bidden dat hij een gewenst man was en Paulus leerde door de beproeving heen genoeg te hebben aan Gods genade.¹⁷⁹

2.3.7 Evaluatie

Het blijkt dat men bij Comrie bedacht moet zijn op scholastieke onderscheidingen. Zo maakte hij een onderscheid tussen de intentionele en de actuele rechtvaardiging. Comrie kon zeggen dat Christus' opstanding de rechtvaardiging is van de uitverkorenen, maar tegelijk dat dit niet het geloofsobject is. Hij kon de rechtvaardiging benaderen als een vrijspraak over iemands persoon, maar hij kon de rechtvaardiging ook subjectief benaderen vanuit de geloofsactiviteit van die persoon. Hij hanteerde in zijn *Eigenschappen* een onderscheiding tussen de verdienende en de instrumentele oorzaak van de rechtvaardiging. Hiermee verduidelijkte hij dat het geloof wel een instrument is in de rechtvaardiging, maar dat het geloof in zichzelf geen verdienende waarde heeft. Verder benaderde hij de gelovigen – of liever: de uitverkorenen – vanuit het werk van God in de eeuwigheid en het volbrachte werk van Christus voor hen in de tijd. Christus verenigt zich eerst met de uitverkorenen als de gegevenen van de Vader, die Hij vrijkoopt en de verlossing schenkt. Christus roept de uitverkorenen in de tijd tot Zich. Het geestelijke leven en de geloofsdaden volgen uit de vereniging van Christus met de uitverkorenen.

In *Eigenschappen* beschreef Comrie voor het eerst uitvoerig Gods 'vierschaar' die wordt opgericht in het geweten. Het blijkt te gaan om een existentieel gebeuren in de ziel, waarvan een speciale bewustheid in de gerechtvaardigde wordt ervaren. De bewuste rechtvaardiging is normatief voor het heil, in die zin dat Comrie zijn

177. Comrie, *Eigenschappen*, 271.

178. Comrie, *Eigenschappen*, 271-272.

179. Comrie, *Eigenschappen*, 272-273.

gehoor waarschuwde dat ze zonder rechtvaardiging God niet als Rechter kunnen ontmoeten. Tegelijk zei hij dat niet iedereen in dezelfde mate de vrede met God ondervindt. Comries hoorders en lezers moeten zich wel ernstig afvragen of ze de bewuste rechtvaardiging kennen. In deze bewuste rechtvaardiging wordt de zondaar door Woord en Geest van zonde overtuigd en voor Gods vierschaar gedaagd. De vrijspraak van de zondaar ligt in de evangeliebelofte dat wie in Christus gelooft, het leven heeft. Het geloofsobject is Gods Woord en in het bijzonder het evangelie, waarin Christus wordt aangeboden. De Geest werkt de kennis van Christus, het vluchten tot Hem en het aannemen van Hem. Ook zorgt de Geest voor (een zekere mate van) bevindelijke vrede tussen God en de ziel. In de heilszekerheid onderscheidde Comrie tussen directe en reflexieve geloofsdaden. De gelovigen hebben niet altijd de reflexieve verzekering van hun geestelijke staat voor God.

2.4 *Verklaaringe van den Heidelbergse Catechismus (1753)*

Al in 1563 waren er vertalingen van de Heidelbergse Catechismus in Nederland. Deze catechismus kreeg onder gereformeerden veel autoriteit. Op al de nationale synoden werden ondertekening en prediking van deze catechismus voorgeschreven. De catechismus moest als preekstof in de middagdienst worden behandeld.¹⁸⁰ In de achttiende eeuw was er veel vraag naar gepubliceerde catechismuspreken, die ook in gezinsverband gebruikt werden ter voorbereiding op of nabetrachting van de catechismuspreek.¹⁸¹

In oktober 1750 was Comrie voor zijn gemeente begonnen met het verklaren van de Heidelbergse Catechismus en in november of begin december 1751 voltooide hij de zevende zondag. De laatste drukproef werd door Holtius in 1752 nagekeken als een vriendendienst, omdat Comrie als collega van de buurgemeente hem tijdelijk geholpen had, toen Holtius wat mankeerde aan de borst en de spraak.¹⁸² In 1753 verscheen Comries verklaring van de eerste zeven zondagen van de Heidelbergse Catechismus met een officiële goedkeuring van de classis Leiden Neder-Rhijnland.¹⁸³ Comrie moest om approbatie van J. van den Honert (1693-1758)¹⁸⁴ te krijgen eerst zes bladzijden verwijderen.¹⁸⁵

180. Op 't Hof, 'Heidelbergse Catechismus', 585.

181. Op 't Hof, 'Heidelbergse Catechismus', 587.

182. Comrie, *Berigt*, 66.

183. Comrie, *Verklaaringe*, approbatie. Datum: 27 september 1753. De visitatiecommissie bestond uit de volgende drie predikanten: H. Wesselius (Leiden), G.L. Koning (Hoogmade) en H. Caen (Noordwijk).

184. Van Eijnatten, 'Johan van den Honert'.

185. Comrie, *Brief*, 66.

Ook kreeg Comrie voor de publicatie een conflict met de Leidse hoogleraar J.J. Schultens. Schultens had gehoord dat Comrie een collegedictaat had gebruikt van zijn vader, de Leidse hoogleraar A. Schultens (1686-1750).¹⁸⁶ Schultens meende dat Comrie hiervoor zijn goedkeuring nodig had en eiste daarop inzage in zijn werk. Ook dreigde hij met een plakkaat van de provincie waarin stond dat het verboden was om de ongedrukte lessen en geschriften van de hoogleraren te drukken zonder hun toestemming of die van hun erfgenamen. Schultens was bang dat het werk van zijn vader gebruikt zou worden voor polemiek. Hij schreef: ‘dat men met den naam en schriften van dien wakkeren en vreedelievenden verdeediger der waare rechtzinnigheid, in deeze twistzuchtige dagen niet speele’.¹⁸⁷ Comrie antwoordde de Leidse hoogleraar binnen een dag. Hij was leerling geweest van A. Schultens en had zijn dictaten niet vertaald of uitgegeven, maar alleen gebruikt. Ook had Comrie dit gecommuniceerd met J.J. Schultens in het huis van burgemeester Van Teilingen. Comrie wilde eventueel de regels uit zijn voorrede halen waarin hij verwees naar A. Schultens. Verder wilde hij de hoogleraar zijn *Verklaaringe* en het collegedictaat van A. Schultens wel laten zien.¹⁸⁸ Voor Schultens junior was de kous daarmee nog niet af, want in 1755 liet hij een uitvoerige waarschuwing verschijnen tegen Comries catechismusverklaring (zie paragraaf 2.4.5).

Comries *Verklaaringe* bevat een lofdicht van Holtius.¹⁸⁹ Volgens Comrie had Holtius voortreffelijk over het geloof en de rechtvaardiging geschreven.¹⁹⁰ Holtius’ verhandeling over het geloof¹⁹¹ bracht Comrie tot meer helderheid.¹⁹² In diens *Godgeleerde verhandeling over het oprechte geloof* (1747) werd ook verwezen¹⁹³ naar een twist over het wezen van het zaligmakend geloof tussen doctor T. van Thuynen (1697-1742)¹⁹⁴ en professor F.A. Lampe (1683-1729).¹⁹⁵ Holtius onderscheidde met verwijzing naar Zanchius de *habitus* van de *actus* van het geloof, de ‘hebbelijkheid’ van de ‘werking’.¹⁹⁶ Of anders gezegd: het geloofsvermogen en de geloofsdaden die daaruit voortkomen.¹⁹⁷ Het zekere geloofsvertrouwen zag Holtius

186. De Bruine, ‘Albert Schultens’.

187. Schultens, *Brief aan dominee Comrie*, Leiden 22 juni 1753.

188. Comrie, *Antwoord van dominee Comrie aan den Hoog Eerw en zeer beroemde Heer: Mijn J.J. Schultens Professor in de Godtgeleertheit tot Leyden*, Woubrugge 23 juni 1753.

189. Comrie, *Verklaaringe*, lofdicht Holtius.

190. Vgl. Harinck, *De rechtvaardigmaking*, 127-130.

191. Hierna: Holtius, *Oprecht geloof*.

192. Comrie, *Verklaaringe*, aan den lezer VI, XVI-XVII.

193. Holtius, *Oprecht geloof*, 6. Over dit conflict: Clements, *De praktijk van het geloof tegen het licht van de gereformeerde leer*.

194. Witteveen, ‘Theodorus van Thuynen’.

195. De Jong, ‘Friedrich Adolph Lampe’.

196. Holtius, *Oprecht geloof*, 18.

197. Holtius, *Oprecht geloof*, 40.

als het wezen en niet als het welwezen van het geloof.¹⁹⁸ Comrie verwees in deze polemiek over de heilszekerheid naar zijn eerdere preek uit *Eigenschappen*.¹⁹⁹

2.4.1 De voorafgaande imputatie

In de *Verklaaringe* onderstreepte Comrie de juridische noodzaak van de ‘genoegdoening’ of het voldoening geven aan Gods rechtvaardigheid.²⁰⁰ Alleen als er voldaan is aan Gods rechtvaardigheid en God ons ‘de gerechtigheid en genoegdoening’ van Christus toerekent, betoont God zijn barmhartigheid.²⁰¹ Het wrekende recht, eigen aan Gods natuur, eist dat er genoeg gedaan wordt. Gods wraak richt Zich op de zondaar of op hem die ‘des zondaars plaatze bekleedt’.²⁰² De zondaar is geestelijk dood en ligt onder Gods vloek. Alleen als God deze vloek opheft, kan het geestelijke leven actief worden.²⁰³ Tegelijk met de geestelijke levendmaking wordt het ‘waare zaligmaakende geloove’ door God geschonken. Dat gebeurt wanneer God eerst ‘door een onmiddelyke/ directe en voorafgaande toerekening/ de gerechtigheid en de genoegdoeninge van Christus/ op rekeninge van die/ die hy levendig maakt/ zettede/ als den grondt en het fundament/ waarop zyn levendigmaakende werkinge rust’.²⁰⁴ Door deze imputatie wordt de zondaar vrij van schuld en kan God het nieuwe leven schenken.²⁰⁵ De imputatie vindt plaats in Gods ‘vuurschaar’ door ‘eene overgaende daadt Godts tot ons’.²⁰⁶ Hierdoor komt de zondaar in een nieuwe relatie met God.²⁰⁷ De satisfactie van Christus en de imputatie hiervan door God kan zelf ook opgevat worden als Gods barmhartigheid. Dat wil zeggen dat er in die zin wel sprake is van Gods barmhartigheid die voorafgaat aan de schenking van het nieuwe leven door God.

Nieuw in Comries gedachtegang was de toevoeging dat God rechtvaardigt door een ‘overgaende daadt’ (*transiens*). De rechtvaardigende daad begint in God en gaat over (transitie) naar het menselijke subject.²⁰⁸ Men benoemt dit onderscheid

198. Holtius, *Oprecht geloof*, 28.

199. Comrie, *Verklaaringe*, 488-489.

200. Voor een discussieoverzicht over Gods gerechtigheid in de gereformeerde orthodoxie: Muller, *PRRD* 3, 476-497.

201. Comrie, *Verklaaringe*, 244.

202. Comrie, *Verklaaringe*, 269.

203. Comrie, *Verklaaringe*, 148.

204. Comrie, *Verklaaringe*, 319.

205. Comrie, *Verklaaringe*, Aan den lezer XVIII.

206. Comrie, *Verklaaringe*, Aan den lezer XXI.

207. Comrie, *Verklaaringe*, Aan den lezer XXII.

208. Mouthaan, ‘Verklarende woordenlijst’ in Van Mastricht, *Theoretisch-praktische godgeleerdheid* deel 1, 877 en 880; Muller, *DLGTT*, 305. Deze onderscheiding in de rechtvaardigingsleer stond ook in de catechisatie van J. Nupoort (1733-1781). Zie: Nupoort, *Korte en eenvoudige Catechisatie*, 412. De rechtvaardiging kende twee perspectieven: ‘(1) Als eene inwendige in God inbly-

ook door te spreken van Gods daden naar binnen (*opera Dei ad intra*) en Gods daden naar buiten (*opera Dei ad extra*). Gods intentie of besluit om een zondaar te rechtvaardigen is een inblijvende daad in God, terwijl het rechtvaardigen van de zondaar een uitgaande daad van God is. De imputatie is een actuele daad van God.

Opvallend is dat Comrie de adjectieven ‘onmiddellijk’, ‘direct’ en ‘voorafgaand’ gebruikte bij de imputatie. Hiermee sloot hij uit dat geloof en bekering aan de imputatie voorafgaan.²⁰⁹ Het geloof is er na de imputatie en krijgt een functie om het toegerekende te ontvangen.²¹⁰ Zou er een daad van de uitverkorene voorafgaan in ‘de daadelyke rechtvaardigmakinge in Godts vuurschare’, dan zou dat volgens Comrie strijden met het genadekarakter van de rechtvaardiging. Dan zou het een rechtvaardiging zijn uit de werken.²¹¹ Net als in zijn *Eigenschappen* gebruikte Comrie de causaliteitsleer, maar breidde die nog verder uit. De imputatie van Christus’ gerechtigheid noemde Comrie de stoffelijke (materiële, DB), formele, maar ook de voornaamste oorzaak van onze rechtvaardiging.²¹²

2.4.2 Imputatie en geloof

Z. Ursinus (1534-1583), de belangrijkste auteur van de Heidelbergse Catechismus, sprak van de imputatie vóór het geloof.²¹³ In *Het Schatboek*²¹⁴, dat Ursinus’ catechismusverklaring bevat, staat dat Gods werk altijd aan ons geloof voorafgaat, zoals de oorzaak aan het gevolg voorafgaat. Gods werk is de imputatie van Christus’ gerechtigheid, maar ook de schenking van het geloof om daarmee Christus’ gerechtigheid te ontvangen. Ter illustratie gebruikte men het beeld dat Comrie ook koos om de functie van het geloof te illustreren, namelijk dat van een bedelaar die

vende daad; waar door Hy/ op grond van zyns Zoons aangenome Borgtocht/ den Uitverkoren zondaar in zyn eeuwig en onveranderlykt oordeel vryhoudt. (2) Als een naer buiten werkende/ en zich openbaarenden daad/ waar door God/ den Uitverkoren zondaar/ op grond van zyn Zoons Borgvoldoening vry verklaart.’ Zie ook pagina 425, waar de toerekening van Christus’ verdienste ‘eene overgaande daad’ genoemd werd, onderscheiden van ‘eene eeuwige in God inblyvende daad’.

209. Comrie, *Verklaaringe*, 138-139. Vgl. Nupoort, *Korte en eenvoudige Catechizatie*, 426. De toerekening is onmiddellijk. Dat wil zeggen dat ze niet volgt op of geschiedt door tussenkomst van een menselijke daad. Op 5 oktober 1777 zei Nupoort in zijn afscheidsprek in Bergambacht dat onder meer het leerstuk van de onmiddellijke toerekening van Christus’ gerechtigheid in zijn dagen helaas ondermijnd werd: Leurdijk, *Jan Nupoort*, 53-54.

210. Comrie, *Verklaaringe*, 144-146.

211. Comrie, *Verklaaringe*, 148-149.

212. Comrie, *Verklaaringe*, 433.

213. Boender, ‘Theoloog in de tredmolen. Zacharias Ursinus (1534-1583), zijn leven en werk’, 25-51; Boerke, ‘De mensen achter de Heidelbergse Catechismus’, 80-87.

214. Voorwinden-Hofman en Van den Belt, ‘De complexe ontstaansgeschiedenis van het Schatboek van Zacharius Ursinus (1534-1583)’; Zie ook: Voorwinden, *Het ‘Schatboek’ tegen het licht*, 5-33. Deze scriptie biedt veel informatie over de totstandkoming van *Het Schatboek*.

met zijn hand een aalmoes van een rijke ontvangt en die tot zijn eigendom maakt. God geeft ook het vermogen om deze gave te ontvangen (Efeze 2:8).²¹⁵ In 1754 hebben Comrie en Holtius zich in het *Examen* op deze passage bij Ursinus beroepen, waarbij de mening van Ursinus in het *Schatboek* (editie 1657) gezien werd als die van de Heidelbergse Catechismus.²¹⁶

Comrie blijkt zich in 1753 nader te hebben bezonnen op de relatie van het geloof en de imputatie. De oorzaak van de rechtvaardiging is God, die ons door het geloof rechtvaardigt. Het geloof is een ‘gewrocht’ van de rechtvaardiging. Het geloof is in de rechtvaardiging niet *causa efficiens* (werkende oorzaak), maar *causa recipiens* (ontvangende oorzaak).²¹⁷ Comrie ontkende dat het geloof een *causa* is die de rechtvaardiging veroorzaakt. Dan zou het geloof namelijk gaan concurreren met God, Die de werkoorzaak is van de rechtvaardiging. In het concept van Comrie is het geloof daarom receptief van aard. Tegelijk betekent dit niet dat het geloof passief blijft: ‘de aalmoes wordt eerst in des bedelaars hand gelegd; hij ontvangt dezelve lydelyk/ eer hy met het daadelyk toedrukken van zyne handt het ontfangene met blydschap aangrijpt’.²¹⁸ Het aannemen door het geloof is volgens Comrie ‘de werkzaame daadt van de ziele’.²¹⁹ Het is een hartelijke en ‘daadelyke omhelzing van den Perzoon des Middelaars, en al zyne weldaden, zoo als de zelve door Goddelyk licht aan de ziele geopenbaart worden’.

In de *Eigenschappen* zei Comrie nog in reactie op het antinomianisme dat vanuit het subject gezien de rechtvaardiging niet plaatsvindt vóór het actieve geloof. Hier sprak hij van geloofsdaden *tot* de rechtvaardiging. Nu formuleerde Comrie de rechtvaardiging zo dat deze geloofsdaden volgen *op* de voorafgaande imputatie.²²⁰ Het plaatsen van geloofsdaden vóór de rechtvaardiging noemde hij ‘Paapsch’ en remonstrants. Het geloof kan volgens Comrie geen oorzaak zijn van de rechtvaardiging.²²¹ Ook H. Witsius²²² en T. van der Groe leerden deze voorafgaande imputatie vóór het geloof.²²³ Volgens Van der Groe leidde het omkeren van deze orde

215. Ursinus, *Het Schatboek der verklaringen over de Catechismus der christelijke religie* deel 1, Barneveld 2013, 847-849.

216. Comrie en Holtius, *Examen*, 5^e samenspraak 1754, 123-125.

217. Comrie, *Verklaaringe*, 444.

218. Comrie, *Verklaaringe*, 444.

219. Comrie, *Verklaaringe*, 445.

220. Comrie, *Verklaaringe*, Aan den lezer. Ik heb het ‘Aan den lezer’ zelf genummerd van I t/m XXV, aangezien het stuk geen paginanummers bevat.

221. Comrie, *Verklaaringe*, Aan den lezer IV.

222. In dit opzicht is het geloof volgens Witsius ‘een gevolg, een vrucht, een aanduiding en een bewijs’ van de rechtvaardiging. Zie: Baarssen en Van Vlastuin, ‘Alexander Comrie als orthodox gereformeerd theoloog’, 151-152.

223. Eerst is er de toerekening in Gods vierschaar, die onlosmakelijk gevolgd wordt door het geloof dat de door God geschonken en toegerekende gerechtigheid van Christus aanneemt. Van der Groe

tot pelagianisme.²²⁴ Van der Groe benadrukte dat het hier ging om een orde van werking en niet van tijd, want de rechtvaardiging in de hemel en in het geweten vinden tegelijkertijd plaats.²²⁵

De oude en zuivere leer van de hervorming is volgens Comrie dat wij uit genade zonder ons doen zalig worden.²²⁶ God zet de ‘Borggerechtigheid en genoegdoeninge’ van Christus op onze rekening en deelt daarop de nieuwe natuur mee.²²⁷ Comrie benoemt nu voor het eerst het onderscheid tussen Gods kant en de menselijke kant van de rechtvaardiging met de woorden ‘dadelyke’ en ‘lydelyke’ rechtvaardiging. De dadelijke rechtvaardiging is dat God actief de gerechtigheid van Christus de zondaar toerekent. De lijdelijke rechtvaardiging is dat de zondaar passief deze van God geschonken gerechtigheid door het geloof ontvangt. De lijdelijke rechtvaardiging was ‘de toepassing of terminatie’ van de actieve rechtvaardiging in het menselijk subject.²²⁸ Tegelijk met de passieve rechtvaardiging wordt ‘de *habitus*’ door de Heilige Geest gewerkt. Synoniemen voor de *habitus fidei* bij Comrie zijn: ‘de genade des geloofs’, ‘het geloove’, ‘hebbelykheid’, ‘vermogen’ en ‘*potentia*’. Nog preciezer gezegd: in hetzelfde moment dat de actieve rechtvaardiging in het subject gewerkt wordt (*ipso momento applicationis & terminationis*), werkt de Heilige Geest het geloof.²²⁹ Dit is conform Van der Groes opmerking dat het gaat om een orde van werking en niet van tijd, aangezien de rechtvaardiging in de hemel en die in het geweten tegelijk plaatsvinden. Duidelijk wordt dat de geloofsdaad niet rechtvaardigt, maar God. De geloofsdaad rechtvaardigt echter wel in ‘de vuurschare onzer conscientie’. Dat is wanneer wij de door Gods geschonken gerechtigheid met vertrouwen omhelzen en aannemen.²³⁰ Dus subjectief gezien kunnen er nog steeds geloofsdaden vóór de rechtvaardiging gaan.

Zo bezien is er geen tegenstelling met wat Comrie schreef in zijn *Eigenschappen*. Nog steeds gaan er geloofsdaden vóór de rechtvaardiging. Maar dan gaat het wel specifiek over de passieve rechtvaardiging of die in het geweten. Aangezien Comrie in zijn *Eigenschappen* nog niet werkte met het begrippenpaar dadelijke en lijdelijke, oftewel actieve en passieve rechtvaardiging, gaat het niet aan om hier te spreken van een absolute tegenstelling tussen de vroege en de late Comrie. Wel kan

differentieerde tussen Gods vierschaar en de rechtvaardiging in het geweten, zonder deze twee van elkaar los te maken. We kunnen ook zeggen dat hij onderscheidde tussen Gods perspectief en dat van de mens.

224. Baarssen, ‘Een theologische vergelijking’, 102.

225. Baarssen, ‘Een theologische vergelijking’, 103.

226. Comrie, *Verklaaringe*, Aan den lezer XI.

227. Comrie, *Verklaaringe*, Aan den lezer XII.

228. Comrie, *Verklaaringe*, Aan den lezer XVI.

229. Comrie, *Verklaaringe*, Aan den lezer XV-XVI.

230. Comrie, *Verklaaringe*, Aan den lezer XVII.

er van een duidelijke ontwikkeling en herformulering van de rechtvaardigingsleer gesproken worden. Het werken met het begrippenpaar ‘dadelyke’ en ‘lydelyke’ rechtvaardiging is niet specifiek comriaans.²³¹

Comrie spreekt nu van twee vierscharen. Hij onderscheidt wat God actief doet in Zijn vierschaar en wat er vervolgens plaatsvindt in de vierschaar van het geweten. De onderscheiding tussen dadelijke en lijdelijke rechtvaardiging loopt parallel aan de onderscheiding tussen Gods vierschaar en de vierschaar van het geweten. De actieve rechtvaardiging correleert met Gods vierschaar en de passieve rechtvaardiging met de vierschaar van het geweten. In ‘Gods vuurschaar’ kan een menselijke daad niet aan de rechtvaardiging voorafgaan. Maar met de rechtvaardiging in ‘de vuurschare van onze consciëntie’ zijn geloofsactiviteiten een bewijs van de (voorafgaande) rechtvaardiging bij God, alhoewel het nog een worsteling kon zijn om in de vierschaar van het geweten zekerheid over de rechtvaardiging te ontvangen.²³² Comrie benoemde twee motieven om de rechtvaardiging zo te leren.

1. Dogmatisch gezien is dit standpunt ‘het mes aan de keel’ van ‘alle Pelagiaansche practyk’.

2. Pastoraal gezien kan zo ‘de zukkellende en kleingelovige’ hiermee bemoeidigd, gerustgesteld en ondersteund worden. Wat zij ondervinden aan geestelijke activiteiten met God en de Middelaar, kan er bij een geestelijk dood mens niet zijn. Het vloeit volgens Comrie overduidelijk ‘notoir’ uit de rechtvaardiging voort. Deze activiteiten kunnen er alleen zijn als God ‘van dootd levendig maakt’. De levendmaking is weer het gevolg van de imputatie van Christus’ genoegdoening en gerechtigheid. Met andere woorden: de kleingelovigen mogen uit hun geloofsactiviteiten opmaken dat ze tot God in een nieuwe relatie staan.²³³ Waar Comrie in zijn *Eigenschappen* de kleingelovigen wijst op het begin van het werk van Gods Geest in hun harten om hen te bemoedigen, doet hij dat hier opnieuw. De kleingelovigen mogen hierdoor geestelijk worden gerustgesteld.

2.4.3 De vereniging met Christus

Uitgebreider dan in de *Eigenschappen* en *Het ABC des geloofs* sprak Comrie in zijn *Verklaaringe* over de vereniging van de uitverkorenen met Christus. In de eerste

231. P. van Mastricht leert bijvoorbeeld dat God ons in ‘de dadelyke Rechtvaardiginge’ of ‘justificationis activae’ niet rechtvaardigt door het geloof, maar wel in de lijdelijke rechtvaardiging. Door het geloof worden we in die passieve zin gerechtvaardigd en krijgen wij het gevoel van de rechtvaardiging die van God al geschied is. Zie: Van Mastricht, *Beschouwende en Praktikale Godgeleerdheit* deel 3, Rotterdam 1750, 321. Vgl. Park, *Driven by God*, 67-98.

232. Comrie, *Verklaaringe*, Aan den lezer XXI.

233. Comrie, *Verklaaringe*, Aan den lezer XXI-XXII.

plaats ontstaat die vereniging zonder hun toedoen.²³⁴ Comrie werkte nu ook met het onderscheid tussen het geloofsvermogen en het actieve geloven in Christus. Op vijf manieren zijn de uitverkorenen Christus' eigendom.

1. De uitverkorenen zijn door God de Vader aan de Zoon gegeven en overgedragen 'in 't verbondt der genade dat Hy met Christus als den tweeden Adam opgericht heeft'. Daarbij stelt de Zoon Zich voor hen aansprakelijk om aan alle eisen te voldoen. Nadrukkelijk worden hierbij de eigenschappen genoemd van deze overdracht. Die is: eeuwig, vrijmachtig, wijs, onafhankelijk en onveranderlijk.

2. Christus betaalt met Zijn bloed voor de gelovigen in de tijd het 'rantsoen-geldt' of de verlossingsprijs (1 Petrus 1:19). Christus heeft hen als slaven vrijgekocht.²³⁵

3. Christus overwint voor de uitverkorenen de duivel. De vrijgekochten liggen namelijk nog onder de macht 'des Satans als Godts Cipier' en worden daaruit bevrijd op grond van de betaling van het rantsoen.²³⁶

4. De uitverkorenen worden het eigendom van Christus door Woord en Geest. Christus komt door 'Woord en Geest' in de ziel, Christus aanvaardt de uitverkorenen als Zijn eigendom en werkt 'het oprechte geloove' in hun hart, waardoor ze in Christus participeren. Nu ontvangen ze het leven uit Christus: 'de Wedergeboorte' als een ingestorte 'hebbelykheid'. Comrie vertolkte de instorting van de *habitus* op een spanningsvolle wijze: 'schoon hij het Euangelium gebruikt/ zoo is het niet het woordt zelfs/ maar Gods onmiddelyke kracht in hun zelve/ die de ziele aanraakt en wederbaart.'²³⁷ Uit deze zin blijkt dat Comrie de instorting van de *habitus* niet wil losmaken van het Woord, maar het wordt niet duidelijk hoe het Woord werkzaam is in de instorting van de *habitus*. Het lijkt toch een onmiddellijk werk van de Geest te zijn. De geloofsactiviteiten worden geëffectueerd 'door het Woord' en het werk van 'den H. Geest'.²³⁸ Maar Comrie werkte hier niet uit wat dan de functie van het Woord is om de geloofsactiviteiten te werken. Dat wordt ook niet duidelijk uit de *Westminster Shorter Catechism*, waar Comrie naar verwees (vraag en antwoord 29 en 30).²³⁹

5. Ten slotte ging hij nog in op hoe Christus het eigendom wordt van de ziel door geloofsactiviteiten. Wanneer wij het zaligmakende geloof ontvangen, geloven

234. In zijn opvatting over Comrie heeft G.A. van den Brink deze onderscheidingen bij Comrie niet verdisconteerd. Zie: Van den Bink, 'Comrie en het antinomianisme', 134-138. Bij Comrie is er niet alleen een vereniging met Christus door het geloof, maar ook een onmiddellijke vereniging vóór het geloof.

235. Comrie, *Verklaaringe*, 23-24.

236. Comrie, *Verklaaringe*, 25-26.

237. Comrie, *Verklaaringe*, 398.

238. Comrie, *Verklaaringe*, 26.

239. Comrie, *Verklaaringe*, 390-391.

wij actief ‘dadelyk’ en omhelzen ‘een aangeboden Borge’. De aangeboden Borg wordt door God ‘door Woordt en Geest’ in het hart geopenbaard. Andere actieve geloofsdaden die Comrie in dit verband noemde, zijn: zich helemaal vrijwillig aan Hem overgeven en schuilen in Zijn wonden, zich met Hem verenigen en Hem aan-kleven.²⁴⁰ Dit geloof is van een ‘aangrypenden, toeigenenden en mynenden’ aard.²⁴¹

Schreef Comrie fundamenteel anders over de vereniging met Christus dan in zijn *Eigenschappen*?²⁴² In de *Eigenschappen* is er een tweeledige vereniging met Christus, waarbij de ziel in eerste instantie passief is. Aan deze vereniging gaan geen geloofsdaden vooraf, want het geestelijke leven volgt uit deze vereniging.²⁴³ Het is daarom niet vreemd dat Comrie in zijn *Verklaaringe* terugwees naar *Eigenschappen*.²⁴⁴ Hiermee liet hij theologische continuïteit zien.²⁴⁵

2.4.4 Het geloofsbegrip

In zondag 23 van de Heidelbergse Catechismus staat dat men alleen door een waar geloof rechtvaardig voor God is. De inhoud en het karakter van dat ware geloof staan in zondag 7.²⁴⁶ Daar staat dat alleen zij zalig worden die door een waar geloof Christus zijn ingelijfd ‘en al Zijn weldaden aannemen’. Dit geloof blijkt onder meer een vast vertrouwen te zijn dat de Geest door middel van het evangelie in het hart werkt. Hierdoor vertrouwt het hart dat aan hem ‘vergeving der zonden, eeuwige gerechtigheid en zaligheid’ geschonken zijn om Christus’ wil. In zijn verklaring van zondag 7 ging Comrie in op de vereniging van de uitverkorenen met Christus. Deze vindt plaats vóórdát het geloof actief is. In deze vereniging ontvangen de uitverkorenen de geestelijke ‘levendigmakinge’ en ‘instorting van het geloof’.²⁴⁷

Een verschil met zondag 7 is dat daar niets staat over een geloofshabitus of geloofsvermogen, maar Comrie sprak daar wel over. Ook in *Het Schatboek* lezen we hier niets over. Daar staat alleen dat de Heilige Geest het geloof werkt door (de prediking van) het evangelie.²⁴⁸ De Dordtse Leerregels spreken over ‘nieuwe

240. Comrie, *Verklaaringe*, 27.

241. Comrie, *Verklaaringe*, 18.

242. Volgens Van den Brink stelt Comrie in zijn *Eigenschappen* nog dat de vereniging met Christus door het actieve geloof plaatsvindt. Zie: Van den Brink, ‘Tegenwicht of tegenstelling?’, 180.

243. De Reuver, ‘De gemeenschap met Christus volgens Calvijn, Comrie en Van der Groe’, 11-13.

244. Comrie, *Verklaaringe*, 411.

245. Van den Brink noemt wel dat de vereniging met Christus plaatsvindt door de werking van de Heilige Geest en dat de mens daarin passief is, maar hij ziet hier toch – ten onrechte – een tegenstelling tussen de *Eigenschappen* en de *Verklaaringe*. Zie: Van den Brink, ‘Tegenwicht of tegenstelling?’, 182.

246. Vgl. voor een bespreking van Comries geloofsbegrip in zondag 7: Exalto, ‘Genadeleer en heilsweg’, 185-188.

247. Comrie, *Verklaaringe*, 407-408.

248. Ursinus, *Het Schatboek*, 277-280.

hoedanigheden, krachten of gaven' die door God in de wil worden ingestort.²⁴⁹ De Westminster Confessie (WCF 14.1) spreekt van een geloofsgenade waardoor de uitverkorenen kunnen geloven.

In de gereformeerde theologie is verschillend gesproken over de geloofshabitus of het geloofsvermogen.²⁵⁰ Het concept heeft historische wortels in de ethiek van Aristoteles en speelt een belangrijke rol in het werk van T. van Aquino. Wel onderging het concept van Aristoteles verandering toen het werd toegepast op het christelijke geloof. Ook is er verschil tussen het thomistisch en het gereformeerde gebruik van het concept.²⁵¹ Het concept komt onder meer voor bij W. Ames, G. Voetius,²⁵² F. Turretini, W. à Brakel,²⁵³ J. à Marck,²⁵⁴ H. Witsius²⁵⁵ en G. Saldenus.²⁵⁶

Tijdens de Westminster Assembly (12 en 13 september 1643) benadrukte Carter dat er in de confessie ook gesproken moet worden over de 'habit of faith'. Volgens hem kan iemand door de 'habit of faith' gerechtvaardigd worden. Een daad veronderstelt een 'habit' en in kinderen domineert deze zelfs. Volgens Carter is er gradueel verschil tussen de 'habit of faith' en de 'act of faith' en wanneer sommigen geen geloofsdaad kunnen oefenen, zijn ze toch ware gelovigen. Bij hen is immers net als bij anderen sprake van 'union with Christ'.²⁵⁷

249. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*, 262-264. De Latijnse tekst spreekt van 'novas qualitates, habitus seu dona'.

250. F. Gomarus (1563-1641) leerde een nieuw levensprincipe of beginsel dat onmiddellijk – dus zonder zijn toedoen – in de ziel van de uitverkorene wordt ingestort. W. Teellinck sprak van 'ingestorte genade' tegenover de remonstranten en H. Witsius van een nieuw en goddelijk leven dat wordt ingestort door het zaad van Gods Woord, dat vruchtbaar gemaakt wordt door de oneindige kracht van de Geest. Zie: Groenendijk, *De pedagogiek van Jacobus Koelman*, 94-97. Over Teellinck zie: Op 't Hof, *De theologische opvattingen van Willem Teellinck*, 105. Het gaat bij Teellinck over het scheppen van nieuwe kracht en kwaliteiten in de wedergeboorte of een geestelijk nieuwe schepping.

251. Wisse, 'Habitus fidei', 174.

252. Voetius onderscheidt de potentie (vermogen), dispositie (neiging), *habitus* en *actus* van het geloof. De *habitus* is bij hem het bevestigde en volgroeide geloof. Zie: De Niet, 'Vertaling: De praktijk van het geloof', 121-122.

253. In het oudere onderzoek sprak men eenvoudig over 'Brakel'. Zie W. van 't Spijker in zijn inleiding op de heruitgave van het proefschrift van F.J. Los. Los deed dat zelf ook. Zie: Los, *Wilhelmus À Brakel*. Daarna werd het: 'Van Brakel'. Zie: Op 't Hof, 'Inleiding' in T. à Brakel, *Trappen van geestelijk leven*, Barneveld 2011. In *Encyclopedie Nadere Reformatie* en in de jongste biografie over Brakel wordt steeds de Latijnse variant gebruikt 'À Brakel'. Zie: Op 't Hof, 'Wilhelmus À Brakel' in: ENR deel 1, 121-129 en Fieret, *Wilhelmus à Brakel*.

254. Wisse, *Geloof en rechtvaardiging bij Alexander Comrie*, 3.

255. Witsius, *Practijcke des Christendoms*, Enkhuizen 1665, 80.

256. De Reuver, 'Geloof', 483.

257. Gamble, *Christ and the Law*, 114. Ook Stephen Charnock onderscheidt geloofshabitus en *actus*. Zie: 'The necessity – the nature – the efficient – and the instrument of regeneration' in: Charnock, *The Complete Work of Stephen Charnock B.D.*, vol. III, Edinburgh 1865.

De puriteinen bedoelden met de wedergeboorte een werk van de Geest waardoor een bovennatuurlijke verandering in de zondaar plaatsvindt. Er werd zowel op een onmiddellijke (zonder het Woord) als een middellijke (door het Woord) manier geschreven over de wedergeboorte.²⁵⁸ Bij het laatste valt te denken aan de wedergeboorte in kleine kinderen. Voor de juiste betekenis van het concept *habitus fidei* kan men het beste per auteur bekijken hoe iemand het concept gebruikt.²⁵⁹ Het habitusconcept is bij Comrie een theologische of spirituele categorie die voorwaarde is voor geloofsactiviteit.²⁶⁰ P.M. Wisse merkt terecht op dat de *habitus* noodzakelijk is om geloofsdaden te verrichten, maar men kan de *habitus* niet vooraf vaststellen. Deze is alleen maar uit de daden af te leiden.²⁶¹

Bij Comrie vindt de inlijving in Christus plaats door het ‘ingestorte geloove’, voordat er sprake is van geloofsactiviteit. De geloofsactiviteit is dus geen oorzaak van de vereniging met Christus. Het is andersom. Door de vereniging met Christus en het ontvangen ‘van een nieuw leven en natuure’ komt men tot geloofsactiviteiten zoals het diepe gevoel van zijn zonden, het hongeren en dorsten naar het leven en de gerechtigheid, het komen tot Christus en het aannemen van Christus. Vóór deze vereniging met Christus is er geen geestelijk leven in een zondaar, omdat de verdorvenheid zo groot is ‘dat wy niet half, maar geheel doodt zyn tot dat wy in onze inlyvinge in Christus levendig gemaakt worden’. Comrie verwees naar de Dordtse Leerregels hoofdstuk 3 en 4, de vierde en zesde stelling van de verworpen dwalingen.²⁶² Volgens Comrie is eerst ‘de genade des geloofs’ nodig voor men ‘de daaden des geloofs’ kan beoefenen. Hij onderscheidt dus tussen ‘de genade des geloofs’ en ‘de werkzaamheid des geloofs’. Het geestelijke leven en de geloofsgenade zijn er pas als Christus Zich eerst met ons door zijn Geest verenigt in de ‘krachtdadige roeping’. Hieruit volgt dat wij ons door Woord en Geest actief met Christus verenigen.²⁶³

Met het zelfstandige naamwoord *geloof* bedoelde Comrie de geloofsgenade of geloofshebbelijkheid, maar met het hele werkwoord *gelooven* verwees hij naar de geloofsactiviteit. Als illustratie noemde hij het horen of gewaarworden, dat niet hetzelfde is als ‘het organon of het zintuig’ gehoor.²⁶⁴ Hier gebruikte hij een inzicht dat we eerder bij hem zagen, namelijk dat de Bijbel op zintuiglijke manier over het

258. Beeke en Herzer, ‘The Puritans on Regeneration’, 463-480.

259. A. Kort generaliseert als hij de filosofische onderscheiding *habitus* en *actus* een roomse zuurdesem en valstrik noemt die de Heere door middel van de Reformatie uit de christelijke kerk had geworpen: Kort, *Het rechtvaardigend geloof*, 28, 32-37. Kort ziet het gebruik van het begrippenpaar van Aristoteles in de bevindelijke prediking zonder meer als vrijzinnig, liberaal en heidens.

260. Wisse, ‘Habitus fidei’, 180.

261. Wisse, *Geloof en rechtvaardiging bij Alexander Comrie*, 4-5.

262. Comrie, *Verklaaringe*, 407-409.

263. Comrie, *Verklaaringe*, 410-411, 418.

264. Comrie, *Verklaaringe*, 423.

geloof spreekt. Het zintuig wordt onderscheiden van de zintuiglijke waarnemingen. Comrie verwees naar de Westminster Confessie hoofdstuk 14, artikel 1, waar er onderscheid is tussen ‘the grace of faith’ en de daad van het geloof.²⁶⁵ Het geloofsvermogen dat door de Geest is gegeven, is het belangrijkste deel van het nieuwe leven. Hierdoor is het mogelijk dat de uitverkorenen indrukken van Gods Woord ontvangen en ermee actief zijn. De indrukken en activiteiten hangen af van het gedeelte van het Woord en de inhoud van de tekst.²⁶⁶ Als de Geest werkt ‘door de Wet’, wordt de mens ‘op eene zaligmakende wyze’ overtuigd van zonde. Als Gods Geest ‘door het Euangelium’ werkt, wordt Jezus geopenbaard ‘aan de ziele’. Als Jezus veraf aan het hart gebracht wordt, wordt het geloof actief in ‘begeeren/ verlangen/ hongeren/ dorsten/ vluchten’ naar Hem. Wordt Jezus nabij het hart gebracht in het evangelie, dan is het geloof actief in het ‘aannemen/ omhelzen/ vertrouwen’ van Jezus. Ja, dan komt het zelfs tot het zich verlaten op Hem ‘met de volste gerustheid en verzekeringe’.²⁶⁷ Comrie sloot expliciet aan op artikel 1 en 2 van hoofdstuk 14 van de Westminster Confessie, waarin achtereenvolgens ‘de natuure des geloofs’ en ‘de werkzaamheid des geloofs’ worden beschreven.²⁶⁸

Aan het slot van zijn verklaring van zondag 7 verwees Comrie net als in de *Eigen-schappen* met instemming naar de Westminster Confessie, maar nu naar hoofdstuk 14 over het zaligmakende geloof. Hij nam alle artikelen van dit hoofdstuk integraal op omdat hij het zelf naar eigen zeggen niet beter kon beschrijven.²⁶⁹ We zien dan ook een duidelijke overeenstemming van Comrie met de Westminster Confessie:

1. In artikel 1 wordt net als bij Comrie over het geloof gesproken als een genadegave, gewerkt door de Heilige Geest, door de bediening van het Woord. Door Woord en Geest wordt Christus in het hart geopenbaard.

2. Dat het geloof actief is met de verschillende delen van het Woord, zien we ook bij Comrie. Dat stemt overeen met artikel 2 van de confessie. Als de Geest door de wet werkt, zorgt dat voor zaligmakende overtuiging van zonde. Als de Geest door het evangelie werkt, activeert dat het verlangen en vluchten naar Christus, maar ook het aannemen en omhelzen van Hem. Volgens artikel 2 zijn de voornaamste daden van het geloof: het ontvangen van Christus en het rusten op Hem.

265. Comrie, *Verklaaringe*, 424. De tekst waarnaar Comrie verwijst, is in het Engels als volgt: ‘The grace of faith, whereby the elect are enabled to believe to the saving of their souls, is the work of the Spirit of Christ in their hearts; and is ordinarily wrought by the ministry of the Word; by which also, and by the administration of the sacraments, and prayer, it is increased and strengthened.’

266. Comrie, *Verklaaringe*, 425.

267. Comrie, *Verklaaringe*, 428.

268. Comrie, *Verklaaringe*, 428-429

269. Comrie, *Verklaaringe*, 492-493.

3. In het derde artikel wordt ingegaan op de graden, worsteling en overwinning van het geloof. In velen groeit het geloof ondanks alles tot volle verzekering. Ook Comrie sprak van de volste gerustheid en verzekering.²⁷⁰

Per saldo zijn er bij Comrie, los gezien van de verschillende soorten voorafgaande vereniging met Christus, drie voorwaarden nodig om te komen tot geloofsactiviteit:

1. Het geloofsvermogen als geschenk van God.
2. Het Woord van God.

3. Het werk van de Heilige Geest, Die door het Woord het geloofsvermogen activeert. 'Het ingewrochte geloove' is volgens Comrie een door de Heilige Geest 'ingestort vermogen of hebbelykheid'. Nadat men het geloofsvermogen heeft gekregen, kan het door de Heilige Geest indrukken ontvangen uit het Woord. De soort indrukken hangen af van welke plaats, inhoud en objecten van Gods Woord er aan de orde zijn. Op deze wijze worden de uitverkorenen actief met het Woord.²⁷¹ De betekenis van het Woord onderstreepte Comrie door erop te wijzen dat het geloof niet actief wordt zonder het Woord. Het geloof noemt hij 'de Dochter des Woords'. Het geloofsvermogen werkt niet automatisch, maar wordt bewerkt door het Woord en de almachtige kracht van de Heilige Geest. Zo wordt het geloof actief:

gelyk het geloove gewrocht wordt door een getuigenisse/ het ook nooit daadelyk werkt, ten zy het eene of andere getuigenisse van Gods Woordt, krachtelyk ingebracht wordt door den H. Geest; waar door dat ingewrochte geloove werkzaam wordt gemaakt.²⁷²

Op deze wijze ontvangen we kennis van alles wat God in Zijn Woord geopenbaard heeft, maar ook vertrouwen dat Christus en al Zijn genade ons geschonken is. In de geloofsactiviteit onderscheidde Comrie gradaties of trappen. Er zijn er 'zommige' die weliswaar zalig worden, maar toch heel hun leven vrezen zonder tot 'volkomene verzekeringe' van hun geestelijke staat te komen.²⁷³ Voor de onderscheiden geloofsactiviteiten verwees Comrie naar zijn *Het ABC des geloofs*.²⁷⁴ Comrie was het met Luther eens, volgens wie het geloof 'een Goddelyk licht in het verstant,

270. Baarssen, 'Het licht van een kaarsse', 52-53. In zijn *Leerredenen* (1749-1750) had Comrie benadrukt dat Gods Geest *in, met en door* het Woord werkt. En als Gods Geest werkt, werkt de mens als tweede afhankelijke oorzaak van Gods Geest, Die de eerste oorzaak is. Het geloof is naar Romeinen 10:17 uit het gehoor en het gehoor door het Woord van God, waarmee Comrie de evangeliebelofte bedoelt.

271. Comrie, *Verklaaringe*, 448.

272. Comrie, *Verklaaringe*, 451.

273. Comrie, *Verklaaringe*, 449.

274. Comrie, *Verklaaringe*, 450.

en eene Goddelyke kracht in de wille' was.²⁷⁵ De aard (genus) van het geloof is volgens Comrie 'overtuiging/persuasie, of overreding'. Deze komt tot stand door een getuigenis.²⁷⁶ Hier sloot hij aan bij de geloofsdefinitie in Hebrëen 11:1. Het geloof komt tot stand 'door een Goddelyk betoog of bewys van zaaken/ die men niet en ziet'. Vervolgens gaat Comrie in op welke 'daaden uit de natuure van het ingewrochte geloove voortvloeien'. Tot het geloof behoren 'kennisse, toestemminge, en vertrouwen'.²⁷⁷ Deze drie samen vormen de essentie van het geloof zoals drie lijnen samen een driehoek uitmaken. In de effectieve roeping werkt de Heilige Geest dit 'oprecht geloove'. Zou een van de drie '*essentialia*' ontbreken, 'zelfs voor het minste oogenblik', dan kan men niet meer spreken over het oprecht geloof.²⁷⁸ Verder behandelt hij deze *essentialia*.

1. De 'bovennatuurlyke' kennis werkt de Heilige Geest 'door middel van het Woord' in de harten van de uitverkorenen in de 'krachtdaadige roeping'. Hij doet dat door de voorwerpen van het geloof in het hart te laten zien. Hierdoor wordt het geloofsvermogen in de uitverkorenen opgewekt om de dingen die gekend moeten worden, te verstaan.²⁷⁹ Hieruit volgt dat wanneer iemand Gods Woord goed verstaat, dit kennen voortkomt uit de geloofskennis of het geloofsvermogen. Het kennen veronderstelt het geloofsvermogen en is er een bewijs van.²⁸⁰

2. Het toestemmen wordt net als de kennis in de ziel gewerkt door de Heilige Geest. Het gaat niet slechts om het toestemmen van de waarheid, maar ook om het participeren in die waarheid. Comrie noemde kennis en toestemming 'tweelingen' die niet zonder elkaar kunnen bestaan. Ze worden 'gelyktydig' gewerkt door 'de almachtige/ onwederstandelyke en herscheppende kracht' van de Heilige Geest; en ze zijn simultaan actief: 'kennende stemme ik toe'.²⁸¹ Comrie verwees hier naar wat hij in *Het ABC des geloofs* over 'amen' schreef. Het kan hier ingelast worden alsof het in de *Verklaaringe* stond. Ook verwees hij naar wat hij daar schreef over 'aannemen'. Toestemmen is aannemen dat God en Gods getuigenis of evangelie waar, geloofwaardig en gezaghebbend is.²⁸²

3. Ten slotte noemde Comrie het vertrouwen dat de Heilige Geest door het evan-

275. Comrie, *Verklaaringe*, 484, 488.

276. Comrie, *Verklaaringe*, 450-451.

277. Comrie, *Verklaaringe*, 452.

278. Comrie, *Verklaaringe*, 453. Vgl. Leurdijk, *Jan Nupoort*, 39-46. Hoewel Nupoort zich niet beriep op Comrie leerde hij eveneens dat kennis, toestemmen en vertrouwen de essentie van het geloof uitmaken. Ook typeerde hij het geloof als geloofsvermogen waaruit geloofsactiviteiten voortvloeien.

279. Comrie, *Verklaaringe*, 454.

280. Comrie, *Verklaaringe*, 464-465.

281. Comrie, *Verklaaringe*, 484.

282. Comrie, *Verklaaringe*, 485-486.

gelie in het hart werkt dat ‘niet alleen anderen, maar ook mij vergeving van zonde, eeuwige gerechtigheid en zaligheid geschonken is’.²⁸³ Het toestemmen en het vertrouwen van het geloof besprak Comrie niet zo uitvoerig als het kennen van het geloof, omdat hij dit in zijn *Het ABC des geloofs* en *Eigenschappen des geloofs* al gedaan had.²⁸⁴

Het geloofsobject is volgens Comrie de evangeliebelofte. In zijn visie wordt ‘de gehele zaligheid’ ‘waarlyk’ aangeboden, geschonken en gegeven in ‘de belofte des Euangeliums’. Deze drie woorden ‘schenken, aanbieden of geeven’ betekenen volgens hem hetzelfde. God biedt de zaligheid aan zondaars aan die hel en verdoemenis waard zijn. Comrie noemt de zaligheid een gave ‘Die Godt ons in het Euangelium voorstelt/ aanbiedt en offereert uit vrye genade’. Het onderscheid tussen de ‘algemeene’ evangelieroeping en de ‘byzondere en krachtdadige’ roeping, past hij toe op het aanbod van genade. De zaligheid wordt aangeboden aan allen, dus ook aan de onbekeerden, in de verkondiging van het evangelie. Christus wordt aan allen geschonken. Dit geeft allen ‘een recht’ om het aangeboden te ontvangen. Het recht en de vrijmoedigheid zijn gegrond op het genoemde ‘aanbodt’. De keerzijde is dat ons oordeel verzwaaard wordt wanneer we het aanbod niet aanvaarden. Hoewel het aanbod in het algemeen gedaan wordt, geeft de zondaar daar door geestelijke blindheid, goddeloosheid, zorgeloosheid en ongevoeligheid geen acht op. De Heilige Geest zorgt er echter door Zijn ‘onmiddellyke, krachtdadige en onwederstandelyke’ werk voor dat het hart overtuigd wordt dat hetgeen God in het algemeen aanbiedt ook mij geldt. Zo wordt het algemene bijzonder toegepast door Gods Geest. Comrie sluit hier aan bij ‘de groote Calvijn’ in diens *Institutie* (3.2.6-7).²⁸⁵

2.4.5 Berigt nopens de waarschuwinge (1755)

Comries *Verklaaringe* werd bestreden door de Leidse hoogleraar J.J. Schultens. Hieruit blijkt dat het Schultens niet slechts ging om schending van het auteursrecht zoals we hierboven aangaven, maar dat hij theologisch een andere positie innam dan Comrie. Hij schreef een *Uitvoerige Waarschuwing* (1755) tegen de catechismusverklaring van Comrie. Schultens schreef eufemistisch – gezien de omvang van het werk – dat Comrie hiermee ‘een handig boekskén’ aanbood tot onderwijs omtrent ‘eenige Schoolvragen’. De beslissing van deze vragen werd volgens

283. Comrie, *Verklaaringe*, 488.

284. Comrie, *Verklaaringe*, 483. Op pagina 486 verwijst Comrie naar wat hij schreef in zijn *ABC* over het woord ‘amen’, ‘aannemen’ en ‘betrouwen’. Bij de woorden ‘amen’ en ‘betrouwen’ zegt Comrie dat zijn schrijven hierover zo ingevoegd kan worden. Op pagina 487 verwijst Comrie naar twee preken uit de *Eigenschappen*, namelijk die over Hebréeën 4:4 en die over Romeinen 10:10. De laatste kan hier zo ingevoegd worden, aldus Comrie.

285. Comrie, *Verklaaringe*, 489f-h.

Schultens gelaten aan de godsdienstige vrijheid.²⁸⁶ Het was Comrie die volgens Schultens deze ‘schoolvragen’ inprente bij de eenvoudige christenen als leerstukken ‘bij welken de Hervormde Kerke staa of valle’.²⁸⁷

Van Comries zijde volgde op dit geschrift het *Berigt nopens de waarschuwinge*. Daarin schreef hij dat Schultens hem ervan beschuldigde dat hij een rechtvaardiging *tot* het geloof leerde. Hierop repliceerde Comrie dat hij in de rechtvaardiging twee delen leerde die samen het geheel van de rechtvaardiging (*totum justificationis*) uitmaken. De twee delen zijn de imputatie en de aanneming. Gods toerekening gaat echter als een noodzakelijke voorwaarde aan het geloof vooraf.²⁸⁸ De imputatie wordt bij Comrie niet verzelfstandigd ten opzichte van het geloof, maar ze gaat samen met het geloof dat Christus’ gerechtigheid aanneemt. Toerekening en geloof zijn complementair en vormen samen één geheel, zodat het niet aan Comries bedoeling recht doet om ze van elkaar te isoleren. Bovendien worden de actieve rechtvaardiging en het geloof gelijktijdig door God gewerkt (zie 2.4.2).

2.4.6 Evaluatie

In de *Verklaaring* schreef Comrie over de toerekening van Christus’ gerechtigheid als de formele en stoffelijke oorzaak van de rechtvaardiging. Hij noemde dit de voornaamste oorzaak van de rechtvaardiging. Volgens Comrie kan er vóór deze imputatie geen geestelijk leven of geloof in de uitverkoren zondaar actief zijn. Voor het eerst werkte Comrie met de begrippen actieve en passieve rechtvaardiging. De actieve rechtvaardiging is Gods toerekening en de passieve rechtvaardiging is het ontvangen van Christus en Zijn gerechtigheid. Het woord actief ziet op de actie van Gods imputatie. Het passieve ziet op de ontvangst hiervan door de mens. We moeten hier niet aan twee rechtvaardigingen denken, maar aan twee kanten van één rechtvaardiging, die beide gelijktijdig worden gewerkt. Comrie maakte duidelijk in zijn *Berigt* dat toerekening en geloof complementair zijn in de rechtvaardiging en samen de rechtvaardiging uitmaken.

De onderscheiding actieve en passieve rechtvaardiging correleert met de onderscheiding tussen Gods vierschaar en die in het geweten. Ook hier geldt dat de vierschaar van God en die van het geweten wel ordelijk onderscheiden worden, maar niet in tijd. Comrie kwam ook met een nieuwe onderscheiding om de instrumentele functie van het geloof in de rechtvaardiging te duiden. Het geloof werkt niet de rechtvaardiging, maar God werkt de rechtvaardiging. Het geloof gaat in orde niet aan de rechtvaardiging vooraf om de rechtvaardiging te veroorzaken en is daarom

286. Schultens, *Uitvoerige waarschuwing*, Voorrede V.

287. Schultens, *Uitvoerige waarschuwing*, Voorrede VI.

288. Comrie, *Berigt*, 20.

geen *causa efficiens*. Het geloof volgt de actieve rechtvaardiging en is een *causa recipiens* om de rechtvaardiging passief te ontvangen.

Een nieuw pastoraal inzicht was dat de geloofsactiviteiten van de kleingelovigen tot God en de Middelaar bewijzen zijn van hun levendmaking en rechtvaardiging. Zo mogen ze troost ontlenen aan hun geestelijke activiteiten. Hiermee krijgen de geestelijke activiteiten een intrinsieke waarde. Zoals Comrie in de *Eigenschappen* nauw aansloot bij de Westminster Confessie hoofdstuk 18 over de zekerheid van het geloof, zo deed hij het in zijn catechismusverklaring bij hoofdstuk 14 over het zaligmakend geloof. Hij hield de theologische positie van Westminster op deze punten voor zijn eigen positie en meende dat hij het zelf niet beter kon zeggen dan in de confessie gedaan is.

Een begrip dat Comrie in zijn *Verklaaringe* breed uitwerkte, is het habitusconcept. Eerder volstond Comrie in de *Eigenschappen* met het benoemen van het onderscheid tussen geloofsvermogen en geloofsdaad. De *habitus* is noodzakelijk om te komen tot de geloofsdaad. De geloofsdaden worden opgeroepen door het Woord en de werking van Gods Geest. Of iemand de *habitus* heeft, kan men weten uit de geloofsactiviteiten. Comrie maakte duidelijk hoe de geloofsactiviteiten opgeroepen worden door het Woord, maar niet welke functie het Woord heeft om de *habitus* in de ziel te werken. Comrie sprak van een onmiddellijk werk van Gods Geest in de ziel. Hierbij werd het Woord wel gebruikt, maar het Woord effectueerde de wedergeboorte niet.

2.5 Samen met Holtius (1753-1756)

In 1755 zette de synode van de Gereformeerde Kerk in Overijssel de Zwolse predikant A. van der Os (1722-1807)²⁸⁹ af vanwege heterodoxie. Dit betekende het einde van een strijd die de gemoederen in Zwolle en daarbuiten zeven jaar bezighield. Er verschenen meer dan 130 boeken over dit conflict.²⁹⁰ Volgens P.A. Visser was de visie in de Gereformeerde Kerk dat het geloof een gevolg is van de rechtvaardiging.²⁹¹ Van der Os daarentegen leerde dat de rechtvaardiging op het geloof volgt.²⁹² Ook de Leidse hoogleraar J. Alberti (1698-1762)²⁹³ dacht zo.²⁹⁴

289. Bosch, 'Antonius van der Os'.

290. Bosch, *Het conflict rond Antonius van der Os*, 9.

291. Visser, *De rechte orthodoxe weg uit*, 24.

292. Visser, *De rechte orthodoxe weg uit*, 23.

293. Flinterman, 'Joan Alberti'.

294. Visser, *De rechte orthodoxe weg uit*, 24.

In januari 1752 sprak Comrie met Holtius over de Zwolse geschillen en Van der Os.²⁹⁵ Vanaf 1753 mengden zij zich in de polemiek als leden van de ‘Calviniaanse sociëteit’. Comrie en Holtius bestreden Van der Os, maar ook de Leidse hoogleraar J. van den Honert, die hem in bescherming nam.²⁹⁶ Hierdoor kwamen zij zelf onder vuur te liggen van de zijde van de Leidse hoogleraren J.J. Schultens (1716-1778)²⁹⁷ en J. van den Honert. Zij vielen Comrie aan op zijn visie dat de rechtvaardiging aan het geloof voorafgaat.

Vanaf 1753 gaven Comrie en Holtius het *Examen van het ontwerp van tolerantie* uit en bekritiseerden verschillende dwalingen. Ze gebruikten daarvoor de vorm van de samenspraak met vijf gesprekspartners: Orthodoxus (rechtzinnige), Pantaneochomenus (al verdragende), Adiaphorus (onverschillige), Philaletes (waarheidlievende) en Euruodius (brede weg houdende). Deze namen typeerden de dwalingen waartegen de auteurs schreven.²⁹⁸ De samenspraken volgen de argumentatiestructuur van een academische disputatie. Ze beginnen met een probleemstelling, gevolgd door een uitwisseling van argumenten.²⁹⁹ Voor ons onderzoek zijn de tweede, de vijfde en de zevende samenspraak van belang.

Wellicht voorzagen Comrie en Holtius dat zij in de classis Leiden geen goedkeuring zouden krijgen voor het uitgeven van hun geschriften. Zij publiceerden daarom anoniem zonder boekapprobatie. Hiermee brak Comrie zijn belofte die hij als proponent had gedaan voor de classis Leiden en Neder-Rhijnland om geen theologische boeken zonder goedkeuring uit te geven.³⁰⁰ De Dordtse kerkorde schrijft voor in artikel 55 dat een theologische publicatie goedkeuring nodig heeft van de classis, de particuliere synode of de hoogleraren in de theologie.³⁰¹ Het zonder kerkelijke approbatie publiceren, leidde vaker tot conflicten. De uitgave van het *Examen* werd in 1759 beëindigd toen de Leidse curatoren van de universiteit en de burgemeesters van de stad dit verzochten aan de Staten van Holland. Een plakkaat tegen niet geapprobeerde boeken uit 1715 werd vernieuwd.³⁰² In het maandblad

295. Comrie, *Berigt*, 66.

296. Zie: Van den Berg, ‘De Calviniaanse sociëteit en het kerkelijk leven in Nederland omstreeks het midden van de achttiende eeuw’. Voor J. van den Honert was dit niet de eerste of enige polemiek die hij voerde. Hij streed eerder al tegen *Het innige Christendom* van W. Schortinghuis, tegen de Nijkerkse beroeringen en tegen G. Kuypers. Over Schortinghuis zie: Van der Woude, ‘Wilhelmus Schortinghuis’.

297. De Bruine, ‘Jan Jakob Schultens’.

298. Comrie en Holtius, *Examen*, 8^e samenspraak 1757, 20-21; Visser, *De rechte orthodoxe weg uit*, 27.

299. Visser, *De rechte orthodoxe weg uit*, 20.

300. Honig, *Alexander Comrie*, 51.

301. Op ’t Hof, ‘Boekencensuur’.

302. Honig, *Alexander Comrie*, 285-288.

Boekzaal der Geleerde Wereld (1715-1863) werd nog in februari 1760³⁰³ schande gesproken over de auteurs van het *Examen* door M. Ruysch (1719-1790).³⁰⁴

2.5.1 ‘De oude Calviniaanse Sociëteit’ (1753)

In de geschriften van Comrie en Holtius (‘de Oude Calviniaanse Sociëteit’)³⁰⁵ uit het jaar 1753 werd de rechtvaardigingsleer geformuleerd in reactie op Van der Os’ uiteenzetting over de rechtvaardiging en zijn bescherming door de Leidse hoogleeraar J. van de Honert.

Volgens Comrie en Holtius maakte Van der Os de rechtvaardiging afhankelijk van condities: ‘leevendig geloof, waar in de zaaden van deugd en heiligheid leggen’ en ‘de gezintheid om zig waarachtig tot Godt te bekeeren’. Daarom noemden zij Van der Os ‘stecke blindt’ en erger dan ‘de Paapsche en Remonstrantsche’.³⁰⁶ De hervormde leer is volgens Comrie en Holtius dat God rechtvaardigt door ‘onmiddellijke’, ‘directe’ en ‘voorafgaande’ toerekening van Christus’ gerechtigheid. De imputatie is daarmee onafhankelijk van de condities van geloof en bekering. Het geloof wordt door God met de imputatie gewerkt ‘in het zelve oogeblik’. Door het geloof ontvangt men Christus’ gerechtigheid.³⁰⁷

Comrie noemt in deze publicatie meer oorzaken van de rechtvaardiging dan in de *Eigenschappen* en *Verklaaringe*: de werkende (*causa efficiens*), stoffelijke (*materialis*), vormelijke (*formalis*) en middelloorzaak (*instrumentalis*). Opvallend is dat hij de stoffelijke en vormelijke oorzaak differentieerde. De werkende oorzaak is Gods genade. De stoffelijke oorzaak is de genoegdoening, gerechtigheid en heiligheid van Christus of al wat Hij gedaan en geleden heeft. De vormelijke oorzaak is de onmiddellijke, directe en voorafgaande toerekening van Christus’ gerechtigheid aan ons. Het geloof noemt hij middelloorzaak³⁰⁸ en ‘ontvangend werktuig’ van de rechtvaardiging.³⁰⁹

Opvallend is de inhoudelijke overeenstemming met J. Owen, aan wie Comrie voor zijn rechtvaardigingsleer schatplichtig was.³¹⁰ Comrie zag net als Owen de

303. M. Ruysch, ‘Berigt en Verklaring van D. Meinardus Ruysch’ in: *Maandelyke Uittreksels of Boekzaal der geleerde Waerelt* deel 90, Amsterdam februari 1760, 202-220.

304. Ruysch werd geboren in januari 1719, hij werd kandidaat in 1742 in de classis Delft, hij was predikant in ’t Woudt van 1745-1779. Hij overleed in Delft in 1790. Zie: www.dominees.nl. Geraadpleegd op 15 maart 2019.

305. Zie hierover Van den Berg, ‘De Calviniaanse sociëteit en het kerkelijk leven in Nederland omstreeks het midden van de achttiende eeuw’, 205-218.

306. Comrie en Holtius, *Aanspraak aan Do. Antonius van der Os*, 46-47.

307. Comrie en Holtius, *Aanspraak aan Do. Antonius van der Os*, 47, 49-50.

308. Comrie en Holtius, *Beschermer*, 52-57.

309. Comrie en Holtius, *Beschermer*, 48.

310. Baarssen, ‘Owen in een Nederlandsch gewaat’.

toerekening van Christus' gerechtigheid als formele oorzaak van de rechtvaardiging, terwijl R. Baxter het geloof zelf als formele oorzaak zag, die op grond van Christus' gerechtigheid tot rechtvaardigheid wordt gerekend.³¹¹ In het concept van Baxter werd net als bij J. Arminius het geloof zelf tot (evangelische) gerechtigheid gerekend. Wie het geloof als conditie ontkent, is volgens Baxter een antinomiaan. De formuleringen van Baxter staan op gespannen voet met de gereformeerde confessies, waarin beleden wordt dat het geloof niet de grond maar alleen het instrument van de rechtvaardiging is (bijv. NGB artikel 22 en WCF hoofdstuk 11).

2.5.2 De tweede samenspraak (1753)

In de tweede samenspraak (1753) gaat het over de relatie tussen het geloof en de rechtvaardiging.³¹² Euruodius ziet het geloof als een activiteit die recht geeft op de rechtvaardiging.³¹³ Het geloof gaat dan ook vóór de rechtvaardiging. Het geloof werkt de vereniging met Christus.³¹⁴ Orthodoxus ontkent dat het geloof invloed heeft 'tot onze rechtvaardigmakinge in Gods Vuurschaar'.

Het blijkt hier te gaan om een verschil van inzicht over de manier waarop het geloof oorzaak is van de rechtvaardiging. Het geloof is volgens Euruodius wel geen eerste werkoorzaak (*causa principalis efficiens*) of verdienende oorzaak (*causa meritoria*) van de rechtvaardiging, maar een ondergeschikte oorzaak (*causa subordinata*).³¹⁵ Orthodoxus verwerpt ook deze *causa subordinata*, omdat de rechtvaardiging alleen het effect is van Christus' verdienste, het geloof ontvangt slechts de rechtvaardiging.³¹⁶ Blijkbaar ziet Orthodoxus het geloof als ondergeschikte oorzaak concurreren met de werkoorzaak en de verdienende oorzaak van de rechtvaardiging.

Dat betekent niet dat Comrie afweek van zijn positie dat het geloof *causa instrumentalis* of *causa recipiens* is. Orthodoxus blijft namelijk zeggen dat het geloof de rechtvaardiging ontvangt. Omdat Comrie ook in latere werken het geloof een instrumentele oorzaak noemde, gaan we ervan uit dat hij niet het geloof als instrumentele of receptieve oorzaak ontkende, hoewel deze oorzaken in de scholastiek ook als ondergeschikte oorzaken gezien werden. We zagen echter dat bij Comrie het geloof geen werking, ook niet een ondergeschikte werking mag hebben om de dadelijke rechtvaardiging in Gods vierschaar te veroorzaken, en dat is de reden dat de *causa subordinata* hier werd ontkend.

311. Brown, 'Not by Faith Alone. The Neonomianism of Richard Baxter'. McGrath, *Iustitia Dei*, 287; Van de Kamp, 'Reformed and Lutheran Responses to Richard Baxter', 1-10, 2-3.

312. Comrie en Holtius, *Examen*, 2^e samenspraak, 108.

313. Comrie en Holtius, *Examen*, 2^e samenspraak, 108-109.

314. Comrie en Holtius, *Examen*, 2^e samenspraak, 109.

315. Comrie en Holtius, *Examen*, 2^e samenspraak, 110.

316. Comrie en Holtius, *Examen*, 2^e samenspraak, 111.

2.5.3 De vijfde samenspraak (1754)

In de vijfde samenspraak (1754) stelt Pantanechomenus dat Gods Woord een rechtvaardiging door het geloof laat zien, maar dat de sociëteit (Comrie en Holtius) een geloof leert door de rechtvaardiging.³¹⁷ Met een beroep op Ursinus' *Schatboek* leerden Comrie en Holtius de toerekening vóór het geloof.³¹⁸ Verder verwezen zij naar een werk van J. Trigland (1583-1654) tegen de remonstranten.³¹⁹ In het citaat dat zij in vertaling opnamen, worden B. Textor (ca.1560-1602) en A. Smoutius (1578-1646) aan het woord gelaten. Volgens Textor gaat de rechtvaardiging in Gods goed vóór ons geloof. Pantanechomenus benadrukt echter dat de rechtvaardiging afhankelijk is van geloof en bekering.³²⁰ Philaletes laat echter zien dat Gods genade een grond moet hebben om op te rusten.³²¹ Het geloof kan God pas schenken als de vloek die op de zondaar rust niet meer van kracht is. Vandaar ook de leer van de toerekening van Christus' gerechtigheid die aan het geloof voorafgaat.³²² De imputatie valt samen met de effectieve roeping en het geschonken 'daadelyk gelooft' waardoor wij Christus' gerechtigheid aanvaarden en omhelzen.³²³ De imputatie van Christus' gerechtigheid en de aanneming hiervan door het geloof zijn geen 'van elkander afgescheidene zaken', maar 'te zamen verbondene'. God deelt deze 'gelijktijdig' mee.³²⁴

2.5.4 De zevende samenspraak (1756)

In de voorrede op de zevende samenspraak (1756) reageerden Comrie en Holtius op J. van den Honert en zijn protegé, A. van der Os. Ze stelden dat Van den Honert in zijn *Verhandeling van de Regtvaardiging des sondaars, uyt en door het geloof* (1755) probeerde om Comrie en Holtius 'te lasteren, en by de Gemeinte Gods verdagt te maaken'. Tegenover hem poneerden zij dat het heil niet rust op de persoonlijke kwaliteit van de te rechtvaardigen persoon. Als God een zondaar rechtvaardigt, ziet Hij hem als een zondaar en niet als een gelovige.³²⁵ Van den

317. Comrie en Holtius, *Examen*, 5^e samenspraak, 123.

318. Comrie en Holtius, *Examen*, 5^e samenspraak, 123-125. Naast Z. Ursinus worden verder nog tot steun van deze visie J. Trigland, A. Smoutius en J. Owen geciteerd. Zie: Comrie en Holtius, *Examen*, 5^e samenspraak, 125-127.

319. Comrie en Holtius, *Examen*, 5^e samenspraak, 126. Comrie verwees naar pagina 314 van *Antapologia sive examen atque refutatio totius apologiae remonstrantium*.

320. Comrie en Holtius, *Examen*, 5^e samenspraak, 124.

321. Comrie en Holtius, *Examen*, 5^e samenspraak, 127.

322. Comrie en Holtius, *Examen*, 5^e samenspraak, 128.

323. Comrie en Holtius, *Examen*, 5^e samenspraak, 129-130.

324. Comrie en Holtius, *Examen*, 5^e samenspraak, 130.

325. Comrie en Holtius, *Examen*, 7^e samenspraak, voorrede IV. Van den Honert, *Verhandeling van de Regtvaardiging des sondaars, uyt en door het geloof*. Volgens Van den Honert zijn de examinatoren van het zogeheten ontwerp van tolerantie kerkvijandig, kerkberoerders en leugenaars. Zie

Honerts visie dat we door de geloofsdaad gerechtvaardigd moeten worden, achtten zij arminiaans.³²⁶

De examinatoren verwezen Van den Honert naar wat zijn vader T.H. van den Honert (1666-1740) over de rechtvaardiging leerde om tot beter inzicht te komen.³²⁷ T.H. van den Honert leerde een rechtvaardiging van de uitverkorenen in de hemel, in de vrede raad. De gerechtvaardigden krijgen hiervan kennis en zekerheid in de tijd door het geloof.³²⁸ Omdat de uitverkorenen in de hemel al gerechtvaardigd zijn vóór het geloof, kan het geloof geen verdienende of ‘eene bewegeende oorzaak der rechtvaardiging’ zijn. Bij Van den Honert is het geloof een bewijs van de rechtvaardiging in de hemel.³²⁹ De mens wordt gerechtvaardigd zonder dat hij zelf of zijn geloof ‘iets ter wereld/ daartoe mede-werkt’.³³⁰ De zoon verschilde hier theologisch van de vader, wat ook het geval leek met vader A. Schultens en zoon J.J. Schultens. Comrie wilde zich in zijn *Verklaaringe* beroepen op A. Schultens.

Maar is de positie van T.H. van den Honert niet die van het Engelse antinominisme, dat de rechtvaardiging zo in de eeuwigheid plaatste dat het geloof een kennen is van deze rechtvaardiging? Van den Honert drukte zich wel zo uit toen hij de rechtvaardiging in de eeuwigheid plaatste. Toch is zijn positie genuanceerder. Van den Honert zei namelijk ook dat het ‘heilvattend’ geloof zich op Christus richt (par. LXI). Daarmee is niet de rechtvaardiging in de hemel het geloofsobject, maar Christus. Ook beschreef Van den Honert het geloof als toevluchtnemend en erkende daarmee de uitgaande daad van het geloof (LXIV). Alleen in de gemeenschap met Christus is ‘de welverdiende verdoemenis te ontwijken/ en der eewiger zaligheid deelagtig te worden’ (LXV).

Volgens de examinatoren gaat in vraag en antwoord 21 van de Heidelbergse Catechismus de geloofskennis vóór de ‘dadelyk tot ons overgaande Rechtvaardigmaking’. Deze kennis richt zich op heel Gods Woord. Het geloof ontvangt zo het middel waarin ‘Christus tot Gerechtigheid’ wordt aangeboden. De rechtvaardiging kan

a.w. 14-15. Blijkbaar was Van den Honert een scherpe lezer van het *Examen*. Hij merkte op dat hij in het *Examen* met naam en zonder naam beschuldigd en gehoond wordt. Volgens hem bedoelden de examinatoren hem te verdenken van onrechtzinnigheid en hem onnut te maken voor zijn kerk en zijn academiedienst. A.w. 15-16. Volgens Van den Honert waren de examinatoren eerloze verbrekers van hun belofte, doordat zij ongevisiteerde en niet geapprobeerde geschriften uitgaven tegen de kerkorde en de wetten van de Staten van het land in. A.w. 17-18.

326. Comrie en Holtius, *Examen*, 7^e samenspraak, voorrede V. Zie ook Owen *Theomachia*, voorrede V, XIX.

327. Comrie en Holtius, *Examen*, 7^e samenspraak, voorrede VII-IX. Het gaat om de paragrafen LXXI-LXXIII van T.H. van den Honert, *Beknopte Zamenbinding der Godlike waarheden*.

328. Van den Honert, *Beknopte Zamenbinding der Godlike waarheden*, 60-61.

329. Van den Honert, *Beknopte Zamenbinding der Godlike waarheden*, 62-63.

330. Van den Honert, *Beknopte Zamenbinding der Godlike waarheden*, 63-64.

er namelijk niet zijn voordat er sprake is van zaligmakende overtuiging van schuld en het aannemen van het evangelie, waarin Christus tot behoud wordt voorgesteld. Het geloofsvertrouwen volgt op de dadelijke rechtvaardiging. In vertrouwen wordt Christus ‘met zyne Gerechtigheid’ aangenomen. Dit kan pas nadat ‘Christus zelve, die myne Gerechtigheid is’ aan mij geschonken is. Christus moet mij eerst gegeven worden, voordat ik Hem mij kan toe-eigenen.³³¹ Christus’ gerechtigheid en het geloof in Hem worden gelijktijdig geschonken.³³² Comrie hield dus de structuur van logische prioriteit bij temporele gelijktijdigheid vol. In de ‘Vuurschaar welke Godt in den Hemel houdt’ worden wij niet gerechtvaardigd door ons geloven, maar wanneer God ons in de hemel rechtvaardigt, rechtvaardigt Hij ons ook ‘in de Vuurschaar die Hij in onze Conscientie houdt’.³³³

Er lijkt sprake te zijn van een inconsistentie bij Comrie. Dat hij zaligmakende overtuiging van zonde onderscheidde van niet-zaligmakende overtuiging, lezen we ook in *Het ABC des geloofs* en de *Verklaaringe*.³³⁴ Maar in de catechismusverklaring is de geloofskennis net als in de Westminster Confessie zaligmakend van karakter. De dadelijke rechtvaardiging gaat hieraan vooraf. Ook in de *Brief* volgde Comrie deze lijn. Nu blijkt er echter toch sprake te zijn van zaligmakende geloofskennis vóór de dadelijke rechtvaardiging. Deze lijn vinden we ook in Comries vertaling van het werk van Boston over het genadeverbond. Boston zelf sprak hier van voorbereidend werk; dat is bij hem nog geen zaligmakend werk.³³⁵ Comrie wilde volgens zijn *Verklaaringe* hier ook wel spreken van voorbereidend of voorafgaand werk in ruime en oneigenlijke zin.³³⁶ Hij deed dat ook in zijn *Het ABC des geloofs*.³³⁷ Comrie sprak hier in tegenstelling tot Boston wel van het zaligmakende werk van Gods genade.³³⁸ Kortom: Comrie verdedigde twee lijnen. Aan de ene kant leerde

331. Comrie en Holtius, *Examen*, 7^e samenspraak, voorrede XI.

332. Comrie en Holtius, *Examen*, 7^e samenspraak, voorrede XI.

333. Comrie en Holtius, *Examen*, 7^e samenspraak, voorrede XII-XIII.

334. Voetius onderscheidde ook tussen zaligmakende en niet zaligmakende geloofsdaden. Bij de eerste horen bijvoorbeeld wel het acht slaan op en geloven in Gods oordelen over zondaren, het horen van de wet en op grond daarvan overtuigd raken van zonden, alsmede smart en wettische vrees. Bij de laatste hoort de droefheid naar God over de zonde. Zie: De Niet, ‘De praktijk van het geloof’, 124-125.

335. Boston, *Eene beschouwing van het verbondt der genade*, 435-440.

336. Voor de puriteinse visie op voorbereiding zie: Beeke, ‘Puritan Preparatory Grace’.

337. Comrie, *ABC*, 13. Comrie is met T. Boston van mening dat een zondaar van zijn oude Adamsstam afgebracht moet worden en in Christus ingelijfd. De manier waarop dat afgebracht worden van de eerste Adam gaat, verloopt in stappen, bijslagen of afkappingen van de oude stam, die Comrie in verkorte vorm van Boston overnam. Zie: Comrie, *ABC*, 140-146.

338. Comrie, *Verklaaringe*, 470; Comrie, *ABC*, 13. Beeke wijst erop dat Comrie in zijn *Leerredenen* geschreven heeft dat er weliswaar voorbereidingen zijn tot het geloof, maar er zijn geen voorbereidingen vóór de wedergeboorte. Zie: Beeke, ‘Puritan Preparatory Grace’, 459.

hij dat het zaligmakende geloof de dadelijke rechtvaardiging volgt. Aan de andere kant zag hij ruimte om een deelaspect van het geloof, namelijk de zaligmakende geloofskennis van wat God in Zijn Woord geopenbaard heeft, vóór de dadelijke rechtvaardiging te plaatsen.

De examinatoren schreven dat een ‘overgaande’ ‘dadelyke rechtvaardigmaking in de tijd’ een eeuwige in God blijvende rechtvaardiging veronderstelt. De examinatoren wilden vasthouden aan de stelling dat alles wat God besloten heeft van eeuwigheid, in God is en dat alle ‘inblyvende daden Gods eeuwig zijn’. Deze stelling dat er een ‘Rechtvaardigmakinge’ in God is ‘bij inblyvende wille’ maakte duidelijk waarom God een zondaar genade van heilzame ontdekking, kennis van Christus en trekking tot Hem kan geven.³³⁹ Gods genade in Christus is eeuwig en onveranderlijk in Hem. Ook Romeinen 8:28-30 duidt volgens hen op deze eeuwige rechtvaardiging als een inblijvende daad in God.³⁴⁰ Comrie gebruikte hier het woord ‘inblijvend’ (*immanens*). Het tegenovergestelde, ‘overgaand’ (*transiens*), betekent dat God iets buiten Zichzelf teweegbrengt.³⁴¹ De eeuwige rechtvaardiging kan dus niet opgevat worden als een actuele rechtvaardiging.

2.5.5 Evaluatie

De analyse van Comries samenspraken maakt twee dingen duidelijk. Allereerst dat er sprake lijkt te zijn van een aantal inconsistenties bij Comrie in vergelijking met zijn andere geschriften. Zo wordt het geloof als *causa subordinata* ontkend. Tegelijk betekent dit niet dat Comrie het geloof als ontvangend instrument ontkende. Ook lijkt er sprake van een inconsistentie bij het zaligmakend geloof. Enerzijds plaatste Comrie het zaligmakend geloof ná de toerekening, terwijl de zaligmakende geloofskennis hier ook aan vooraf kan gaan. Anderzijds valt op dat het jaar 1753 het jaar was waarin Comrie bepaalde accenten aanzette. Dit deed hij samen met Holtius tegenover Van der Os en de Leidse hoogleraren. Inhoudelijk kwam Comrie in vergelijking met zijn *Verklaaringe* (1753) niet tot nieuwe inzichten. Comrie leerde in navolging van T.H. van den Honert en A. Smoutius de eeuwige rechtvaardiging. Comrie verklaarde dat het een interne daad in God is, die niet samenvalt met de externe ‘overgaande’ actieve rechtvaardiging naar buiten. In de *Eigenschappen*, waarvan in 1753 nog een vierde druk verscheen, differentieerde Comrie tussen de rechtvaardiging in Gods eeuwige intentie en besluit enerzijds en de actuele rechtvaardiging anderzijds.

339. Comrie en Holtius, *Examen*, 7^e samenspraak, voorrede XIII.

340. Comrie en Holtius, *Examen*, 7^e samenspraak, voorrede XIV-XV.

341. Mouthaan, ‘Verklarende woordenlijst’ in: Van Mastricht, *Theoretisch-praktische godgeleerdheid* deel 1, Barneveld 2018, 877 en 880.

Comrie breidde het aantal oorzaken van de rechtvaardiging uit tot vier. Daarbij is net als in zijn catechismusverklaring de toerekening van Christus' gerechtigheid de formele oorzaak van de rechtvaardiging. Door de imputatie aan het geloof te doen voorafgaan, wilde hij uitsluiten dat de geloofsdaad als een werk de rechtvaardiging veroorzaakt. Hij zag dit als arminiaans. Comrie zag het geloof als ontvangend instrument in het geweten. Hoewel de toerekening logisch aan het geloof voorafgaat, vallen beide temporeel samen.

2.6 Verhandelingen en brieven over de rechtvaardiging (1757-1761)

Met de hierboven genoemde geschriften zijn de belangrijkste begrippen en onderscheidingen in het concept van Comrie behandeld. In Comries *Missive* en diens *Brief* komen slechts enkele nieuwe inzichten voor. We zullen het concept van de rechtvaardiging in de geschriften die verschenen tussen 1757 en 1761 alleen weergeven voor zover dit iets nieuws oplevert, alsook om de volledigheid en continuïteit te laten zien.

2.6.1 De zondaar gerechtvaardigt (1757)

De zondaar gerechtvaardigt (1757) van Holtius kreeg Comries instemming.³⁴² Het onderscheid dat Comrie hanteerde tussen Gods vierschaar in de hemel en die in het geweten, alsook de daarmee correlerende onderscheiding tussen de dadelijke en de lijdelijke rechtvaardiging, komt in dit werk voor. Volgens Holtius wordt in vraag 60 van de Heidelbergse Catechismus gevraagd hoe men gerechtvaardigt is. Hiermee wilde Holtius aangeven dat de rechtvaardiging aan het geloof voorafgaat. De positie dat het geloof voorafgaat aan de toerekening, noemde hij 'Paapsch' en 'Remonstrantsch',³⁴³ omdat dit zou leiden tot een rechtvaardiging uit de werken. Afgezien van deze opmerking over vraag en antwoord 60, levert dit werk geen nieuwe inzichten op.

Holtius schreef dat God actief Christus' gerechtigheid toerekent, maar dat wij die passief aannemen met de 'hant des geloofs'.³⁴⁴ Christus' gerechtigheid wordt de stoffelijke oorzaak van de rechtvaardiging genoemd.³⁴⁵ In 'den tyt der Minne' overtuigt God de zondaar zaligmakend van zonde, maar brengt hem ook door het evangelie tot Christus. Ook overtuigt God hem van de vergeving van de zonden. Dit is de rechtvaardiging 'by overgaande daad van Godt'.³⁴⁶ De rechtvaardiging

342. Comrie, *De leere der waarheit*, Aan den leezer XI-XII; Opricht VI-VII.

343. Holtius, *De zondaar gerechtvaardigt*, 11.

344. Holtius, *De zondaar gerechtvaardigt*, 18.

345. Holtius, *De zondaar gerechtvaardigt*, 20-22.

346. Holtius, *De zondaar gerechtvaardigt*, 24-25.

wordt door het geloof ontvangen.³⁴⁷ Het geloof neemt Gods ‘dadelyke rechtvaardigmaking’ aan, die ‘in ordre van werking’ aan het geloof voorafgaat. Wij worden rechtvaardig voor God in ons geweten als we de dadelijke rechtvaardiging met een waar geloofsvertrouwen van het hart aannemen.³⁴⁸

2.6.2 De leere der waarheit (1757)

Het boek *De leere der waarheit* is een bewerkte vertaling³⁴⁹ van Comrie van *The Doctrine Which is according to Godliness* (1694)³⁵⁰ van I. Chauncy (1632-1712).³⁵¹ In de zeventiende eeuw kwamen dit soort bewerkte vertalingen meer voor.³⁵² De vertaling kan gelezen worden als Comries tekst, al hebben de rechtstreekse toevoegingen van Comrie vooral argumentatief gewicht. Met dit werk wilde Comrie tegenwicht bieden aan de verdenking van heterodoxie die hem trof.³⁵³ Comrie beled trouw te zijn aan ‘de waare Leere der Reformatie’, dat is ‘de Leere der Vrye Genade van Godt door Jesus Christus, den armen dog door Hem uitverkorenen Zondaar buiten zyn toedoen zaligmakende’.³⁵⁴ Comrie werd met Holtius beschuldigd te dwalen ‘omtrent den aldergewichtigsten Artikel der Regtvaardiginge des Zondaars voor Godt’.³⁵⁵

Het origineel van Chauncy ging terug op de Schrift en de theologie van Westminster, waaronder de beide catechismi. Comrie en Holtius noemden Comries bewerkte vertaling zuiver gereformeerd.³⁵⁶ Comrie verwees ook naar de eerder uitgegeven Westminster catechismi,³⁵⁷ die hij als waardevol zag om in de orthodoxie staande te blijven.³⁵⁸

347. Holtius, *De zondaar gerechtvaerdigt*, 27-28.

348. Holtius, *De zondaar gerechtvaerdigt*, 30.

349. Voor een voorbeeld van tekstbewerking door Comrie: Baarssen en Van Vlastuin, ‘Alexander Comrie als orthodox gereformeerd theoloog’, 157-158.

350. Hierna: Chauncy, *Doctrine*.

351. Spivey, ‘Isaac Chauncy’; Goodwin, ‘Isaac Chauncy (1632-1712)’.

352. Vgl. Van de Kamp, ‘De vertaalmethoden van Everhardus Schuttenius en Gisbertus Voetius’, 215-235, 216.

353. Comrie, *De leere der waarheit*, Opdracht II-III.

354. Comrie, *De leere der waarheit*, Opdracht III.

355. Comrie, *De leere der waarheit*, Aan den leezzer IX.

356. Comrie, *De leere der waarheit*, Aan den leezzer XII-XIV.

357. *Groote en Kleyne Catechismus der Kerken Christi in Engeland, Schotland en Yrland. t Samengesteld door de EE. Vergaderinge der Godtgeleerde tot West-Munster. Uyt de Oorspronkelijke Copee in onze Nederduytsche Tale getrouwelyk overgezet*, Groningen 1732; Comrie, *De Kleine Catechismus der Kerken Jesu Christi in Engelandt Schotlandt en Yrlandt. Met de uitgedrukte getuygenissen van de h. Schriftuur verrykt door Jan Ros. En overgezien en uitgegeeven door Alexander Comrie. Scoto Brittannus A.L.M. Philosophiae Doctor en predicant tot Woubrugge*, Groningen 1752.

358. Comrie, *De leere der waarheit*, Aan den leezzer XVI.

In vergelijking met eerdere geschriften levert dit geschrift geen nieuwe inzichten op. De rechtvaardiging wordt omschreven als een daad van God waarin Hij Christus' gerechtigheid toerekent, die door ons in het geloof wordt aangenomen.³⁵⁹ Het geloof wordt een instrument van God genoemd dat Hij gebruikt om ons de verlossing in Christus te leren kennen. Hierin opgesloten is dat we dan ook de zekerheid van onze verlossing verkrijgen.³⁶⁰ Naast deze epistemische functie van het geloof worden ook andere geloofsactiviteiten genoemd. Gesproken wordt over het zien op Jezus, het aangrijpen van Zijn gerechtigheid en het rusten daarop met vertrouwen.³⁶¹ Naast de rechtvaardiging in het geweten benoemt Comrie opnieuw de rechtvaardiging in de eeuwigheid en in Christus' opstanding.³⁶²

De tijd van de rechtvaardiging

Het blijkt dat Comrie in zijn vertaling woorden heeft toegevoegd. Chauncy schreef dat God van eeuwigheid tot de rechtvaardiging van de zondaar besluit, maar Comrie drukte het sterker uit, namelijk dat God de zondaars rechtvaardigt in Zichzelf door een 'eeuwige inblyvende daadt'. Wat het eeuwige Borgschap van Christus en de rechtvaardiging van de uitverkorenen in de opstanding van Christus betreft, volgde Comries vertaling Chauncy op de voet. Christus is volgens Chauncy een eeuwige Borg, waarom de uitverkorenen ook vóór Zijn komst in het vlees gerechtvaardigd zijn, maar in Christus' opstanding is Christus met alle uitverkorenen in Hem gerechtvaardigd. Waar Chauncy echter sprak van de rechtvaardiging door het geloof, voegde Comrie daarbij de woorden 'in de consciëntie'. Ten slotte volgde Comrie de vertaling van Chauncy weer letterlijk toen het ging over de toepassing van de gerechtigheid van Christus aan de zondaar door de Heilige Geest.³⁶³

359. Comrie, *De leere der waarheit*, 179.

360. Comrie, *De leere der waarheit*, 182.

361. Comrie, *De leere der waarheit*, 186. De volgende Bijbelteksten worden genoemd: 2 Petrus 1:1; Johannes 6:40; 1 Petrus 2:3; Jesaja 55:1; Hebreëen 6:18; Romeinen 10:10; Jesaja 45:24 en 32:17.

362. Comrie, *De leere der waarheit*, 186.

363. Comrie, *De leere der waarheit*, 185-186. Vergelijk de brontekst: Chauncy, *Doctrine*, 231-232. 'XXXVI. When is it that a Sinner is justified? a. God eternally decreed a Sinners Justification, and Christ was an Eternal Surety (By Vertue of the Covenant of Grace) for Sin; through which suretyship the Saints before his coming in the flesh were justified; and lastly, Christ and al the Elect in him were justified at his Resurrection, or else he could not have arose from the Dead. XXXVII Is this the justification the Apostle speaks of, when he saith, we are justified by Faith? a. When the Apostle speake of justification by Faith, he means, that in that sense we are justified in believing, because then and thereby a Sinner doth sensibly partake of the grace of justification, and it terminates on him. XXXVIII When is that? It is, when the Holy Spirit doth in due time apply Christ's Righteousness to the Sinner in the promise, and graciously enable him to perceive and receive it by Faith.'

2.6.3 Missive (1757)

In zijn *Missive* leert Comrie net als in zijn *Verklaaringe* dat het zaligmakende werk aan de uitverkorenen begint met Gods imputatie van Christus' gerechtigheid en de schenking van de Heilige Geest, Die het geloof werkt.³⁶⁴ De kennis van de rechtvaardiging volgt in de vierschaar van het geweten, waarbij Christus' gerechtigheid wordt aangenomen met vertrouwen.³⁶⁵

De rechtvaardiging ligt volgens Comrie niet geheel in de eeuwigheid.³⁶⁶ Weliswaar is voor God de rechtvaardiging in de eeuwigheid volmaakt, maar voor de uitverkorenen geldt dat pas in de tijd. Door een actuele daad van God wordt Christus' gerechtigheid geschonken en het geweten gerustgesteld door het geloof in Christus.³⁶⁷ Van zichzelf liggen de uitverkorenen echter nog onder Gods toorn en vloek.³⁶⁸ Comrie steunde de gedachte van W. Sluiter jr. (ca. 1700-1776),³⁶⁹ de predikant van Rouveen, dat God door Christus' dood met alle uitverkorenen feitelijk verzoend is.³⁷⁰ Deze gedachte citeerde Comrie eveneens uit het werk van J. Owen. Owen polemiseerde tegen R. Baxter en H. Grotius en stelde dat onze verlossing onmiddellijk gevolg is van Christus' dood als de verdienende oorzaak. Daarmee bedoelt hij echter niet een temporele, maar een causale onmiddellijkheid. Op Gods tijd en wijze wordt de genade toegepast die door Christus is verworven voor de uitverkorenen.³⁷¹

Comrie noemde hier Gods rechtvaardiging buiten ons en vóór het geloof een rechtvaardiging in Zijn eigen hoge vierschaar. Verder noemde hij de rechtvaardiging in Gods ondervierschaar in onze harten. De onderscheiding tussen twee vierscharen was niet nieuw, maar het was wel een nieuw detail om dit te benoemen met de woorden 'hoge vierschaar' en 'ondervierschaar', alsook met de woorden 'buiten ons' en 'binnen ons'. In Gods vierschaar in ons is het geloof een instrument waardoor we de rechtvaardiging ontvangen, maar niet in Gods vierschaar buiten ons.³⁷²

Comrie sprak bij volwassenen anders over de rechtvaardiging dan bij jonggestorven kinderen.³⁷³ Opvallend is dat hij steeds sprak van uitverkoren kinderen, wat een

364. Comrie, *Missive*, 5.

365. Comrie, *Missive*, 6.

366. Comrie, *Missive*, 16-17.

367. Comrie, *Missive*, 17.

368. Comrie, *Missive*, 10.

369. Knipscheer, 'Willem Sluiter'. Niet te verwarren met zijn opa W. Sluiter (1627-1673).

370. Comrie, *Missive*, 70.

371. Comrie, *Missive*, 18.

372. Comrie, *Missive*, 8.

373. Honig, *Alexander Comrie*, 51. De klassieke doopformulieren voor kinderen en volwassenen maken onderscheid tussen het geloof bij kinderen en volwassenen. Van de kinderen wordt gezegd dat ze niet begrijpen en weten, maar dat ze toch gedoopt moeten worden, maar dat dit bij vol-

denken vanuit de uitverkiezing zichtbaar maakt. De uitverkoren kinderen die in de baarmoeder sterven vóór zij tot het gebruik van hun verstand komen, zijn volgens hem gerechtvaardigd en wedergeboren. Zij hebben alleen de geloofshebbelijkheid (zonder geloofsactiviteit) en zijn door de Heilige Geest met Christus verenigd. Comrie stelde dat deze kinderen in de baarmoeder worden gerechtvaardigd door toerekening van Christus' gerechtigheid.³⁷⁴ Waar Comrie bij de volwassenen sprak van het werk van Christus door Woord en Geest in de ziel, is hier het Woord niet aan de orde. De geloofshabitus is hier verzelfstandigd, los van het Woord en de geloofsdaden.³⁷⁵ Comrie sprak naast wedergeboorte over rechtvaardiging, wat laat zien hoe centraal de rechtvaardiging stond in zijn theologiseren.

Voor kinderen is het volgens Comrie dus mogelijk dat ze de geloofshabitus ontvangen zonder geloofsactiviteit. Als de volwassen uitverkorenen echter tot de jaren van onderscheid komen, is het anders. Dan komt er voor hen een 'tijd der minne' waarop God hun Christus' gerechtigheid geeft. De Heilige Geest werkt in hun harten een oprecht geloof om dit te aanvaarden.³⁷⁶ Volwassenen ontvangen dus Christus' gerechtigheid door het geloof.

Volgens Comries *Leerredenen* (1749-1750) krijgen de kinderen bij de conceptie een betrekking op Adam en daarmee op de vloek die rust op hem en al zijn nakomelingen. De uitverkorenen krijgen echter ook een betrekking op Christus als de tweede Adam en hoofd van het genadeverbond. De geestelijke zegeningen die Hij

wassenen op die manier niet geoorloofd is. Zij dienen hun zonden te voelen, belijdenis te doen van hun boete en het geloof in Christus. Alleen die volwassenen mochten gedoopt worden die de inhoud van de doop kenden en hier met de mond rekenschap van kunnen geven. De Dordtse Leerregels gingen er bij jonggestorven kinderen van godzalige ouders zelfs van uit dat deze kinderen uit kracht van het genadeverbond verkoren en zalig zijn (DL 1.17), ook al dacht niet iedereen van de afgevaardigden hierover gelijk. Sommigen meenden dat ook onder hen verworpenen zijn. Niettemin was de gemeenschappelijke slotformulering van de canones positief over het lot van kinderen van gelovigen die vroeg sterven. Zie: Venema, 'The Election and Salvation of the Children of Believers Who Die in Infancy'.

374. Comrie, *Missive*, 11.

375. De Westminster Confessie spreekt over uitverkoren kinderen die in hun vroege jeugd sterven. Deze kinderen worden door de Geest ook wedergeboren zonder het Woord (WCF 10.3). Zie: Beeke en Herzer, 'The Puritans on Regeneration', 466. T. Cole (1627-1697) leerde eveneens een onmiddellijk werk van de Heilige Geest zonder het Woord. G. Voetius sprak in dit verband over een geloofspotentie bij kinderen: De Niet, 'De praktijk van het geloof', 121. Andere woorden die hij daarvoor gebruikte, waren: de wortel, oorzaak, faculteit, bovennatuurlijk principe, zaad of kiem waaruit het geloof kan groeien. Hij zei dat dit alleen in oneigenlijke zin geloof genoemd kan worden. Het is wezenlijk geen geloof, net zomin een zaad een boom is, een ei een kip en een bloesem een bloem. F. Turretini ging ervan uit dat kinderen geen geloofsdaden kunnen oefenen, maar dat ze niettemin wel de *habitus* kunnen hebben. Daarmee bedoelde hij een potentieel geloof of geloofszaad. Zie: Wisse, 'Habitus Fidei', 181-182.

376. Comrie, *Missive*, 12.

verwierf, zijn voor Zijn geestelijke zaad. Wanneer de uitverkorene wordt verenigd met Christus in de wedergeboorte, krijgt hij deel aan de door Christus verworven zegeningen.³⁷⁷ De doop verzegelt volgens Comrie (*Verklaaringe* 1753) niet het geloof van de ouders, de getuigen of de kinderen, maar alleen Gods belofte. Verder duidt de doop de erfsmet aan. De reden waarom Comrie kinderen doopte, is de waarheid dat wie tot Adam behoren, verdoemd zijn, en zij die tot Christus, de tweede Adam, behoren, zalig worden. God verzegelt deze waarheid bij de doop en Hij vervult de belofte op Zijn tijd.³⁷⁸ Comrie bediende de doop aan heel de gemeente, bekeerden en onbekeerden. God zorgt op Zijn tijd voor de vervulling van de doop bij de uitverkoren kinderen van wie Christus het hoofd is (*Leerredenen*).

2.6.4 Brief over de rechtvaardigmakinge (1761)

In zijn *Brief* gaf Comrie een bloemlezing uit de theologiegeschiedenis over de rechtvaardiging.³⁷⁹ Ook verantwoordde hij de eeuwige rechtvaardiging breder. Hij deed dat met inzichten uit de godsleer, namelijk de eigenschappen van God. Verder gaf Comrie hier vooral een synthese van eerdere inzichten.

Beschuldiging van antinomianisme

Comrie werd vanwege zijn nieuwe accenten in de rechtvaardigingsleer ervan beschuldigd dat hij een rechtvaardiging leerde *tot* het geloof en door een ‘doodt geloove’. Hij leerde immers dat de toerekening of actieve rechtvaardiging aan het geloof voorafgaat. Het geloof is volgens hem passief in het ontvangen van de rechtvaardiging. Comrie kreeg het stempel van ‘Antinomians, Machinalist en Hebreuwsch’, wat hij ‘verschrikkelyke naamen’ vond.³⁸⁰ Op zijn beurt legde Comrie zijn tegenstanders het volgende ten laste:

alle die zig aan de oude Leere der Hervorming stipt vasthouden, uit de Synagoge te werpen, om dus des te gemakkelyker op de puinhopen van eene (...) omgekeerde Leer, een half, zoo niet eene geheel Pelagiaansch gebouw op te halen.

377. Baarssen, ‘Het licht van een kaarse’, 68. Comrie, *Leerredenen* deel 1, 121.

378. Baarssen, ‘Bekeering van Mr. Salomo den Jood’, 35-36; Comrie, *Verklaaringe* 132.

379. Comrie, *Brief*, 9-15. Comrie citeerde achtereenvolgens J. Martyr, Irenaeus, Athanasius, G. van Nyssa, Augustinus, C. van Alexandrië, B. van Clairveaux, Anselmus, I. Clarius, A. Pighius, R. Tapper, kardinaal Contarenus, keizer Karel.

380. Comrie, *Brief*, 6. Vgl. voor deze groepering in Nederland: Leydekker, *Historische en Godgeleerde Oeffeningen over den oorsprong, voortgang, en gevoelens van de Oude en Nieuwe Antinomi-anen, Byzonder in Nederland, onder de Naem van de Hebreen*, 73-103.

Comrie werd samen met Holtius officieel beschuldigd door de Leidse hoogleraar J. van den Honert.³⁸¹ Comrie nam diens klachtbrief aan de classis Leiden en Neder-Rhijnland integraal op.³⁸² Hij distantieerde zich van het antinomianisme en kon zich dan ook niet vinden in de aanklacht.³⁸³

In de huidige academische literatuur wordt het antinomianisme gezien als een visie die de betekenis van de wet in het leven van de gelovigen minimaliseert. G.A. van den Brink onderscheidt een leerstellig en een praktisch antinomianisme in de zeventiende eeuw. Waar het dogmatische antinomianisme de betekenis van de wet minimaliseert, gaat het bij het praktische antinomianisme om het gebruiken van de genadeleer als een vrijbrief voor morele losbandigheid.³⁸⁴ W. Gamble heeft in haar onderzoek gefocust op de antinomiaanse leer van de verschillende bedelingen of tijdperken in de Bijbel.³⁸⁵ S.B. Ferguson zegt dat het antinomianisme de rol van de wet als leefregel in het christelijke leven ontkent. Volgens Ferguson is dit de positie van de Engelse antinomianen J. Saltmarsh, J. Eaton en T. Crisp.³⁸⁶ R.J. Pederson wijst op de leer dat de gelovige niet meer onder de morele wet is als leefregel, maar onder de genade. Volgens critici impliceert dit leerstellig antinomianisme immoraliteit.³⁸⁷ M.G. Brown inventariseert eveneens de opvattingen van J. Saltmarsh, J. Eaton en T. Crisp, die van antinomianisme werden beschuldigd.³⁸⁸ Hij brengt een breed scala aan opvattingen in verband met antinomianisme.

Voor ons onderwerp zijn oudere definities van G.A. van den Brink van belang. Eerder hanteerde hij een werkomschrijving uit anti-antinomiaanse geschriften. Later destilleerde hij een eigen definitie uit de debatten van de Westminster Assem-

381. Comrie, *Brief*, 55, 152.

382. Comrie, *Brief*, 55-71. De beschuldiging is nieuw leven ingeblazen door G.A. van den Brink, 'De bestrijding van de antinomiaanse opvattingen over de rechtvaardiging door de Westminster Assembly (1643-1652)'. Volgens Van den Brink heeft Comrie in later werk geleerd dat de rechtvaardiging aan het geloof voorafgaat en dat het geloof slechts als epistemisch instrument functioneert. Dat wil zeggen dat het geloof alleen een instrument is om de rechtvaardiging te kennen. In dit hoofdstuk is te zien dat Comrie in later werk niet slechts een rechtvaardiging vóór het geloof leert, maar ook een rechtvaardiging *door* en *op* het geloof. Bovendien heeft het geloof bij Comrie niet slechts een cognitieve functie.

383. Voor Comries verhouding tot antinomianisme en neonomianisme: Baarssen, *Uit genade zalig, door het geloof*. H. Witsius, die in 1696 een irenisch boek publiceerde over de twisten tussen antinomianisme en neonomianisme in Engeland, merkte al op dat het ongelukkige benamingen zijn, die hij elk voor zich ongeschikt vond. Zie: Van den Brink (red.), *Herman Witsius en het antinomianisme*, 180-181.

384. Van den Brink, 'Antinomianisme', 55.

385. Gamble, *Christ and the Law*.

386. Ferguson, *The whole Christ*, 140-141.

387. Pederson, *Unity in diversity*, 63-66.

388. Brown, 'Not by Faith Alone. The Neonomianism of Richard Baxter'.

bly.³⁸⁹ Antinomianisme betekent dan dat de rechtvaardiging aan het geloof voorafging.³⁹⁰ Hierdoor zou het geloof gereduceerd worden tot alleen een epistemisch instrument om de rechtvaardiging te kennen.³⁹¹ De Westminster theologen zouden het geloof aan de rechtvaardiging doen voorafgaan.³⁹²

De opvatting dat de rechtvaardiging vóór het geloof gaat, vinden we ook bij Comries collega H. Kennedy, die als predikant werd beroepen op 18 augustus 1737 in de Schotse gemeente van Rotterdam.³⁹³ Comrie en Kennedy kenden elkaar.³⁹⁴ Volgens W. Steven was Kennedy een intieme vriend van Comrie.³⁹⁵ Kennedy verzetten zich net als Comrie tegen de middellijke toerekening. De imputatie is immers niet gegrond op ons werk.³⁹⁶ Volgens Kennedy wordt Christus' gerechtigheid

389. Daarbij is het de vraag of deze definitie recht doet aan het fenomeen, aangezien het een constructie betreft van Van den Brink en niet van een door de Westminster theologen algemeen gedragen definitie. Zie: Van den Brink, 'Comrie en het antinomianisme'.

390. Ook A. Kort noemt de opvatting dat de rechtvaardiging vóór het geloof gaat antinomianisme. Zie: Kort, *Het rechtvaardigend geloof*, 120. Hierdoor zouden theologen die de *justificatio activa* ordelijk voor de *justificatio passiva* plaatsen ook antinomiaans zijn.

391. Een rechtvaardiging vóór het geloof betekent niet per definitie een reductie van het geloof tot cognitief instrument. Zo merkte Witsius al op over de relatie van het geloof tot de rechtvaardiging dat men wel mocht spreken van een algemene rechtvaardiging van de uitverkorenen in de opstanding van Christus en van een persoonlijke rechtvaardiging van de zondaar bij de wedergeboorte. In zoverre gaat de justificatie aan het geloof vooraf. Zie: Van Genderen, *Herman Witsius*, 197-198.

392. Volgens de definitie van G.A. van den Brink was W. Twisse, de voorzitter van de Assembly, ook een antinomiaan, omdat hij met vrijmoedigheid de rechtvaardiging in de eeuwigheid plaatste. Zie: Beeke en Van den Brink, 'Thomas Goodwin and Johannes Maccovius on Justification from Eternity'. Onderscheidingen die we later bij Comrie tegenkomen, functioneerden ook in de zeventiende eeuw. Bijvoorbeeld *acta immanentes* en *transeuntes*, *justificatio activa* en *passiva* en rechtvaardiging *in foro Dei* en *in foro conscientiae*. W. Twisse (1578-1646), de voorzitter van de Westminster Assembly, leerde een rechtvaardiging van eeuwigheid, evenals W. Pemble (1591/2-1623). Zie: Van Dixhoorn, 'The Strange Silence', 409.

393. Steven, *The history of the Scottish Church Rotterdam*, 160-161. Het consistorie van de Schotse gemeente van Rotterdam heeft Comrie gekend, aangezien zij hem op 26 januari 1736 op een lijst gezet hadden van personen die ze konden beroepen in de vacature van R. Black, die het jaar daarvoor was overleden. Black stond sinds 1715 in de Schotse gemeente van Rotterdam.

394. Kennedy, *Brief aan den eerwaarden en geleerden Heere ALEXANDER COMRIE*, Rotterdam 15 juli 1740 in Boston, *Een beschouwing van het verbondt der genade*. Kennedy schreef een aanprijzende voorrede bij een uitgave van Comrie, *Een beschouwing van het verbondt der genade* (1741), een vertaling van een werk van T. Boston. Kennedy noemde Comrie in een begeleidend schrijven bij deze voorrede een geliefde broeder en zichzelf een zeer toegenegen broeder en mededienstknecht van Comrie.

395. Steven, *The history of the Scottish Church Rotterdam*, 197-198. Hiermee in tegenspraak lijkt wat Kennedy een keer over Comrie schreef aan J.J. Schultens, 30 januari 1752. Zie: Van den Berg, *Een Leids pleidooi voor verdraagzaamheid. Het optreden van Jan Jacob Schultens in de zaak-Van der Os*, 15, 25.

396. Kennedy, *Regtvaardiging*, voorrede III-IV.

aangeboden aan allen die het evangelie horen. Christus' gerechtigheid wordt door God toegerekend voorafgaand aan het geloof, maar de Geest werkt het geloof om Christus' gerechtigheid aan te nemen.³⁹⁷ Kennedy wees erop dat het besluit van eeuwigheid om de uitverkoren zondaar te rechtvaardigen, nog niet de uitvoering van dat besluit is.³⁹⁸ De uitverkoren zondaars komen in de wereld in een staat van zonde en verdoemenis.³⁹⁹ Kennedy vond het minder nauwkeurig gesproken maar wel acceptabel, als er over de rechtvaardiging als een inblijvende daad in God gesproken werd. Maar dan moest men wel erkennen dat de eigenlijke rechtvaardiging actueel plaatsheeft.⁴⁰⁰ Allen die de toerekening van Adams zonde aan al zijn nakomelingen leerden, alsook dat God in de tijd rechtvaardigt, konden volgens hem geen schadelijke theologie hebben.⁴⁰¹

Comrie stelde tegenover de aantijging van Van den Honert dat het geloof in de dadelijke rechtvaardiging weliswaar 'lydelyk' is, maar ook 'dadelyk' wordt in het 'aanneemen' van Christus en Zijn gerechtigheid en het 'betrouwen' daarop tot zaligheid. Comrie verwees naar wat hij eerder schreef tegen 'de Antinomianen' in zijn *Eigenschappen*.⁴⁰² De Heilige Geest werkt het geloof, zodat wij Christus en al Zijn heil in de evangeliebelofte aannemen. De vrijspraak ligt in de evangeliebelofte, en het geloof omhelst de vrijspraak in het evangelie.⁴⁰³ Aan Gods kant heeft de rechtvaardiging ordelijk gezien dan al plaatsgevonden.⁴⁰⁴

Van den Honert deelde met Comrie dat er een rechtvaardiging is vóór het geloof in Christus' rechtvaardiging.⁴⁰⁵ Maar de actuele rechtvaardiging kon er volgens hem niet zijn vóór het actieve geloof.⁴⁰⁶ Ook erkende hij een onderscheiden actieve en passieve rechtvaardiging, maar zei nadrukkelijk dat er 'geen tusschentyd' is tussen Gods bewerken en ons bewerkt worden. Als God ons 'dadelijk' rechtvaardigt, worden wij in hetzelfde tijdstip 'lydelijk' gerechtvaardigd.⁴⁰⁷ Aangezien ook Comrie leerde dat het hier gaat om een ordeverschil, waarbij hij de gelijktijdigheid benadrukte, is hier eigenlijk geen fundamenteel verschil met Comrie. Holtius reageerde op de beschuldigingen van Van den Honert in een anoniem vlugschrift,

397. Kennedy, *Regtvaerdiging*, voorrede VI-VII.

398. Kennedy, *Regtvaerdiging*, 11.

399. Kennedy, *Regtvaerdiging*, 12.

400. Kennedy, *Regtvaerdiging*, 13.

401. Kennedy, *Regtvaerdiging*, 14.

402. Comrie, *Brief*, 72.

403. Comrie, *Brief*, 82-83.

404. Comrie, *Brief*, 73.

405. Comrie, *Brief*, 61. Van den Honert noemt hier: Romeinen 4:25; 2 Korinthe 5:21, Romeinen 5:12-21 en 1 Korinthe 15:21, 22, 45-49.

406. Comrie, *Brief*, 61-62.

407. Comrie, *Brief*, 66.

Brief (...) wegens de beschuldiging van J. v.d. Honert tegen N. Holtius en A. Comrie (1756). De classis Leiden wilde een schikking bewerken, maar ziekte van Van den Honert had uitstel tot gevolg en zijn dood in 1758 werd aanleiding om de zaak te laten rusten.⁴⁰⁸

De delen van de rechtvaardiging

Comries rechtvaardigingsleer bestaat uit vier essentiële delen (*partes integrantes*).⁴⁰⁹

1. De rechtvaardiging van eeuwigheid.
2. De rechtvaardiging in Christus' opstanding.
3. De rechtvaardiging in de toerekening van Christus' gerechtigheid.
4. De rechtvaardiging in het geweten als wij die met een gelovig hart ontvangen.

Met nadruk stelde Comrie bij dit laatste: aannemen en daarop tot zaligheid rusten. Hij ontkende opnieuw dat het geloof alleen passief was, maar stelde dat het ook een actief toe-eigenen was.⁴¹⁰

In de *Brief* verwees Comrie naar de *Eigenschappen*. Net als de meeste 'Regt-zinnige Schrijvers' schreef hij toen vooral over de rechtvaardiging in het geweten. Hij zou zijn concept niet hebben weergegeven zoals nu, als 'de drie eerste essentiële delen' van zijn concept voldoende werden erkend. Nu kreeg het vierde deel echter zo veel accent dat het wel als een oorzaak gezien werd van de andere delen. Comrie noemde hier nadrukkelijk Van der Os als voorbeeld, tegen wie hij samen met zijn collega Holtius gestreden heeft.⁴¹¹ Comrie heeft om deze 'grove Kettery' te weerleggen zijn 'wyze van behandeling van de Rechtvaardigmaaking van den zondaar voor Godt' aangepast. Enerzijds handhaafde hij de rechtvaardiging uit, door, op en na het geloof. Dat is de rechtvaardiging in Gods vierschaar die Hij in ons geweten spant. Maar anderzijds benaderde hij nu de rechtvaardiging vanuit het 'aspect' van Gods 'Rigterlyke daadt' 'buiten ons'.⁴¹²

De rechtvaardiging van eeuwigheid

Comrie betoogde in zijn proefschrift (1734) dat het dienen van God bestaat in het erkennen van Hem als onafhankelijke, oneindige, onbevattelijke, eenvoudige, onveranderlijke en eeuwige Geest.⁴¹³ In de gereformeerde theologie kende men het

408. Flinterman, 'Nicolaus Holtius'.

409. Comrie, *Brief*, 17.

410. Comrie, *Brief*, 18.

411. Comrie, *Brief*, 52.

412. Comrie, *Brief*, 53.

413. 'independentem, infinitum, incomprehensibilem, simplicem, immutabilem, aeternum spiritum'. Zie: Comrie, *Dissertatio*, 17.

onderscheid tussen mededeelbare en onmededeelbare eigenschappen van God.⁴¹⁴ De meeste theologen van de Nadere Reformatie maakten dit onderscheid.⁴¹⁵ Een onmededeelbare eigenschap heeft alleen betrekking op God en kan niet van een schepsel gelden, terwijl een mededeelbare eigenschap op analoge wijze ook kan gelden van een mens. Gods onafhankelijkheid, eenvoud en onveranderlijkheid zijn onmededeelbaar. Gods onafhankelijkheid betekent dat Hij op geen enkele manier afhankelijk is van iets buiten Hem. Gods eenvoud impliceert dat er in God geen eerder en later is. Gods onveranderlijkheid betekent dat verandering in God uitgesloten is. Gods eeuwigheid is een verhevenheid boven de tijd die geen eerder en later toelaat. God doet wel dingen in de tijd die Hij in Zijn eeuwige raad heeft besloten, maar dat is buiten Hem, het is de effectuering van Zijn eeuwig gelijkblijvend handelen. Gods wezen en Gods werkzaamheid zijn niet onderworpen aan de tijd. Als de relatie van God en schepselen tot elkaar verandert, betekent dit niet dat er ook iets in God verandert.⁴¹⁶

Comrie accentueerde dat wij God niet naar onze standaard of bevassing moeten afmeten. Als we dat doen, maken we van God een veranderlijke afgod. Comrie meende dat de loochening van de eeuwigheid van de rechtvaardiging een loochening van ‘Godts oneindige volmaaktheit’ impliceert, God doet in de tijd niets dan hetgeen Hij in de eeuwigheid naar de raad van Zijn wil bepaald had. Als er in de geschiedenis iets zou gebeuren wat God niet al in Zijn wezen, verstand en wil bepaald had, zou dat betekenen dat God niet volmaakt was, maar het pas later werd.⁴¹⁷ Toegepast op de rechtvaardiging betekent dit dat wanneer die niet al in de eeuwigheid in God bepaald was, God onvolmaakt is.

Volgens Comrie sneuvelen er nog meer eigenschappen van God als we er niet van uitgaan dat God in de eeuwigheid alles naar Zijn raad en wil heeft bepaald. Zo is de loochening van de eeuwigheid van de rechtvaardiging een loochening van Gods onafhankelijkheid. Comrie noemde dit de ‘aller-wezentlykste eigenschap’ van God. Het betekent dat God van niets buiten Zichzelf afhangt als een reden waarom Hij iets doen zou. God maakte Zijn bepalingen niet afhankelijk van het

414. A. Thysius onderscheidt twee soorten eigenschappen van God: ‘incommunicabilia’ en ‘communicabilia’. Zie: *Synopsis Purioris Theologiae*, disputatio VI De natura Dei et divinis attributis. Ik gebruik als vertaling Te Velde (red.), *Synopsis Purioris Theologiae Synopsis of a Purer Theology*, vol. 1, 164-165. Zie ook Van Mastricht, *Theoretico-practica Theologia*, Utrecht 1724, II.5.6, II.5.7 en II.5.12. Van Mastricht gebruikt ook de woorden ‘incommunicabilia & communicabilia’: Van Mastricht, *Theoretisch-praktische godgeleerdheid* deel 1, 329-331, 335-337.

415. G. Voetius had een lichte voorkeur voor een indeling in niet-werkzame regulatieve eigenschappen enerzijds en door deze gereguleerde werkzame eigenschappen van het ‘goddelijke’ leven anderzijds, zoals kennis, wil en macht. Zie: Beck, ‘Godsleer’, 547.

416. Loonstra, ‘De leer van God en Christus in de Nadere Reformatie’, 111-114.

417. Comrie, *Brief*, 79.

schepsel. Ook noemde Comrie het een loochening van Gods onveranderlijkheid. God kan niet van een niet-rechtvaardigende God een rechtvaardigende God worden.⁴¹⁸ Daarnaast zou de ontkenning van dit leerstuk een loochening betekenen van Gods eeuwigheid en eenvoudigheid.⁴¹⁹ Dat is volgens Comrie de consequentie als gebeurtenissen in de tijd bepalend worden voor God.

Comrie ontkende dat hij een ‘Rechtvaardigmakinge in een eigentlyken zin in de tijd’ afwijst.⁴²⁰ Hij verlegde de rechtvaardiging niet naar de eeuwigheid, zoals wel beweerd is.⁴²¹ Hij formuleerde zijn positie opnieuw, zonder af te wijken van zijn eerdere positie.⁴²² Eerder in 1744 (*Eigenschappen*) sprak Comrie al van de rechtvaardiging in het decreet en de intentie van God in de eeuwigheid. Later – in 1753 – maakte Comrie expliciet dat het gaat om een inblijvende daad in God, niet te verwarren met een overgaande daad van God. Op deze manier sprak hij ook in de *Brief*. Het gaat om Gods wilsbepaling in Zichzelf. Men kan zeggen dat er in dit opzicht sprake is van een rechtvaardiging van eeuwigheid. Deze rechtvaardiging bestaat echter niet buiten God in de tijd. Dit is de reden dat Comrie geen afstand nam van zijn eerdere positie in de *Eigenschappen*. Hij hield eraan vast dat de rechtvaardiging een actuele toepassing nodig heeft door een juridische handeling van God in het hart van de uitverkorenen.⁴²³

Volgens Comrie is God *causa efficiens*. Die een effect buiten Zichzelf tot stand brengt.⁴²⁴ Dat betekent dat er een wezenlijk verschil is tussen de rechtvaardigende God en de rechtvaardiging. Als het gaat om een werk van God met een strekking of tendens naar buiten – dat dus niet alleen in God blijft – zijn het namelijk ‘gewrochten buyten Godt’ van God *essentialiter* onderscheiden.⁴²⁵ Vervolgens stelt Comrie dat alles wat we in de tijd ontvangen, gezien moet worden als een uitwerking van wat God in de eeuwigheid in Zichzelf heeft bedacht en gewild. Dit geldt ook voor de rechtvaardiging. Deze weldaad is in de eeuwigheid in God naar Zijn wil en raad voor ons weggelegd om die ‘ter bepaalder tyt, buiten zig zelfs aan ons mede te deelen’.⁴²⁶

We zouden op deze manier ook kunnen spreken van de schepping van eeuwigheid. Als God al zijn werken in de eeuwigheid heeft bepaald, geldt dat ook van

418. Comrie, *Brief*, 80.

419. Comrie, *Brief*, 81.

420. Comrie, *Brief*, 74.

421. Zweistra, *De leer van de rechtvaardiging van de goddeloze*, 64-69.

422. Wisse, *Geloof en rechtvaardiging bij Alexander Comrie*, 10.

423. Comrie, *Brief*, 74, 88-90.

424. Comrie, *Brief*, 74.

425. Comrie, *Brief*, 75.

426. Comrie, *Brief*, 75-76.

deze werken.⁴²⁷ Zelfs de zondeval is op die manier in de gereformeerde theologie gerelateerd aan Gods eeuwig besluit.⁴²⁸ De actuele rechtvaardiging correspondeert met wat God in de eeuwigheid heeft bepaald en bedacht. Volgens Comrie is de rechtvaardiging als een ‘inblijvende daad in God’ eeuwig, ja ‘de Rechtvaardigende Godt zelfs’.⁴²⁹

De rechtvaardiging in de opstanding van Christus

Christus staat volgens Comrie als tweede Adam in de plaats van al de Zijnen. Zijn opstanding betekent dat Christus als plaatsvervanger van God gerechtvaardigd is en in Hem de Kerk.⁴³⁰ Dat wij in Christus’ opstanding in beginsel (*virtualiter*)⁴³¹ gerechtvaardigd zijn, betekent niet dat dit niet actueel door het geloof moet toegepast worden. Adams vloek blijft op ons liggen totdat God de gerechtigheid van Christus toerekent en het geweten is niet van de vloek ontslagen voordat de Heilige Geest het geloof in het hart werkt.

De imputatie vóór het geloof

Volgens Comrie was het nieuwe leven gevolg van Gods toerekening van Christus’ gerechtigheid.⁴³² Alles wat hieruit voortkomt, is ware zaligmakende genade.⁴³³ In zijn catechismusverklaring schreef Comrie dat de geloofsactiviteiten een bewijs vormen van de rechtvaardiging. Er zijn twee onmiddellijke gevolgen van de toerekening:

1. De vergeving van zonde en het ontvangen van het recht op het eeuwige leven.⁴³⁴
2. De Geest werkt het geloof en verenigt daardoor met Christus in de effectieve roeping.⁴³⁵

427. Zie bijvoorbeeld WCF 3.1 en 3.6.

428. Bijvoorbeeld J. Calvijn (1509-1564) in zijn *Institutie* (1559) III.23.8, WCF 6.1, W. à Brakel (1635-1711) in zijn *Redelijke Godsdienst* deel I.XIII.IV. gebruikte uitgave Utrecht 1985, deel 1, 307-308, P. van Mastricht (1630-1706) in zijn *Theoretico-practica theologia* 4.1.11, 4.1.12 en 4.1.19. Ik gebruik van dit laatste werk de hertaalde versie. Van Mastricht, *Theoretisch-praktische godgeleerdheid* deel 2, 479-480, 486-487. In de Reformatie en de gereformeerde orthodoxie was er uitvoerige discussie of God niet de auteur was van de zonde. Zie: Den Boer, *Duplex Amor Dei*, 287-314.

429. Comrie, *Brief*, 77.

430. Comrie, *Brief*, 95-96.

431. *Virtualiter* kan vertaald worden met: effectief of krachtig. Zie: Muller, *DLGTT*, 327. Ook kan het vertaald worden met: kiemsgewijze. Zie: Axters, *Scholastiek Lexicon Latijn – Nederlandsch*, 325. Ik kies voor de Nederlandse vertaling: in beginsel.

432. Comrie, *Brief*, 98.

433. Comrie, *Brief*, 100.

434. Comrie, *Brief*, 98-99.

435. Comrie, *Brief*, 124-125.

Tussen de onmiddellijke toerekening en de effectieve roeping is een verschil in orde (*prioritas ordinis*), maar niet van tijd, want ze vallen samen (*simultaneitas temporis*). Comrie gebruikte hier Latijnse terminologie voor de gelijktijdigheid van imputatie en roeping enerzijds en de logische prioriteit van de toerekening anderzijds. De effectieve roeping resulteert in het gelovig aannemen van Christus' gerechtigheid.⁴³⁶ Dit zorgt ervoor dat de geroepenen Jezus hoe langer hoe meer 'aanhangen' en nooit tot vrede komen totdat zij Hem vinden.⁴³⁷ Comrie zei ook dat wanneer het geloof ontvangen wordt, het geloof 'terstond' actief is. Er is wel een ordeverschil tussen het 'door Woord en Geest' bewerkt worden en het werkzaam worden, maar geen tijdsverschil. Daar is een '*prioritas ordinis, sed non temporis*, eene voorrang van order, maar niet van tyt'.⁴³⁸

De rechtvaardiging in het geweten

Vervolgens behandelde Comrie, net als in zijn *Eigenschappen*, de rechtvaardiging in het geweten. Evenals in zijn *Verklaaringe* zei hij dat geestelijke activiteiten de rechtvaardiging veronderstellen. Bij de beschrijving van de geloofsactiviteiten werd ook steeds de geloofshabitus verondersteld.⁴³⁹

Comrie beschreef opnieuw op welke manier God werkzaam is en de zondaar actief betrokken wordt in de rechtvaardiging. God roept 'KRAGTDAADIG' en werkt 'door Woordt en Geest het waare zaaligmakende geloove'.⁴⁴⁰ Het is God, schreef Comrie, die 'door Woordt en Geest' het hart bewerkt en activeert.⁴⁴¹ Het eerste werk van God is het overtuigen van zonde, gerechtigheid en oordeel. De wet is daarbij een middel om de ellende te leren kennen. Deze overtuiging moet ertoe leiden naar Christus te vluchten als de enige Ark van het behoud.⁴⁴² Tot de rechtvaardiging in het geweten behoort de zaligmakende verlichting van ons verstand in de kennis van Christus. Dat werkt de Heilige Geest als 'principaale werkoorzaak' 'door middel van het Evangelium'.⁴⁴³ De Heilige Geest overtuigt ons door het Woord dat de Verlosser 'in het Goddelyk Evangelium geoffereert en aangeboden wordt'. De geroepenen worden ertoe gebracht om het evangelie en daarin Christus aan te nemen.⁴⁴⁴ Het geloof omschreef Comrie als een middel om Christus' gerechtigheid

436. Comrie, *Brief*, 125.

437. Comrie, *Brief*, 128.

438. Comrie, *Brief*, 135.

439. Comrie, *Brief*, 127-128.

440. Comrie, *Brief*, 127.

441. Comrie, *Brief*, 129.

442. Comrie, *Brief*, 130.

443. Comrie, *Brief*, 136.

444. Comrie, *Brief*, 136-137.

aan te nemen. De rechtvaardiging ligt in de evangeliebelofte voor eenieder die gelooft.⁴⁴⁵ Uit de verlichting van het verstand door middel van de evangeliebeloften komen activiteiten voort om gerechtvaardigd te worden in ‘onze conscientien’; dat is: ‘het gevoelen onzer rechtvaardigmakinge te genieten’. De activiteiten zijn: begeren, reikhalzen, hongeren, dorsten en toevlucht nemen tot de Heiland. Volgens Comrie zijn deze activiteiten ‘ware uitvloeizelen van het waare zaligmaakende Geloove’ en ‘onfeilbare bewyzen’ dat we ‘bevoorens van Godt’ gerechtvaardigd zijn. Dit geldt ook als we de ‘geloovige gewaarwordinge’ van ons aandeel aan deze weldaad ‘in ons eigen gemoedt’ missen.⁴⁴⁶ Consequent liet Comrie daarop volgen dat wanneer iemand sterft zonder deze gelovige gewaarwording, hij toch zalig is. De rechtvaardiging voor God bestaat immers niet in ons gevoel, maar in wat God toerekent. Voor ons is echter de troost gelegen ‘in de gevoelige gewaarwordinge en verzeeking’ daarvan door de Heilige Geest.⁴⁴⁷ Comrie verwees hiervoor verder naar zijn preek in de *Eigenschappen* over Hebrëeën 10:22.⁴⁴⁸

2.7 De ontwikkeling van Comries theologie

Comries theologie heeft onmiskenbaar constanten, maar ze heeft van 1739 tot 1753 ook een ontwikkeling doorgemaakt. Daarbij geldt de *Brief* (1761) als een synthese van deze inzichten. Verder schreef Comrie in zijn *Brief* dat hij eerder in zijn *Eigenschappen* nog vooral schreef over de rechtvaardiging in het geweten. Comrie sprak nu over de rechtvaardiging als een totaliteit van vier essentiële delen:

1. de rechtvaardiging van eeuwigheid;
2. de rechtvaardiging in de opstanding van Christus;
3. de rechtvaardiging in de toerekening van Christus’ genoegdoening en gerechtigheid;
4. de rechtvaardiging in het geweten.

De rechtvaardiging van eeuwigheid werd verantwoord vanuit de godsleer. Deze rechtvaardiging is een interne daad in God die niets buiten Hem effectueert. De rechtvaardiging van eeuwigheid wordt niet alleen zoals in de *Eigenschappen* geplaatst in het besluit en de intentie van God, maar verdedigd met Gods eigenschappen, namelijk Zijn volmaaktheid, onafhankelijkheid, onveranderlijkheid, eeuwigheid en eenvoud. Zoals God volgens deze eigenschappen alle dingen in de tijd werkt naar Zijn eeuwige raad en wil, zo geldt dit ook de rechtvaardiging. De

445. Comrie, *Brief*, 151.

446. Comrie, *Brief*, 138.

447. Comrie, *Brief*, 138-139.

448. Comrie, *Brief*, 139.

rechtvaardiging in de tijd correspondeert op die manier met Gods daad in de eeuwigheid. Gods onveranderlijkheid betekent dat Hij in Zichzelf niet verandert van een niet-rechtvaardigende in een rechtvaardigende God, terwijl Zijn onafhankelijkheid impliceert dat God Zich in de rechtvaardiging niet laat bepalen door het scheppsel. Comrie stelde dat een loochening van de rechtvaardiging van eeuwigheid een loochening van God Zelf is. Zo kreeg de rechtvaardiging van eeuwigheid een zwaarder gewicht in zijn theologie. Hoewel hij over een ‘inblijvende daad’ in God sprak, die hij onderscheidde van een ‘overgaande daad’ in de tijd, blijft staan dat de rechtvaardiging actueel plaatsvindt. Gods daad in de eeuwigheid is op die manier onderscheiden van Gods daad in de tijd.

Comries theologische ontwikkeling wordt gemarkeerd door het jaar 1753. Tot dat jaar introduceerde hij de meeste begrippen en onderscheidingen: de lijdelijke en de dadelijke rechtvaardiging; Gods vierschaar en die van het geweten; de adjectieven ‘direct’, ‘onmiddellijk’ en ‘voorafgaand’ bij de imputatie van Christus’ gerechtigheid; het habitusconcept. Comrie was zich ervan bewust dat zijn gedachten zich in de loop van de tijd verder hebben ontwikkeld. Dankbaar verwees hij bijvoorbeeld naar wat Holtius geschreven had over het geloof. Dit had hem tot een helderder inzicht gebracht. Vanaf 1753 zien we dat Comrie het habitusconcept uitwerkt. In *Het ABC des geloofs* en de *Eigenschappen* differentieerde hij nog niet tussen de rechtvaardiging in Gods vierschaar in de hemel en die in het hart van de zondaar, zoals hij dat later in zijn *Verklaaringe* (1753) deed. Dat Comrie later deze onderscheiding heeft gebruikt, betekent niet dat hij afstand nam van zijn eerdere theologie. Hij heeft wel de rechtvaardiging in een specifiek kader van het geweten gezet en daarbij een nieuw accent gelegd op de voorafgaande toerekening van Christus’ gerechtigheid en genoegdoening. Comrie bleef verwijzen naar wat hij eerder gepubliceerd had en liet dit ook ongewijzigd heruitgeven. Bijvoorbeeld de *Eigenschappen* in 1753, terwijl *Het ABC des geloofs* in 1751 een zesde en in 1754 een zevende ongewijzigde herdruk beleefde.

Comrie vond dat in zijn tijd het geloof te veel werd geaccentueerd, zodat het als de oorzaak van de rechtvaardiging werd gezien. De rechtvaardiging werd zo afhankelijk van de geloofsdaad van de mens. Hij zag hierin een herleving van het remonstrantisme in de eigen gereformeerde gelederen. In de *Aanspraak* (1753) leerde Comrie daarom dat God rechtvaardigt door de ‘onmiddellijke’, ‘directe’ en ‘voorafgaande’ toerekening van Christus’ gerechtigheid. De imputatie is niet middellijk door het geloof zoals Arminius leerde, maar onmiddellijk. De toerekening vindt plaats door een ‘overgaande’ daad, dat wil zeggen een daad van God die iets buiten God tot stand brengt. Op hetzelfde ogenblik wordt het geloof in het hart van de zondaar gewerkt om de rechtvaardiging passief te ontvangen en actief te vertrouwen op Christus’ gerechtigheid.

In het woord ‘Aan de lezer’ van de *Verklaaringe* sprak Comrie voor het eerst van een dadelijke en een lijdelijke rechtvaardiging. In de dadelijke rechtvaardiging is God actief in het toerekenen van Christus’ gerechtigheid, terwijl in de lijdelijke rechtvaardiging deze gerechtigheid van Christus ontvangen wordt door het geloof. De lijdelijke rechtvaardiging voltrekt zich in het geweten. In de actieve rechtvaardiging is geen middellijke rol voor de mens weggelegd, maar in de lijdelijke rechtvaardiging wel. Parallel aan deze onderscheiding loopt een andere door Comrie gebruikte onderscheiding, namelijk tussen wat God actief doet in Zijn vierschaar en wat er plaatsvindt in de vierschaar van het geweten.

Uit Comries *Berigt* (1755) werd duidelijk dat de imputatie van Christus’ gerechtigheid en aanneming door het geloof complementair zijn. Ze vormen samen het *totum* van de rechtvaardiging. Comrie bedoelde niet de toerekening te isoleren, los van het geloof. In zijn *Brief* zei Comrie dat het hier niet om een temporeel verschil gaat, maar om een verschil in orde. In orde gaat de imputatie vooraf, maar in tijd valt deze samen met het geloof.

Comrie heeft zich in zijn *Eigenschappen*, *Verklaaringe* en *Brief* rekenschap gegeven van de manier waarop de rechtvaardiging in het hart van de zondaar wordt gewerkt. De vrijspraak ligt in de evangeliebeloften. De Geest werkt door het evangelie de kennis van Christus, het toevlucht nemen tot Hem en het aannemen van Hem. Comrie maakt onderscheid tussen directe geloofsdaden en reflexieve. Bij de laatste gaat het om de reflectie op het eigen geloof. Hoewel de directe geloofsdaden noodzakelijk zijn, zijn de reflexieve dat voor de zaligheid niet, stelde Comrie in de *Eigenschappen*. In zijn catechismusverklaring en ook in de *Brief* stelde Comrie dat geestelijke activiteiten vrucht van de rechtvaardiging zijn. Hoewel de rechtvaardiging nog niet bewust beleefd wordt, mogen deze vruchten geïnterpreteerd worden als kenmerken van de rechtvaardiging. Comries bedoeling was om de kleingelovigen met dit inzicht in het geestelijke leven te vertroosten en te bemoedigen.

Vanaf 1753 liet Comrie duidelijk zien dat de geloofsactiviteit een door God geschonken geloofsvermogen veronderstelt. Om te komen tot geloofsactiviteit zijn niet alleen het Woord en het werk van de Geest nodig, maar ook de geloofshabitus. De *habitus* kan alleen gekend worden uit de daden die eruit voortkomen. In de *Missive* (1757) stelde Comrie dat de uitverkoren kinderen die sterven voordat zij tot hun verstand komen, gerechtvaardigd en wedergeboren zijn zonder geloofsactiviteit. Zij ontvangen wel de inlijving in Christus en de geloofshabitus, maar niet de geloofsactiviteit. In dit opzicht is het bij Comrie dus mogelijk dat er sprake is van een inactief geloof.

Hoofdstuk 3

De receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Kerken in Nederland

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staat de receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Kerken in Nederland centraal. Daarbij gaat het vooral om de voor Comrie typische aspecten zoals we die formuleerden bij de onderzoeksvraag (vergelijk 1.5). In deze inleiding wordt ingegaan op het ontstaan van de Gereformeerde Kerken in Nederland en worden enkele auteurs genoemd die zich hebben beziggehouden met Comries rechtvaardigingsleer. Uiteraard heeft niet elke auteur zich over alle aspecten van Comries rechtvaardigingsleer uitgelaten. We kunnen daarom alleen die aspecten aan de orde stellen die zij behandelen. Tegelijk wordt zo duidelijk wat er wel en wat er niet van Comries rechtvaardigingsleer is gerecipieerd.

3.1.1 Het ontstaan van de Gereformeerde Kerken in Nederland

De gereformeerden uit de Afscheiding en de Doleantie noemden zich aanvankelijk Christelijke Gereformeerde Kerk en Nederduitse Gereformeerde Kerken (dolerend). Deze kerken fuseerden in 1892 tot de Gereformeerde Kerken in Nederland.¹ De Christelijke Gereformeerde Kerk was in 1869 ontstaan als fusie van christelijk-afgescheidenen en kruisgezinden. De drijvende kracht achter de uitstroom van dolerenden uit de Nederlandse Hervormde Kerk was A. Kuiper. Al sinds 1886 waren er ‘dolerende (treurende) gemeenten’. Kuiper steunde hier op een zeventiende-eeuws voorbeeld, want de contraremonstranten hadden eveneens gedoleerd toen het hun verboden werd eigen kerkenraden te kiezen. De dolerenden vormden zich vanaf 1888 buiten de kerk om tot Nederduitse Gereformeerde Kerken. In de fusie van 1892 kwamen dus twee theologische tradities samen. De verschillende bloedgroepen bleven tot diep in de twintigste eeuw bestaan en werden lokaal zichtbaar in A-(Afscheiding) en B-(Doleantie) kerken. Belangrijk was voor de Gereformeerde Kerken in Nederland de juridische binding aan de gereformeerde

1. Van Driel, *Consolidatie en crisis*, 12-15; Meijering, *Het Nederlandse Christendom*, 34; Koch, *Abraham Kuiper*, 239-283.

belijdenisgeschriften. Van ambtsdragers en docenten aan de theologische faculteit van de Vrije Universiteit en de Theologische Hogeschool in Kampen werd geëist de Drie Formulieren van Enigheid te ondertekenen.² In de loop van de geschiedenis werd de band aan de belijdenisgeschriften losser en werden de ondertekeningsformuleringen ruimer.³ De synode van Dordrecht (1971-1972) accordeerde een dynamische binding aan de belijdenis. Niet langer stemden ambtsdragers in met de belijdenis, maar ze wisten zich verbonden met het geloof dat de kerk der vaderen uitdrukte in de Drie Formulieren van Enigheid.⁴ De synode van Delft (1979/1980) bepaalde dat theologiestudenten die wilden preken de Drie Formulieren van Enigheid niet meer hoefden te ondertekenen.⁵

In 1892, zes jaar na de Doleantie, telden de dolerenden 181.000 leden. Op de synode spraken zij over de fusie met de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, die sinds 1869 was uitgegroeid tot een kerkverband met ruim 320 gemeenten en bijna 200.000 leden. In ruim honderd plaatsen bestond er weerstand tegen de fusie. Het compromis van de fusie was dat men plaatselijk in zo'n geval de beide gemeenten liet voortbestaan, voorzien van een letteraanduiding. De afgescheiden gemeente leefde verder als Gereformeerde Kerk A, de dolerende kerk als Gereformeerde Kerk B. Vijfentwintig jaar na de Doleantie waren er nog dertien steden en dorpen met Gereformeerde Kerken A en B. Als theologische opleiding werd naast de Vrije Universiteit te Amsterdam van de dolerenden de Theologische School te Kampen erkend als gelijkwaardige opleiding. De naam Gereformeerde Kerken in Nederland (in het meervoud) wees op de autonomie van de plaatselijke gemeenten. In 1899 was het aantal leden van deze kerk gestegen tot 416.000 leden; dat was 8,1 procent van de totale bevolking van ons land.⁶ Bijna een eeuw later, in 1996, was het aantal leden gegroeid tot 482.232 leden.⁷ Getalsmatige groei betekent natuurlijk geen procentuele groei. Het aantal gereformeerden daalde in 1996 tot 3,1 procent van de totale bevolking van ons land.⁸

De Gereformeerde Kerken in Nederland kennen een bewogen geschiedenis. Direct na de fusie was er al onrust. Wat A. Kuyper aan de Vrije Universiteit doceerde, werd bestreden door professor L. Lindeboom (1845-1933), die doceerde aan

2. Meijering, *Het Nederlandse Christendom*, 330.

3. Meijering, *Het Nederlandse Christendom*, 467.

4. Aalders, *125 jaar Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit*, 294.

5. De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit in Kampen 1854-2004*, 314.

6. Golverdingen, *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte*, 66-69.

7. Van Lieburg, 'Een geschiedenis van de Nederlandse predikant', 17.

8. Volgens cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek telde Nederland in 1996 een bevolking van 15.493.889. Zie <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/37296ned/table>. Geraadpleegd op 13 juni 2020.

de predikantenopleiding in Kampen. Lindeboom werd wel de kampioen genoemd van de oude opvattingen uit 1834 en zijn invloed op studenten was merkbaar. De opleiding in Kampen stond bekend als sterk sympathiserend met de leer en de praktijk van 1834, en die in Amsterdam werd als kuyperiaans getypeerd. Dit kwam tot uiting in het beroepingswerk. Studenten in Kampen, onder wie de latere G. Wisse (1873-1957), meenden zelfs dat er een scheiding zou komen onder leiding van Lindeboom en er werd al besproken wat dan te doen.⁹ In elk geval kenden de Gereformeerde Kerken in Nederland twee routes naar het predikantschap, waaraan principiële waarde werd gehecht. Dit zou meer dan honderd jaar zo blijven. Het is lange tijd niet gelukt om de twee opleidingen te fuseren.¹⁰

3.1.2 De onderzochte auteurs

Onderzoekers van de Gereformeerde Kerken in Nederland hebben erop gewezen dat het piëtisme uit de Afscheiding in deze kerk werd onderdrukt en zelfs eruit verdween.¹¹ Dit zou een aanwijzing kunnen zijn dat het dan niet veel zin heeft om de ontvangst van Comrie in dit kerkverband te bestuderen. Toch bleek men zich in deze kerk aanvankelijk wel te oriënteren op Comries theologie. In dit hoofdstuk wordt de receptie van Comries rechtvaardigingsleer behandeld bij A. Kuyper (3.2) en H. Bavinck (3.3). Daarna wordt ingegaan op de controverse in de Gereformeerde Kerken in Nederland over de rechtvaardiging van eeuwigheid tussen 1894 en 1905. Hierbij passeren de visies van L. Lindeboom, T. Bos (1846-1916), M. Noordt zij (1840-1915), D.K. Wielenga (1841-1902) en P. Biesterveld (1863-1908) de revue (3.4). Daarna komt de latere receptiegeschiedenis bij A.G. Honig (1864-1940) (3.5), A. Kuyper junior (1872-1941) (3.6) en G.C. Berkouwer (1903-1996) (3.7) ter sprake. Tevens wordt ingegaan op de vraag waarom de receptie van Comrie na Berkouwer gestopt lijkt te zijn (3.8). Een evaluatie op dit hoofdstuk vormt de afronding ervan (3.9).

9. G. Wisse studeerde in Kampen als lid van de Gereformeerde Kerken in Nederland, maar ging later over naar de Christelijke Gereformeerde Kerk(en). Hij nam deze stap in 1920-1921, toen hij de gemeente Driebergen diende. Hij zag Lindeboom als het middel om deze overstap te maken. Dat Lindeboom zelf nooit tot de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) is toegetreden, zag hij als inconsequentie: Wisse, *Memoires*, 36-31. Over Wisses overstap zie: Van Driel, *Een wereld op zichzelf*, 33-78. De motivatie van Wisse dat hij de Gereformeerde Kerken in Nederland verliet vanwege een innerlijke weerstand tegen de leer van de veronderstelde wedergeboorte, wordt in de studie van Van Driel uitvoerig bestreden.

10. Aalders, *125 jaar Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit*, 66-91.

11. Snel, 'Waarom daar? 'refogeschiedenis'', 87. Volgens G. van Klinken, die integraal de landelijke gereformeerde periodieken in het tijdvak 1896-1970 bestudeerde, werd er aan de oude schrijvers van de Nadere Reformatie al in het laatste decennium van de negentiende eeuw nauwelijks meer gerefereerd. Het aantal referenties liep volgens hem na de eeuwwisseling nog verder terug. Zie: Van Klinken, 'Beheerste introspectie 'refogeschiedenis'', 36.

Honig was de eerste theoloog die in 1892 promoveerde op Comrie. Het lag voor de hand om zijn Comrie-receptie te bestuderen. Maar het bleek uit Honigs proefschrift dat ook Kuyper zich daarvoor al met Comrie bezighield. Wie zoekt op Comrie-receptie in *De Heraut* en *De Bazuin* kan zien dat het met name A. Kuyper, A.G. Honig en A. Kuyper junior waren die zich met Comrie bezighielden. De andere auteurs die in dit hoofdstuk behandeld worden, zijn gevonden via doorverwijzingen. Bijna alle scribenten hebben zich gemengd in de controverse over de rechtvaardiging van eeuwigheid.

3.2 Abraham Kuyper (1837-1920)

Abraham Kuyper werd geboren op 29 oktober 1837 in Maassluis en overleed op 8 november 1920 in 's-Gravenhage.¹² Hij was de zoon van dominee J.F. Kuyper en H. Huber, een voormalige onderwijzeres. Het echtpaar kreeg zeven kinderen: twee zoons en vijf dochters. Abraham was het derde kind en de oudste zoon. Hij studeerde in Leiden van 1855 tot 1862 en promoveerde in 1862 in de theologie op een kerkhistorische dissertatie over het kerkbegrip bij J. à Lasco en J. Calvijn.¹³ Kuyper trouwde op 1 juli 1863 met J.H. Schaay (1842-1899) in Rotterdam, waar zijn vader hun huwelijk kerkelijk bevestigde. Vóór de Doleantie diende hij als hervormd predikant de gemeenten Beesd (1863), Utrecht (1867) en Amsterdam (1870-1874). In 1879 werd Kuyper hoogleraar aan de Vrije Universiteit. Daar doceerde hij dogmatiek. Tot 1901 was hij hoogleraar in de faculteit der godgeleerdheid en buitengewoon hoogleraar Nederlandse taal en letterkunde aan de Faculteit der Letteren. Hij was hoofdredacteur van het weekblad *De Heraut* (1871-1920) en het dagblad *De Standaard* (1872-1919). Van het laatstgenoemde blad was hij medeoprichter.¹⁴

Over de heilsorde bij Kuyper is eerder al een analyse verschenen.¹⁵ In deze paragraaf integreer ik mijn eerdere onderzoeksresultaten met betrekking tot Kuypers receptie van Comries rechtvaardigingsleer.¹⁶ Deze resultaten worden uitgebreid met een analyse van Kuypers *Het werk van den Heiligen Geest* (1888).¹⁷ Daar-

12. Koch, *Abraham Kuyper*; Puchinger, 'Abraham Kuyper'.

13. De titel van zijn proefschrift luidt in het Latijn: *Disquisitio historico-theologica, exhibens Joannis Calvini et Joannis à Lasco de ecclesia sententiarum inter se compositionem*.

14. Verder was hij lid van de Tweede Kamer (1874-1877; 1894-1901 en 1908-1912) en van de Eerste Kamer (1913-1920). Ook was hij minister-president en minister van Binnenlandse Zaken (1901-1905). Zie: G. Harinck, 'Abraham Kuyper. De Vrije Universiteit op weg naar de samenleving' in: Flipse, *Verder kijken*, 19-26; Van den Berg, 'Abraham Kuyper'.

15. Velema, *De leer van de Heilige Geest bij Abraham Kuyper*, 144-180.

16. Baarsen, 'Aan Comrie komt de eere toe'.

17. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2.

bij wordt aandacht besteed aan Kuypers geloofsbegrip, aangezien hij in dit werk belangrijke gedachten ontleent aan Comrie. Voor de bibliografie van Kuyper is gebruikgemaakt van de digitale versie, die te raadplegen is via de website van The Neo-Calvinism Research Institute.¹⁸ Het gaat om de meest recente versie: die van Tj. Kuipers (2011).¹⁹

3.2.1 The Catholic Presbyterian (1882)

Op verschillende plaatsen liet Kuyper zich positief uit over Comries rechtvaardigingsleer.²⁰ In het Engelstalige tijdschrift *The Catholic Presbyterian* (1882) schreef hij drie artikelen over Comrie.²¹ Deze artikelen werden vertaald uitgegeven in *De Heraut* (1883) en dienden als basis voor het lemma ‘Comrie’ in de *Dictionary of National Biography* (1887). Dat de werken van Comrie in zijn tijd nog steeds herdrukt en gelezen werden, kwam volgens Kuyper doordat Comrie zich richtte op de rechtvaardiging door het geloof. Kuyper behandelde ook Comries opponenten. A. van der Os deed volgens Kuyper een aanval op de juridische kant van de rechtvaardiging en verklaarde die rechtvaardiging als een resultaat van ons geloof. Zoals we gezien hebben, nam J. van den Honert Van der Os in bescherming. Kuyper heeft Comries theologie van de rechtvaardiging vrij weergegeven, waarbij hij putte uit diens *Brief*, *Missive* en *Verklaaringe*. Hij vatte zijn rechtvaardigingsleer in drie stappen samen:

1. een eeuwig besluit om de uitverkorenen in Christus te rechtvaardigen (*justificationis destinatio*);
2. een objectieve realisatie van dit plan in de opstanding van onze Borg en ons Hoofd (*justificatio activa*);
3. een subjectieve realisatie van dit plan in het stillen van het geweten van de zondaar (*justificatio passiva*).

Het leerpunt voor Kuypers tijd was volgens hem om in de strijd met het rationalisme het geloof te verdedigen in direct verband met de *articulus stantis et cadentis ecclesiae*, namelijk de rechtvaardiging. In het veld van de wetenschap noemde hij als eigentijdse representanten van het rationalisme de Duits-lutherse theologen R. Rothe (1799-1867) en J. Wellhausen (1844-1918). Kuyper waarschuwde de kerk dat het niet genoeg was als ‘the Welhausens and Rotheres’ overwonnen werden in de wetenschap. Het kwaad van het rationalisme doortrok immers ook de kerk. Buiten het dogma van de rechtvaardiging zijn we als arenden in ijzeren kooien en vissen

18. Zie: <https://sources.neocalvinism.org/kuyper/>. Geraadpleegd op 21 augustus 2020.

19. Kuipers, *Abraham Kuyper. An Annotated Bibliography 1875-2010*.

20. Vgl. voor Kuypers rechtvaardigingsleer: Park, *Driven by God*, 197-205.

21. Baarssen, ‘Aan Comrie komt de eere toe’, 15-20; Kuyper, ‘Alexander Comrie. Lessons from his career’.

aan land, zo merkte hij op: ‘Removed from our central doctrine of justification, we are out of our element – eagles in an iron cage, fishes ashore’.

Kuypers reconstructie van Comries rechtvaardigingsleer in drie stappen is een sterke vereenvoudiging (vergelijk hoofdstuk 2). Terecht stelde hij dat Comrie sprak van een eeuwig besluit van de rechtvaardiging. Dat betekende echter nog niet de realisatie van dit eeuwig besluit. Anders dan Kuyper sprak Comrie niet in termen van ‘objectief’ en ‘subjectief’. Comrie sprak ook in andere termen over de rechtvaardiging in de opstanding. Hij noemde dat geen *justificatio activa*, maar een *justificatio virtualiter*, dat wil zeggen een rechtvaardiging in beginsel (vergelijk 2.6.4). In beginsel waren de uitverkorenen in Christus’ opstanding wel gerechtvaardigd, maar nog niet actueel. Comrie bewaarde de term *justificatio activa* voor de actuele toerekening van Christus’ gerechtigheid voorafgaande aan het geloof (vergelijk 2.4.2). De differentiatie tussen *justificatio activa* en *passiva* was bij Comrie het onderscheid tussen de voorafgaande toerekening en het direct daaropvolgende aannemen daarvan door het geloof. Kuyper nam deze *justificatio activa* zoals die door Comrie werd begrepen niet over. Dat betekent dat hij een schakel uit het concept van Comrie weglief. Kuyper verklaarde dan ook dat zijn samenvatting van Comries gedachten niet betekende dat hij hier helemaal en zonder reserve mee instemde. Kuypers rechtvaardigingsleer leek meer op de ‘exquisite distinction’ van Hoornbeeck (*Summa Controversarium*), die hij instemmend citeerde.²²

3.2.2 Het werk van den Heiligen Geest (1888)

Kuypers *Het werk van den Heiligen Geest* (1888)²³ laat zien dat hij de rechtvaardiging in de eeuwigheid situeerde. Deze rechtvaardiging is er onafhankelijk van de mens, zijn bekering, geboorte of ‘zijn bewustzijn’. Volgens Kuyper openbaart de Heilige Schrift de rechtvaardiging als ‘een eeuwige daad’ van God. De rechtvaardiging vindt niet plaats als we daar kennis van krijgen, maar ze had ‘reeds van eeuwigheid’ plaats ‘in de heilige vierschaar onzes Gods’. In de eeuwigheid heeft God Zijn kinderen al vrijgesproken. Kuyper zei niet zoals Comrie dat het hier alleen gaat om Gods besluit. Ook zei hij niet dat het hier alleen om een inblijvende daad in God ging. Bij Kuyper is de rechtvaardiging gerealiseerd in de eeuwigheid. Daarna

22. Kuyper, ‘Alexander Comrie. Lessons from his career’, 279: ‘Active justification is the act of the justifying God; passive justification is its termination and application to individual believers. Justification was destined from all eternity in the Divine decree; it was promised soon after the Fall; it was realised in the death and resurrection of Christ (Rom. viii. 34) (merited by Christ through His death; declared and ratified by God in His resurrection); it is applied and manifested in the heart of the believer; and it shall hereafter be gloriously consummated in the day of final and universal judgment.’

23. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2, 222-223.

sprak hij over een afkondiging hiervan in het bewustzijn. Er is in het leven een moment waarop deze rechtvaardiging ‘voor het eerst in onze eigen consciëntie wordt afgekondigd’, maar deze afkondiging is niet de rechtvaardiging zelf. Om voor het bewustzijn te leven moet de rechtvaardiging volgens Kuyper al bestaan. Volgens hem spreekt God de goddeloze rechtvaardig ‘*eer* hij geloofde, *opdat* hij geloofde’.²⁴

Kuyper leerde met een beroep op Romeinen 8 dat ‘reeds dan, als de zondaar nog dood in zonde en misdaden neerligt, en eer God de Heere het werk der wedergeboorte nog in hem begonnen heeft’, hij ‘verkoren en verordineerd, gerechtvaardigd en geheiligd, aangenomen tot kind Gods en verheerlijkt’ is. God deed dit ‘*eer wij er nog waren*’. Kuyper maakte verschil tussen Gods bewustzijn en het ‘geloofsbe-wustzijn’ van de zondaar. Als God de dode zondaar geestelijk levend maakt en wederbaart, is hij ‘voor Gods eigen bewustzijn reeds een beminde, een verkorene, een gerechtvaardigde, een aangenomene tot kind’. Dat betekent dat het geestelijk dood zijn slechts vanuit het perspectief van een zondaar geldt, maar niet in Gods waarneming. God weet dat de zondaar gerechtvaardigd is. Dat betekent dat de zondaar niet kan werken met of rusten op deze wetenschap. Wat God weet, is de zondaar immers onbekend. Dat God de goddeloze rechtvaardigt, geldt volgens Kuyper alleen ‘*van uit ons zondebewustzijn*’. De onwedergeborene voelt zich nog geen kind van God, weet zich niet gerechtvaardigd en uitverkoren. Maar al zou de zondaar het zelf ‘tegenspreken’, dan nog heeft God hem ‘in zijn vierschaar reeds vrijgesproken en voor rechtvaardig verklaard’. Dit is gebeurd lang voordat ‘de aflezing’ van dat besluit plaatsheeft in het geweten. Vóór het geloof is iemand al gerechtvaardigd om later ‘*door het geloof* gerechtvaardigd te worden ook voor zijn eigen *bewustzijn*’.²⁵ Hier is dus in de actualiteit geen sprake meer van een echte rechtvaardiging. De verkorene wordt zich de rechtvaardiging bewust, maar de rechtvaardiging is er feitelijk al eerder, zelfs vóór de geboorte. Er is geen sprake van een actuele rechtvaardiging dan alleen in het bewustzijn van de zondaar.²⁶

De bewuste rechtvaardiging vindt volgens Kuyper plaats wanneer het geloof in ons actief wordt.²⁷ De bewuste rechtvaardiging wordt verkregen door het geloof in

24. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2, 231.

25. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2, 142-143.

26. Er zijn parallellen met soteriologische opvattingen van het Engelse antinomianisme in de zeventiende eeuw. De rechtvaardiging in de eeuwigheid werd weleens zo benadrukt dat er in de tijd alleen nog sprake was van bewustwording van een al gerealiseerde rechtvaardiging. Zie: Van den Brink, ‘Comrie en het antinomianisme’, 127-130. Illustratief is T. Crisp (1600-1643), die ontkennde dat de zonde pas vergeven wordt bij de bekering en dat mensen tot die tijd in een staat van toorn zullen zijn. De uitverkorenen worden geboren als kind en erfgenaam van God. Daarom is de rechtvaardiging geen staatsverandering, maar een bekendmaking aan de gelovigen dat ze gerechtvaardigd zijn.

27. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2, 233.

Christus. Kuyper stelde dat hij met Calvijn vasthield dat het zaligmakend geloof in de Heilige Schrift altijd de Middelaar tot voorwerp heeft.²⁸ Het geloof is volgens Kuyper een innerlijk door de Heilige Geest overreed, overtuigd of verzekerd worden. In vraag en antwoord 21 van zondag 7 gaat het volgens hem zowel bij de kennis als bij het vertrouwen om dit overreed worden. Dat begint met een door de Heilige Geest overreed worden van de waarheid en de echtheid van de Heilige Schrift als het getuigschrift over Christus. Bij deze stap wordt de zondaar op het getuigenis van Christus gericht. Hierna overtuigt de Heilige Geest de zondaar ervan ‘dat hij de zondaar is die Jezus redt, die gelooft in Christus als zijn Borg’. Het gevolg van deze overtuiging is het vast en zeker vertrouwen dat het heil van de Middelaar het persoonlijke eigendom is.²⁹ De geloofswerkingen zijn: de Schrift voor waar aannemen, de toevlucht tot Immanuël nemen en in liefde tot Immanuël van ons eigen heil verzekerd zijn. Door het werk van de Heilige Geest nemen we Immanuël met al Zijn schatten aan.³⁰ We concluderen dat het geloof bij Kuyper zich niet richt op de eeuwige rechtvaardiging. We kunnen de afkondiging van de rechtvaardiging in het bewustzijn dus niet letterlijk opvatten als een stem van God in de zondaar dat hij al in de eeuwigheid gerechtvaardigd is. De zondaar is pas van het heil verzekerd nadat hij de Schrift over Jezus heeft geloofd en door het geloof de toevlucht tot Hem heeft genomen. We kunnen evenmin concluderen dat het geloof bij Kuyper slechts een functie had om de rechtvaardiging te kennen. Het geloof is volgens hem actief in het toevlucht nemen tot de Heere Jezus. Het voorwerp van het geloof is niet de rechtvaardiging in de eeuwigheid, maar Jezus in de Schrift.

3.2.3 *Kuypers geloofsbegrip*

Net als Comrie maakte Kuyper onderscheid tussen de geloofsactiviteit en het ingeplante geloofsvermogen. De geestelijke levendmaking waarbij het geloofsvermogen wordt ingestort, is volgens Kuyper een daad van God zonder ons in ons, die niet gebonden is aan het Woord.³¹ De wedergeboorte gaat dan ook aan de roeping vooraf.³² Het zaligmakend geloof is volgens Kuyper de hebbelijkheid waardoor de mens verzekerd kan worden dat Christus naar de Schriften de enige Zaligmaker, zijn Zaligmaker is. Net als Comrie ging ook Kuyper ervan uit dat het geloof niet altijd actief is.³³

Kuyper leunde voor zijn geloofsbegrip sterk op Comrie (vergelijk 2.4.4). Kuyper

28. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2, 257.

29. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2, 261-262.

30. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2, 288.

31. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2, 161.

32. Smilde, *Een eeuw van strijd over verbond en doop*, 105.

33. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2, 265.

citeerde instemmend een groot stuk uit Comries *Verklaaringe* waarin deze het geloof leerde als ‘ingeschapene en inklevende hebbelijkheid’. Volgens hem is Comries geloofsbegrip wezenlijk anders dan dat van À Brakel, bij wie het geloof een uitgaande daad van het hart is. Volgens À Brakel is de zetel waar het geloof heerst niet onze kennis, maar onze wil.³⁴ Het is de vraag of dit het wezenlijke verschil is tussen À Brakel en Comrie. De laatste leerde immers ook dat het geloof actief is in uitgaande daden. Kuyper besloot zijn verhandeling over het geloof met ‘een heerlijke uiteenzetting’ uit Comries catechismusverklaring, waarin Comrie de zaligmakende geloofskennis behandelde.³⁵ Volgens Kuyper is Comries geloofsbegrip juist: ‘zekerstelling voor ons bewustzijn’. Het zaligmakend geloof bestaat in geloven dat Christus is zoals Hij Zich in de Heilige Schrift openbaart en aanbiedt.³⁶

Kuyper ging net als Comrie ook in op de vraag naar het geloof bij (jonggestorven) kinderen (vergelijk 2.6.3). Kuyper maakte een analogie tussen kinderen in de natuur en kinderen in het Koninkrijk van God. In ‘een pasgeboren wicht’ zijn volgens hem de vermogens aanwezig om te spreken, te cijferen en logisch te denken. Als het kind zestien jaar is en kan spreken, cijferen en helder denken, is er geen nieuw vermogen ingedragen, maar wat er in de kiem inzat, is eruitgekomen, aldus Kuyper. Zo is het ook met een pasgeborene in het Koninkrijk. Het kind kan alles in zich hebben wat later het geloven mogelijk maakt, zonder dat het al gelooft. Het geloofsvermogen moet hiervoor geprikkeld en ontwikkeld worden om tot de geloofsdaad te komen. Dat gebeurt door Geest en Woord. Kuyper zei niet te weten hoe dit gaat bij jonggestorven kinderen die niets van de Schrift afweten. Het zou volgens hem kunnen dat de Geest hier een eigen manier heeft om het nog niet denkende kind met Christus te verenigen.³⁷ Voor Kuyper was dit denken over het geloof bij jonge kinderen niet alleen theoretisch. Toen hij deelneming betuigde aan een vriend die een pasgeboren kind verloor, dacht hij ook aan wat hij zelf had meegemaakt. Het verdriet dat ‘het zo vroeg sluiten van deze teedere oogjes in het gewonde hart teweeg bracht’, schreef hij, was slechts te begrijpen ‘voor wie zelf het wiegje eens ongebruikt weer naar zolder droeg’.³⁸

Volgens Kuyper zijn er in de kerk vier soorten mensen:

1. uitverkorenen die in de baarmoeder zijn wedergeboren, maar bij wie de bekeering zich pas op latere leeftijd openbaart;
2. uitverkorenen die vroeg wedergeboren worden, en bij wie de bekeering vroeg openbaar komt;

34. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2, 252-256.

35. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2, 290-297.

36. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2, 247.

37. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2, 269.

38. Koch, *Abraham Kuyper*, 240.

3. uitverkorenen die op latere leeftijd worden wedergeboren en bekeerd;
4. niet-uitverkorenen.³⁹

Volgens Kuypers kan er ruime tijd zitten tussen de wedergeboorte en de bekering. Dat blijkt ook uit Kuypers theologie over 'de tijd' waarop de vereniging met Christus plaatsheeft. Hij onderscheidde 'vijf stadiën' waarlangs zich de gemeenschap met Christus ontwikkelt:

1. Het begint in Gods besluit. Toen de Vader ons aan de Zoon gaf, waren we 'eigenlijk' al van Hem en was daar al een betrekking tussen de Heere Jezus en ons;
2. Bij de incarnatie nam de Middelaar ons vlees aan en representeerde zo al de Zijnen. Toen Jezus stierf, stierven wij met en in Hem. En toen Hij opstond, stonden wij in en met Hem op. Kuypers zei zelfs dat we met Hem ten hemel zijn gevaren en 'reeds voor achttien eeuwen' zitten aan Gods rechterhand.

3. In de wedergeboorte verenigt Christus Zich met ons.

4. De 'bewuste geloofsuiting'. Het 'geloofsvermogen' dat bij de levendmaking is ingeplant, kan lange tijd 'werkeloos' zijn, maar dan activeert de Heilige Geest het, zodat het tot geloof en bekering komt. Dan wordt de vereniging met de Heere Jezus ook 'subjectief'. Het besef van deze vereniging kon sterker worden. Bij de eerste geloofskreet was er de vereniging, maar later kan het zover komen dat men zeggen kan: 'Nu weet ik eerst, hoe rijk God de Heere mij in mijn Jezus gemaakt heeft.'

5. Het laatste is de dood. Dan komt de vereniging met Christus tot volle ont-plooiing.⁴⁰

Kuypers stemde met Comrie overeen door de verschillende soorten vereniging met Christus vooraf te laten gaan aan het actieve geloof waarmee de zondaar zich met Christus verenigt (vergelijk 2.2.4, 2.3.4 en 2.4.3). Comrie sprak hier echter niet in termen van verschillende tijdsstadia, zoals Kuypers. Ook was bij Comrie de niet werkzame wedergeboorte een uitzondering, die alleen gold voor jonge kinderen. Bij volwassenen sprak hij niet van een werkeloos geloofsvermogen.

Kuypers trok de analogie van de natuurlijke geboorte door en zei dat een kind ook niet weet van zijn geboorte. Het duurt volgens hem bij kinderen wel twee of drie jaar voordat er bewustzijn komt, terwijl het wel twaalf jaar duurt voordat het bewustzijn verruimd wordt. Hij ging nog verder en zei dat het soms wel meer dan dertig jaar duurt voor het bewustzijn vol, diep en rijk wordt. Hier trok hij een parallel met de wedergeboorte. Zo ging het volgens hem namelijk meestal ook met de wedergeboorte: we weten het meestal niet als we wedergeboren worden. Dat komt pas bij de bekering. En die bekering kan soms lang uitblijven: er kan wel tien of

39. Kuypers, *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2, 136. Vgl. voor een analyse van Kuypers leer van de wedergeboorte: Smilde, *Een eeuw van strijd over verbond en doop*, 98-108.

40. Kuypers, *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2, 179-181.

twintig jaar zitten tussen de geboorte en de bekering. Bij de meeste uitverkorenen heeft de wedergeboorte al plaats vóór de heilige doop.⁴¹ Hieruit blijkt dat Kuyper niet slechts een categorie mensen kende die wedergeboren zijn, zonder geloof en bekering, maar dat hij ervan uitging dat dit de grootste categorie betreft. Hij verdeelde ook het geestelijk genadeleven in verschillende ‘stadiën’ met verschillende ‘mijlpalen’.⁴²

1. De inplanting van het nieuwe ‘levensbeginsel’ of ‘geloofsvermogen’ (de wedergeboorte in engere zin). Dit kan al jong plaatsvinden, zoals hierboven blijkt.

2. Het bewaren van dit ‘levensbeginsel’, ook al leeft de zondaar voor zijn eigen ‘bewustzijn’ nog in de zonde: ‘Het nieuwe leven is er wel, maar het sluimert nog.’ Er is nog geen sprake van bewust geloof en bewuste bekering.

3. De roeping (uitwendig en inwendig) door Woord en Geest. De Geest activeert het geloofsvermogen door het Woord. Hierdoor hoort de zondaar en staat de slappende op. Dat is de effectieve roeping.

4. Wanneer het geloof werkt, komt het tot overtuiging van zonde, maar ook tot de rechtvaardiging uit het geloof.

5. Daarna sprak Kuyper van bekering wanneer er ‘steeds helderder bewustzijn’ komt van het eigen geloof of de geloofsdaad. Dit besef effectueert de bekering in de afsterving van de oude mens en de opstanding van de nieuwe mens.

6. Hieruit ontstaat de heiliging. Dat is een leven dat gevoed wordt door het geloof in Christus. Bij jonge kinderen die na hun bekering op een leeftijd van twaalf of dertien jaar sterven, merkt men volgens Kuyper deze heiliging nog niet op.

7. Bij de dood wordt de heiliging voleindigd en de verlossing volkomen. Dat wil zeggen een totale afsterving van de zonde.

8. Ten slotte volgt de verheerlijking in de jongste dag, waarbij de ziel en het verheerlijkte lichaam verenigd worden in de hemel.

De beschrijving van het geloof en de wedergeboorte bij Kuyper in verschillende stadia komt niet overeen met Comries concept. Kuypers concept stemt meer overeen met dat van Voetius, volgens wie het mogelijk is om wedergeboren te zijn zonder te geloven.⁴³ De wedergeboorte kan bij kinderen plaatsvinden bij hun geboorte, terwijl het zaad van de wedergeboorte pas ontkiemt wanneer ze opgroeien. De wedergeboorte kan lange tijd verborgen blijven, want ze openbaart zich pas als men tot geloof en bekering komt.

41. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2, 119.

42. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2, 128-133.

43. De Koeijer, ‘Heilsorde’, 597-598.

3.2.4 Kuypers dogmatiekcollege over Comrie

Van Kuypers dogmatiekcolleges is ook een dictaat uitgegeven, geschreven door een van de studenten. Het gaat om de collegeaantekeningen uit de jaren 1881 tot 1900.⁴⁴ De tweede druk verscheen in vijf delen (1910-1913) en werd van een voorwoord voorzien door A. Kuyper. Hoewel hij enkele kanttekeningen maakte bij de uitgave van dit werk, had hij er geen bezwaar tegen. Kuyper behandelde de rechtvaardigingsleer in het college dogmatiek aan de Vrije Universiteit in 1889. Hij onderscheidde nu negen trappen in ‘de justificatie’:

1. als eeuwig in het goddelijk besluit der voorverordining;
2. als van eeuwigheid in de *constitutio Mediatoris*;
3. als objectief aangeboden in het offer van Christus zowel actief als passief;
4. als in de opstanding van Christus objectief gerealiseerd;
5. als subjectief, potentieel, de uitverkorene toegeëigend door inplanting van het geloofsvermogen;
6. als subjectief aan zijn bewustzijn aangeboden door de prediking van het evangelie;
7. als subjectief, actualiter, principieel door de uitverkorene aangenomen bij het doorbreken van het geloof in de bekering;
8. als steeds helderder en krachtig voor zijn besef naarmate de werking van het geloof in de voortgaande bekering meer kracht krijgt;
9. als in het laatste oordeel voor engelen en duivelen geproclameerd.⁴⁵

In het dictaat zien we Kuyper van de eeuwigheid (trap 1 en 2) naar het objectieve werk van Christus gaan (trap 3 en 4). Daarna volgen de subjectieve trappen (5, 6 en 7), waarbij het geloofsvermogen wordt ingeplant en actief wordt. In trap 6 gaat het om een rechtvaardiging die aan het bewustzijn wordt aangeboden en in trap 8 om een steeds helderder besef van de rechtvaardiging. Hoewel Kuyper in het dictaat meer trappen van de rechtvaardiging noemde, herkennen we de structuur zoals die door hem werd gepresenteerd in *The Catholic Presbyterian* (1882), waar hij Comries rechtvaardigingsleer samenvatte met de volgende drie aspecten: het eeuwigheidsaspect, de objectieve en de subjectieve kant van de rechtvaardiging.

Volgens het dictaat ging Kuyper in op de vraag of de rechtvaardiging vóór (*ante fidem*) of na het geloof (*post fidem*) plaatsvindt.⁴⁶ Hij koos positie voor Comrie. Kuyper was van mening dat de rechterlijke daad of objectieve justificatie van God uitgaat *ante fidem*. Deze onderscheidde hij van de subjectieve aanvaarding in het be-

44. Koch, *Abraham Kuyper*, 394-395.

45. N.N., *Dictaten Dogmatiek van dr. A. Kuyper, Locus De Salute, Ecclesia, Sacramentis*, paragraaf De justificatione, 45.

46. Baarssen, ‘Aan Comrie komt de eere toe’, 20-21.

wustzijn. Het besef gerechtvaardigd te zijn, komt als de *justificatio* door het geloof wordt aangenomen. De bewegende oorzaak (*causa movens*) van de rechtvaardiging is in God en is eeuwig. De verdienende oorzaak (*causa meritoria*) is Christus, die de *justificatio* verwierf. In de mens is geen *causa movens*. De geloofsdaad voegt niets toe aan de justificatie. De mens eigent zich daardoor alleen de justificatie toe.

3.2.5 E Voto Dordraceno (1892-1895)

Kuyper behandelde Comries rechtvaardigingsleer opnieuw in zijn catechismusverklaring *E Voto Dordraceno* (1892-1895).⁴⁷ Hij stelde dat de uitverkorenen van eeuwigheid ‘als gerechtvaardigden’ voor God staan.⁴⁸ Dat betekent dus vóór het geloof:

‘Gij staat niet pas als *rechtvaardige* bij God te boek van het oogenblik af dat deze mededeeling u bereikt heeft en door u ontvangen is, maar uwe positie als een *rechtvaardige* rekt van het oogenblik af dat God zijn besluit nam.’⁴⁹

Het besluit dat God nam, wordt volgens Kuyper meegedeeld in het evangelie en door het geloof gezien en aangenomen:

Voor God bestaat dus uw rechtvaardigmaking van eeuwig. Voor u begint ze pas te gelden van het oogenblik af dat ge ze in het geloof aanneemt. Maar als ge ze aanneemt, neemt ge ze aan, als reeds van eeuwig geldende.⁵⁰

Kuyper onderscheidde in zijn catechismusverklaring ‘vijf stadiën’⁵¹ in de rechtvaardiging:

1. De rechtvaardiging in ‘Gods vrijmachtig raadsbesluit’.
2. De gerealiseerde rechtvaardiging ‘in objectieven zin’ door de opstanding van Christus.
3. De rechtvaardiging in ons als God ‘het geloofsvermogen’ inplant.
4. De rechtvaardiging gaat ‘voor uw bewustzijn’ bestaan wanneer u gelooft.
5. De rechtvaardiging in ‘de dag des oordeels’.

Kuyper zag het besluit van de rechtvaardiging als de rechtvaardiging.⁵² Volgens

47. Kuyper, *E Voto Dordraceno* deel 1, 469-493; deel 2, 292-354.

48. Kuyper, *E Voto Dordraceno* deel 2, 334.

49. Kuyper, *E Voto Dordraceno* deel 2, 338.

50. Kuyper, *E Voto Dordraceno* deel 2, 339.

51. Kuyper, *E Voto Dordraceno* deel 2, 340-346.

52. Baarsen, ‘Aan Comrie komt de eere toe’, 21-24. J.M. Beach gaf een analyse van Kuypers denken over de rechtvaardigmaking van eeuwigheid: Beach, ‘Abraham Kuyper, Herman Bavinck, and ‘The conclusions of Utrecht 1905’, 21-22. Hierna: Beach, ‘Kuyper, Bavinck, and Utrecht 1905’.

hem zijn de uitverkorenen van eeuwigheid gerechtvaardigd. Kuypers visie was dat een kind van God niet pas rechtvaardig voor God is als hij gelooft, maar hij was dat al vóór zijn geboorte bij God. God rekende hem al voor rechtvaardig toen er nog niets in de mens veranderd was. De rechtvaardigverklaring is eeuwig. Dit weet een zondaar pas als God hem het evangelie laat verkondigen en hem het geloof geeft. Met name ‘Comrie komt de eere toe’ volgens Kuyper, omdat hij ‘dit kostelijke stuk onzer rechtvaardigmaking’ zo helder en klaar heeft uiteengezet.⁵³ In het geloof onderscheidde Comrie het geloofsvermogen, dat ingeplant wordt bij het eerste begin van de wedergeboorte, en het actieve geloof.

Een verschil met de theologie van Comrie is dat Kuyper de rechtvaardiging opdeelde in verschillende stadia of tijdsfases. Kuyper onderscheidde bijvoorbeeld tussen het stadium van het geloofsvermogen en het latere stadium van het actief geloven. Bij Comrie veronderstelden de delen van de rechtvaardiging geen temporele orde. Kuyper heeft in zijn concept nadrukkelijk een fase ingebouwd van een inactief geloof dat er jarenlang kan zijn vóór het actief wordt. Comrie hield juist *actus* en *habitus* bijeen, waarbij de *habitus* voorwaarde is voor de geloofsactie. Zonder een geschonken *habitus* zijn er eenvoudig geen geloofsdaden mogelijk. De enige uitzondering van een geloof dat niet actief is, was bij hem de *habitus* bij jonggestorven kinderen, waarbij de *actus* mist. De zogeheten sluimerende wedergeboorte waarbij in een latere leeftijdsfase pas de bekering volgt, kwam zo bij Comrie niet voor. Nog een ander verschil met Kuyper is dat Comrie met meer onderscheid sprak over de heilszekerheid. Zo maakte hij een expliciet onderscheid tussen directe en reflexieve geloofsdaden. Kuyper gebruikte deze terminologie niet.

3.2.6 Evaluatie

Kuyper heeft massief gesproken over de rechtvaardiging van eeuwigheid. Dat betekent dat vanuit God bezien de uitverkorenen gerechtvaardigd worden geboren; ze weten het alleen nog niet. Vandaar ook dat hij sprak van de rechtvaardiging die meegedeeld wordt in de Schrift en in het geloof wordt ontvangen. Het gaat volgens hem bij de bewustwording van de rechtvaardiging dus niet om een rechtstreekse bekendmaking zonder de Schrift en zonder het geloof. Het geloof is overtuigd van Christus in de Schrift en neemt de toevlucht tot Christus.

Hoewel Kuyper gedeeltelijk aansloot bij Comries theologie van de rechtvaardiging, is zijn eigen concept toch anders. Comrie maakte een duidelijk verschil tussen de rechtvaardiging als een inblijvende daad in God en een actuele daad van God.

Beach is niet ingegaan op het belang van Comrie voor Kuyper en liet de artikelen van Kuyper in *The Catholic Presbyterian* buiten beschouwing.

53. Kuyper, *E Voto Dordraceno* deel 1, 479.

Dat betekent bij Comrie dat er in de tijd een toerekening plaatsvindt van Christus' gerechtigheid die een statusverandering van de zondaar met zich meebrengt. Bij Kuyper is dat niet het geval; het enige wat er in de tijd verandert, is volgens hem de bewustheid van de rechtvaardiging.

G.H. Kersten heeft later gezegd dat er bij Kuyper feitelijk geen sprake is van een echte staatsverwisseling (vergelijk 6.2). Voor wat de actuele rechtvaardiging in de tijd betreft moeten we hem daarin gelijk geven. Het enige wat verandert in de zondaar is dat hij zich realiseert dat hij van eeuwigheid gerechtvaardigd is. Het geloof krijgt bij Kuyper vooral een functie van bewustwording van de eeuwige rechtvaardiging, ondanks dat bij Kuyper het geloof zich niet slechts richt op de rechtvaardiging van eeuwigheid, maar op het voorwerp van het geloof, Christus in de Schrift. Wat er door dit geloof gerealiseerd wordt, is dat de vrijspraak die er was bij God, nu in het geweten wordt afgelezen, uitgeroepen of afgekondigd (zoals Kuyper dat noemde).

Uit Kuypers *Het werk van den Heiligen Geest* blijkt dat hij voor zijn geloofsbe-grip sterk op Comrie leunde. Net als Comrie leerde Kuyper het geloof niet alleen als daad, maar ook als een vermogen of hebbelijkheid. Net als Comrie maakte hij voor jonggestorven kinderen een uitzondering voor wat betreft de geloofsactiviteit. Zij hebben het geloofsvermogen, zonder de geloofsdaden, maar zijn niettemin rechtvaardig gesproken door God, ook al hebben ze daarvan zelf geen kennis. Er zijn ook verschillen: bij Comrie was het uitzondering en bij Kuyper regel dat uitverkorenen in hun prille jeugd wedergeboren worden en het geloofsvermogen langdurig werkeloos in het hart rust. Dat betekent dat geloof en bekering uitblijven tot de tijd van volwassenheid.

3.3 Herman Bavinck (1854-1921)

Herman Bavinck werd geboren op 14 december 1854 in de pastorie van Hoogeven, waar zijn vader J. Bavinck destijds predikant was in de Christelijke Gereformeerde Kerk. Bavinck studeerde theologie in Kampen en Leiden. In 1880 promoveerde hij cum laude bij J.H. Scholten op de ethiek van U. Zwingli. Hij heeft dogmatiek gedoceerd in Kampen aan de Theologische School vanaf 1883. Vanaf 1902 tot 1921 was hij hoogleraar aan de Vrije Universiteit van Amsterdam in dogmatiek en aanverwante vakken.⁵⁴ Hij overleed op 29 juli 1921.

Bavinck werd in eigen kring zowel vereerd als gewantrouwd. Buiten de eigen

54. In 1911 werd hij tot lid van de Eerste Kamer gekozen, welke functie hij tot zijn overlijden vervulde. Zie: Exalto, 'Herman Bavinck. De ziel overwint', 43-50; Bremmer, 'Herman Bavinck'.

kring overheerste respect voor hem.⁵⁵ Hij werd getypeerd als identificatiefiguur in Nederland en daarbuiten.⁵⁶ Tegenwoordig heeft hij groot gezag in de gereformeerde gezindte. De eerste druk van zijn *Gereformeerde Dogmatiek* verscheen tussen 1895 en 1901. Tussen 1906 en 1911 verscheen een herziene tweede druk. In 1918 verscheen een ongewijzigde druk van de vier delen. Het aantal drukken zegt iets over de populariteit van dit werk in de twintigste eeuw. In 2019 werd zijn *Gereformeerde Ethiek* voor het eerst bezorgd door D. van Keulen. Het betreft een onuitgegeven collegedictaat ethiek van Bavinck.⁵⁷ De populariteit van Bavinck kan ook afgeleid worden uit het oprichten van twee internationale studiecentra in de eenentwintigste eeuw met zijn naam.⁵⁸ De belangstelling voor hem in het Engelse taalgebied bleek uit de vertaling van de *Gereformeerde Dogmatiek* in het Engels (*Reformed Dogmatics*, 2003-2008), alsook van zijn *Magnalia Dei (Our Reasonable Faith)*, 1956 en reprint 1977).⁵⁹

3.3.1 Een pastorale conferentie (1894)

Meerdere keren publiceerde Bavinck over de rechtvaardigingsleer.⁶⁰ Op 13 september 1894 gaf hij een lezing over de eeuwige rechtvaardiging in de Oosterkerk in Zwolle.⁶¹ Op deze pastorale conferentie was er volgens de verslaggever ‘eene geanimeerde en hoogst leerrijke discussie’ over dit thema. In zijn referaat zei Bavinck dat de rechtvaardiging het artikel was ‘waarbij de kerk staat of valt’. Volgens hem werd de leer van de eeuwige rechtvaardigmaking ontwikkeld door de ‘Anti-neonomanen’, ‘rechtzinnige Godgeleerden in Engeland’ en Nederland. Zij stelden zich op tegenover remonstranten en neonomianen. In Engeland werden ze ten onrechte antinomianen genoemd.

55. Meijering, *Van Irenaeus tot Barth*, 260-276.

56. Van der Kooi, ‘The Abiding Significance of Herman Bavinck’s Theology’.

57. Bavinck, *Gereformeerde Ethiek*. Comrie wordt geciteerd op de bladzijden 179, 180, 251 en 780 maar niet met betrekking tot ons onderwerp, zodat de *Ethiek* hier verder buiten beschouwing blijft.

58. Te denken valt aan de oprichting van het Bavinck Institute in december 2009 aan het Calvin Theological Seminary in Grand Rapids. Zie <https://bavinckinstitute.org/>. Geraadpleegd op 6 juli 2018. Het instituut geeft sinds 2010 *The Bavinck Review* uit, dat op de genoemde website gratis is te lezen. In november 2015 werd aan de Vrije Universiteit het Herman Bavinck Center for Reformed and Evangelical Theology (HBCRET) opgericht. Het centrum wil de gereformeerde theologie bestuderen en bevorderen die de stichters van de Vrije Universiteit heeft geïnspireerd en nog steeds miljoenen mensen over de wereld inspireert. Zie <https://www.godgeleerdheid.vu.nl/nl/onderzoek/instituten-en-centra/herman-bavinck-center-for-reformed-and-evangelical-theology/index.aspx#accept>. Geraadpleegd op 6 juli 2018.

59. Beach, ‘Kuyper, Bavinck, and Utrecht 1905’, 12.

60. Vgl. voor Bavincks rechtvaardigingsleer: Park, *Driven by God*, 116-131.

61. Bavinck, ‘De leer der eeuwige rechtvaardigmaking’. *De Bazuin* was het officiële orgaan van de Theologische School te Kampen. Het droeg de ondertitel: *Weekblad ter bevordering van de belangen van de Gereformeerde Kerken in Nederland*.

De eeuwige rechtvaardiging noemde Bavinck ‘eene inblijvende daad’ in God. Volgens hem houdt de eeuwige rechtvaardiging in dat God de Zijnen van eeuwigheid liefheeft en in Christus aanschouwt. In de vrederaad heeft Hij alle zonden van de uitverkorenen op de Borg Christus gelegd. Omgekeerd heeft Hij Christus’ gerechtigheid aan de uitverkorenen ‘toegekend’:

De zonden zijn dus van eeuwigheid weggenomen en vergeven. De uitverkorenen staan van eeuwigheid in Christus volkomen rechtvaardig voor God. Maar deze eeuwige daad Gods wordt ook tot eene overgaande in de tijd: ze wordt door God bekendgemaakt in het Evangelie, reeds in de moederbelofte, en voorts in de opstanding van Christus, in de prediking, en wordt aan iederen uitverkorene in het bijzonder medegeedeeld in de roeping.

Uit dit citaat blijkt dat in de visie die Bavinck beschreef, de rechtvaardiging in de eeuwigheid plaatsheeft. Wat volgt is een bekendmaking hiervan. Dat betekent dat de rechtvaardiging niet in de tijd plaatsvindt, maar alleen wordt bekendgemaakt. Volgens Bavinck ontvangt het geloof ‘deze verklaring Gods’. Het geloof maakt deze verklaring ‘tot inhoud van het bewustzijn van de uitverkorene’. Zo is er sprake van een rechtvaardiging in het bewustzijn. Het geloof is ‘eene gave des H. Geestes’. Dat betekent dat de Geest ‘reeds vooraf’ aan de uitverkorene is geschonken om hem tot het geloof te brengen. Hier gaat echter nog een stap aan vooraf: ‘de toerekening van Christus’. Deze gaat vooraf aan het ontvangen van de Heilige Geest. Dit roept de vraag op wanneer deze toerekening dan plaatsvindt. Het blijkt dat deze plaatsheeft in de eeuwigheid in ‘de vrederaad’. Christus is van eeuwigheid Borg van al de Zijnen en hun zonden worden ‘onmiddellijk toegerekend’ aan Christus. Omgekeerd wordt Christus’ gerechtigheid ons onmiddellijk toegerekend.

Volgens Bavinck bevat deze theologie ‘kostelijke waarheden’ die niet genegeerd mogen worden. Echter, de ‘andere Gereformeerden’ die deze leer hebben bestreden, deden dat ook niet: ‘In de verkiezing, den vrederaad, de opstanding van Christus, het aanbod des Evangelies, de roeping werden deze alle reeds opgenomen en behandeld.’ Volgens Bavinck hoeft dit bij de rechtvaardiging niet herhaald te worden. De mens wordt niet gerechtvaardigd geboren, zoals bij Kuyper, maar een uitverkorene komt ter wereld ‘als een kind des toorns’. Bij Bavinck vindt, in tegenstelling tot bij Kuyper, een echte staatsverwisseling plaats in ‘het moment des geloofs’. Vanaf dat moment is men ‘een kind van Gods liefde’. Bavinck zei niet dat dit alleen maar geldt voor de bewustheid, zoals Kuyper leerde.

Volgens Bavinck gaat ‘de roeping’ aan de rechtvaardiging vooraf. Geloof is niet het aannemen van ‘de sententie der vergeving’, maar Christus als gerechtigheid zoals deze door God is geopenbaard en aangeboden ‘in het Evangelie’. Deze ‘objectieve aanbieding van Christus als ‘gerechtigheid’ gaat aan het geloof vooraf. Ba-

vinck noemde dit ‘de schenking van Christus, en in dezen zin ook de toerekening van Christus’. Dat betekent dat in deze ruime zin de toerekening van Christus aan het geloof voorafgaat, ‘maar de vergeving in engeren zin is *uit en door* het geloof’. Hieruit blijkt dat Bavinck bij de toerekening dacht aan een objectieve aanbidding van Christus in het evangelie. Hij stelde zich de toe-eigening van Christus in het evangelie als volgt voor: ‘In het Evangelie biedt Christus zich aan de zijnen aan; Hij bereidt zichzelf den weg bij hen door de gave des H. Geestes, die hen het geloof inplant en door dat geloof hen Christus aannemen doet.’⁶²

3.3.2 Gereformeerde Dogmatiek (1911)

We kijken nu naar de tweede herziene druk van Bavincks *Gereformeerde Dogmatiek* (1911), omdat dit de eerste en de laatste keer is geweest dat hij zijn dogmatiek heeft herzien. Daarna zijn alleen ongewijzigde herdrukken verschenen. Het zijn Bavincks meest gerijpte inzichten in de dogmatiek in schriftelijke weergave.⁶³ Hij definieerde de rechtvaardiging als ‘die genadige en tevens rechterlijke daad Gods, waardoor Hij de mensch van alle schuld en straf der zonde vrijspreekt en hem het recht geeft op het eeuwige leven’.⁶⁴ De rechtvaardiging is een juridische of forensische daad.⁶⁵ Dat betekent dat de mens een goddeloze is in ethische zin, maar een rechtvaardige in juridische zin vanwege de gerechtigheid van Christus. Bavinck gebruikte het beeld van een adoptiekind met een rijke vader, dat als toekomstig erfgenaam rijk mag heten, al heeft hij nog niets in zijn bezit. God rechtvaardigt de zondaar, neemt hem aan tot Zijn kind en belooft Hem Christus en al Zijn weldaden. Daarom is hij rechtvaardig en wordt eens in het bezit van alle genadeschatten gesteld.⁶⁶

De rechtvaardiging van eeuwigheid kan volgens Bavinck geleerd worden als het begin en de grondslag van de actuele rechtvaardiging. Alles in de tijd, ook het werk van de zaligheid, wordt in de Schrift teruggedleid tot Gods besluit in de eeuwigheid. De actuele rechtvaardiging zou er niet zijn wanneer ze niet vastlag in de eeuwigheid. Bavinck verwees naar werken van Comrie en Kuyper. Van Comrie

62. Vgl. Smilde, *Een eeuw van strijd over verbond en doop*, 189-190. In tegenstelling tot Kuyper liet Bavinck de roeping door het Woord aan de wedergeboorte voorafgaan. Hij beriep zich hiervoor op J. Calvijn, J. Maccovius, G. Voetius, P. van Mastricht en Comrie.

63. Het kan zijn dat Bavincks inzichten later nog verder gerijpt zijn, maar dat deze niet voldoende waren voor een herziening of dat hij hier niet aan toegekomen is.

64. Bavinck, *GD* deel 4, tweede herziene druk, 183. R.H. Bremmer heeft eerder een analyse gegeven van Bavincks rechtvaardigingsleer, maar niet vanuit de focus op Comrie zoals in het huidige onderzoek. Zie voor zijn analyse: Bremmer, *Herman Bavinck als dogmaticus*, 275-277.

65. Bavinck, *GD* deel 4, 216.

66. Bavinck, *GD* deel 4, 225.

noemde hij diens *Brief en Eigenschappen* (vergelijk 2.6.4 en 2.3).⁶⁷ Net als Comrie en Kuyper erkende Bavinck het besluit tot rechtvaardiging van eeuwigheid als Schriftuurlijk. Zonder dit besluit zou er in de tijd geen rechtvaardiging kunnen zijn.

Dat betekent niet dat we moeten spreken van een eeuwige rechtvaardiging of rechtvaardiging van eeuwigheid. De Schrift gaat hier namelijk niet in voor en gereformeerde theologen hebben zich daartegen bijna unaniem verzet. Zij onderscheidden tussen het eeuwig besluit van de rechtvaardiging en de actuele uitvoering daarvan. Bavinck citeerde Comrie dat de rechtvaardiging als *actus immanens* in God noodzakelijk eeuwig moet zijn, ja dat het de rechtvaardigende God is. Daartegenover stelde Bavinck dat dit voor misverstand zorgde. Zo zou men ook van eeuwige schepping kunnen spreken. In de zeventiende eeuw werd dit punt al gemaakt door S. Rutherford. Bavinck verwees naar Comrie, die leerde dat de eeuwige rechtvaardiging niet de enige, volle en volkomen rechtvaardiging is. De uitverkorenen zijn niet *actualiter*, maar alleen in het voornemen en besluit gerechtvaardigd.⁶⁸ Bavinck had geen kritiek op de leer van het besluit tot rechtvaardiging van eeuwigheid, maar hij had wel terminologisch bezwaar om hier te spreken van rechtvaardiging. Er is hier onderscheid tussen het Bijbelse en het theologische spreken over de rechtvaardiging. Hierin verschilt Bavinck van Kuyper en Comrie, die hier wel spraken van rechtvaardiging. Bij Kuyper vindt de rechtvaardiging plaats in de eeuwigheid; daarom sprak hij bij de persoonlijke rechtvaardiging in termen van bewustwording.

Volgens Bavinck biedt de Schrift grond om te spreken van een rechtvaardiging in de opstanding van Christus (2 Kor. 5:19 en Rom. 4:25). Opnieuw verwees hij hier naar Comries *Brief* en hij schreef dat zelfs J. van den Honert, die een scherp bestrijder van Comrie was, deze erkende. Het gaat hierbij om de stelling dat de rechtvaardiging van de uitverkorenen door gerechtelijke representatie in hun Borg en Bondshoofd Christus bij Zijn opstanding plaatsheeft. Comrie schreef dat de uitverkorenen in de opstanding van Christus niet volkomen, *actualiter* en persoonlijk, maar alleen in beginsel (*virtualiter*) gerechtvaardigd zijn. Zakelijk gezien was er geen verschil tussen Van den Honert en Comrie.⁶⁹ Onze analyse van Van den Honert en Comrie op dit punt sluit aan bij deze constatering van Bavinck. Het betreft hier een virtuele rechtvaardiging van al de uitverkorenen die gerepresenteerd worden door Christus. Men zou hier echter net als bij de rechtvaardiging van

67. Bavinck, *GD* deel 4, 228.

68. Bavinck, *GD* deel 4, 229. J.M. Beach analyseerde ook Bavincks positie voor wat betreft de eeuwige rechtvaardigmaking. Zie: Beach, 'Kuyper, Bavinck, and Utrecht 1905', 22-24. Beach verwees onder andere naar Comrie, die de eeuwige rechtvaardigmaking leerde. Beach liet echter na om mee te nemen dat Bavinck juist ook naar Comrie verwees in het benadrukken dat de eeuwige rechtvaardigmaking niet de enige, volle en volledige rechtvaardigmaking is.

69. Bavinck, *GD* deel 4, 229-230.

eeuwigheid ook consequent kunnen zeggen dat het hier niet om de rechtvaardiging zelf gaat, maar alleen om de grondslag van de rechtvaardiging. Als Christus niet was opgestaan, zou er ook geen rechtvaardiging kunnen zijn. Als men alleen het Bijbelse spraakgebruik hanteert, geldt ook dat de opstanding van Christus niet de rechtvaardiging zelf is.

De actuele rechtvaardiging kan dus worden onderscheiden van de rechtvaardiging in het besluit en de rechtvaardiging in de opstanding van Christus. Ze wordt verder onderscheiden in een *justificatio activa* en *justificatio passiva*.⁷⁰ De actuele rechtvaardiging of *justificatio actualis* is volgens Bavinck de bewuste rechtvaardiging. Van deze rechtvaardiging spreekt de Schrift voortdurend en Comrie noemde die de ‘mededeling en dadelijke deelachtigmaking’ (*Brief*). De *justificatio activa* vindt volgens Bavinck plaats in verkondiging van het evangelie of de roeping (*vocatio externa* en *interna*), ‘als God door zijn woord en Geest den zondaar krachtadig roept, hem van zonde overtuigt, naar Christus uitdrijft en bij Hem de vergeving en het leven doet vinden’. Deze actieve rechtvaardiging gaat ‘in logische orde’ aan het geloof vooraf. Het is ‘de krachtdadige prediking door Gods Geest, dat de zonden vergeven zijn’.⁷¹ De *vocatio interna* heeft het evangelie, Christus met al Zijn weldaden en dus ook de vergeving van zonden tot inhoud.⁷²

Overtuigd van de vergeving van zonden neemt de mens Christus en Zijn weldaden aan. De directe geloofsdaad (*actus directus*), waarbij het hart naar Christus uitgaat, vindt dan plaats. De *justificatio passiva* volgt daarna in de reflexieve geloofsdaad (*actus reflexus*), wanneer de mens tot zichzelf inkeert en erkent dat de zonden vergeven zijn. Zo spreekt God de mens in zijn geweten vrij en getuigt de Geest met zijn geest dat hij Zijn kind is en een erfgenaam van het eeuwige leven. Van nomistische zijde werd tegen de onderscheiding van een *justificatio activa* en *justificatio passiva* ingebracht dat de *justificatio activa* dan een rechtvaardiging is niet *uit* en *door*, zoals de Schrift zegt, maar *tot* het geloof. En dat het geloof geen activiteit met betrekking tot Christus zou zijn, maar slechts een verstandelijk aannemen van de uitspraak dat de zonden vergeven zijn. Opnieuw verwees Bavinck hier naar Comrie en schreef dat men moet overwegen dat het hier gaat om een logische onderscheiding die geen temporele betekenis heeft. Er is een ‘*prioritas ordinis*’ en een ‘*simultaneitas temporis*’. Beide vallen ‘*in concreto*’ samen en gaan steeds samen. De *justificatio activa* heeft de tendens om zich in het geloof mee te delen en door het geloof te laten aannemen.⁷³ Niettemin blijft dan het nomistische

70. Bavinck, *GD* deel 4, 230-231.

71. Bavinck, *GD* deel 4, 232.

72. Bavinck, *GD* deel 4, 233.

73. Bavinck, *GD* deel 4, 233.

bezwaar staan dat de *justificatio activa* logischerwijs aan het geloof voorafgaat. Hoewel Kuyper zich sterk op Comrie oriënteerde, noemde hij in tegenstelling tot Comrie de rechtvaardiging in de opstanding de *justificatio activa*. Bavinck volgde Comrie en plaatste de *justificatio activa* bij de roeping. Net als Comrie merkte hij op dat de *justificatio activa* in orde voorafgaat aan, maar in tijd samenvalt met de roeping en het geloof. Het lijkt dat Comrie op dit punt niet verschilde van Bavinck. Volgens Comrie wordt de vrijspraak bekendgemaakt in het evangelie (*Eigenschappen*) en rechtvaardiging ligt in de baarmoeder van de evangeliebelofte voor een ieder die gelooft (*Brief*). De actieve rechtvaardiging heeft bij Bavinck ordelijk gezien echter niet dezelfde plaats als bij Comrie. Comrie plaatste deze vóór het geloof. Dat wil zeggen vóór de roeping door het Woord. Het gevolg hiervan is dat in de actieve rechtvaardiging het evangelie geen functie heeft. Bavinck sprak niet van een actieve rechtvaardiging vóór de roeping, maar hij plaatste de *justificatio activa* in de roeping.⁷⁴ Een ander verschil tussen Comrie en Bavinck is dat Bavinck de *justificatio passiva* alleen verbond aan de reflexieve geloofsdaad. Comrie verbond de *justificatio passiva* aan zowel de directe als de reflexieve geloofsdaad. Hij hield er rekening mee dat niet iedereen op zichzelf reflecteert en op die manier voor eigen waarneming bewust gerechtvaardigd is. Hij maakte ook onderscheid tussen directe en reflexieve geloofszekerheid.

Als de Schrift van de persoonlijke rechtvaardiging (*in sensu concreto*, een term die Comrie hier ook voor gebruikt) zegt dat ze plaatsvindt *uit* en *door* het geloof, betekent dat volgens Bavinck niet dat ze door het geloof wordt veroorzaakt. Het betekent alleen dat Christus en al Zijn weldaden *door* en *uit* het geloof in ons persoonlijk bezit komen. Dat geloof is niet slechts een verstandelijk instemmen dat God de zonden vergeven heeft. Nee, het is een levend geloof dat zich toe-eigent wat in de roeping (*vocatio externa* en *interna*) aangeboden wordt.⁷⁵

Volgens Bavinck biedt de logische onderscheiding tussen *justificatio activa* en *passiva* vele voordelen:

1. Hierdoor wordt gehandhaafd dat God in Christus een volkomen gerechtigheid aanbrengt waarop wij in leven en sterven kunnen rusten.
2. Verder verklaart deze leer waaraan de gelovige het recht en de vrijmoedigheid ontleent om zich deze weldaad toe te eigenen. God komt tot ons in het evangelie met het algemene aanbod van genade en geeft ieder mens het recht om de vergeving van zonden met een gelovig hart aan te nemen.⁷⁶

74. Bavinck, *GD* deel 4, 226-227, 231-232.

75. Bavinck, *GD* deel 4, 234.

76. Bavinck, *GD* deel 4, 234-235.

3. Een voordeel is ook dat hierdoor onderscheiden kan worden tussen het geloof als een ontvangend orgaan en als een werkzame kracht.⁷⁷

We merken op dat deze logische onderscheiding niet volstrekt nodig is om aan de genoemde waarheden recht te doen. De voordelen volgen niet rechtstreeks uit deze onderscheiding. Men kan ook zonder deze onderscheiding geloven in Christus' volkomen gerechtigheid, het aanbod van genade en het verschil tussen het receptieve en het actieve geloof.

Als we de tweede herziene druk van Bavincks dogmatiek vergelijken met de eerste druk van de *Gereformeerde Dogmatiek* (1898) blijkt dat hij een ontwikkeling heeft doorgemaakt. In de tweede herziene druk behandelde hij de rechtvaardiging apart in paragraaf 51 van deel 4, hoofdstuk 8 over de weldaden van het verbond. Geloof en bekering liet hij aan de orde komen in paragraaf 50. In de eerste druk van de *Gereformeerde Dogmatiek* behandelde Bavinck de rechtvaardiging nog als 'geloof en rechtvaardigmaking' in paragraaf 45 van deel 3, hoofdstuk 8 over de weldaden van het verbond.⁷⁸ Bavinck lijkt opgeschoven te zijn naar een meer comriaanse opvatting over de rechtvaardiging. Waar hij in de eerste druk zich nauwelijks relateerde aan Comrie, deed hij dat in de tweede herziene druk veel meer.⁷⁹ In de tweede herziene druk van de *Gereformeerde Dogmatiek* wordt gewezen op het Schriftuurlijke van de rechtvaardiging in de opstanding van Christus, met verwijzing naar J. van den Honert en Comrie. Ook wordt de onderscheiding *justificatio activa* en *passiva* nu verdedigd met een beroep op Comrie. Het gaat hier echter om een logische en niet om een temporele onderscheiding, zo benadrukte Bavinck in navolging van Comrie.

3.3.3 Magnalia Dei (1909)

Bavinck besprak in zijn handboek *Magnalia Dei* (1909) de rechtvaardiging eenvoudiger dan in de *Gereformeerde Dogmatiek*.⁸⁰ *Magnalia Dei* wilde een eenvoudige verklaring zijn van het christelijke geloof.⁸¹ Het ontbreekt bij de rechtvaardigingsleer dan ook aan referenties naar theologen en theologische werken. Technische begrippen en onderscheidingen in het Latijn worden vermeden. In begrijpelijk Nederlands worden wel theologische onderscheidingen gemaakt. Zo herhaalde Bavinck dat de vrijspraak in zekere zin al in het besluit van verkiezing plaatsheeft. Ook is volgens hem de vrijspraak uitgesproken in de opstanding van Christus. De

77. Bavinck, *GD* deel 4, 236.

78. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek* deel 3 hoofdstuk 8 par. 45, eerste druk, 511-552.

79. In de eerste druk wordt twee keer aan Comrie gerefereerd. Zie: Bavinck, *GD* deel 3, eerste druk, 523 en 542. In de tweede herziene druk gebeurt dat echter twaalf keer. Zie: Bavinck, *GD* deel 4, tweede druk, 228-230; 232-235.

80. Bavinck, *Magnalia Dei*, 497-532. Hierna: Bavinck, *MD*.

81. Bavinck, *MD*, 1, 3.

vrijspraak is verder uitgesproken in het evangelie dat God door Christus' dood in een verhouding van verzoening en vrede tot de wereld staat. De vrijspraak komt onderwerpeijk in de inwendige roeping⁸² tot de mens en wordt aangenomen in het geloof. Anders gezegd: de vergeving is besloten in Gods voornemen, ze wordt uitgesproken over de gemeente in Christus' opstanding, ze wordt bekendgemaakt in het evangelie en uitgedeeld aan een iegelijk die gelooft.⁸³ We herkennen hierin een viervoudige denkstructuur over vrijspraak en vergeving. Het begon in de eeuwigheid, vervolgens was er als kernmoment de opstanding van Christus, daarna is er de objectieve bekendmaking in het evangelie en daarnaast de subjectieve aanvaarding door het geloof.

3.3.4 Evaluatie

Bavinck nam afstand van de terminologie van de rechtvaardiging van eeuwigheid. De Schrift gaat er volgens hem niet in voor om hier van rechtvaardiging te spreken en de meeste gereformeerde theologen hebben zich ertegen verzet. Inhoudelijk erkende hij het eeuwig besluit van God tot rechtvaardiging met Kuiper en Comrie als Schriftuurlijk. Maar anders dan zij wilde hij hier liever niet van rechtvaardiging spreken. Hoewel Bavinck verschil maakte tussen het theologische en het Schriftuurlijke spreken over de rechtvaardiging, deed hij dat bij de rechtvaardiging in de opstanding van Christus niet, terwijl het daar ook niet gaat over de rechtvaardiging zelf, maar over het werk van Christus voor de Zijnen. Belangrijke waarheden die met de rechtvaardiging van eeuwigheid worden uitgedrukt, waardeerde Bavinck. Maar omdat deze waarheden op andere plaatsen van de dogmatiek worden behandeld, hoeven die niet herhaald te worden in de rechtvaardigingsleer.

Bavinck merkte op dat de Schrift de rechtvaardiging altijd aan het geloofsmoment verbindt. Ondanks zijn afwijzing van de eeuwige rechtvaardiging heeft hij zich sterk door Comrie laten inspireren. Hij aanvaardde de leer van Gods eeuwige besluit tot rechtvaardiging. De rechtvaardiging in de opstanding, alsook de terminologie van een actieve en een passieve rechtvaardiging, nam hij over van Comrie. Bavinck zag dat bij Comrie de rechtvaardiging in de opstanding in beginsel (*virtualiter*) en niet *actualiter* is geschied.

De actieve rechtvaardiging is bij Comrie en Bavinck de toerekening of schenking van Christus' gerechtigheid. Kuiper gaf aan deze term bij Comrie een andere invulling en noemde de rechtvaardiging in de opstanding de actieve rechtvaardiging. Een verschil tussen Comrie en Bavinck is dat Bavinck bij de actieve

82. Deze is onderscheiden van de uitwendige roeping van het evangelie, die niet effectief doorwerkt in het hart en brengt tot het zaligmakend geloof. Zie: Bavinck, *MD*, 469-478.

83. Bavinck, *MD*, 521, 526.

rechtvaardiging over het directe geloof sprak en bij de passieve rechtvaardiging over het reflexieve geloof. Comrie verbond echter direct en reflexief geloof beide aan de passieve rechtvaardiging. Een ander verschil is dat bij Comrie de actieve rechtvaardiging onmiddellijk plaatsvindt, dus voordat er sprake is van geloof in de evangeliebelofte. Bavinck zag de rechtvaardiging als een objectief gegeven in de evangeliebelofte van Christus, subjectief toegepast door Woord en Geest. In die zin gaan de vergeving en de vrijspraak aan het geloof vooraf. Hoewel Bavinck en Comrie de rechtvaardiging beiden in het evangelie situeerden, vindt bij Comrie de actieve rechtvaardiging plaats vóór de evangelieroeping door het Woord. De actieve rechtvaardiging is bij Comrie onmiddellijk. Bij Bavinck is het vertrekpunt het objectieve evangelie met daarin de rechtvaardiging.

3.4 Lindeboom en de rechtvaardiging van eeuwigheid

Lucas Lindeboom (1845-1933) studeerde aan de Theologische School in Kampen vanaf 1862. Hij diende als christelijke gereformeerde predikant de gemeenten 's-Hertogenbosch (1866) en Zaandam (1873-1883). Daarna werd hij docent aan de Theologische Hogeschool in Kampen tot zijn emeritaat in 1917.⁸⁴ Lindeboom doceerde de nieuwtestamentische vakken. Hij nam het initiatief tot de oprichting van het maandblad *Wat zegt de Schrift?*, het latere *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*. Uitgangspunt was voor hem dat de Bijbel Gods onfeilbaar Woord is. Het was voor hem onacceptabel om de Bijbel te onderwerpen aan wetenschappelijke kritiek. Lindeboom had bezwaren tegen Kuypers theologie.⁸⁵ Volgens hem was er bij Kuiper te veel intellectualisme, waardoor het luisteren naar de Schrift in het gedrang kwam. Ook met Bavinck verschilde Lindeboom van mening, omdat hij in tegenstelling tot Bavinck zich niet kon vinden in de fusie met de dolerenden. Volgens Lindeboom moesten de dolerenden zich aansluiten bij de Christelijke Gereformeerde Kerk(en). In 1895 plaatste Lindeboom twee kritische stukken in *De Vrije Kerk* over de rechtvaardiging van eeuwigheid.⁸⁶ Het eerste was geschreven in december 1894. Lindeboom geldt als de criticus van de rechtvaardiging van eeuwigheid onder de hoogleraren in Kampen en in de Gereformeerde Kerken in Nederland.

84. De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit in Kampen 1854-2004*, 71; Mulder, 'Lucas Lindeboom'.

85. De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit in Kampen 1854-2004*, 81.

86. Lindeboom, 'De leer der rechtvaardigmaking van eeuwigheid getoetst aan de Heilige Schrift I' en 'De leer der rechtvaardigmaking van eeuwigheid getoetst aan de Heilige Schrift II'. Hierna: Lindeboom, 'Rechtvaardigmaking I' en 'Rechtvaardigmaking II'.

3.4.1 Lindeboom over de rechtvaardiging van eeuwigheid

Volgens Lindeboom waren er vóór de fusie van 1892 tussen dolerenden en afgescheidenen al leerverschillen, waaronder over de rechtvaardiging van eeuwigheid. De bezwaren tegen Kuypers leidden tot het achterblijven en teruggaan van vele christelijke gereformeerden in de Christelijke Gereformeerde Kerk(en). Niettemin accentueerden de dolerenden de rechtvaardiging van eeuwigheid. Volgens Lindeboom werd deze leer verkondigd, gecatechiseerd en aanbevolen als de zuivere gereformeerde leer die de Gereformeerde Kerk altijd beled. Hij vroeg: Wat is het doel van de Heere met deze ‘Holtiaansch-Comriaansche’ beweging uit de 18^e eeuw?⁸⁷ Volgens hem bracht de polemiek uit Comries tijd geen voordeel voor de kerk. Misschien, schreef hij, dat de Heere nu Zijn gemeente wil leiden in een dieper inzicht in de leer van de rechtvaardiging, het artikel waarmee de kerk staat of valt? Lindeboom was van mening dat men Kuypers theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland niet gereformeerd mocht noemen.⁸⁸

Hij vond het theologisch gezien een ontsporing als de geschiedenis méér bepalend wordt dan de Schrift. Hij noemde het dan ook onjuist dat men persoonlijke visies van oude en nieuwe schrijvers in de Gereformeerde Kerken gelijk aan, of zelfs boven de belijdenisgeschriften waardeerde.⁸⁹ Lindeboom wilde dat de voorstanders van de rechtvaardiging van eeuwigheid gecorrigeerd werden. Hij achtte hun theologie niet in overeenstemming met de belijdenis,⁹⁰ en toetste die aan de Schrift, want al wat tegen de Schrift is, kan niet uit God zijn.⁹¹ Lindeboom kon de rechtvaardiging van eeuwigheid niet in de Schrift vinden.⁹² Hij oordeelde dat Kuypers methode meer de menselijke logica volgde dan de Schrift. Lindeboom illustreerde de verkeerde denkmethode met een citaat uit Comries *Examen*. Daarin werd de volgende verklaring gegeven van de leer:

Omdat er anders geen reede kan worden gegeven, hoe God aan een vloekwaardig zondaar eenige Genade, van heilzame ontdekking, verlichting tot kennis van Christus, trekking tot hem, Geloove en Geest zoude kunnen geven, zoo hy niet eerst van Godt wierde aangezien als door den Borge Christus verlost, en tot die goederen, die alle te zamen door Christus voor de uitverkorene verworven zijn, gerechtig.⁹³

87. Lindeboom, ‘Rechtvaardigmaking I’, 6.

88. Lindeboom, ‘Rechtvaardigmaking I’, 7.

89. Lindeboom, ‘Rechtvaardigmaking I’, 8.

90. Lindeboom, ‘Rechtvaardigmaking I’, 9.

91. Lindeboom, ‘Rechtvaardigmaking I’, 10.

92. Lindeboom, ‘Rechtvaardigmaking I’, 11.

93. Lindeboom, ‘Rechtvaardigmaking I’, 13.

Hier ging niet de Schrift voorop, maar een denkbeeld. De bedoeling van Holtius, Comrie, Kuyper en anderen was wel goed, want zij wilden de leer van vrije genade vrijwaren van vermenging met verdienste of meewerkende kracht van het geloof.⁹⁴

Lindeboom reageerde puntig door te stellen dat de bedoeling van vele remonstranten ook goed was! Zij wilden zowel Gods rechtvaardigheid als Zijn liefde tegen miskenning beschermen. De vaders hebben echter de Schrift tegenover hun filosofie gesteld. Zij hebben de remonstranten veroordeeld als schenders van Gods Woord, bedervers van de leer en verwoesters van de Kerk. Zo moet ook nu alleen geloofd en geleerd worden wat de Schrift zegt en wat daaruit afgeleid kan worden. Al het andere moet worden bestreden (artikel 7 *NGB*).⁹⁵ Volgens Lindeboom ging Kuyper in zijn verkeerde redeneermethode verder dan Comrie.⁹⁶ Lindeboom sloot zijn eerste artikel met een aantal definities van de eeuwige rechtvaardiging, zoals geleerd door H. Bavinck (Conferentie Zwolle 1894),⁹⁷ Comrie, N. Holtius⁹⁸ en A. Kuyper. Ook verwees hij naar een stelling van Honig dat de rechtvaardiging van de uitverkorenen tot in de eeuwigheid teruggaat.⁹⁹ Samengevat had Lindeboom dus een Schriftuurlijk, een confessioneel en een methodisch bezwaar tegen de rechtvaardiging van eeuwigheid. Zijn Schriftuurlijke bezwaar was dat de rechtvaardiging van eeuwigheid niet in de Schrift gevonden wordt, terwijl het confessionele bezwaar inhield dat deze leer niet in overeenstemming is met de Nederlandse belijdenisgeschriften. Eigenlijk was ook het methodische bezwaar een Schriftuurlijk bezwaar, want de kritiek was dat niet de Schrift gevolgd werd, maar de menseelijke logica. Goede intenties konden en kunnen deze methode niet rechtvaardigen.

In zijn vervolgartikel bleek Lindebooms omgang met Schrift en belijdenis. Het criterium om de rechtvaardiging van eeuwigheid te toetsen aan de Schrift was voor hem de woordcombinatie ‘eeuwig’ met ‘rechtvaardiging’. Vervolgens concludeerde hij dat in heel de Schrift de bepaling ‘eeuwig’ niet gecombineerd wordt met de termen ‘rechtvaardig’, ‘rechtvaardigheid’ of ‘rechtvaardigmaking’. Niet één keer wordt er van de rechtvaardiging als een eeuwige daad van God gesproken.¹⁰⁰ Over-

94. Lindeboom, ‘Rechtvaardigmaking I’, 14.

95. Lindeboom, ‘Rechtvaardigmaking I’, 15.

96. Lindeboom, ‘Rechtvaardigmaking I’, 16.

97. Lindeboom, ‘Rechtvaardigmaking I’, 19-20. Lindeboom citeerde hier uit het verslag van de pastorale conferentie in Zwolle op 13 september 1894. Toen hield Bavinck een referaat over de eeuwige rechtvaardigmaking. Het verslag werd afgedrukt in een aanhangsel van *De Bazuin*.

98. Lindeboom, ‘Rechtvaardigmaking I’, 20-21. Lindeboom verwees naar Comries *Brief over de rechtvaardigmaking* en Holtius’ *Verhandeling over de rechtvaardigmaking*.

99. Lindeboom, ‘Rechtvaardigmaking I’, 21-22. Naast het proefschrift van A.G. Honig wordt verwezen naar A. Kuypers *Het werk van de Heilige Geest* en zijn catechismusverklaring *E Voto Dordraceno*.

100. Lindeboom, ‘Rechtvaardigmaking II’, 201.

al is rechtvaardigen of rechtvaardiging een actuele daad van God.¹⁰¹ Lindeboom noemde het spreken over een afkondiging van de rechtvaardiging in het geweten inlegkunde.¹⁰² De Schrift leert een rechtvaardiging waardoor de zondaar die gelooft, wordt vrijgesproken van schuld en straf; hij ontvangt dan vrede met God en het recht op het eeuwige leven.¹⁰³

Lindeboom kwam de rechtvaardiging van eeuwigheid nergens in de Schrift tegen. Tegelijkertijd zag hij dat er overall in de Schrift gesproken wordt van een actuele rechtvaardiging. De theorie van Kuiper en Comrie van de rechtvaardiging is dus niet letterlijk in de Schrift te vinden. Hoewel dit op zich een veelzeggende constatering is, is hiermee niet uitgesloten dat de rechtvaardiging aan de eeuwigheid gerelateerd kan worden. Dat geldt bijvoorbeeld voor die plaatsen waar niet letterlijk over de rechtvaardiging gesproken wordt, maar waar het gaat over de werken van Gods raad en wil in de eeuwigheid. En wat zal er gebeuren als men gaat zoeken naar woorden die aan de rechtvaardiging gerelateerd zijn, zoals het werk van Christus, verzoening en vergeving?

3.4.2 De positie van Kampen en Lindeboom

De vier Kamper hoogleraren M. Noordt zij (1840-1915),¹⁰⁴ D.K. Wielenga (1841-1902),¹⁰⁵ H. Bavinck en P. Biesterveld (1863-1908)¹⁰⁶ publiceerden een verklaring (28 februari 1896) en kozen principieel de kant van Kuiper.¹⁰⁷ Deze verklaring werd ook geplaatst in *De Bazuin* van 6 maart 1896.¹⁰⁸ In *De Bazuin* van 13 maart

101. Lindeboom, 'Rechtvaardigmaking II', 202.

102. Lindeboom, 'Rechtvaardigmaking II', 204.

103. Lindeboom, 'Rechtvaardigmaking II', 205-206.

104. Hij was docent aan de Theologische Hogeschool Kampen van 1875-1912; sinds 1896 was hij hoogleraar. Hij las de Bijbel als een goddelijk geïnspireerd boek, maar gaf ook privélessen over de inzichten van J. Wellhausen (1844-1918), die de Bijbel opvatte als het product van een historisch proces. Zie: De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit in Kampen 1854-2004*, 51-53; Houtman, 'Maarten Noordt zij'.

105. Hij was hoogleraar aan de Theologische Hogeschool Kampen van 1883-1902. Van de theologische vakken doceerde hij onder andere kerkgeschiedenis, dogmengeschiedenis en inleiding op de godgeleerdheid. Wielenga wierp zichzelf met veel nadruk op als representant van de Afscheiding. Hij was nauw bevriend met Bavinck. Wielenga kantte zich fel tegen een herleving van de gereformeerde scholastiek naar aanleiding van de verdediging van A. Kuiper jr. van zijn dissertatie over J. Maccovius. Zie: De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit in Kampen 1854-2004*, 68-69; Mulder, 'Douwe Klazes Wielenga'.

106. Hij was hoogleraar ambtelijke vakken aan de Theologische Hogeschool Kampen van 1894-1902 en aan de Vrije Universiteit (1902-1908). Hij was hecht bevriend met H. Bavinck. Zie: Bakker en Mulder, 'Petrus Biesterveld', 41-42.

107. Lindeboom, *Bewaart het pand*, 13-14.

108. Lindeboom, *Bewaart het pand*, 12.

1896 reageerde Lindeboom met de opmerking dat hij dit pijnlijk vond.¹⁰⁹ De verklaring was volgens hem moeilijk te verenigen met het referaat van Bavinck uit 1894, waarin hij tegen de leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid opkwam.¹¹⁰

In april 1896 gaven de genoemde vier Kamper theologen een nieuwe brochure uit.¹¹¹ Bezwaarden noemden Kuypers theologie namelijk al maandenlang on-Schriftuurlijk en ongereformeerd.¹¹² De eeuwige rechtvaardiging was een heet hangijzer geworden.¹¹³ Volgens de hoogleraren ging het over een verschil in naam. Er was immers overeenstemming dat vergeving niet tot stand kwam door een mens. De vergeving wordt niet bewerkt door het geloof en is geen verdienste van het geloof. Het geloof neemt alleen Christus met al Zijn weldaden aan (de vergeving der zonden ingesloten). In die zin gaat de vergeving aan het geloof vooraf. Het evangelie is niet dat God de zonden vergeven zou indien de mens gelooft, maar dat Hij de zonden heeft vergeven.¹¹⁴

De Schrift spreekt volgens de hoogleraren ook van een rechtvaardiging in de opstanding van Christus vóór het geloof. De Schrift leert dat God wil vergeven vóór de dood van Christus. Van die liefde is Christus gawe en bewijs. Van eeuwigheid gaf de Vader de Zijnen aan Christus en gaf Christus Zich voor hen als Borg. Dit is wat geleerd wordt onder de naam ‘eeuwige rechtvaardigmaking’. Dat beleden alle gereformeerden over ‘de raad des vredes’. De vergeving als Gods gunst bestaat eeuwig in God. Hij is de Onveranderlijke. De eeuwige liefde sluit de rechtvaardiging in. De Schrift leert dit, maar gebruikt er niet het woord rechtvaardiging voor.¹¹⁵

Onder alle gereformeerden stond volgens de hoogleraren vast dat Gods liefde, verkiezing en vredegedachten van eeuwigheid zijn. Al is er geen verandering in Gods eeuwige liefde, er is wel verandering in de relatie van God met Zijn schepsel. Die relatie is anders vóór en na de schepping, vóór en na de zondeval, vóór en na de komst van Christus, vóór en na het geloof. Door het geloof wordt de mens gerechtvaardigd. Objectief biedt God vergeving aan de zondaar aan en deelt die mee door het geloof. Subjectief neemt de zondaar de vergeving, die in het evangelie aangeboden wordt, door het geloof aan. In de Schrift wordt deze veranderde relatie rechtvaardiging genoemd. Ze is *uit* en *door* het geloof en valt ná de roeping.¹¹⁶ In deze theologische positie zien we sterke parallellen met de visie van Bavinck.

109. Lindeboom, *Bewaart het pand*, 14-15.

110. Lindeboom, *Bewaart het pand*, 15.

111. Bavinck e.a., *Opleiding en Theologie*.

112. Bavinck, *Opleiding en Theologie*, 6.

113. Bavinck, *Opleiding en Theologie*, 75.

114. Bavinck, *Opleiding en Theologie*, 80.

115. Bavinck, *Opleiding en Theologie*, 81.

116. Bavinck, *Opleiding en Theologie*, 82.

Lindeboom reageerde met te zeggen dat uit de reactie van de hoogleraren gebleken is dat de rechtvaardiging van eeuwigheid inderdaad niet te verdedigen valt. Ook zouden Comrie en Kuyper het met het betoog van de hoogleraren niet eens geweest zijn. Zij vereenzelvigden de eeuwige rechtvaardiging immers niet met Gods eeuwige liefde tot de zijnen. Verder erkenden de hoogleraren dat de Schrift hiervoor niet het woord rechtvaardiging gebruikt. Het is dan ook niet slechts een verschil in naam. Lindeboom achtte het onjuist als een gereformeerd theoloog zegt dat de naam van ondergeschikte betekenis is. Kuyper en anderen spraken opzettelijk van rechtvaardiging en dat niet als verkiezende liefde, maar als vrijspreekende gerechtigheid. De Schrift gebruikt termen opzettelijk. Daarom zou Kuyper volgens Lindeboom teruggeroepen moeten worden tot de taal van de Schrift.¹¹⁷

De hoogleraren identificeerden de eeuwige rechtvaardiging echter niet letterlijk met Gods eeuwige liefde tot de Zijnen, zoals Lindeboom suggereerde. Wel meenden ze dat deze liefde de vergeving van zonden en rechtvaardiging insluit. Uiteindelijk viel Lindeboom over het gebruik van de term 'rechtvaardigmaking'. Hij vond dat Kuyper en wellicht ook Comrie die term in dit verband verkeerd gebruikten. Volgens Lindeboom hebben de hoogleraren dit erkend, want ze gaven zelf toe dat de Schrift er niet in vooraan gaat om over Gods eeuwige wil en liefde als rechtvaardiging te spreken.

Lindeboom was van mening dat omdat de Schriftwoorden zijn ingegeven door Gods Geest, deze door niemand veranderd mogen worden. De Schrift identificeert de eeuwige rechtvaardiging niet met Gods liefde. Kuyper, Comrie en anderen begrepen onder eeuwige rechtvaardiging iets anders dan verkiezende liefde. Lindeboom maakte onderscheid tussen de liefde die vergeven wil en de liefde die vergeven kan. Volgens hem kan men de rechtvaardiging en de vergeving niet identificeren met de liefde die vergeven wil. Dan zou het volgens Lindeboom onnodig zijn om de liefde te verwerven die vergeven kan. Als de liefdeswil tot vergeving al de rechtvaardiging zelf is, is er ook geen Borg meer nodig. Die ervoor zorgt dat rechtvaardiging mogelijk wordt. Het was voor Lindeboom een mysterie hoe God zondaren kan liefhebben vóór en zonder dat zij gerechtigd zijn. Maar de leer van de eeuwige rechtvaardiging biedt daarvoor volgens hem geen verklaring. Die maakt het mysterie tegenstrijdig. Het zou een liefde zijn die de uitverkorenen reeds van eeuwigheid rechtvaardig gesproken heeft, maar nog voldoening eist in de tijd.¹¹⁸ Volgens Lindeboom is het tegenstrijdig dat God van eeuwigheid rechtvaardigt, zonder dat er sprake is van het Borgwerk van Christus in de tijd. Hij verkoos het mysterie boven een theologische verklaring.

117. Lindeboom, *Bewaart het pand*, 78.

118. Lindeboom, *Bewaart het pand*, 79.

Volgens Lindeboom wierpen de hoogleraren Kuypers theologie omver door te stellen dat er geen verandering in Gods wezen is, maar alleen een verandering in de relatie van God tot Zijn scheepsel. In Lindebooms visie bedoelde Kuyper de actuele rechtvaardiging immers alleen subjectief: de afkondiging van de eeuwige vrijspraak in het geweten. De relatie van God tot de uitverkorene verandert daarom niet echt door het geloof, maar alleen het bewustzijn van de gelovige. Volgens Lindeboom was het inconsequent dat Kuyper niet van een eeuwige schepping sprak. Wel leerde Kuyper in zijn *Het werk van den Heilige Geest* de eeuwige verkiezing, verordining, rechtvaardiging, heiliging, aanneming tot kind en verheerlijking.¹¹⁹ Lindeboom vermaande zijn broeders als volgt:

O, broeders, die zulk eene leer predikt, houdt toch op met zulk eene verkeerung der leer van Christus! Hoe zult gij ze kunnen verantwoorden voor uwen Zender, die te komen staat, en die, scheidende, Zijn Apostelen heeft bevolen: ‘Predikt *het Evangelie* allen creaturen’; *niet*: die van eeuwigheid gerechtvaardigd is, zal het bewustzijn daarvan ontvangen door het geloof, *maar*: die geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn, zal zalig worden, maar die niet geloofd zal hebben, zal verdoemd worden. Christus plaatst de menschen voor het Evangelie en vermaant ze te gelooven. Gijlieden, doet gij wel anders dan de menschen plaatsen voor Gods verborgen raad?¹²⁰

Lindeboom verweet zijn broeders dat ze net als Kuyper slechts een bewustwording van de eeuwige rechtvaardiging leerden. Kuyper had evenwel niet geconcludeerd dat in plaats van het evangelie de rechtvaardiging van eeuwigheid gepredikt moest worden. Hij leerde Christus als voorwerp van het geloof in het evangelie. Door deze consequentie wel te presenteren, benadrukte Lindeboom dat het evangelie gepreekt moesten worden. Lindeboom was van mening dat wanneer de kuyperiaanse visie gereformeerd werd genoemd, de synode de heilsleer dodelijk zou verwonden.¹²¹

De vier Kamper hoogleraren reageerden dat de liefde die vergeven kan niet pas ontstond toen Christus voldeed aan het kruis. Anders zou er, zoals in de coccejaanse visie, geen volle vergeving geweest zijn in het Oude Testament.¹²² De liefde die vergeven kan, is in God eeuwig en rust op de plaatsvervangung van de Zoon, Die deze eeuwige op Zich heeft genomen.¹²³ De hoogleraren dachten er niet aan om Kuyper terug te roepen, omdat hij andere woorden gebruikt dan de Schrift:

119. Lindeboom, *Bewaart het pand*, 77-80.

120. Lindeboom, *Bewaart het pand*, 81.

121. Lindeboom, *Bewaart het pand*, 82.

122. Bavinck e.a., *Nadere Verantwoording*, 26.

123. Bavinck e.a., *Nadere Verantwoording*, 27.

Waar zouden we dan met onze belijdenis, met al de waarheden onzes geloofs, met heel onze theologische wetenschap heen? Hoe zouden we dan nog mogen spreken van drieënheden, wezen, personen, sacrament en zoovele andere woorden, welke wij dagelijks bezigen en zonder welke geen belijdenis en geen theologie mogelijk zou zijn.¹²⁴

De voorbeelden die de hoogleraren hier gebruikten ter rechtvaardiging van theologische terminologie zijn echter voorbeelden van buiten-Bijbelse terminologie die gebruikt wordt om Bijbelse zaken te verwoorden. Maar waar het Lindeboom omging, is dat er Bijbelse terminologie gebruikt werd die een nieuwe inhoudelijke betekenis kreeg.

3.4.3 De rechtvaardigingsleer op de synodetafel

Kuypers rechtvaardigingsleer was niet onomstreden in de Gereformeerde Kerken in Nederland. In 1896 diende de gemeente Bedum (A) een klacht in tegen Kuyper en zijn leer. Kuypers theologie zou strijdig zijn met de Schrift en de gereformeerde belijdenisgeschriften. In de acta van de synode van augustus 1896 werd het bezwaarschrift van Bedum opgenomen. Volgens de bezwaarden moest de synode opzicht houden op de hoogleraren en op de zuiverheid van de leer. Het bezwaarschrift was ondertekend door president T. Bos (1846-1916)¹²⁵ en scriba H. Ridderbos van de kerkenraad van Bedum.¹²⁶ Volgens de bezwaarden ging Kuyper in tegenstelling tot Gomar, Voetius en Comrie te ver. Comrie en anderen bedoelden de eeuwige rechtvaardiging alleen met het oog op het niet-verdienstelijke karakter en de krachteloosheid van het geloof als meewerkend tot rechtvaardiging.¹²⁷

De deputaten voor het verband met de theologische faculteit aan de Vrije Universiteit bestreden de bezwaren.¹²⁸ De deputaten vroegen de kerkenraad om het bezwaarschrift niet naar de synode te sturen, maar dat werd niet gehonoreerd. De rapporteur van de adviescommissie over deze kwestie, A.M. Donner, adviseerde de synode dit bezwaarschrift om formele redenen niet te behandelen.¹²⁹ De kerkenraad beklagde zich in een begeleidend schrijven erover dat Kuyper het bezwaarschrift dat hem doorgestuurd was, direct had gepubliceerd in *De Heraut*, waarop allerlei reacties volgden.¹³⁰ Op donderdag 13 en vrijdag 14

124. Bavinck e.a., *Nadere Verantwoording*, 28.

125. Rullmann, 'Thomas Bos'.

126. *Acta der Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Middelburg, van 11 Aug. tot 4 Sept. 1896*, 132. Hierna: *Acta GKN 1896*.

127. *Acta GKN 1896*, 135-137.

128. *Acta GKN 1896*, 144-149.

129. *Acta GKN 1896*, 150-151.

130. *Acta GKN 1896*, 151-152.

augustus werd de kwestie op de synode behandeld. De synode besloot op formele gronden het bezwaar niet te behandelen en hiervan de kerkenraad van Bedum te berichten. Verder sprak de synode vertrouwen uit in de betrokken hoogleraar, alsook in de hoogleraren van de Vrije Universiteit en de Theologische School in Kampen die verklaard hadden principieel aan Kuypers kant te staan.¹³¹

In 1905 bleek dat de controverse nog onopgelost was. Er verscheen een publicatie met vijf stellingen, waarvan de tweede inging tegen de eeuwige rechtvaardiging. Het geschrift was gericht aan de kerkenraden en leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Het was afkomstig van voorgangers en leden van deze kerk.¹³² Doel van het schrijven was dat in deze kerk de gereformeerde belijdenisgeschriften zouden worden gehandhaafd en dat geweerd zou worden wat er niet mee overeenstemde.¹³³ Men hoopte dat dit geschrift zou meewerken aan de beëindiging van de leergeschillen die de kerk bedreigden.¹³⁴

Het geschrift werd ondertekend door vele voorgangers en twee hoogleraren uit Kampen: W. van Asselt (em. te Sellingen, Apeldoorn), J. Bakker (Emmen), T. Bos (Dokkum A), W. Bos (Almkerk), W. Diemer (em. te Wijhe, Apeldoorn), N.G. Kapteijn (Werkendam A), J. Kok (Bedum A), J.W. van der Kouwe (Ferwerd), L. Lindeboom (hoogleraar Kampen), Maarten Noordt zij (hoogleraar Kampen), H. Scholten (Zuidhorn), L.A. Smilde (Ommen), S.J. Vogelaar (Apeldoorn) en J. Westerhuis (Groningen A).¹³⁵ Een paar namen vallen op. Allereerst die van T. Bos. Hij is dezelfde die in Bedum al een bezwaarschrift over de leergeschillen naar de synode stuurde. Verder valt op dat naast hoogleraar L. Lindeboom nu ook M. Noordt zij zich bij de critici gevoegd heeft, terwijl hij eerder meehielp met de brochures waarin hij zich principieel achter Kuyper opstelde. De tweede stelling van het genoemde schrijven luidde als volgt:

In de belijdenisgeschriften is geen sprake van een eeuwige rechtvaardigmaking, maar alleen van de rechtvaardigmaking in den tijd, en door, of uit het geloof. Te stellen: dat de uitverkorenen ook reeds van eeuwigheid in het oordeel Gods gerechtvaardigd zijn, dus reeds van eeuwigheid vrijgesproken zijn van schuld en straf en het recht ten eeuwigen leven hebben ontvangen, zoodat op hen bij de geboorte niet meer ligt de toorn Gods en de eeuwige verdoemenis, maar dat zij, in het oordeel Gods van eeuwigheid gerechtvaardigd, in den tijd door het geloof slechts moeten komen tot het bewustzijn hunner rechtvaardig-

131. *Acta GKN 1896*, 19.

132. Van Asselt, *Vijf stellingen*.

133. Van Asselt, *Vijf stellingen*, 3.

134. Van Asselt, *Vijf stellingen*, 4-5.

135. Van Asselt, *Vijf stellingen*, 5-6. Het geschrift werd verder nog door verschillende andere ambtsdragers en oud-ambtsdragers ondertekend.

making – dat strijdt tegen de H. Schrift en tegen hetgeen in de Belijdenisgeschriften wordt beleeden, en mag dus niet voorgestaan, noch verdedigd worden; zoomin door geschriften als door prediking en onderwijs.¹³⁶

Duidelijk werd gereageerd op Kuypers theologie. De rechtvaardiging was wel van eeuwigheid van God gewild, maar dat had nog geen bestaan in de geschapen werkelijkheid. Want dan zou de wereld ook van eeuwigheid zijn.¹³⁷ In 1905 nam de synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland eindelijk een besluit over de leergeschillen. Een van de punten waarover zij een verklaring aflegde, was de rechtvaardiging van eeuwigheid. Het was de zitting van woensdag 6 september 1905. Ik citeer:

Wat het tweede punt de eeuwige rechtvaardig making betreft, verklaart de Synode, dat deze uitdrukking zelve niet in onze Belijdenisschriften voorkomt, maar dat ze daarom evenmin mag worden afgekeurd als de uitdrukking Verbond der Werken en dergelijke, die uit het theologisch spraakgebruik zijn overgenomen; dat het onjuist is te zeggen, dat onze Belijdenisschriften alleen eene rechtvaardigmaking uit en door het geloof kennen, aangezien èn Gods Woord in Rom. 4:25 èn onze Belijdenis in Art. 20 uitdrukkelijk spreken van eene objectieve rechtvaardigmaking door de opstanding van Christus bezegeld, die in tijdsorde aan de subjectieve rechtvaardigmaking vooraf gaat; en wat voorts de zaak zelve aangaat, dat al onze Kerken van harte gelooven en belijden, dat Christus in den Raad des vredes van eeuwigheid zich als borg voor zijn volk gesteld heeft en hunne schuld op zich heeft genomen, evenals Hij daarna door zijn lijden en sterven op Golgotha het rantsoen metterdaad voor ons betaald en ons met God verzoend heeft, toen wij nog vijanden waren; maar dat even beslist worde gehandhaafd op grond van Gods Woord en in overeenstemming met de Belijdenis, dat wij persoonlijk deze weldaad alleen door een oprecht geloof deelachtig worden; waarom de Synode met ernst waarschuwt tegen elke voorstelling, die hetzij aan de eeuwige borgstelling van Christus voor zijne uitverkorenen, hetzij aan den eisch van een oprecht geloof, om in de vierschaar der consciëntie voor God gerechtvaardigd te worden, afbreuk zou doen.¹³⁸

De preses B. van Schelven bedankte de commissie van preadvies over dit punt. De rapporteur H.H. Kuyper (1864-1945)¹³⁹ – zoon van A. Kuyper, wiens visie hier

136. Van Asselt, *Vijf stellingen*, 9.

137. Van Asselt, *Vijf stellingen*, 12.

138. *Acta der Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Utrecht, van 22 Augustus tot 7 September 1905*, 84-85. Hierna: *Acta GKN 1905*.

139. Hij was een zoon van A. Kuyper. Hij was de eerste die promoveerde in de theologie aan de VU (1891). Zijn promotor was F.L. Rutgers. Van 1900-1940 was hij hoogleraar aan de Vrije Univer-

ter discussie stond – sprak uit dat hij naast God dank wilde zeggen aan Wielenga, Noordtjij en Bavinck. Zij en met name de laatste hadden namelijk in 1896 deze verklaring, die nu door de synode was afgelegd, al voorbereid. Bavinck werd gezien als de *auctor mentalis* hiervan. En met name hem werd dankgezegd voor de zegen die van deze beslissing, als het God behaagde, zou uitgaan voor de Gereformeerde Kerken in Nederland. Op verzoek van T. Noordewier werd toen Psalm 133 vers 3 gezongen.¹⁴⁰

Uiteindelijk was het dus de visie van Bavinck die op de synode werd gepresenteerd als compromis. Terminologisch werd erkend dat de term rechtvaardiging van eeuwigheid afkomstig was uit het theologisch taalgebruik, maar dat de waarheden die hiermee uitgedrukt werden, zoals de raad des vredes en Christus' eeuwige borgstelling, gehandhaafd moesten worden. Op dit punt sloten zich de geleerden. Op andere punten van de leer werden de oplossingen van de synode echter tientallen jaren na datum nog als onbevredigend ervaren. De 'pacificatie van Utrecht' werd in de jaren dertig steeds meer bediscussieerd.¹⁴¹ Met name op het punt van de veronderstelde wedergeboorte kreeg deze strijd nog een staartje, maar dit punt valt verder buiten ons onderzoek.¹⁴² De Vrijmaking van 1944 kan gezien worden als een resultaat van de blijvende onvrede op dit punt.¹⁴³ De reformatorische beweging waar Schilder vertegenwoordiger van was, wees de leer van de veronderstelde wedergeboorte af als een speculatieve afwijking uit de tijd van de Doleantie, geïnspireerd door Kuiper. Zij wees de noodzaak van zelfonderzoek en toe-eigening van het heil ook af. In de oproep tot zelfonderzoek zag zij een aanzet voor mysticisme en subjectivisme.¹⁴⁴ In de jaren 50 en 60 van de twintigste eeuw namen de Gereformeerde Kerken in Nederland stappen om de breuk met de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) te overbruggen. In 1969 stelde men alle leeruitspraken ter zijde. Ten aanzien van verbond en doop zou men zich alleen houden aan de Drie Formulieren van Enigheid.¹⁴⁵

siteit. Zie: Nauta, 'Herman Huber Kuiper'.

140. *Acta GKN 1905*, 86.

141. De Groot, *Geruisloze verandering*, 16.

142. G. Wisse, die in 1920 uit de Gereformeerde Kerken in Nederland was getreden, schreef in zijn memoires dat hij met zijn bezwaren omtrent de veronderstelde wedergeboorte maar niet naar de synode gegaan was. Volgens hem hadden anderen dat al vóór hem gedaan, zonder enig resultaat. Hij noemde daarbij het bezwaarschrift van Bedum tegen de kuiperiaanse opvattingen, dat in de generale synode van Middelburg (1896) nul op het rekest kreeg. Ook noemde hij nog wat Lindeboom hierover al had gezegd tijdens de generale synode van Utrecht (1905). Zie: Wisse, *Memoires*, 85.

143. Golverdingen, *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte*, 108-110. De Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) telden in 2006 273 gemeenten en 127.000 leden.

144. Golverdingen, *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte*, 100-102.

145. Golverdingen, *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte*, 116.

3.4.4 Evaluatie

De rechtvaardiging van eeuwigheid heeft de Gereformeerde Kerken in Nederland jaren beziggehouden. De bezwaren van Lindeboom tegen de comriaanse beweging waren methodisch, Bijbels en confessioneel. Waar Lindeboom ook Comrie verantwoordelijk hield voor deze leer, nuanceerde Bos dit door te betogen dat Kuyper verder was gegaan dan Comrie. Vier Kamper hoogleraren kozen de kant van hun Amsterdamse collega Kuyper, maar gaven toe dat de Bijbel niet letterlijk sprak over de rechtvaardiging van eeuwigheid. De discussie ging vervolgens om de vraag of deze term daarvoor dan wel gebruikt mag worden. In 1905 was de controverse zo groot geworden dat vele voorgangers en ook twee hoogleraren uit Kampen de rechtvaardigingsleer van Kuyper afwezen. Uiteindelijk werd in 1905 de twist beslecht met enkele vredesartikelen waarin vooral Bavinck als auteur werd erkend. In deze beslissing kwam het tot een oplossing die voor beide partijen bevredigend zou moeten zijn. Dat dit wel voor dit ene punt gold, maar niet voor andere compromisformuleringen, heeft de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland uitgewezen.

3.5 Anthonie Gerrit Honig (1864-1940)

Anthonie Gerrit Honig werd geboren in Utrecht op 6 oktober 1864.¹⁴⁶ Hij studeerde in 1884 theologie aan de Vrije Universiteit en promoveerde daar in 1892. In zijn studietijd stond hij sterk onder de invloed van A. Kuyper, onder wiens leiding hij een promotiestudie op Comrie voltooide. Honig was gereformeerd predikant in Oudshoorn (1892) en Zeist (1894-1903). Vanaf 1903 tot aan zijn emeritaat in 1933 was hij hoogleraar theologie aan de Hogeschool in Kampen, waar hij H. Bavinck opvolgde. Daar doceerde hij ethiek, dogmatiek en encyclopedie. Tijdens de synode van Assen (1926) speelde de zaak van de Amsterdamse predikant Geelkerken, die betwijfelde of het paradijsverhaal een letterlijke beschrijving van de historische werkelijkheid is. Honig zat tijdens deze synode samen met Greijdanus en Ridderbos in de dogmatische commissie. Met Greijdanus schreef hij de tekst van een aan Geelkerken geadresseerde vermaning. Geelkerken werd geschorst en met het merendeel van zijn kerkenraad afgezet. De synode van Sneek (1969-1970) nam later het besluit om de leeruitspraak van Assen 1926 dat de bomen, de slang en het spreken van de slang in het paradijs ‘zintuiglijk waarneembaar’ waren, terug te draaien. Na zijn emeritaat schreef Honig zijn *Handboek van de Gereformeerde Dogmatiek*. In Kampen was hij de eerste hoogleraar met een achtergrond in ‘B’ (de

146. De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit in Kampen 1854-2004*, 101-102, 146-147, 250; Mulder, ‘Anthonie Gerrit Honig’.

Doleantie). Door Honig werden de betrekkingen tussen de hogeschool en de VU verbeterd. Honig overleed op 11 december 1940 in Kampen.

3.5.1 Een leven lang Comrie

Honig publiceerde heel zijn leven over Comrie en diens theologie.¹⁴⁷ In 1926 verscheen er van hem een lemma over Comrie in de *Christelijke Encyclopaedie*.¹⁴⁸ De afscheidsrede van Honig die hij hield aan de Theologische School in Kampen in het jaar 1934 droeg als titel: *Van Comrie tot De Cock of Het Credo der Afscheiding*.¹⁴⁹ Volgens Honig had De Cock het testament van Comrie en Holtius, namelijk de Drie Formulieren van Enigheid, aanvaard.¹⁵⁰ In het jaar 1934 verschenen er van Honig 21 bijdragen over Comrie in *De Bazuin*, waarvan Honig zelf redacteur was.¹⁵¹ In het jaar 1935 verschenen van zijn hand nog 23 artikelen¹⁵² en in 1936 nog eens 24 artikelen.¹⁵³ Honig schreef in de jaren 1935-1936 opnieuw een serie van 32 artikelen over Comries rechtvaardigingsleer.¹⁵⁴ In 1939 verscheen van Honig nog een aanvulling met comriana op zijn proefschrift.¹⁵⁵

Wie het proefschrift van Honig gelezen heeft, met name het hoofdstuk over de rechtvaardigingsleer, vindt in de artikelenserie in *De Bazuin* over Comries rechtvaardigingsleer weinig nieuws. Het is vooral een historische weergave van Comries rechtvaardigingsleer in zijn verschillende geschriften. Honig sloot zich theologisch aan bij de Kamper hoogleraren (vergelijk 3.4.2). Hij achtte het meer correct om te spreken van een rechtvaardiging van eeuwigheid en niet van een eeuwige recht-

147. Honig, 'Comrie en de rechtvaardigmaking van eeuwigheid' en 'Comrie en de rechtvaardigmaking van eeuwigheid II'. In het tweede artikel verwees Honig ook naar zijn proefschrift over Comrie, de bladzijden 232-245. In de week van 2-6 juni 1919 werd er in Woubrugge een Comrie-tentoonstelling gehouden. Op verzoek van het blad *De Rotterdammer* schreef Honig voor die gelegenheid een schets van het leven en werk van Comrie. Zie: Honig, 'Alexander Comrie'. *De Bazuin*, 6 juni 1919, 2.

148. Honig, 'Alexander Comrie', 490-492.

149. Honig, *Van Comrie tot De Cock*.

150. Honig, *Van Comrie tot De Cock*, 26, 29.

151. De artikelenseries die Honig schreef droegen de volgende titels: 'Dr. Alexander Comrie I-IV' (nummers 29-32); 'Dr. Comrie als schrijver I-IV' (nummers 33-36); 'Comrie's verdediging van de gereformeerde theologie I-X' (nummers 37-38, 40, 42-48) en 'Het testament van Comrie en Holtius I-III' (nummers 49-50, 52).

152. Het gaat om: 'Comrie als Dogmaticus' (nr. 29); 'Het testament van Comrie en Holtius IV-VII' (nrs. 1-4); 'Comrie over het geloof I-VIII' (nrs. 30-37); 'Comrie over de rechtvaardiging des zondaars voor God I-VIII' (nrs. 45-52) en 'Ds. J.W. Verschoor en Dr. P.J. Kromsigt over het geloof bij Brakel en Comrie I-IV' (nrs. 38, 40-42).

153. Honig, 'Comrie over de rechtvaardiging des zondaars voor God IX-XXXII', *De Bazuin*, 1936 (nummers 1, 3, 4, 7, 10, 12, 14, 18, 20, 22-24, 26-28, 42-46, 48-52).

154. Honig, 'Comrie over de rechtvaardiging des zondaars voor God I-XXXII'.

155. Honig, 'Comriana', 58-64.

vaardiging.¹⁵⁶ Honig stemde in met het oordeel van de generale synode in 1905 over de leergeschillen (vergelijk 3.4.3).¹⁵⁷ Hij ging niet mee met de bezwaren van Lindeboom en anderen die Kuyper vanwege onrechtzinnigheid wilden corrigeren.

3.5.2 Handboek van de Gereformeerde Dogmatiek (1938)

Het *Handboek van de Gereformeerde Dogmatiek* (1938), dat Honig na zijn emeritering als hoogleraar schreef, was onder meer opgedragen aan A. Kuyper en H. Bavinck.¹⁵⁸ Honig maakte dankbaar gebruik van hun werken. Het nauwste sloot Honig naar eigen zeggen aan bij Kuyper en vooral bij Bavinck. Hij vond het vanzelfsprekend dat ook de oude dogmatici werden geraadpleegd. Dat maakte Honigs werk nog niet tot een compilatie van eerdere werken. Vooral aan de uitleg van belangrijke Bijbelplaatsen schonk hij meer aandacht om te laten zien dat de gereformeerde dogmatiek op de Heilige Schrift berust.¹⁵⁹ Honig stelde dat de Vader Zich verbond in het *pactum salutis* om de weldaden die Christus verworven heeft en die de Heilige Geest toepast, te schenken aan de uitverkorenen. Verder zijn de weldaden die Christus verworven heeft en die voor onze zaligheid onmisbaar zijn, in Christus gereed. Hieruit volgt dat we ze alleen ontvangen in de vereniging met Christus. We worden niet wedergeboren en gelovig door de Heilige Geest, buiten Christus om – om pas daarna tot Christus te komen. De imputatie van Christus gaat volgens Honig vooraf aan de schenking van de wedergeboorte en het geloof. Het is Christus Die Zijn Geest zendt in de harten van de uitverkorenen, waardoor de uitverkorenen Christus worden ingelijfd. Deze schenking van Christus noemde hij *justificatio activa*.¹⁶⁰

Honig behandelde ook de rechtvaardiging van eeuwigheid. Hij zag twee klippen, namelijk arminianisme en antinomianisme. Het eerste zag eraan voorbij dat de rechtvaardiging van eeuwigheid is en het tweede verkleinde de betekenis van de rechtvaardiging door het geloof.¹⁶¹ Volgens Honig verwierpen alle gereformeerden zowel de arminiaanse als de antinomiaanse voorstelling van de justificatie. Bovendien erkenden zij dat de rechtvaardiging in de eeuwigheid begint en dat de toerekening van Christus en Zijn weldaden bij de *vocatio interna* aan het geloof voorafgaan. Hierbij refereerde hij aan de brochure van de Kamper hoogleraren

156. Honig, 'Comrie over de rechtvaardiging des zondaars voor God XXX', *De Bazuin*, 11 december 1936, 2.

157. Honig, 'Comrie over de rechtvaardiging des zondaars voor God XXXI', *De Bazuin*, 18 december 1936, 2.

158. Honig, *Handboek Gereformeerde Dogmatiek*, 3. Hierna: Honig, *HGD*.

159. Honig, *HGD*, 5.

160. Honig, *HGD*, 538.

161. Honig, *HGD*, 586-587.

(1896) en de rechtvaardiging in de opstanding van Christus vóór het geloof, Gods eeuwige liefde en ‘de raad des vredes’.¹⁶²

Ook erkenden alle gereformeerden volgens Honig de rechtvaardiging door het geloof. De oude dogmatici onderscheidden de *justificatio passiva* uit en door het geloof van de *justificatio activa* als de aan het geloof voorafgaande schenking van Christus en Zijn weldaden (vergeving van zonden en toekenning van het recht op het eeuwige leven). Volgens Honig is er verschil tussen de term ‘rechtvaardigmaking van eeuwigheid’ en de uitdrukking ‘eeuwige rechtvaardigmaking’. In de bestrijding van Comrie en Kuiper werd volgens Honig die laatste uitdrukking ten onrechte veel gebruikt. Maar de rechtvaardiging van eeuwigheid betekent – en hier citeerde Honig instemmend J.C. de Moor (1878-1926) –¹⁶³ dat de rechtvaardiging in de eeuwigheid begint en daar in beginsel is gerealiseerd. Eeuwige rechtvaardiging zou echter betekenen dat God eeuwig bezig is de zonden te vergeven. De uitdrukking ‘eeuwige rechtvaardigmaking’ keurde Honig daarom af.¹⁶⁴

Honig dacht dat Kuiper zich voor zijn theologie niet op Romeinen 8:30 kon beroepen.¹⁶⁵ Maar al kon er geen Schriftplaats aangevoerd worden, dit betekende voor Honig nog niet dat de leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid on-Schriftuurlijk zou zijn. Maar al zouden er in de theologie termen gebruikt worden die niet in de Heilige Schrift voorkomen, dan verdient het volgens Honig nog geen aanbeveling om de uitdrukking ‘rechtvaardigmaking van eeuwigheid’ te gebruiken. De Schrift noemt de rechtvaardiging de vrijspraak van God *uit* en *door* het geloof. Omdat het spraakgebruik van de Schrift constant is, is het beter de uitdrukking ‘rechtvaardigmaking van eeuwigheid’ niet te gebruiken. En daartegenover de term ‘rechtvaardiging’ alleen te gebruiken als het een uitspraak betreft niet over, maar tot de mens.¹⁶⁶ In zijn uitleg van Romeinen 8 en in het afwijzen van de term ‘rechtvaardigmaking van eeuwigheid’ verschilde Honig duidelijk van A. Kuiper. Honigs opvatting liep op dit punt meer parallel aan die van Bavinck, die ook kritisch was over het bezigen van deze term. De rechtvaardiging ging wel tot in de eeuwigheid terug. Van eeuwigheid heeft de Vader de Zijnen aan Christus gegeven en heeft Christus Zich voor de Zijnen Borg gesteld. Bij de eeuwige en onveranderlijke God is geen opvolging van het één na het andere, geen distinctie tussen voornemen en uitvoering. De eeuwige verkiezing sluit de borgstelling van Christus en daarmee de vergaving van zonde (de rechtvaardiging) in.¹⁶⁷

162. Honig, *HGD*, 587.

163. Flinterman, ‘Johannes Cornelis de Moor’.

164. Honig, *HGD*, 588.

165. Honig, *HGD*, 588-589.

166. Honig, *HGD*, 589.

167. Honig, *HGD*, 590.

Volgens Honig sprak Kuyper over de *justificatio passiva* als een zich bewust worden van de *justificatio activa*. Ook De Moor omschreef de rechtvaardiging door het geloof als het zich bewust worden van de rechtvaardiging. Volgens Honig kenden Voetius en Comrie aan de rechtvaardiging door het geloof grotere waarde toe dan Kuyper en De Moor.¹⁶⁸ Honig meende dat Kuyper en De Moor zich hier minder gelukkig hebben uitgedrukt, maar geen voorstelling bedoelden te geven die afweek van die van de oude dogmatici.¹⁶⁹ Honig verwees naar Kuypers negen trappen in de justificatie.¹⁷⁰ Hij bracht deze terug tot vijf:

- a. de rechtvaardiging in de eeuwigheid;
- b. de rechtvaardiging die in de opstanding van de ‘Christus Mysticus’ (Comrie)¹⁷¹ gerealiseerd is voor al de uitverkorenen die Hij representeert;
- c. de *justificatio activa* of de dadelijke rechtvaardiging;
- d. de *justificatio passiva* of lijdelijke rechtvaardiging;
- e. de rechtvaardiging in het laatste oordeel.

Een duidelijk verschil met Kuyper is dat Honig niet sprak in termen van objectieve en subjectieve rechtvaardiging. Nog een ander verschil is dat Kuyper in zijn concept niet werkte met de *justificatio activa* als de actuele imputatie van Christus’ gerechtigheid. Honig verstond onder de *justificatio activa* de schenking van Christus en al Zijn weldaden, dus ook de vergeving van zonden die aan de wedergeboorte en de geloofsgave voorafgaat. De rechtvaardiging zoals die teruggaat tot in de eeuwigheid vloeit volgens Honig voort uit de verkiezing en het *pactum salutis* tussen de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. De Vader kan de uitverkorenen aanzien in Christus en Hij kan ook van ‘voor de grondlegging der wereld’ hun zonden en schuld kwijtschelden en hun het recht op het eeuwige leven schenken. Op dit punt bestreed Comrie volgens Honig de antinomianen, die leerden dat deze rechtvaardiging volkomen is en er aan een rechtvaardiging van de uitverkorenen geen behoefte is. Comrie betoogde juist dat deze rechtvaardiging gericht is op de actuele realisatie. De uitverkorenen zijn volgens Comrie niet van eeuwigheid dadelijk of *actualiter* gerechtvaardigd, maar alleen in Gods voornemen en besluit.¹⁷²

168. Honig, *HGD*, 591.

169. Honig, *HGD*, 592.

170. Honig, *HGD*, 593. Honig verwijst hiervoor naar de *Dictaten Dogmatiek Locus de Salute*.

171. De term ‘Christus Mysticus’ werd door Comrie gebruikt in zijn *Brief over de rechtvaardigmaking*, 54 en 97. Comrie gebruikte de term in verband met het representeren van de uitverkorenen door Christus. Hij is immers hun Verbondshoofd en Borg. Dit betekent dat de uitverkorenen in Christus’ opstanding met Hem gerechtvaardigd worden.

172. Honig, *HGD*, 594. Zie ook: Honig, ‘Comrie over de rechtvaardiging des zondaars voor God IX’.

Terecht accentueerden Comrie en Holtius volgens Honig dat verlossing begint met de directe toerekening van de gerechtigheid en genoegdoening van Christus door de Vader aan de zondaar, waardoor hij gerechtvaardigd, wedergeboren, en geroepen wordt en het geloof ontvangt. Zo volgt het geloof op de rechtvaardiging. De *justificatio activa* gaat logisch aan het geloof vooraf. Daarna volgt de *justificatio passiva in foro conscientiae*. Het is de vrijspraak van God in de vierschaar van het geweten. Hier gaat het geloof voorop en volgt de rechtvaardiging als een vrucht daarvan.¹⁷³ Dit betekent dat Honig net als Bavinck en Comrie de genoemde onderscheiding tussen actieve en passieve rechtvaardiging alleen als een logisch en niet als een temporeel onderscheid leerde.

3.5.3 Evaluatie

Honig heeft zich vanaf zijn promotieonderzoek met Comrie beziggehouden. In de twist die ontstaan was in de Gereformeerde Kerken in Nederland over de rechtvaardiging van eeuwigheid heeft Honig zich aangesloten bij de brochures (1896) van de Kamper hoogleraren en het synodebesluit van Utrecht (1905). In zijn dogmatiek volgde hij Kuyper, maar vooral Bavinck. Honig nam inhoudelijk geen afstand van de rechtvaardiging van eeuwigheid, maar vond wel dat men deze term beter niet kon gebruiken. Hiermee sloot hij aan bij de kritiek van Lindeboom en Bavinck. Honig heeft ingezien dat Kuyper sprak over het geloof in termen van bewustwording van de rechtvaardiging. Kuyper drukte zich volgens Honig wat ongelukkig uit. Duidelijk wordt dat Honig er niet de man naar was om theologische zaken antithetisch op de spits te drijven. Ook in die zin had hij iets van Bavinck, bij wie hij zich graag aansloot.

We concluderen dat Honig zich gehouden heeft aan de besluiten van de synode, dat hij Kuyper licht corrigeerde, terwijl hij Bavinck en Lindeboom enigszins bijviel. Honig heeft echter vooral Comrie gekopieerd, want als we vergelijken wie er van het drietal Kuyper, Bavinck en Honig het dichtst bij het concept van Comrie zit, is dat Honig. Honig heeft Comrie, enige uitzonderingen daargelaten, gekopieerd. Comrie sprak namelijk niet van trappen in de rechtvaardiging en wijdde ook geen apart deel aan de rechtvaardiging in het jongste oordeel. Dit deden Kuyper en Honig wel. Ook had Comrie minder moeite met het begrip ‘rechtvaardigmaking van eeuwigheid’.

173. Honig, *HGD*, 595.

3.6 Abraham Kuyper junior (1872-1941)

Abraham Kuyper junior werd geboren in Amsterdam op 14 november 1872. Hij was gereformeerd predikant in Makkum (1899), Vlissingen (1906) en Rotterdam (1910). In 1939 werd hij emeritus. Hij had verschillende functies, waaronder het redacteurschap van *De Heraut*.¹⁷⁴ Hij promoveerde in 1899 op een proefschrift over J. Maccovius.¹⁷⁵ Daarmee trad hij enigszins in de sporen van zijn vader, die op 20 september 1862 in Leiden promoveerde onder promotorschap van J.H. Scholten tot doctor in de theologie.¹⁷⁶ Op 7 november 1941 overleed hij in 's-Gravenhage.

Kuyper junior sprak in zijn proefschrift met waardering over Comrie als laatste 'degeelijk en uitnemend Theoloog der Gereformeerde Scholastiek' in de ontwikkeling van de scholastiek na de Dordtse synode van 1618-1619.¹⁷⁷ Hij meende dat de scholastieke methode uit de gereformeerde beginselen volgt en er zelfs eis van is. Alleen het calvinisme is volgens hem in staat tot goede scholastiek. En 'de man des geloofs' kan daarop aansluiten.¹⁷⁸

3.6.1 De Band des Verbonds (1928)

In *De Bands des Verbonds* gaf Kuyper junior zijn visie op de rechtvaardiging. Dit boek kwam uit in 1906, gevolgd door een tweede druk in 1907. Het beleefde een derde onveranderde uitgave in 1928. Als gereformeerd predikant en zoon van A. Kuyper kan hem de discussie over dit punt in de Gereformeerde Kerken in Nederland niet ontgaan zijn. In zijn boek gaf hij geen wetenschappelijke uiteenzetting van de heilsorde, maar hij liet het bij eenvoudige Schriftbeschouwingen voor de gemeente.¹⁷⁹ Hij wilde zuiver Schriftuurlijk en streng confessioneel zijn. Hij maakte wel gebruik van de oude gereformeerde theologen (P. van Mastricht, J. à Marck, B. de Moor, G. Voetius en anderen), de werken van Comrie en van voor hem contemporaine dogmatici: Bavinck en Kuyper.¹⁸⁰ Hij gebruikte dus grotendeels dezelfde theologische bronnen als Honig deed voor zijn handboek van de gereformeerde dogmatiek. Het ligt voor de hand dat in zijn werk de invloeden van Comries werk ook indirect via Bavinck en Kuyper gemakkelijk zijn te ontdekken.

174. Van Beek (red.), *De Dolerenden van 1886 en hun nageslacht*, 292.

175. Het is uitgegeven door D. Donner in Leiden en heeft een omvang van 417 pagina's. Zie: Wijndelts, *Proefschriften*, nr. 412.

176. Wijndelts, *Proefschriften*, nr. 98.

177. Kuyper jr., *Johannes Maccovius*, 210.

178. Kuyper jr., *Johannes Maccovius*, 225.

179. Kuyper jr., *De Band des Verbonds*, 5.

180. Kuyper jr., *De Band des Verbonds*, 6.

Het hoofdstuk over de rechtvaardiging begint met de paragraaf ‘Van eeuwigheid gerechtvaardigd’.¹⁸¹ De uitverkiezing is volgens Kuyper junior nauw verbonden met de rechtvaardiging van eeuwigheid in ‘de raad des vredes’. God heeft de namen van Zijn kinderen, ‘vóór de grondlegging der wereld’ geschreven in ‘het boek des levens’ en ziet hen aan in de Zoon van Zijn liefde.¹⁸² Zij die in de tijd door het geloof gerechtvaardigd worden, leren dat hun schuld betaald is door het offer op Golgotha, maar dat de vrijspraak teruggaat tot in de eeuwigheid, omdat het Lam geslacht is in Gods besluit. Deze laatste gedachte komt voor in de kanttekening van de Statenvertaling op Openbaring 13:8. Uit ‘de raad des vredes’ komt een eeuwige vrijspraak aan Gods uitverkorenen toe.¹⁸³

Kuyper junior onderscheidde tussen rechtvaardiging en rechtvaardigmaking. Rechtvaardiging houdt in dat God een verloren zondaar voor rechtvaardig houdt. Rechtvaardigmaking houdt de bewustwording hiervan in. Het als rechtvaardige gerekend worden, ligt in Gods raad. De uitverkorenen worden door God van ‘voor de grondlegging der wereld’ in Christus aangezien. Het gerechtvaardigd zijn, is aan het geloof verbonden.¹⁸⁴ Rechtvaardig zijn door het geloof wil zeggen dat Gods kind door het geloof verstaat dat hij in Christus rechtvaardig is. Het rechtvaardig zijn voor God gaat aan het rechtvaardig zijn door het geloof vooraf. Niemand wordt door het geloof gerechtvaardigd die het voor God in de eeuwige vrederaad niet al was.¹⁸⁵ We constateren dat Kuyper junior congeniaal was met zijn vader. De rechtvaardiging plaatste hij massief in de eeuwigheid en het geloof kreeg de functie om de rechtvaardiging te kennen. De rechtvaardiging vóór het geloof is bij hem de rechtvaardiging in de eeuwigheid.

Naar eigen zeggen was Kuyper junior schatplichtig aan zijn vader, H. Bavinck en Comrie. We kunnen dat goed zien bij het onderscheid tussen de rechtvaardiging vóór en door het geloof, het spreken over de rechtvaardiging van eeuwigheid in de raad des vredes en het spreken van een rechtshandeling in de vierschaar van het geweten.¹⁸⁶ De theologische structuur van zijn rechtvaardigingsleer volgde meer die van zijn vader dan die van Comrie en Bavinck.

3.6.2 De *Heraut* (1935)

In 1935, zeven jaar na het verschijnen van de derde druk van *De Band des Verbonds*, schreef Kuyper junior 38 artikelen in *De Heraut* over de rechtvaardiging.

181. Kuyper jr., *De Band des Verbonds*, 69.

182. Kuyper jr., *De Band des Verbonds*, 71-72.

183. Kuyper jr., *De Band des Verbonds*, 72.

184. Kuyper jr., *De Band des Verbonds*, 73.

185. Kuyper jr., *De Band des Verbonds*, 74.

186. Kuyper jr., *De Band des Verbonds*, 90.

In dat jaar was het zijn taak om de hoofdartikelen te schrijven voor *De Heraut*. In deze serie beschreef hij de rechtvaardiging op populaire wijze met daarin aandacht voor Comrie.¹⁸⁷ Volgens hem was Comrie samen met Holtius een getrouwe getuige van de waarheid. Hij maakte in zijn beschrijving van Comrie gebruik van Comries geschriften, maar ook van het proefschrift van Honig.¹⁸⁸ Volgens Honig, die kennisgenomen had van de artikelenserie, is Kuyper juniors weergave van Comrie beknopt en helder.¹⁸⁹

Kuyper junior zag Holtius, Comrie en Brahé als strijders voor ‘de oude leer der vaderen’. Zij leerden de rechtvaardiging van eeuwigheid in de raad van God en de rechtvaardiging in zekere zin vóór het geloof. Hun strijd moest gezien worden in de context van de Saumurse dwalingen. Kuyper junior stemde in met Comrie en niet met diens oude en nieuwe tegenstanders. Hij noemde als nieuwe tegenstander T. Bos, destijds gereformeerd predikant van Bedum.¹⁹⁰

In een later artikel ging hij opnieuw in op de tegenstelling ‘van eeuwigheid gerechtvaardigd’ of ‘gerechtvaardigd eerst door het geloof’. Hieraan werden de bekende namen van Comrie en À Brakel verbonden, die hij beiden godvruchtige theologen noemde. De genoemde tegenstelling werkte lang na in de Gereformeerde Kerken in Nederland. Volgens hem bleek de tegenstelling op een misverstand te berusten. Hij verwees naar de beëindiging van de leertwist door de synode van Utrecht (1905). Van de rechtvaardiging door het geloof moet men niet spreken zonder te denken aan de raad van God. En omgekeerd moet men niet over Gods raad spreken zonder de noodzaak te accentueren van het geloof om voor God rechtvaardig te zijn. Kuyper junior leerde dat God van eeuwigheid Zijn uitverkorenen aanziet in Christus’ borgtocht. Hij herhaalde wat hij in *De Band des Verbonds* schreef: niemand wordt in de tijd rechtvaardig, die het voor God in ‘de eeuwige raad des vredes’ niet al was. In Gods eeuwige raad ligt de vrijspraak, maar in de tijd wordt dit evangelie gepredikt en door het geloof wordt dit verstaan en aanvaard.¹⁹¹

Volgens Kuyper junior laat God, ‘die in de eeuwigheid zijn uitverkorenen rechtvaardigde’, in de tijd het evangelie preken. Zij die het evangelie geloven, ontvan-

187. Kuyper jr., ‘Van de Rechtvaardigmaking I Inleiding’.

188. Kuyper jr., ‘Van de Rechtvaardigmaking XXII Alexander Comrie’.

189. Honig, ‘Comrie over de rechtvaardiging des zondaars voor God I’.

190. Kuyper jr., ‘Van de Rechtvaardigmaking XXIV De Utrechtse beslissing’.

191. Kuyper jr., ‘Van de Rechtvaardigmaking XXXII Van eeuwigheid af gerechtvaardigd’. Kuyper junior gebruikt twee beelden. Als een rechter een aangeklaagde moet beoordelen, heeft de vrijspraak of de rechtvaardigverklaring in het oordeel plaatsgehad, maar de aangeklaagde moet wachten tot die vrijspraak wordt uitgesproken en hem persoonlijk wordt bekendgemaakt. Als een notaris een testament met de erfgenamen heeft te behandelen, staan de namen van de erfgenamen in het testament, maar eerst als het testament is geopend weet men wie erfgenaam is en welke erfenis zal worden uitgekeerd.

gen daarin ‘de vrijspraak van schuld en straf en het recht op de eeuwige erfenis’.¹⁹² Door het geloof ‘komen zij tot de zalige wetenschap, dat de Ontfermer van eeuwigheid af aan hen ten goede gedacht heeft, en hen aangezien in den gegeven Borg en Middelaar’. Er is volgens hem ‘een gewichtig onderscheid’ tussen rechtvaardig worden door het geloof en geloven. De Schrift leert volgens hem dat het door het geloof is. W. à Brakel zou geleerd hebben dat de mens gerechtvaardigd wordt door het geloven en Comrie door het geloof. Tussen À Brakel en Comrie is hier verschil, waar ook Honig, ‘de uitnemende Comrie-kenner’, steeds op wees. A. Kuyper besteedde hier aandacht aan in deel 2 van *Het werk van den Heiligen Geest*, waarbij hij koos voor de positie van Comrie. Het gelijk ligt ook volgens Kuyper junior bij Comrie. Hij onderscheidde tussen de geloofspotentie of kiem en het geloof in de ‘dadelijkheid of actie’. Ook gebruikte hij het woord ‘hebbelijkheid’ voor het geloof. Als God de uitverkorenen ‘krachtig inwendig roept, door den Heiligen Geest, dan legt Hij in hen het zaad des geloofs’. Door de prediking van het Woord komt dat geloof tot zijn ‘hebbelijkheid en dadelijkheid’. Ook hij haalt de bekende voorbeelden van de zintuigen aan om het geloof te illustreren: het gehoor hoort pas als er geluid is en het oog ziet als er iets in het gezichtsveld is. Volgens hem gaat het hier niet om de rechtvaardiging ‘in de vierschaar des hemels (*in foro coeli*)’ maar die ‘in de vierschaar der consciëntie (*in foro conscientiae*)’. Het geloof ziet Christus als Borg en Middelaar Die alles volbracht heeft en hoort het troostrijk evangelie.

Opnieuw ging Kuyper junior in op de vermeende tegenstelling tussen W. à Brakel en Comrie, namelijk of de rechtvaardiging aan het geloof voorafgaat of erop volgt. God spreekt de goddeloze rechtvaardig en dan geeft Hij hem geloof om die vrijspraak te kunnen horen en geloven. Voor God gaat de rechtvaardiging aan het geloof vooraf door onmiddellijke toerekening van Christus’ gerechtigheid. Maar de mens heeft pas door het geloof ‘de wetenschap en de genieting’ ervan. Een laatste punt waarin Kuyper junior met Comrie instemde, is de geloofspotentie bij uitverkoren kinderen. Door ‘het geloof in potentie’ zijn ze voor God rechtvaardig, zonder ‘de dadelijkheid van het geloofsleven’.¹⁹³

3.6.3 Evaluatie

Kuyper junior drukte theologisch de sporen van zijn vader. Kenmerkend was zijn waardering van de scholastieke methode. Maar ook sprak hij net als zijn vader over de rechtvaardiging als gerealiseerd in de eeuwigheid, en hij gaf het geloof de functie van de rechtvaardiging te kennen. Net als Comrie en A. Kuyper maakte ook Kuyper junior het onderscheid tussen geloof en geloven. In zoverre A. Kuyper

192. Kuyper jr., ‘Van de Rechtvaardigmaking XXXVI Rechtvaardig door het geloof’.

193. Kuyper jr., ‘Van de Rechtvaardigmaking XXXVI Rechtvaardig door het geloof’.

leerling was van Comrie, was zijn zoon dat ook. Te denken valt aan het onderscheid tussen de rechtvaardiging vóór en door het geloof, de rechtvaardiging in de eeuwigheid en die in het geweten.

3.7 Gerrit Cornelis Berkouwer (1903-1996)

Gerrit Cornelis Berkouwer werd geboren in Amsterdam op 8 juni 1903. In 1927 trad hij in het huwelijk met Catharina Cornelia Elisabeth Rippen. Uit dit huwelijk werden negen kinderen geboren.¹⁹⁴ Berkouwer studeerde aan de Vrije Universiteit, waar hij in 1932 bij V. Hepp promoveerde. Hij was predikant in Oudehorne (1927) en in Amsterdam-Watergraafsmeer (1931-1945). Vanaf 1940 doceerde hij theologie aan de Vrije Universiteit. Berkouwer was benoemd naast Hepp en werd later diens opvolger. Hij overleed in Voorhout op 26 januari 1996.

Berkouwer brak volgens Van der Kooi met de scholastieke theologiebeoefening die Hepp kenmerkte. Volgens hem was hij kritisch naar Kuypers speculatief idealisme en orthodoxe scholastiek. De aansluiting bij Bavinck was sterker waar diens theologie een antischolastieke tendens vertoonde.¹⁹⁵ Meijering noemt Berkouwer de meest gezaghebbende gereformeerde theoloog na de Tweede Wereldoorlog.¹⁹⁶ Volgens hem was Berkouwer erg terughoudend om te zeggen hoe theologische problemen konden worden opgelost. Hij wilde niet doen aan ‘onschriftuurlijke speculatie’.¹⁹⁷ Volgens Van de Beek sloot Berkouwer eerst nauw aan bij het vaste gereformeerde erfgoed zoals hij dat van Kuypers en Bavinck geleerd had.¹⁹⁸ Geleidelijk aan begon hij eigen lijnen te trekken. De weerslag daarvan treft men in zijn *Dogmatische studiën* (14 delen, 1949-1972).

3.7.1 Geloof en rechtvaardiging (1949)

In zijn boek *Geloof en rechtvaardiging* behandelde Berkouwer verschillende visies op de rechtvaardiging van eeuwigheid.¹⁹⁹ Hij behandelde onder anderen Kuypers, Bavinck, À Brakel en Comrie. Volgens Berkouwer ging het hier om de soevereiniteit van Gods genade, de verhouding van geloof en rechtvaardiging en de plaats en betekenis van het geloof in de rechtvaardigingsleer. Berkouwer meende dat Comrie de temporele plaatsing van het geloof vóór de vereniging met Christus zag als arminiaans. De remonstranten leerden dat wij door de geloofsdaad gerechtvaardigd worden.

194. Meijering, ‘Levensbericht G.C. Berkouwer’, 7-14.

195. Van der Kooi, ‘Gerrit Cornelis Berkouwer’.

196. Meijering, *Het Nederlandse Christendom*, 166.

197. Meijering, *Het Nederlandse Christendom*, 307.

198. Van de Beek, ‘Gerrit Cornelis Berkouwer (1903-1996)’, 147-150.

199. Berkouwer, *Rechtvaardiging en geloof*, 143-176.

digd worden. Hij verwees hiervoor naar Comries *Verklaaringe*.²⁰⁰ Comrie beleed volgens Berkouwer tegenover de arminianen de soevereine genade van God die aan het geloof voorafgaat. Het geloof vormt hierop het antwoord.²⁰¹ In deze weg kwam Comrie er volgens Berkouwer toe om de rechtvaardiging te plaatsen in de eeuwigheid.²⁰²

Comrie stelde volgens Berkouwer in zijn *Brief* vast dat er van een rechtvaardiging *uit, door en na* het geloof kan worden gesproken, namelijk in ons geweten. Comrie devalueerde volgens hem niet wat naar Gods wil in de tijd geschieden zou of geschied is.²⁰³ Berkouwer meende dat het Comrie ging om het genadekarakter van de rechtvaardiging in reformatorische lijn. Tegenover elke overschatting van de werken en het geloof moest Comries motief volgens Berkouwer als juist worden erkend.²⁰⁴

3.7.2 Evaluatie

Berkouwer stemde in met het motief van Comrie om het geloof niet te overschatten en het genadekarakter van de rechtvaardiging te benadrukken. Ook meende hij dat Comrie door de rechtvaardiging in het geweten te plaatsen, de actualiteit niet heeft gedevalueerd. In die zin kunnen we spreken van een positieve Comrie-receptie bij Berkouwer.

3.8 Na Berkouwer

Na de Tweede Wereldoorlog nam de aandacht voor Comrie en de rechtvaardiging van eeuwigheid in de Gereformeerde Kerken in Nederland af. Wellicht kwam dat door de theologische ontwikkeling in deze kerk.²⁰⁵ In de jaren 50 van de twintigste eeuw kwam daar de moderne theologie op. Ook in Kampen, waar de theologische opleiding wortelde in de Afscheiding, ging er na de oorlog een wissel om.²⁰⁶ In de jaren 60 kwam dit proces in een stroomversnelling. Namen die genoemd worden bij deze ontwikkeling zijn H.M. Kuitert, Tj. Baarda (1932-2017)²⁰⁷ C. Augustijn en H. Wiersinga. Het gezag van Kuyper en Bavinck was voor de nieuwe generatie

200. Berkouwer, *Rechtvaardiging en geloof*, 156.

201. Berkouwer, *Rechtvaardiging en geloof*, 156-157.

202. Berkouwer, *Rechtvaardiging en geloof*, 157.

203. Berkouwer, *Rechtvaardiging en geloof*, 158.

204. Berkouwer, *Rechtvaardiging en geloof*, 159.

205. Dekker, *De stille revolutie*, 99-124.

206. De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit in Kampen 1854-2004*, 185-234.

207. Aalders, *Een stijlvol en beminlijk mens Tj. Baarda (1932-2017)*.

niet meer vanzelfsprekend.²⁰⁸ Kuitert zette vraagtekens bij de traditionele opvatting van Genesis 1-3 en Baarda betwijfelde de gereformeerde inspiratieleer.²⁰⁹ Wiersinga nam afstand van de opvatting over de satisfactie zoals deze in het spoor van Anselmus in de Drie Formulieren van Enigheid wordt verwoord. Volgens hem gaat het in de verzoening niet om het stillen van Gods toorn, maar heeft de moord op Christus een schokeffect. Mensen worden geconfronteerd met het bloed dat aan hun handen kleeft, waardoor zij tot berouw en bekering komen. Door deze bekering komt het tot verzoening tussen God en mens.²¹⁰

In 1952 werd bij de bekende Bijbelteksten over de plaats van de vrouw in de gemeente al gewezen op het tijdgebonden karakter van de Bijbel. Dit zorgde voor een doorbraak. In 1969 werd het ambt voor vrouwen opengesteld in de Gereformeerde Kerken in Nederland.²¹¹ H.M. Vroom, die meewerkte aan een rapport over homofilie en Schriftgezag, sprak van een openbreken van het oude interpretatieschema. Zo ontstond er een nieuwe visie op het Schriftgezag en de aanvaarding van bijvoorbeeld ‘homofilie in liefde en trouw’.²¹² In 1967 sprak de synode uit dat de leeruitspraken van Assen niet meer bindend werden geacht, en in 1973 kwam het tot een dynamische binding aan de belijdenis. Volgens godsdienstsocioloog Dekker werd in de Gereformeerde Kerken in Nederland de ervaring de basis van alle godsdienst en niet bijvoorbeeld de autoriteit van de traditie.²¹³

In de synode van 1974-1975 kwamen er bezwaarschriften en vragen over het boek van Kuitert *Zonder geloofvaart niemand wel*. In een latere synode 1977-1979 gebeurde hetzelfde over Kuiterts boek *Wat heet geloven?* Dit soort vragen hoorde volgens de synode thuis in de theologische discussie. Dat betekende dat de synode een marge van vrijheid liet voor theologische bezinning. De visie van Wiersinga op de verzoening werd wel afgewezen door de synode van 1973-1975, en de synode vroeg hem zijn standpunt te herzien. De synode van 1975-1976 stelde tegenover Wiersinga dat Jezus Christus in Zijn lijden en dood het goddelijke gericht over de menselijke schuld had gedragen. Verder delegeerde zij de zaak aan de kerkenraad van Wiersinga. Leerkwesties werden blijkbaar niet langer door synodale leerbeslissingen en eventuele tuchtmaatregelen opgelost.²¹⁴

208. Aalders, ‘Gereformeerden, waarheen? De opkomst van de moderne theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland in de jaren vijftig van de twintigste eeuw’, 239-246.

209. Aalders, *125 jaar Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit*, 267-293.

210. Aalders, *125 jaar Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit*, 295-299.

211. Aalders, *125 jaar Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit*, 241-245.

212. Vroom, ‘De gelezen schrift als principium theologiae’, 151-160.

213. Aalders, *125 jaar Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit*, 211-217.

214. Veenhof, ‘Geschiedenis van theologie en spiritualiteit in de gereformeerde kerken’, 72-73.

Volgens A. Amelink was Berkouwer een van de leidslieden die de gereformeerden de nieuwe tijd inloodsten. Bij hem werd het Bijbelgezag subjectief en kwam er een vrijere omgang met het Woord.²¹⁵ In 1992 constateerde M.E. Brinkman dat zeker vanaf de jaren zestig hij amper meer refereerde aan ‘gereformeerde theologie’. Als hij bijvoorbeeld Bavinck citeerde, was dat inhoudelijk en niet met de intentie om zich kerkelijk te legitimeren. Verder stelde Brinkman in het algemeen vast dat voor veel gereformeerde theologen van zijn tijd de gereformeerde theologie geen referentiekader meer was en soms geheel vergeten leek.²¹⁶ In 1980 aanvaardde de gereformeerde synode een rapport waarin stond dat in de Bijbel geen stelsel van objectief altijd geldende waarheden te vinden is voor de moraal en de theologie.²¹⁷

Amelink schreef: ‘De gereformeerden veranderden in de jaren vijftig en zestig net zo hard als de samenleving waarvan ze deel uitmaakten, zo niet harder. De angst voor God en Zijn oordeel verdween.’²¹⁸ Uiteraard hebben niet alle gereformeerden dezelfde ontwikkeling doorgemaakt en niet in hetzelfde tempo. Ook geografisch waren er verschillen. Maar in het algemeen kan deze verandering met feiten gestaafd worden.

3.9 Evaluatie

Kuyper heeft Comries rechtvaardigingsleer in binnen- en buitenland aangeprezen als een probaat middel om het geloof te verdedigen tegen het rationalisme, waarbij hij concreet wees op de theologie van Rothe en Wellhausen. We kunnen dus spreken van een positieve Comrie-receptie bij Kuyper. Toch heeft hij Comrie niet een-op-een overgenomen, maar hem zelfstandig verwerkt. Kuyper sprak net als Comrie over het onderscheid tussen geloofshabitus en geloofsactus. Anderzijds leerde hij in tegenstelling tot Comrie een sluimerende wedergeboorte waarbij het pas veel later tot bekering en geloof komt. Kuyper sprak anders dan Comrie over trappen en tijdsfasen in de rechtvaardigingsleer. Zo koppelde hij het geloofsvermogen en de geloofsdaad aan verschillende stadia van de rechtvaardiging.

Kuyper heeft Comrie in zijn bijdragen in de *Catholic Presbyterian* sterk vereenvoudigd, maar ook anders weergegeven. De *justificatio activa* kreeg bij hem een andere invulling dan bij Comrie. Waar het bij Comrie de actuele imputatie was van Christus’ gerechtigheid, was het bij Kuyper de objectieve rechtvaardiging in de opstanding van Christus. Ook liet Kuyper in zijn concept een voor Comrie cruciaal

215. Amelink, *De gereformeerden*, Amsterdam 2002, 184-185.

216. Brinkman e.a., *100 jaar theologie*, 11.

217. Amelink, *De Gereformeerden*, 190-191.

218. Amelink, *De Gereformeerden*, 187.

onderscheid weg, namelijk dat tussen de inblijvende daad in God en de overgaande daad in de tijd. Ten aanzien van de rechtvaardiging van eeuwigheid maakte hij op een bepaalde manier gebruik van Comrie. De kuyperiaanse visie houdt in dat de eigenlijke rechtvaardiging in de eeuwigheid al voltrokken is. Bij Comrie betekent het dat de rechtvaardiging in de raad en wil van God eeuwig is, maar deze is wel onderscheiden van de actuele rechtvaardiging. Bij Kuiper vond geen echte actuele rechtvaardiging meer plaats. De enige verandering die zich voltrok was die in het subjectieve bewustzijn van de gelovige. Waar bij Kuiper het geloof een kwestie werd van het bewust worden van de eeuwig rechtvaardiging, was bij Comrie het geloof een ontvangen en toe-eigenen van de rechtvaardiging in de evangeliebelofte, zoals die logischerwijs vóór het geloof door God was geschonken.

Kuypers collega Bavinck, die de rechtvaardiging van eeuwigheid inhoudelijk kon waarderen, had toch terminologisch gezien moeite met het begrip. In de Bijbel werd er immers niet zo over de rechtvaardiging gesproken. Honig is Bavinck daarin bijgevallen. Bovendien waren er volgens Bavinck andere leerstukken waarin de zaken die in het geding waren toch al werden beleden. Daardoor was dit leerstuk ook niet per se noodzakelijk. Het besluit van eeuwigheid tot rechtvaardiging werd door Bavinck wel duidelijk geleerd. Dat gebeurde overigens ook door Lindeboom en Bos, die tegenstanders waren van de leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid. Bij de behandeling van de rechtvaardiging in de opstanding van Christus, alsook bij het onderscheid tussen de actieve en passieve rechtvaardiging, sloot Bavinck in zijn dogmatiek aan bij Comrie.

Toch heeft Bavinck niet dezelfde plaats en invulling gegeven aan de actieve rechtvaardiging als Comrie. Bij Comrie was deze actieve rechtvaardiging onmiddellijk. Bavinck sprak daar niet op die manier over, maar over een vrijspraak in het evangelie die door Gods Woord en Geest wordt toegepast aan het hart. Hij ging niet mee in de onmiddellijke opvatting over de actieve rechtvaardiging, maar hij benadrukte dat God werkt door middel van het Woord.

Dat Lindeboom de voorstanders van de rechtvaardiging van eeuwigheid in de Gereformeerde Kerken in Nederland typeerde als een comriaanse beweging, laat zien dat hij goed begreep met welke theologische autoriteit Kuiper werkte om zijn rechtvaardigingsleer te legitimeren. Lindeboom had daarom consequent niet alleen kritiek op Kuipers rechtvaardigingsleer, maar ook op die van Comrie. Daarin verschilde hij met T. Bos, een andere tegenstander van de leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid. Bos meende dat Kuiper verdergegaan was dan Comrie. Blijkens de brochures die Bavinck samen met Noordt zij, Wielenga en Biesterveld schreef, bleek dat zij principieel aan Kuipers kant stonden. Met Bavinck onderscheidten zij het strikt Bijbelse en het theologisch spreken over de rechtvaardiging. Zo konden ze theologisch de rechtvaardiging van eeuwigheid erkennen.

Voor wat betreft de rechtvaardiging van eeuwigheid heeft de synode van 1905 blijkbaar een effectieve oplossing gebracht. De strijdbijl over dit punt werd in de Gereformeerde Kerken in Nederland later niet weer opgegraven. Honig en Kuyper junior verwezen in hun dogmatisch werk naar deze synode als eindpunt van de strijd over de rechtvaardiging van eeuwigheid. Op andere punten waren de bezwaren die er bestonden tegen Kuypers theologie, nog niet opgelost.

Honig, Kuyper junior en Berkouwer behoorden tot de generatie theologen die zich spiegelden aan Comries theologie en zich door hem in meerdere of mindere mate lieten inspireren. Dat geldt het meest voor Honig, die zich blijkens zijn vele publicaties zijn hele leven met Comrie en zijn theologie heeft beziggehouden. Daarvan was zijn dissertatie het hoogtepunt, want daarna leverden zijn publicaties over Comrie weinig nieuws meer op. Als docenten zullen Honig, Kuyper junior en Berkouwer weer invloed hebben uitgeoefend op de nieuwe generatie theologen en predikanten, maar de theologie van Comrie had gezien de Comrie-receptie daarna voor de nieuwe generatie blijkbaar veel minder een rol van betekenis.

Comries theologie heeft geen zelfstandige plaats kunnen behouden in de Gereformeerde Kerken in Nederland. Toen het theologisch gezag van kopstukken zoals A. Kuyper en H. Bavinck taande, werd er ook over Comrie steeds minder gehoord in deze kerk. Dat betekent dat de Comrie-receptie in deze kerk – in brede zin – geen lang leven was beschoren.

Hoofdstuk 4

De receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Christelijke Gereformeerde Kerk(en)

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staat de receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) centraal. Net als in het vorige hoofdstuk ligt de focus op de punten die in het eerste hoofdstuk zijn geformuleerd als de essentie van Comries rechtvaardigingsleer. In deze inleiding ga ik in op het ontstaan en de plaats van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) te midden van andere kerken, de landelijke CGK-bladen *De Wekker* en *Bewaar het Pand* en de selectie van onderzochte auteurs.

4.1.1 *Het ontstaan van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en)*

Een aanvankelijk zeer kleine groep van drie afgescheiden gemeenten ging in 1892 niet mee in de fusie tot Gereformeerde Kerken in Nederland. Deze groep groeide uit tot de Christelijke Gereformeerde Kerk(en). Bij de eeuwwisseling waren er al zestig gemeenten en tegen het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog meer dan tachtig. In 1930 waren er al 118, tien jaar later 136.¹ Het kerkverband kreeg te maken met een toestroom van leden uit de Gereformeerde Kerken in Nederland, op die plaatsen waar fusiepartners naast elkaar bestonden. Als er gewerkt werd aan fusie of als er een predikant met een andere ligging aantrad, onttrokken groepjes mensen of zelfs hele gemeenten zich aan het kerkverband. Als er voldoende leden waren, werd een christelijke gereformeerde gemeente of een gereformeerde gemeente geïnstitueerd. De plaatselijke gemeenten die moeite hadden met de fusie tot Gereformeerde Kerken in Nederland waren van mening dat zij niet gekend waren in het besluit tot de fusie. Met name hadden zij bezwaren tegen de theologie van A. Kuiper, de belangrijkste man achter de fusie. De grondslag van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) werd gevonden in de Bijbel, opgevat als Gods onfeilbaar Woord, en de Drie Formulieren van Enigheid, die onverkort moesten worden gehandhaafd. In 1894 stichtte men een eigen theologische op-

1. Van Driel, *Consolidatie en crisis*, 15-16.

leiding, eerst in Den Haag en Rijswijk en sinds 1917 in Apeldoorn.² Sinds 1962 sprak men van een Hogeschool en sinds 1989 van een Theologische Universiteit.³ F. van Lingen (1832-1913) en J. Wisse (1843-1921) stonden aan de wieg van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en). Zij noemden de kuypertiaanse leer van de veronderstelde wedergeboorte ongereformeerd. Bedoeld werd de leer van Kuypers dat de doop van een kind van de gemeente plaatsvindt in de veronderstelling dat het kind wedergeboren is.⁴ Hoewel er op dit punt raakvlakken waren met de kritiek van de Gereformeerde Gemeenten op de Gereformeerde Kerken in Nederland, kwamen de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) en de Gereformeerde Gemeenten niet samen.⁵

De belangrijkste vertegenwoordigers van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) waren de al genoemde predikanten F. van Lingen te Zetten en J. Wisse te Den Haag. Van Lingen had in 1891 een conflict met Kuypers gehad en was toen al overgegaan tot de christelijke gereformeerden. Van Lingen had een andere visie op de roeping tot het ambt, waarbij hij de noodzaak benadrukte van wedergeboorte en bekering van de evangeliedienaar. Hij was verder tegen het wijsgerig redeneren en de herinvoering van de gereformeerde scholastiek door Kuypers. Wisse was hoofdredacteur van *Het Stichtse Wekkertje*, dat op vrijdag 6 juli 1888 voor het eerst verscheen en door hem uit eigen middelen werd bekostigd. Hij gebruikte het blaadje om de idealen van de Afscheiding van 1834 uit te dragen. In 1892 vonden deze mannen elkaar in hun bezwaar tegen de fusie. Hun bezwaar werd door de synode echter afgewezen. Hierna begon men met het organiseren van de gemeenten die christelijk gereformeerd wilden blijven.⁶

4.1.2 De onderzochte kerkbladen: De Wekker en Bewaar het Pand

In dit hoofdstuk citeer ik uit twee CGK-bladen, namelijk *De Wekker* en *Bewaar het Pand*. Het blad *De Wekker* ontstond aan het begin van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) in 1892. In 1888 begonnen de Utrechtse ouderlingen J.H. Wessels en G. Renkema met het uitgeven van *Het Stichtse Wekkertje*, later kreeg het de naam *Het Wekkertje* en nu heet het *De Wekker*. Op 20 juli 1892 besloten de leden van de christelijke gereformeerde kerk te Utrecht dat *Het Wekkertje* vanaf toen het lande-

2. Over de opleiding: Van Driel, *Denken om te dienen*. Over de CGK: Meijering, *Het Nederlandse Christendom*, 35. Zie ook: Van 't Spijker, 'De strijd om het voortbestaan'.

3. Van Driel, *Denken om te dienen*, 41, 63.

4. Van 't Spijker, 'Hoofdlijnen', 22, 30-33.

5. Van Driel, 'Verbondsleer of oud zeer? 'consolidatie en crisis'.

6. Golverdingen, *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte*, 76-77.

lijke orgaan van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) was.⁷ Het blad heeft in de kerkelijke strijd rond het jaar 1892 volop meegedaan.⁸

In 1966 verscheen het blad *Bewaar het Pand* voor het eerst.⁹ De initiatiefnemers wilden met dit blad de oude gereformeerde beginselen uitdragen. Aanleiding was dat de synode evangelisatiediensten via televisie-uitzendingen toestond.¹⁰ Tussen 1953 en 1963 constateerden kerkenraadsleden en gemeenteleden in een aantal plaatsen dat de prediking vervlakte. De visie op de gemeente, het geestelijke onderwijs en de beleving dreigden te vervlakken. Toen de synode van 1963 de zogenaamde Nieuwe Vertaling – de Vertaling 1951 van het Nederlands Bijbelgenootschap – vrijgaf voor het gebruik in de gemeenten leidde dat bijna tot een scheuring in de Christelijke Gereformeerde Kerk(en). Daarom sloeg een aantal behoudende predikanten en gemeenteleden de handen ineen en besloot men in 1966 tot de uitgave van het blad *Bewaar het Pand*. Het blad had, volgens M. Golverdingen, in 1992 3328 abonnees tegen 6200 abonnees die *De Wekker* dat jaar had.¹¹ Volgens B. Wallet was er bij de ‘vrienden en vriendinnen van *Bewaar het Pand*’ sprake van een zelfgekozen isolement binnen het eigen kerkverband, van waaruit de koers kritisch werd gevolgd. De hierboven genoemde ontwikkelingen in de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) hadden nog vóór de oprichting van *Bewaar het Pand* ertoe geleid dat verschillende predikanten en gemeenten deze kerk verlieten voor bevindelijke kerken als de Gereformeerde Gemeenten en de Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland.¹² Dat predikanten overgingen uit de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) naar de Gereformeerde Gemeenten, was niet uniek voor de jaren 50 en 60 van de twintigste eeuw. Al in 1921 ging J. Vreugdenhil (1879-1944) en in 1928 J.D. Barth (1871-1947) over naar de Gereformeerde Gemeenten.¹³

7. Noorlandt, *Canon CGK*, 36; Noorlandt, ‘Kerk en publiciteit’. Voor *De Wekker* ten tijde van de Tweede Wereldoorlog zie: Van Driel, ‘*De Wekker* in oorlogstijd ‘consolidatie en crisis’”.

8. Drayer, ‘Kerkelijke deputaatschappen’, 161-163. Het blad heeft de volgende hoofdredacteurs gehad: J. Wisse tot 1921, prof. Lengkeek tot 1923, prof. Van der Schuit tot 1956, prof. Kremer tot 1959, prof. Oosterhof tot 1980, daarna prof. Van ’t Spijker. Sinds 2017 is dr. A. Versluis hoofdredacteur. Hij is de opvolger van ds. P.L.D. Visser, die sinds 2011 hoofdredacteur was.

9. Volgens C.M. van Driel moet G. Wisse (1873-1957) gezien worden als inspirator en geestelijk vader van *Bewaar het Pand*. Zie: Van Driel, *Een wereld op zichzelf*, 349-420.

10. Noorlandt, *Canon CGK*, 37; Noorlandt, ‘Kerk en publiciteit’, 305-306.

11. Golverdingen, *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte*, 80-81. In 2006 werd het blad door 4100 abonnees gelezen.

12. Wallet, ‘Tussen de vuren ‘refogeschiedenis’’, 142-143.

13. Van Driel, ‘Verbond sleer of oud zeer? ‘consolidatie en crisis’’, 44-48, 71-75.

4.1.3 De onderzochte auteurs

In het vervolg analyseer ik eerst de visie van de stichters van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en), F.P.L.C. van Lingen en J. Wisse, op Comries rechtvaardigingsleer (4.2). Daarna volgt een analyse van de receptie van Comries rechtvaardigingsleer door H. Janssen (1872-1944) (4.3), J.J. van der Schuit (1882-1968) (4.4), P.J.M. de Bruin (1868-1946) (4.5), H. van Leeuwen (1906-1988) (4.6), J. van Genderen (1923-2004) (4.7), W. van 't Spijker (1926-) (4.8) en W.H. Velema (1929-2019) (4.9). Hierna volgt een evaluatie (4.10). De selectie van auteurs is grotendeels tot stand gekomen door een digitale zoekopdracht naar Comries rechtvaardigingsleer in de CGK-bladen *De Wekker* en *Bewaar het Pand*. Dat betekent dat alle publicaties uit de vorige eeuw in deze bladen zijn gescreend op Comrie-receptie. Deze gegevens vormen een belangrijke aanzet om de Comrie-receptie in de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) in kaart te brengen. De bronnen voor dit hoofdstuk zijn aangevuld met het collegedictaat van Van der Schuit, de dogmatiek van Van Genderen en Velema en enkele publicaties van W. van 't Spijker. Met uitzondering van Van Leeuwen hebben alle auteurs gediend als docent voor de predikantenopleiding in deze kerk. Dat betekent dat ze daar een sleutelpositie hadden.

4.2 Frederik van Lingen (1832-1913) en Jacobus Wisse (1843-1921)

Frederik Philip Louis Constant van Lingen werd geboren in Herwijnen bij Zaltbommel op 15 april 1832, als zoon van een onderwijzer.¹⁴ Hij studeerde theologie in Leiden (1848). Daar werd hij beïnvloed door J.H. Scholten en de moderne richting. Van Lingen werd hervormd predikant in Hensbroek (1855), waar hij bekeerd werd tot de gereformeerde orthodoxie. Na deze gemeente volgden Broek op Langedijk (1859) en Zetten-Andelst (1862-1881). In 1864 was hij medeoprichter van de Confessionele Vereniging, waarvan hij jaren hoofdbestuurslid was. In Zetten-Andelst richtte hij een gymnasium op, waar hij zich in 1881 fulltime op ging richten. Dat betekende dat hij geen actief predikant meer was. Vanaf 1886 ging Van Lingen voor in dolerende gemeenten, maar al snel werd hij in de Doleantie teleurgesteld. Hij zag de Doleantie als een tweede afscheiding. Bovendien had hij moeite met het toelaten van voorgangers op artikel 8 van de Dordtse Kerkorde. Verder was hij wars van vertoon zoals het dragen van een toga¹⁵ en het bouwen van kerken met een torentje bij de dolerenden. De theologie van Kuyper, met wie hij sinds zijn Leidse tijd bevriend was, trok hem niet. In zijn maandblad *Petahja*, dat Van Lingen uitgaf

14. Van der Ham (red.), *Sions heil en troost*, 11-13; Van Dolderen, *Grasduinen*, 46-48; De Groot, 'Frederik Philip Louis Constant van Lingen'.

15. Vgl. H. Florijn, 'Ambtskleding'.

van 1887 tot 1890, schreef hij: ‘Waar de ondervinding zo duidelijk leert dat van de gedoopte kinderen het grootste deel onwedergeboren blijft voortleven en sterft, mag en kan de Kerk ze niet als wedergeboren beschouwen.’ De verering van Kuypers onder de dolerenden vond hij bedenkelijk. In 1891 ging hij over tot de Christelijke Gereformeerde Kerk(en), waar hij na bevestiging door J. Wisse predikant werd te Rotterdam (1893-1894). Het door hem opgerichte gymnasium liet hij toen over aan anderen. In 1894 werd hij door de synode benoemd tot fulltimedocent aan de Theologische School van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) (1894-1909). Aan die school doceerde hij de klassieke talen, de Bijbelse vakken en hij verzorgde de vooropleiding. Van Lingen overleed op 31 augustus 1913 in Velp.

Jacobus Wisse werd geboren in Oostkapelle op 9 oktober 1843.¹⁶ Wisse studeerde in 1867 theologie aan de Theologische School te Kampen, waar hij in 1873 slaagde voor zijn kandidaatsexamen. Wisse werd christelijk gereformeerd predikant in Dordrecht (1873), Sliedrecht (1875), Den Haag (1879) en in Zierikzee tot aan zijn emeritaat (1906-1920). Wisse kon niet mee met de fusie van 1892, en het deel van de gemeente dat hem volgde kreeg een eigen kerkgebouw. In 1894 werd Wisse verzocht om samen met Van Lingen de theologische opleiding te verzorgen, eerst aan de Theologische School in Den Haag (1894) en later in Rijswijk (1899-1906). Als docent doceerde hij dogmatiek, ethiek en kerkgeschiedenis. Ook redigeerde hij 33 jaar *De Wekker*. Toen hij gemeentepredikant werd in Zierikzee, bedankte hij voor het docentschap. Op 3 oktober 1920 ging hij met emeritaat. Wisse stierf op de leeftijd van 78 jaar in Zierikzee op 21 augustus 1921.

4.2.1 Van Lingen over Kuypers theologie

In 1892, het jaar van de fusie, reageerde Van Lingen kritisch op het toen verschenen proefschrift van A.G. Honig over Comrie. Hij had moeite met de fusie, maar ook met Kuypers theologie. Honig noemde het terecht dat Comrie ‘in zijn tweede periode de rechtvaardiging der uitverkorenen in de eeuwigheid stelde’.¹⁷ Volgens Van Lingen gaat het in dit proefschrift grotendeels om de gedachten van Kuypers, bij wie Honig gepromoveerd was (vergelijk 3.2). Dit leidde hij af uit de voorrede op het proefschrift. We leren hier volgens Van Lingen de theologie kennen van de Vrije Universiteit die door leerlingen aan de gemeenten werd verkondigd. In dit verband noemde hij de veronderstelde wedergeboorte en de rechtvaardiging van eeuwigheid – leerstellingen die Van Lingen negatief beoordeelde. Volgens hem was Honig niet dieper ingegaan op Comries dogmatische denkbeelden. Hij zal wel

16. Van der Ham (red.), *Sions heil en troost*, 51-53; Van Dolderen, *Grasduinen*, 43-45; Ponsteen, ‘Johannes Wisse’.

17. Van Lingen, ‘Wat aan de Vrije Universiteit geleerd wordt’.

bedoeld hebben: niet diep genoeg. In het proefschrift van Honig was namelijk een deel gewijd aan Comries visie op wedergeboorte, geloof en rechtvaardiging. Het is merkwaardig dat Van Lingen niet inging op de vraag of het theologisch beroep op Comrie door Kuyper en Honig terecht was. Van Lingen riep aan het slot van zijn recensie Gods volk op als getuige dat zij wel anders geleerd hadden dan aan de Vrije Universiteit. De ‘valschelijk genaamde wetenschap’ van Kuyper leidde volgens Van Lingen tot de verwoesting van de kerk en daar kon Gods volk geen vrede mee hebben.¹⁸ Deze theologie ging in tegen Gods Woord en de ervaring van Gods kinderen. Van Lingen wilde het daarom houden bij ‘de eenvoudige waarheid der Schrift’, die in de belijdenisgeschriften wordt geleerd.¹⁹ Hij bespeelde hier een thema dat ook in de Bijbel aanwezig is, namelijk dat Gods wijsheid voor de wijzen en verstandigen verborgen is, maar aan de kinderen wordt geopenbaard.²⁰

4.2.3 Van Lingen over Kuypers rechtvaardigingsleer

Van Lingen was een belangrijke woordvoerder om de bezwaren tegen de fusie met de dolerenden te verduidelijken. Tijdens de eerste synode van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) verzocht men hem zijn brochure *Waarom wij Christ. Gereformeerde willen blijven, door eenige leden der Christ. Geref. Kerk, die niet willen gerekend worden tot de Verreënte Gereformeerde Kerken te behooren* (Utrecht 1892) uit te geven en toevoegingen aan te brengen. Hierop schreef Van Lingen de apologie *Korte verantwoording van de getrouw geblevene Leden der Christelijke Gereformeerde Kerk* (Zetten 1893), waarin hij de theologie van de heilsorde en de rechtvaardiging van eeuwigheid van Kuyper afwees.²¹ Volgens Van Lingen had Kuyper wel een ‘schoon in elkaar passend filosofisch systeem’ bedacht, maar dit correspondeerde niet met Gods waarheid en de gereformeerde confessie. Van Lingen verwees naar Romeinen 8:30, waar de rechtvaardiging volgt op de roeping en de verordening. Ook verwees hij naar Romeinen 5:1, waar staat dat wij door het geloof gerechtvaardigd worden. Het plaatsen van de rechtvaardiging in de eeuwigheid was voor hem een signaal dat men wijzer wilde zijn dan Gods Woord. Volgens Van Lingen kan men niet op deze kuyperiaanse manier gerechtvaardigd worden. Pas op het geloof wordt de zondaar gerechtvaardigd.²² Kuypers visie had volgens Van Lingen dus de ultieme consequentie: niet gerechtvaardigd worden.

Van Lingen ging niet in op de visie van Comrie, die bij Romeinen 8 ook dacht aan de rechtvaardiging van eeuwigheid (vergelijk 2.5.4.). Van Lingen's visie op de

18. Vgl. Van den Berg, ‘Letterkennis en Geestelijke kennis’.

19. Van Lingen, ‘Wat aan de Vrije Universiteit geleerd wordt’.

20. Zie Mattheüs 10:25; Lukas 10:21; Job 5:12; Jes. 29:14; 1 Korinthe 1:19; 1 Korinthe 2:7-8.

21. Van 't Spijker, *Hoofdlijnen*, 38-39.

22. Van Lingen, *Korte verantwoording*, 21-22.

heilsorde verschildte wezenlijk van die van de *late* Comrie. Bij Van Lingen was het: verordining, roeping en rechtvaardiging. Bij hem ging het geloof dus vóór de rechtvaardiging.

Van Lingen wilde niet buiten het normatieve kader van Gods Woord gaan. God kan een mens niet rechtvaardigen buiten de vereniging met Christus. Die vereniging ontstaat door het geloof, waarna de rechtvaardiging volgt. De orde wordt dan: vereniging met Christus door het geloof en de rechtvaardiging. Ook hier was verschil met Comrie. Bij Comrie begint de vereniging met Christus in de eeuwigheid. Christus heeft al een band met de geveenen van de Vader in de eeuwige vredeaad. Verder leerde Comrie dat niet in de eerste plaats de gelovige, maar de Geest of Christus het subject van deze vereniging is. Van Lingen hield er rekening mee dat niet iedereen in de Gereformeerde Kerken in Nederland kuyperiaans dacht, maar in het hoofdorgaan van deze kerk, *De Heraut*, publiceerde Kuyper zijn theologie. Hij was bovendien de stichter en meest invloedrijke hoogleraar van de Vrije Universiteit. Daarbij kwam dat hij volgens Van Lingen geen tegenspraak kreeg van de andere hoogleraren theologie. Het was volgens hem duidelijk ‘dat er een zwarte wolk van dwaling over de “Geref. Kerken in Nederland” hangt’.²³

Van Lingen wees op de antinomiaanse visie, die onder meer door W. à Brakel werd bestreden, namelijk dat ‘de rechtvaardiging in de eeuwigheid is geschied’. Van Lingen wees deze leer af als on-Schriftuurlijk, omdat de Schrift de rechtvaardiging verbindt aan het geloof. Wel erkende hij dat er ‘een eeuwig raadsbesluit’ is dat in de tijd wordt uitgevoerd, maar verder gaat de Schrift volgens hem niet. De Heere heeft Zijn volk verkozen om ‘te roepen, te rechtvaardigen, te verheerlijken’. Op die manier staat ‘de godsgemeente in de eeuwigheid voor Hem’, enerzijds ‘verdoemelijk in Adam’, anderzijds in Christus opgericht, rechtvaardig, heilig en zalig.²⁴ Van Lingen erkende hiermee de rechtvaardiging in Gods raad van eeuwigheid.

Drie argumenten had Van Lingen voor de actuele rechtvaardiging:

1. In Romeinen 8:30 volgt de rechtvaardiging op de roeping en die vindt actueel plaats.²⁵

2. Paulus verbindt overal de rechtvaardiging aan het geloof.

3. De zondaar kan pas vrijgesproken worden ‘in gemeenschap met de Verzoener’: ‘Eerst als God hem in Zijn Zoon aanschouwt, kan de Rechtvaardige hem met Zijn toorn-bliksem niet meer bereiken, maar alleen met Zijne genade.’²⁶

23. Van Lingen, *Korte verantwoording*, 22.

24. Van Lingen, ‘Rechtvaardigmaking’, *DWR*, 18 mei 1894, 1-2.

25. Romeinen 8:30: *En die Hij tevoren verordineerd heeft, dezen heeft Hij ook geroepen; en die Hij geroepen heeft, dezen heeft Hij ook gerechtvaardigd; en die Hij gerechtvaardigd heeft, dezen heeft Hij ook verheerlijkt.*

26. Van Lingen, ‘Rechtvaardigmaking’, *DWR*, 8 juni 1894, 1-2.

Van Lingen wilde tegenover Kuypers filosofie blijven bij de Schrift, maar hij maakte wel gebruik van de oorzaken die in de scholastiek genoemd worden. Gods genade en eeuwig welbehagen zijn ‘de bewegende oorzaak’ en Christus’ gerechtigheid ‘de verdienende, materiële, zakelijke oorzaak’.²⁷

Kuypers zoon H.H. Kuyper (1864-1945)²⁸ werkte mee aan een reactie op Van Lingen's *Korte verantwoording*. De classicale commissie Amersfoort publiceerde *Scheurmakerij of niet? Toelichting der Stellingen waarover Ds. Van Lingen c.s. de Openbare Samenspreking weigerden, voorafgegaan door een openbaren brief aan ds. F.P.L.C. van Lingen. Door de Deputaten de Classis Amersfoort* (Hilversum 1894). In deze brochure schreef Kuyper dat de theologie van zijn vader, waaronder die over de rechtvaardiging van eeuwigheid, binnen de grens van de gereformeerde belijdenis valt.²⁹

H.H. Kuyper maakte bezwaar tegen de argumentatie van Van Lingen, want de zuiverheid van de kerk wordt niet bepaald door wat een van haar leden (A. Kuyper) schrijft, maar door haar belijdenis. De belijdenis op Gods Woord gegrond alleen heeft bindend gezag. Niettemin stemde hij toe dat het niet goed zou zijn als de Gereformeerde Kerken in Nederland een dwaalleer duldden. De vraag is dus van belang of A. Kuyper heterodoxe gevoelens had of niet.³⁰

Hij schreef dat wie met de Heidelbergse belijdt dat de mens niet gerechtvaardigd wordt om de werken, maar alleen om de toegerekende gerechtigheid van Christus, die door het geloof wordt aangenomen, staat op de bodem van de gereformeerde belijdenis. Het is dan niet zo belangrijk of men met A. Kuyper aanneemt dat de rechtvaardiging van eeuwigheid is of met H. Bavinck dat ze actueel plaatsvindt. Volgens H.H. Kuyper waren deze twee meningen er in de Gereformeerde Kerken in Nederland altijd al geweest en was dit ook het belangrijkste verschil tussen W. à Brakel en Comrie.³¹

27. Van Lingen, ‘Rechtvaardigmaking’, *DWR*, 22 juni 1894, 1-2.

28. Van 1900-1940 was hij hoogleraar aan de Vrije Universiteit. Nauta, ‘Herman Huber Kuyper’.

29. Van 't Spijker, *Hoofddlijnen*, 42-44.

30. Kuyper, ‘Referaat over Stelling II’, 13.

31. Vgl. À Brakel, *Logike Latreia, Dat is Redelyke Godts-Dienst*, Rotterdam 1700, deel 1, hoofdstuk 34, paragraaf 28: 860; paragraaf 53-62: 877-890. W. à Brakel leerde een eeuwig decreet van God tot rechtvaardiging, zonder te zeggen dat dit de rechtvaardiging zelf is waar de Schrift van spreekt. À Brakel leerde ook dat Christus gerechtvaardigd werd in de Geest, toen Hij in de tijd voor hun zonden voldeed en de zaligheid voor hen verwierf. De uitverkorenen zijn in Hem *virtualiter* (in beginsel) gerechtvaardigd, maar nog niet *actualiter* (daadwerkelijk), want zij waren er nog niet. De rechtvaardiging waar de Schrift van spreekt, is die door het geloof (H. 34, par. 53, punt 3, H34.53.3). À Brakel hield er net als Comrie ook rekening mee dat de vrijspraak klinkt in het Woord, maar dat de gelovige deze uitspraak in zijn geweten nog niet gewaarwordt (H34.53.4). Een zwakgelovige wordt in de vierschaar echter evengoed vrijgesproken als een sterkgelovige (H34.56.5). De verzekering zag À Brakel als een vrucht van de rechtvaardiging (H34.56.10). Ook

Van Lingen mocht het oneens zijn met A. Kuiper, maar het stond hem volgens H.H. Kuiper niet vrij zijn theologie als een gevaarlijke ketterij aan het volk voor te stellen. Hiermee drukte Van Lingen immers niet alleen het brandmerk op Kuiper, maar ook op Comrie en Holtius.³² We zien hier dat Comrie functioneerde als een theologische autoriteit. Niet alleen voor A. Kuiper, maar ook voor diens zoon.

In 1894 verscheen van de synode van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) een klein geschrift waarin de redenen werden weergegeven waarom men christelijk gereformeerd gebleven was. De brochure heette: *Historische mededeelingen over de Scheiding en de Doleantie* (Utrecht 1894). De rechtvaardigingsleer bleef hier buiten beschouwing.³³

Van Lingen reageerde nog op het door de classis Amersfoort gepubliceerde geschrift met *Bij wie de schuld? Antwoord van F.P.L.C van Lingen. Docent der Theol. School van de Christ. Gereformeerde Kerk, op 'Scheurmakerij of niet?'* (Utrecht 1895). Opvallend is dat Van Lingen niet inging op de rechtvaardiging van eeuwigheid. Wel schreef hij dat wanneer een kerk een ongereformeerde leer zonder behandeling laat, de kerk hiervoor aansprakelijk is.³⁴ Dat de rechtvaardigingsleer niet genoemd werd, betekende niet dat dit punt van de baan was, maar wel dat de strijdbijl op dit punt even begraven lag.

In 1899 reageerde Van Lingen op een schrijven van J.J. Westerbeek van Eerten, predikant van de gereformeerde kerk te Kampen. Van Lingen legde uit waarom hij eerst met de Doleantie meegegaan was en later christelijk gereformeerd was geworden. Volgens hem waren er in het begin van de Doleantie nog geen on-Bijbelse en ongereformeerde leerstellingen over wedergeboorte en rechtvaardiging.³⁵ Hier pakte hij de strijdbijl over de rechtvaardigingsleer weer op.

maakte À Brakel net als Comrie onderscheid tussen het geloof in zijn hebbelijkheid, die er kan zijn zonder de oefening van de daad van het geloof (H34.56.3). Inhoudelijk gezien overheerst dus de overeenstemming met Comrie, met dit verschil dat Comrie onomwonden sprak over de rechtvaardiging in de eeuwigheid en in de opstanding van Christus.

32. Kuiper, 'Referaat over stelling II', 14-15.

33. Renkema, *Historische mededeelingen over de Scheiding en de Doleantie*; Van 't Spijker, *Hoofdlijnen*, 44-45. Van 't Spijker schreef dat dit geschrift vervaardigd werd door br. Wessels te Utrecht. Op de voorkant en op de eerste bladzijden van deze brochure stond echter alleen de naam van G. Renkema, de scriba.

34. Van Lingen, *Bij wie de schuld?*, 7. Van 't Spijker, *Hoofdlijnen*, 44. Van 't Spijker dateerde dit geschrift ten onrechte in 1894. Van Lingen sloot namelijk duidelijk af met Kralingen, 4 januari 1895.

35. Van Lingen, *Brief aan WelEerw. ZeerGel. Heer Westerbeek van Eerten, predikant der Geref Kerk te Kampen*, Voorburg 15 juni 1899.

4.2.4 *Wisse en Van Velzen over Kuypers rechtvaardigingsleer*

In hetzelfde nummer van *De Wekker* (1899) waarin Van Lingen reageerde op Westerbeek van Eerten, publiceerde de redacteur, J. Wisse, de visie van S. van Velzen (1809-1896)³⁶ op Comries rechtvaardigingsleer. Van Velzen gaf zijn visie bij een boekaankondiging (*De Bazuin* 1874) van een heruitgave van Comries *Eigenschappen*. Van Velzen was afgescheiden predikant en docent aan de Theologische School in Kampen (1854-1890). Hij was overigens wel meegegaan in 1892 in de fusie van Afscheiding en Doleantie.

Wisse wilde hiermee ingaan op de vele vragen over Kuypers theologie en die van de Gereformeerde Kerken in Nederland over de rechtvaardiging van eeuwigheid. Hierbij werd Comrie nadrukkelijk aan de orde gesteld. Van Velzen oordeelde positief over ‘de hoogbegaafde en godvruchtige’ Comrie. Comrie werd er daarbij ten onrechte van verdacht dat hij ‘eene rechtvaardiging van eeuwigheid’ leerde met verloochening van ‘de rechtvaardiging door het geloof’. J. van den Honert was de eerste die dit verwijt maakte. Comrie leerde de rechtvaardiging van eeuwigheid als ‘inblijvende daad, of de eeuwige wil van God’, maar ontkende niet ‘de dadelijke rechtvaardiging door het geloof’ (vergelijk 2.3.3, 2.5.4, 2.6.2 en 2.6.4). Wisse liet zien dat er onderscheid is tussen Comrie en Kuypers, die de leer van de rechtvaardiging volstrekt in de eeuwigheid plaatste. Bij laatstgenoemde is er volgens Wisse al sprake van rechtvaardiging vóór de roeping. Wisse noemde deze leer ‘door en door kettersch’ en volgens Van Velzen was deze nooit door Comrie geleerd.³⁷ Hoewel Van Velzen zelf niet gestreden had tegen de fusie van 1892, werd zijn visie nu gebruikt als tegenwicht tegen Kuypers theologie. Van Velzen leefde zelf niet meer toen Wisse dit schreef. Wisse wilde duidelijk maken dat men in de Gereformeerde Kerken in Nederland zich ten onrechte op Comrie beriep voor de rechtvaardiging van eeuwigheid.

4.2.5 *Evaluatie*

Blijkbaar was het voor Wisse acceptabel om de rechtvaardiging van eeuwigheid te leren als inblijvende daad in God zoals Comrie deed. We zagen dat ook Van Lingen de rechtvaardiging in Gods eeuwige raadsbesluit aanvaardde. Tegelijk signaleerde Wisse dat door Kuypers de rechtvaardiging te absoluut in de eeuwigheid gelegd werd. Hij noemde dat ketters, terwijl ook Van Lingen Kuypers visie op dit punt afwees. Van Lingen en Wisse verenigden zich in hun theologisch bezwaar tegen Kuypers.

Blijkbaar zagen Van Lingen en Wisse geen aanleiding om ook Comries visie te

36. Bos, ‘Simon van Velzen’; Van Schaik, ‘Ds. S. Van Velzen (1809-1896) 1-2’; Rouwendal, ‘Simon van Velzen (1809-1896)’.

37. Wisse, ‘Het oordeel van wijlen Professor van Velzen over de leer van Comrie, in zake de rechtvaardiging des zondaars voor God’.

corrigeren. Comries theologie had autoriteit in de Afscheiding.³⁸ Alle belangrijke werken van Comrie werden in de kring van de Afscheiding immers herdrukt.³⁹ H. Cock was verwant met Comrie en in een aantal door hem gestichte gemeenten was Comrie een geliefde oude schrijver.⁴⁰ In afgescheiden kring las men volgens H. Beuker (1834-1890)⁴¹ tijdens de winteravonden voor uit Comries werk; diens *Het ABC des geloofs* en *Verklaaringe* waren geliefd.⁴²

4.3 Hector Janssen (1872-1944)

Hector Janssen werd geboren op 6 januari 1872 te Tholen.⁴³ Hij werd ingeschreven als theologiestudent in 1893 en legde in 1896 eindexamen af. In 1898 werd hij als predikant bevestigd door J. Wisse in Amsterdam. Zijn tweede gemeente was Leiden (1904). In 1914 werd hij veldpredikant. In 1918 werd hij benoemd tot hoofd-predikant van leger en vloot in algemene dienst, wat hij twintig jaar bleef, tot 1939. Hij werd in 1909 tot partimedocent benoemd voor de opleiding, meerdere keren was hij voorzitter van de generale synode en lang was hij medewerker van het kerkelijk orgaan *De Weeker*. Janssen stierf op 6 september 1944 in de leeftijd van 72 jaar. Volgens Van der Schuit had hij zich verdienstelijk gemaakt door zijn schrijven over de heilsorde en de nieuwe zienswijze van A. Kuiper.⁴⁴ Opvallend is dat men Kuipers theologie als nieuw typeerde, terwijl Kuiper zelf zich op het gezag van oudere theologen beriep. Blijkbaar werd deze claim van Kuiper in de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) niet gedeeld.

4.3.1 Janssen over Winckels autoriteiten

Janssen wees de rechtvaardiging van eeuwigheid, zoals die in de Gereformeerde Kerken in Nederland geleerd werd, af. Hij deed dat naar aanleiding van een vragenbeantwoording van W.F.A. Winckel (1852-1945)⁴⁵ in het *Hollands Kerkblad*.⁴⁶

38. Brienen, 'De invloed van de Nadere Reformatie op de Afscheiding', 16.

39. Van der Haar, 'Welke geschriften van de oudvaders lazen de Afgescheidenen?', 61-62.

40. Veldman, *Hendrik de Cock (1801-1842)*, 469-470, 477-481, 612.

41. Beuker, 'Henricus Beuker'.

42. Van 't Spijker, *Toeëigening*, 76. Van 't Spijker verwees hiervoor naar *De Vrije Kerk* van 1892.

43. Van der Ham (red.), *Sions heil en troost*, 85-88; Van Dolderen, *Grasduinen*, 63-66; Van der Schuit, 'Ds. H. Janssen. 1898 – 6 November – 1938'.

44. Van der Schuit, 'Ds. H. Janssen'.

45. <https://www.geni.com/people/Willem-Frederik-August-Winckel/6000000023953054288>. Geraadpleegd op 30 september 2019.

46. Weekblad voor de Gereformeerde Kerken. Het verscheen eens in de twee weken sinds 1895 bij uitgever Van der Lee te Voorburg. <https://www.bibliotheek.nl/catalogus/titel.144029138.html/hollands-kerkblad--weekblad-voor-de-gereformeerde-kerken/>. Geraadpleegd op 8 november 2018.

Volgens Winckel spraken veel gereformeerde schrijvers van de rechtvaardiging van eeuwigheid. Janssen wilden weten wie dat dan leerden zoals ‘de leerlingen der Vrije Universiteit’ deden. Volgens hem leerde niet één rechtzinnig theoloog dit zo. Janssen citeerde uit *Gereformeerde Dogmatiek* van Bavinck (vergelijk 3.3.2), die volgens hem gerekend werd tot de beste kenners van de gereformeerde theologie.⁴⁷ Hij wilde daarmee de historische claim ontzenuwen dat men zich in de Gereformeerde Kerken in Nederland terecht kon beroepen op orthodox-gereformeerde schrijvers uit het verleden. De keuze voor een citaat van Bavinck was goed gevonden, omdat men diens woorden als gezaghebbend hoogleraar in de Gereformeerde Kerken in Nederland niet zomaar naast zich neer kon leggen. Janssen stemde in met Bavinck dat de leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid geen gemeengoed was onder de gereformeerde theologen. Er was zelfs moeite met de uitdrukking op zichzelf, en degenen die het leerden, leerden het volgens Bavinck in beperkte zin.

In het Bavinck-citaat staat dat de toerekening en schenking van Christus’ gerechtigheid aan het geloof voorafgaan. De vrijspraak is geschied in het besluit van de Vader, in de voldoening van Christus en in de inwendige roeping door de Heilige Geest. Echter, en hier cursiveerde Janssen het citaat, de Schrift noemt deze toerekening *nooit* rechtvaardiging. In de Schrift is dat altijd de vrijspraak door en uit het geloof. Het geloof neemt volgens Bavinck een belangrijkere plaats in dan bij hen die het zwaartepunt legden in de *justificatio activa* (de voorafgaande rechtvaardiging aan de kant van God vóór het geloof). De leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid wijkt volgens Bavinck af van de taal van de Schrift, geeft aanleiding tot misverstand en laat de rechtvaardiging uit het geloof onvoldoende tot haar recht komen. Men kan wel van de eeuwige rechtvaardiging spreken en het goed bedoelen, de uitdrukking is echter bedenkelijk. Volgens Bavinck verwierpen de gereformeerden deze uitdrukking en leerden ‘Maccovius, Voetius, en zelfs Comrie en Brahe’ dit leerstuk in beperkte en welomschreven zin.⁴⁸ Feitelijk leverde Janssen nu zelf de namen van hen die de rechtvaardiging van eeuwigheid leerden, zij het dan in beperkte zin. Hij ontkrachtte met dit citaat de bewering dat de gereformeerden zonder uitzondering en reserve de eeuwige rechtvaardiging leerden en leren. Toch accepteerde Bavinck inhoudelijk wel de rechtvaardiging vóór het geloof. Hij benadrukte alleen dat het geloof in de Schrift een belangrijkere plaats inneemt dan bij hen die de rechtvaardiging vóór het geloof accentueren. Bij Bavinck ging de roeping aan de rechtvaardiging vooraf. Het geloof ontvangt Christus’ gerechtigheid zoals aangeboden in het evangelie. De voorafgaande toerekening is bij hem de schenking van Christus in het evangelie (vergelijk 3.3.2).

47. Janssen, ‘Kerk en Staat XXI’.

48. Janssen, ‘Kerk en Staat XXI’, 2. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek* deel 3, 1898, 541-542.

Janssen verbaasde zich over het advies van Winckel om een kerkelijk oordeel te verkrijgen over de leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid. Dat oordeel was immers al gegeven door de synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland van 1896 te Middelburg (vergelijk 3.4.3).⁴⁹ Er was al een bezwaar tegen Kuypers theologie ingebracht. Zijn leer zou niet corresponderen met de belijdenisgeschriften van deze kerk en de Heilige Schrift.⁵⁰ Er waren onder meer bezwaren tegen Kuypers rechtvaardigingsleer.⁵¹ Het bezwaar over de rechtvaardiging ging in tegen Kuypers visie dat de rechtvaardiging van eeuwigheid plaatsheeft en dat de rechtvaardiging uit het geloof het bewustzijn is van de gelovigen. Volgens de bezwaarden werd in de belijdenisgeschriften en in de Bijbel de rechtvaardiging geplaatst na de roeping in verband met het geloof.⁵²

De gereformeerde synode had dit bezwaar niet willen behandelen en had haar vertrouwen uitgesproken in Kuyper.⁵³ De synode deed daarmee wat het deputaatschap voor de kerk en de theologische faculteit van de Vrije Universiteit haar in deze kwestie adviseerden. Janssen zal op het rapport van dit deputaatschap gedoeld hebben dat stelde dat de leer van de Vrije Universiteit niet on-Schriftuurlijk was, maar zuiver gereformeerd. Het ging hier wellicht om een verkorte weergave vanuit het oordeel van Janssen, omdat de rapportage veel uitgebreider was. Janssen leidde uit het synodebesluit af dat er in de Gereformeerde Kerken in Nederland leervrijheid in het klein was en in de Nederlandse Hervormde Kerk in het groot. Zo kon het in de Gereformeerde Kerken in Nederland voorkomen dat 's morgens een leraar sprak die de leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid als dwaling brandmerkte, terwijl 's avonds van dezelfde kansel het tegenovergestelde werd verkondigd.⁵⁴ Door de synode van 1896 aan te halen, liet Janssen zien dat de theologie die hij afwees, geleerd werd in de Gereformeerde Kerken in Nederland.

In 1905 liet Janssen weten dat hij nog geen antwoord had gekregen van Winckel. Verder ging Janssen in discussie met J.C. de Moor (1878-1926),⁵⁵ die schreef over de 'trappen' van de rechtvaardiging. De Moor leunde op Honigs proefschrift, die stelde dat gereformeerde dogmatici in de zeventiende eeuw meestal vier trappen onderscheidde in de rechtvaardiging: de rechtvaardiging van eeuwigheid in Gods vierschaar, de objectieve rechtvaardiging gerealiseerd in Christus' opstanding, de

49. *Acta der Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Middelburg, van 11 Aug. tot 4 Sept.* 1896, 132.

50. *Acta synode GKN*, 133.

51. *Acta synode GKN*, 135.

52. *Acta synode GKN*, 135-136.

53. *Acta synode GKN*, 19.

54. Janssen, 'Kerk en Staat XXI', 2.

55. Flinterman, 'Johannes Cornelis de Moor', 276-277.

dadelijke rechtvaardiging of de toerekening van Christus' gerechtigheid in de inplanting van het nieuwe leven, en de lijdelijke rechtvaardiging of die in de vier-schaar van het geweten door het geloof.⁵⁶

Janssen signaleerde dat de leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid 'absoluut reformatorisch en specifiek Gereformeerd' werd genoemd. Maar Honig en De Moor verzuimden de namen te noemen van de gereformeerde dogmatici die dit voorstonden. Nu lijkt het alsof iedere theoloog uit dat tijdvak dit leerde. Hierop verzocht Janssen die dogmatici te noemen. Vervolgens citeerde hij opnieuw hetzelfde Bavinck-citaat dat hij een jaar eerder ook citeerde. Daarbij stelde hij de vraag hoe dit correspondeerde met het standpunt van Honig en De Moor. Het Bavinck-citaat liet immers zien dat de gereformeerde theologen niet eenparig de eeuwige rechtvaardiging leerden. Volgens Janssen bleek uit Voetius' catechisatie en uit Herman Witsius' vier boeken over de verbonden dat de vaders een rechtvaardiging uit het geloof leerden. En waar zij onderscheidden tussen 'justificatio activa et passiva', tussen 'een rechtvaardiging vóór en door het geloof', leerden zij nog geen 'rechtvaardigmaking van eeuwigheid', zoals Honig en De Moor. Zij bleven benadrukken dat de rechtvaardiging uit het geloof de rechtvaardiging van de zondaar voor God is.⁵⁷

Men zou kunnen concluderen dat men volgens Janssen een rechtvaardiging vóór het geloof mag leren, mits men dit doet zoals G. Voetius en H. Witsius. Dit blijkt echter niet zo te zijn. En hier ging Janssen verder dan Bavinck, want hij wees deze visie op de heilsorde ronduit af. Janssen schreef dat de leer van de rechtvaardiging vóór het geloof afwijkt van de gereformeerde heilsorde.⁵⁸ Volgens hem is de heilsorde bij bijna al 'onze' theologen: 'roeping, wedergeboorte, geloof, rechtvaardigmaking, heiligmaking en volharding'. Er waren dus uitzonderingen. Zo noemde hij Calvijn, die rechtvaardiging en verkiezing behandelde na geloof, wedergeboorte, bekering en christelijk leven. Mannen als N. Holtius, Comrie en J. Maccovius weken daarvan af. Zij leerden immers de rechtvaardiging vóór het geloof. Maccovius leerde de volgende orde: *justificatio activa, regeneratio, fides, justificatio passiva, bona opera*. Ook J. à Mark (1656-1731) week volgens Janssen af van de gereformeerde heilsorde, omdat hij de behandeling van de heilsorde niet met de roeping opende, maar met geloof en bekering.⁵⁹ Janssen beriep zich op Bavinck, die leerde dat het geloof vóór de rechtvaardiging moet gaan en de roeping vóór de wedergeboorte. Bavincks visie sloot volgens Janssen aan bij 'de oude theologen' en de oude

56. Janssen, 'Kerk en Staat', *DWR*, 30 juni 1905, 2. Honig, *Alexander Comrie*, 232.

57. Janssen, 'Kerk en Staat', *DWR*, 30 juni 1905, 2.

58. Volgens G.A. van den Brink heeft Maccovius geen rechtvaardiging van eeuwigheid geleerd. Zie: Beeke en Van den Brink, 'Thomas Goodwin and Johannes Maccovius on Justification from Eternity', 133-148.

59. Janssen, 'Dooop en Wedergeboorte XIX'.

heilsorde. De orde werd: roeping, geloof, rechtvaardiging, heiliging en verheerlijking. Naar de mening van Janssen was het door gebrekkige kennis van de oude gereformeerde theologie dat Kuyper op dit ‘kardinale punt’ weinig tegenspraak kreeg en zijn theologie zich zo snel verbreidde. Hij noemde Kuypers theologie een gevaarlijke afwijking.⁶⁰ Het beroep van Janssen op Bavinck voor de heilsorde is niet helemaal terecht. Bavinck plaatst het geloof immers niet zonder meer vóór de rechtvaardiging. De imputatie van Christus’ gerechtigheid gaat volgens Bavinck aan het geloof vooraf.⁶¹ God wacht niet met de vrijspraak tot Christus’ gerechtigheid door het geloof wordt aangenomen (vergelijk 3.3.2).

4.3.2 *Evaluatie*

Janssen heeft de leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid zoals die in de Gereformeerde Kerken in Nederland geleerd werd, verworpen. Daarin verschilde hij niet van Van Lingen en Wisse, die dat vóór hem deden. Kuypers theologie noemde hij gevaarlijk. Janssen corrigeerde ook Comrie en andere gereformeerde theologen op dit punt. Hij wist dat Comrie, Holtius, Brahé, Maccovius, Voetius en Witsius een rechtvaardiging vóór het geloof erkenden. Hieruit concludeerde hij niet dat er blijkbaar geen uniformiteit was in het denken over de gereformeerde heilsorde, maar hij stelde dat deze gereformeerde theologen met hun visie afweken van de gereformeerde heilsorde.

Het aansluiten bij Bavinck door Janssen was een slimme vondst in de polemiek tegen de gereformeerde theologen (Winckel, Honig en De Moor) en hun theologie. Bavinck was immers docent van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Janssen erkende Bavinck als expert op het gebied van de gereformeerde theologie, maar was het ook inhoudelijk met hem eens. De gereformeerden hadden niet eenparig de rechtvaardiging van eeuwigheid geleerd. Hiermee was een belangrijke historische claim ontzenuwd. Met de uitspraak van Janssen dat de rechtvaardiging vóór het geloof een afwijking is van de gereformeerde heilsorde, zou Bavinck het echter niet zonder meer eens geweest zijn. Bavinck had wel kritiek op het taalgebruik dat men in de rechtvaardiging van eeuwigheid hanteerde, maar inhoudelijk aanvaardde hij wel een rechtvaardiging vóór het geloof. Het is dan ook niet helemaal terecht wanneer Janssen Bavinck noemt als iemand die het geloof in de heilsorde vóór de rechtvaardiging plaatst.

Janssen beweerde dat het een gebrek aan kennis was van de gereformeerde theologie dat Kuyper te weinig tegenspraak kreeg. Toch blijkt dat in de Gereformeerde Kerken in Nederland veel kennis van de gereformeerde theologie was. Deze exper-

60. Janssen, ‘Doop en Wedergeboorte XX’.

61. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek* deel 3, 1898, 541-542.

tise heeft Janssen zelf moeten erkennen in Bavinek. Gepromoveerde theologen als Honig en De Moor, maar ook andere theologen die deelnamen aan de synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland in 1896, kan niet zomaar gebrek aan kennis van de gereformeerde theologie verweten worden. Als de gereformeerde theologen die de heilsorde anders leerden dan Janssen, allemaal afweken van de gereformeerde heilsorde, is de vraag of er wel zoiets is als *de* gereformeerde heilsorde. Er bleek immers diversiteit in de gereformeerde theologie.

4.4 Jacob Jan van der Schuit (1882-1968)

Jacob Jan van der Schuit werd geboren te 's-Gravenhage op 25 augustus 1882.⁶² Hij was van huis uit liberaal, maar kreeg vrienden vanuit de christelijke gereformeerde kerk te 's-Gravenhage. J. Wisse was daar predikant en Van der Schuit ging er naar catechisatie en naar de kerk. De prediking van Wisse had gevolgen voor zijn geestelijk leven en beroepskeuze. Hij huwde op 30 oktober 1907 met Wilhelmina Elisabeth Mulder (1881-1965). Er werden zeven kinderen uit dit huwelijk geboren, vier dochters en drie zoons, van wie één zoon van vier weken oud te Amsterdam overleed. Na zijn studie werd Van der Schuit door Wisse bevestigd in zijn eerste gemeente in Kampen (1907). Hierna volgde Amsterdam (1914-1922), waarna hij een benoeming kreeg als docent in Apeldoorn. Dogmatiek, symboliek en ethiek waren zijn belangrijkste vakken. Zijn inaugurele rede ging over mystiek en dogma. Meer dan dertig jaar diende Van der Schuit zijn kerk als docent van de Theologische School in Apeldoorn. Volgens Van 't Spijker was hij wars van wijsgerige bespiegeling en toetste hij de oude gereformeerde theologie aan de Schrift. Op 16 december 1953 hield hij (hoogleraar sinds 1922) zijn afscheidscollege over de predestinatie bij J. Calvijn en E. Brunner. Als scribent van *De Wekker* benadrukte hij dat de Afscheiding geboren was en de Doleantie gemaakt.⁶³ Via *De Wekker*, waarvan hij bijna een kwarteeuw hoofdredacteur was, gaf hij leiding aan het kerkelijke en geestelijke leven.⁶⁴ Op maandag 10 juni 1968 stierf hij in Utrecht.

4.4.1 Van der Schuit over Kuypers rechtvaardigingsleer

In de avond van 15 oktober 1934, een eeuw na de Afscheiding, hield Van der Schuit een rede met als titel 'De afscheiding: een geloofsdaad' naar aanleiding van Richt-

62. Van 't Spijker, 'Prof. J.J. van der Schuit Denker met het hart'; Van Dolderen, *Grasduinen*, 75-77; Van Dolderen, *Die u het Woord Gods verkondigd hebben*, 65-102. Over zijn onderwijs in de dogmatische vakken zie: Van Genderen en Van 't Spijker (red.), *Luisteren en leren*, 169-182.

63. Van Genderen, 'Professor J.J. van der Schuit I'.

64. Van Genderen, 'Professor J.J. van der Schuit II'.

ren 6:12b.⁶⁵ Hij ging daarbij in op Kuyper en de Doleantie. Volgens Van der Schuit bracht de Afscheiding een ‘theologie des Woords’ conform de gereformeerde belijdenis. De Heilige Schrift was kenbron van de waarheid en norm voor de theologie. Het was onjuist de Heilige Schrift slechts als een wetenschappelijk *principium* te gebruiken. Dit zou leiden tot een speculatieve methode en ‘leergeschillen’, waarbij het logische denken domineerde en de Schriftuurlijke beginselen dienden om een systeem te bouwen. De eeuwige rechtvaardiging noemde Van der Schuit een speculatief gereformeerd (lees neocalvinistisch) beginsel. Volgens hem is het beter om de Schrift te volgen in de zogeheten historische methode. Dan neemt men de zondaar zoals hij is, dood in zonden en misdaden, zoals hij wederom geboren moet worden en door geloof en rechtvaardiging aangenomen wordt tot kind van God.⁶⁶

Hier blijkt een belangrijk uitgangspunt voor de *ordo salutis*, namelijk de *historia salutis*. Van der Schuit sprak hier van de historische methode. Daarbij wordt nadrukkelijk niet begonnen in de eeuwigheid, maar in de geschiedenis, waar de mens voorkomt als zondaar die nog vóór alles staat. Hij is geen kind van God, maar moet het nog worden. Hij is niet wedergeboren, maar moet het worden. Van der Schuit wilde naar een ‘theologie des Woords’. De Heilige Schrift als wetenschappelijk *principium*, zoals bij Kuyper, was voor hem minder dan de Schrift als kenbron en norm voor de theologie. Van der Schuit meende dat dit verschil in uitgangspunt uiteindelijk zorgde voor de leergeschillen met de dolerenden en met A. Kuyper.

4.4.2 Het beroep op Comrie

Van der Schuit signaleerde dat Comrie telkens als ‘een soort autoriteit’ werd opgeroepen om te beslissen wat gereformeerd was. Comrie verdedigde dat de mens niet wordt gerechtvaardigd vanwege zijn geloof. Het geloof is niet de verdienende of bewegende oorzaak van de rechtvaardiging. Om deze reden stond Comrie bij ‘het volk’ in hoge achting. Hij streed onder de banier ‘God alles en de mens niets’. Volgens Van der Schuit werd en wordt hierdoor het gereformeerde hart diep geroerd. Dit was altijd en is nog de aantrekkelijkheid en kracht van Comrie. Zo heeft hij een plaats gekregen bij de liefhebbers van de gereformeerde belijdenis. Maar het is volgens Van der Schuit terecht geweest dat de classis Leiden destijds Comries catechismusverklaring ‘een terechtwijzing’ gaf ‘dat hij, sommige onvoorzichtige uitdrukkingen, harde manier van behandeling en bijzondere gevoelens’ had, die niet onverdeeld door de classis Leiden konden worden aanvaard, maar die zij liet voor verantwoording van den ‘Eerw. Schrijver’ (vergelijk 2.4).⁶⁷ In de approbatie stond:

65. Van der Schuit, ‘De afscheiding’.

66. Van der Schuit, ‘De afscheiding’, 36.

67. Van der Schuit, ‘Het gezag van Comrie getoetst’.

De Visitatores Librorum (...) verklaren daer in niets gevonden te hebben dat stryde tegen de Leer der Waerheid, die naar de Godsaligheit is, in Gods. H. Woord begrepen, en uitgedrukt in de Formulieren van Enigheid onser Kerke; laten nogtans sommige onvoorsigtige uitdrukkingen, harde maniere van behandelinge, en bysondere Gevoelens, tot Verantwoording van den Eerw. Schryver over.⁶⁸

Van der Schuit benoemde niet wat dan de onvoorzichtige en harde uitdrukkingen in Comries werk waren. Ook de approbatie zweeg hierover.

Van der Schuit wees op een boekje van Helenius (niet Hendrik) de Cock, volgens hem een ‘echte 34er’, een representant van de Afscheiding, die sprak van filosofie bij Comrie.⁶⁹ En zelfs A. Kuiper, ‘die overigens nogal met Comrie wegliep’, sprak volgens Van der Schuit van ‘philosophische innengselen’ bij Comrie.⁷⁰ In 1950 schreef Van der Schuit dat hij weinig ophad met het filosoferen van Comrie. Paulus zei dat Christus opgestaan is tot onze rechtvaardiging, maar dat betekent volgens Van der Schuit niet dat wij door de opstanding van Christus al gerechtvaardigd zijn. De opstanding is alleen de grond van de rechtvaardiging. Naar de mening van Van der Schuit kent de Schrift geen ‘leer van rechtvaardigmaking buiten het hart van den zondaar om’, en spreekt ook Gods volk niet van ‘zulk een geïdealiseerde rechtvaardigmaking’. Comrie had hierover gefilosofeerd als over ‘een rechtvaardigmaking in het besluit Gods’. Maar in de visie van Van der Schuit geeft de Schrift geen ruimte aan ‘zulke denkbespiegelingen’, die meer op een ‘theologisch steekspel’ gelijken.⁷¹

4.4.3 *College over Comries rechtvaardigingsleer*

Van der Schuit behandelde in zijn colleges Comries rechtvaardigingsleer en benoemde daarbij het verschil met Kuiper.⁷² Hij had kritiek op Kuipers trappen in de rechtvaardiging, die hij onduidelijk vond. Van der Schuit was van mening dat de rechtvaardiging eenmalig en volmaakt plaatsvindt. Hij zag de opdeling van de rechtvaardiging strijden met de eenheid van de rechtvaardiging. Men kan wel zeggen dat de rechtvaardiging in de eeuwigheid in Gods voornemen ligt, dat de grond

68. Comrie, *Verklaaringe*, approbatie.

69. De Cock, *De leer der wedergeboorte volgens de Gereformeerde Kerk*, 4-7.

70. Van der Schuit, ‘Het gezag van Comrie getoetst’.

71. Van der Schuit, ‘De opstanding 4’.

72. Van der Schuit, ‘De Justificatione’ in *College Dictaat Dogmatiek*, 269-280. Het collegedictaat is van J.J. van der Schuit en werd destijds uitgegeven door de senaat van de studentenvereniging van de universiteit Apeldoorn: Per Fidem Studiumque Ad Rostra. Zij is ontstaan in 1904 onder de naam DINDUA: Door Inspanning Nuttig, Door Uitspanning Aangenaam. Sinds eind jaren 20 van de 20^e eeuw is de naam PFSAR. Dat is Latijn voor: door geloof en studie naar het (s)preekgestoelte. Hierna: Van der Schuit, *Dogmatiek*.

voor de rechtvaardiging Christus' verdienste is en dat de rechtvaardiging door Zijn opstanding verzegeld is. Maar bij al deze dingen ging het niet om de rechtvaardiging zelf.⁷³ Kuypers theologie mist volgens Van der Schuit het nodige Schriftuurlijke, confessionele en dogmatische bewijs. Het is gevaarlijke filosofie en speculatie.⁷⁴ Kuypers leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid verschilt echter met die van de hebreëen en hattemisten⁷⁵ uit de tijd van W. à Brakel en Comrie. Zij wilden immers niet weten van een actuele rechtvaardiging en dat wilde Kuyper volgens Van der Schuit wel. Bij de hebreëen en hattemisten was sprake van antinomianisme.⁷⁶ Van der Schuit wilde dus Kuypers theologie niet als antinomiaans kwalificeren.

In de analyse van Van der Schuit zijn er essentiële verschillen tussen Kuyper en Comrie, in tegenstelling tot wat Kuyper zelf wilde doen geloven. Comrie leerde volgens Van der Schuit 'dat de zondaar in de roeping dood is in de zonden en misdaden en dat deze door Woord en Geest levend gemaakt wordt'. Feitelijk volgde Comrie dus de door Van der Schuit genoemde historische methode. Ook wees Comrie op de uitgaande daad van het geloof en de activiteit van het hart met Christus, terwijl Kuyper deze daad volgens Van der Schuit elimineerde met zijn leer van 'het bewustworden, dat het alles geschied is'.⁷⁷ Op grond van deze observaties concludeerde Van der Schuit dat Kuypers beroep op Comrie onterecht was.

Van der Schuit wees zijn studenten op wat Comrie leerde in de *Eigenschappen* over de rechtvaardiging (vergelijk 2.3.3). Daar ontkende Comrie de rechtvaardiging van eeuwigheid, zoals de wetsbestrijders die leerden. God heeft wel een voor-nemen en besluit van eeuwigheid om te rechtvaardigen in de tijd; daarin is de mens gerechtvaardigd, maar dat is niet 'dadelijk'. De apostel leerde de rechtvaardiging door het geloof, dus geen dadelijke rechtvaardiging vóór het dadelijk geloof.⁷⁸ Van der Schuit constateerde dat Comrie in zijn *Brief* 'zeer sterke uitdrukkingen' had gebruikt, die voor veel verwarring hebben gezorgd en waar men zich later op beriep. Hij gaf hierna Comries vier delen van de rechtvaardiging correct weer (vergelijk 2.6.4.).⁷⁹ Hiertegenover poneerde Van der Schuit als meer Schriftuurlijk en minder verwarrend:

- 'a. het besluit der rechtvaardigmaking.
- b. de grond der rechtvaardigmaking.

73. Van der Schuit, *Dogmatiek*, 272.

74. Van der Schuit, *Dogmatiek*, 273.

75. Wielema, *The March of the Libertines*, 11-39, 136-171. Over P. van Hattem zie ook Israel, *Radical Enlightenment*, 186, 308, 412, 417, 431, 483-484, 660.

76. Van der Schuit, *Dogmatiek*, 272-273.

77. Van der Schuit, *Dogmatiek*, 274.

78. Van der Schuit, *Dogmatiek*, 274.

79. Van der Schuit, *Dogmatiek*, 274-275.

- c. het middel der rechtvaardigmaking.
- d. de troost der rechtvaardigmaking'.⁸⁰

4.4.4 Evaluatie

We concluderen dat de uitgangspunten van Van der Schuit ervoor zorgden dat hij niet meekon met Comries abstracte spreken over de rechtvaardiging buiten het hart van de zondaar om. De historische methode die Van der Schuit hanteerde, verhinderde hem echter niet om met de rechtvaardiging terug te gaan in de eeuwigheid en naar de opstanding van Christus. Hij meende echter dat het hier nog niet om de rechtvaardiging zelf gaat. Men moet zuiver spreken over het besluit en de grond van de rechtvaardiging.

Van der Schuit heeft tot in detail het verschil weten aan te geven tussen de antinomianen, Kuypers en Comrie. Hij wilde niet dat men Kuypers en de antinomianen zou vereenzelvigen, maar ook Kuypers en Comrie moest men niet zomaar aan elkaar gelijkstellen. Voor de zuiverheid van de analyse is dat winst. Dat betekent niet dat Van der Schuit Comries rechtvaardigingsleer accepteerde. Hij verweet Comrie gebrek aan Schriftuurlijkheid, terwijl hij oog had voor de kracht van Comries theologie. Kuypers theologie noemde hij filosofisch en speculatief, maar in zijn beoordeling van Comries theologie bezigde hij soortgelijke termen als 'gefilosofer, geredeneer, denkbespiegelingen'. Voor Kuypers theologie vond Van der Schuit geen dogmatisch, confessioneel en Schriftuurlijk bewijs. Comries rechtvaardigingsleer noemde hij verwarrend. Hij heeft Comrie daarom niet alleen gecorrigeerd zoals Janssen eerder deed, maar ook een alternatief geboden voor Comries vier delen van de rechtvaardiging dat volgens hem minder verwarrend en meer Schriftuurlijk is: het besluit, de grond, het middel en de troost van de rechtvaardiging.

Van der Schuit wist naast kritiek ook waardering uit te spreken voor zijn theologische opposanten.⁸¹ Zo noemde hij Kuypers een held en wist hij zijn wetenschappelijke en politieke kwaliteiten te waarderen, alsook zijn kinderlijk geloof en ontzag voor de Heilige Schrift.

4.5 Pieter Johannes Marie de Bruin (1868-1946)

Pieter Johannes Marie de Bruin werd op 1 februari 1868 in een kruideniersgezin te Voorschoten geboren.⁸² Zijn ouders hoorden bij de Nederlandse Hervormde Kerk.

80. Van der Schuit, *Dogmatiek*, 275.

81. Van Dolderen, *Die u het Woord Gods verkondigd hebben*, 91-94. Van der Schuit noemde K. Schilder een groot theoloog en reformator, geïnspireerd door de liefde tot Gods waarheid en de gereformeerde confessie.

82. Van der Ham (red.), *Sions heil en troost*, 105-107; Van Dolderen, *Grasduinen*, 49-52. Over zijn

De predikant van deze gemeente behoorde tot de moderne richting. De Bruin kwam via familie en vrienden in contact met christelijke gereformeerden en werd lid in Leiden. In 1889 deed hij toelatingsexamen aan de Theologische School te Kampen. Hij verliet echter die opleiding in 1892 uit onvrede met de fusie. Van J. Wisse, bij wie hij in huis introk, ontving hij onderwijs.⁸³ In juli 1893 werd hij door de synode toegelaten tot de bediening van het Woord. De Bruin werd op 23 mei 1895 in de gemeente van Apeldoorn als predikant bevestigd. Enkele jaren daarvoor had hij dienstgedaan als rondreizend prediker in de Christelijke Gereformeerde Kerk(en). In september 1905 werd hij als derde docent aan de Theologische School in Rijswijk benoemd. Zijn ambt aanvaardde hij met een inaugurele rede over de historische theologie. Eerst doceerde hij in deeltijd en vanaf 1906 voltijds. Hij doceerde onder meer dogmageschiedenis, encyclopedie van de theologie, kerkgeschiedenis en kerkrecht. In 1919 verhuisde de theologische opleiding naar Apeldoorn. De Bruin hield in 1938 zijn afscheidscollege over het kerkrecht van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) en ging met emeritaat. Op 13 juli 1946 stierf hij in de leeftijd van 78 jaar.⁸⁴

4.5.1 De Bruin over de neo-gereformeerde rechtvaardigingsleer

In *De Wekker* van 22 september 1905 ging De Bruin in op de uitspraak van de synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland over de leergeschillen (vergeleijk 3.4.3). Volgens De Bruin werden ‘de neo-Gereformeerde dwalingen (...) niet veroordeeld’, maar werd de theologie van beide partijen ‘geijkt als gereformeerd’. Hij sprak daarom van ‘een schijnuitspraak’, die tegenstrijdigheden bevat. Van de eeuwige rechtvaardiging had de synode gezegd dat het een geoorloofde uitdrukking was. De Bruin wees op een gebrek aan bewijs uit Schrift en belijdenis om van een rechtvaardiging van eeuwigheid te kunnen spreken. Ook markeerde hij dat ‘drijvers’ van de eeuwige rechtvaardiging leerden dat de rechtvaardiging door het geloof slechts een zich bewust worden is van de rechtvaardiging die van eeuwigheid is geschied. Dit punt was echter op de synode verzwegen.⁸⁵

4.5.2 Het beroep op Comrie

Volgens De Bruin waren er die zich op Comrie beriepen voor hun leer van de ‘rechtvaardigmaking van eeuwigheid’. Hij zal ongetwijfeld de Gereformeerde Kerken in Nederland bedoeld hebben. Zij wijzigden echter volgens hem de rechtvaar-

onderwijs in de dogmatische vakken zie: Van Genderen en Van 't Spijker (red.), *Luisteren en leren*, 167-169.

83. Van 't Spijker, *Hoofdlijnen*, 45.

84. Baars, ‘Docent De Bruin en de Christelijke Gereformeerde Kerken’.

85. De Bruin, ‘De uitspraak’; Zie verder hoofdstuk 3.

diging door het geloof in een zich ‘bewust worden dat men van eeuwigheid eigenlijk al gerechtvaardigd is’.⁸⁶ Het beroep op Comrie vond De Bruin niet juist, maar uit Comries uitdrukkingen konden wel verkeerde conclusies getrokken worden.⁸⁷ Soortgelijke kritiek hebben we bij Van der Schuit gezien (vergelijk voor Comries theologie 2.3.3. en 2.6.4). Er is in de visie van De Bruin verschil tussen Comries intentie en de woorden die hij in dit verband gebruikte. Volgens hem leerde Comrie in elk geval niet dat de rechtvaardiging door het geloof een bewustwording was van de eeuwige rechtvaardiging.

De Bruin verwees naar Comries *Eigenschappen*. Hieruit blijkt dat Comrie geen rechtvaardiging van eeuwigheid leerde, zoals zijn beschuldigers zeiden. Hij leerde de rechtvaardiging in het besluit van God, maar de daad vindt actueel plaats door het geloof. De uitverkorenen zijn vóór de rechtvaardiging ‘kinderen des toorns’. Ook in zijn verklaring van zondag 7 leerde Comrie geen rechtvaardiging van eeuwigheid. De rechtvaardiging stelde hij in het moment van de vereniging met Christus door de *habitus*. Dit roept wel de vraag op waarom velen dan zeiden dat Comrie de rechtvaardiging van eeuwigheid leerde. Ook moet men zich dan afvragen hoe Kuyper zich op Comrie kon beroepen.⁸⁸

De Bruin heeft net als Van Velzen, Wisse en Van der Schuit onderscheid gemaakt tussen Comrie en Kuyper. Hij meende dat Kuyper en de Gereformeerde Kerken in Nederland weliswaar konden aansluiten op enkele ongelukkige uitdrukkingen van Comrie, maar dat hun beroep op Comrie onterecht was. Volgens De Bruin leek het dat in Comries *Brief* de rechtvaardiging van eeuwigheid geleerd werd. Maar Comrie sprak hier van de rechtvaardiging als een inblijvende daad in God. De Bruin citeerde hier ter verduidelijking P. van Mastricht (1630-1706),⁸⁹ *Beschouwende en praktikale Godgeleerdheit*. Een inblijvende daad brengt niets teweeg buiten God. Omdat Comrie de rechtvaardiging een eeuwige inblijvende daad in God heeft genoemd, was er volgens De Bruin niets aan de hand. Verder wees hij erop dat Comrie volhield dat de rechtvaardiging van eeuwigheid een actuele toepassing nodig heeft.⁹⁰ Enerzijds pleitte De Bruin de theoloog uit Woubrugge dus vrij van heterodoxie en anderzijds wees hij de neogereformeerde theologie af, met name de

86. De Bruin, ‘Vragenbus’, *DWR*, 4 juni 1909, 2.

87. De Bruin, ‘Vragenbus’, *DWR*, 4 juni 1909, 2.

88. De Bruin, ‘A. Comrie II’.

89. Voor een inleiding in zijn leven en werk zie: Van de Kamp en Roukens, “‘Om voor God te leven’”. Leven en werk van Petrus van Mastricht (1630-1706)’ in: *Theoretische-praktische godgeleerdheit* deel 1, Barneveld 2018, 19-24. Het gaat hier om een hertaalde nieuwe uitgave van het hoofdwerk van P. van Mastricht. In 2018 verscheen er ook een Engelse vertaling van dit werk, *Theoretical-Practical Theology*, bij uitgever Reformation Heritage Books.

90. De Bruin, ‘A. Comrie III’.

tendens om het geloof terug te brengen tot een zich bewust worden van wat van eeuwigheid heeft plaatsgevonden.

4.5.3 *Kritiek op de rechtvaardiging van eeuwigheid*

Ondanks dat De Bruin Comrie vrijpleitte van heterodoxie, uitte hij kritiek op diens concept. Comrie leerde de rechtvaardigingen van eeuwigheid weliswaar alleen als ‘actus immanens (inblijvende daad in God)’, maar als *actus immanens* ‘zou men even goed de schepping eeuwig kunnen noemen’.⁹¹ De parallel van de schepping van eeuwigheid met de rechtvaardiging van eeuwigheid was bedoeld om de rechtvaardiging van eeuwigheid te relativiseren. Het argument van De Bruin is oud, want S. Rutherford gebruikte het ook al. Volgens Rutherford is het besluit van de rechtvaardiging net zomin de rechtvaardiging als de schepping, heiliging, verheerlijking, kruisiging van Christus en alles wat in de tijd gebeurt.⁹² P. van Mastricht zei dat, hoewel God van eeuwigheid besloten heeft de zonden te vergeven, hieruit niet volgt dat de zonden van de uitverkorenen in de eeuwigheid al vergeven zijn. Uit het eeuwige besluit van de schepping volgt immers ook niet dat de wereld van eeuwigheid geschapen is!⁹³ Wellicht ontleende De Bruin het argument aan Bavincks *Gereformeerde Dogmatiek* (vergelijk 3.3.2). Hij citeerde namelijk bladzijde 542 uit deel 3 van Bavincks dogmatiek (1898), waar dit argument voorkomt. Bavinck zegt daar:

Immers is in God niet alleen de rechtvaardigmaking, maar alwat [sic] Hij denkt en doet eeuwig. In dien zin, als actus immanens, is ook de schepping eeuwig, maar wie daarom van eeuwige schepping ging spreken zou verwarring stichten en een pantheïstische terminologie invoeren.⁹⁴

De Bruin stelde dat het net zo onwenselijk is om van een eeuwige schepping te spreken als van een eeuwige rechtvaardiging. Net als Van Lingen zei de Bruin dat ‘de Schrift altijd spreekt van eene rechtvaardiging uit het geloof in de tijd’. De Bruin zei het zo: ‘Comrie bedoelde het wel goed, maar zei het verkeerd als hij die inblijvende daad in God de eeuwige rechtvaardigmaking noemde.’⁹⁵ Hij citeerde Bavinck om te laten zien dat men ook kan spreken over een eeuwige rechtvaardiging in een goede zin. Tegelijk hield Bavinck moeite met de uitdrukking. De Bruin maakte hier net als Janssen vrijmoedig gebruik van Bavincks theologie over de rechtvaardiging van eeuwigheid.

91. De Bruin, ‘A. Comrie V’.

92. Beeke, ‘The Puritans on Law and Gospel’, 326.

93. Van Mastricht, *Beschouwende en Praktikale Godgeleerdheit* deel 3, Rotterdam 1750, 323.

94. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek* deel 3, Kampen 1898, 542.

95. De Bruin, ‘A. Comrie V’.

Tegenover Schultens en Van der Os leerde Comrie volgens De Bruin de ‘onmiddellijke, directe en voorafgaande toerekening van Christus’ Borggerechtigheid’. Hieruit volgt ‘het geschenk van den Heilige Geest’, de effectieve roeping, de vereniging met Christus en het geloof waardoor Christus en Zijn weldaden worden aangenomen. De bedoeling van Comrie was goed, aldus De Bruin, maar hierdoor leerde Comrie ‘feitelijk eene rechtvaardiging vóór het geloof’. Wel volgt hierop ‘de rechtvaardiging in de vierschaar der consciëntie’. Volgens De Bruin leert de Schrift echter overal ‘eene rechtvaardiging door het geloof of uit het geloof, zoodat het geloof in orde vóór de rechtvaardiging gaat’. Dat moet wel zo zijn: ‘want hetgeen waardoor iets geschiedt, is er éér dan hetgeen er door teweeg gebracht wordt’. De Bruin trok de conclusie dat Comrie de uitverkorenen vóór de instorting van het geloof niet voor gerechtvaardigd hield, maar voor ‘kinderen des toorns’. Hieruit concludeerde hij dat Comrie geen rechtvaardiging van eeuwigheid leerde.⁹⁶ Volgens hem kon het leren van de rechtvaardiging van eeuwigheid evident niet samengaan met het zien van de uitverkorenen als ‘kinderen des toorns’.

We zien dat De Bruin uiteindelijk Comries derde deel van de rechtvaardiging afwees, omdat de Schrift spreekt van de rechtvaardiging door het geloof. Comrie zou het met hem eens geweest zijn voor wat betreft de rechtvaardiging in het geweten. Dan is het geloof in orde eerst vóór de rechtvaardiging. Omdat De Bruin de imputatie vóór het geloof als on-Schriftuurlijk verwierp, moest hij Comries concept wel afwijzen.

4.5.4 Evaluatie

Net als Van Velzen, Wisse en Van der Schuit heeft De Bruin ten aanzien van de rechtvaardigingsleer onderscheid gemaakt tussen de positie van Kuyper en die van Comrie. Hij meende dat Comrie zich ongelukkig uitdrukte en hij nam daar afstand van. In navolging van Bavinck noemde hij het onwenselijk om te spreken van een rechtvaardiging van eeuwigheid. De Schrift spreekt slechts van een rechtvaardiging door het geloof.

Wat de *ordo salutis* betreft, verdedigde De Bruin het tegenovergestelde van wat Comrie sinds 1753 expliciet leerde: de rechtvaardiging of toerekening vóór het geloof. De Bruin leerde in navolging van de Schrift het geloof vóór de rechtvaardiging. Waar hij zei dat de rechtvaardiging voortgebracht wordt door het geloof, zou Comrie zeggen dat het geloof een gevolg is van de actieve rechtvaardiging. Het geloof is geen *causa efficiens* die de rechtvaardiging voortbrengt, maar *causa recipiens* die de rechtvaardiging ontvangt.

96. De Bruin., ‘A. Comrie IV’.

4.6 Hendrik van Leeuwen (1906-1988)

Hendrik van Leeuwen werd op 10 mei 1906 geboren in Den Haag. Hij studeerde op latere leeftijd aan de Theologische School van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) te Apeldoorn. Op 27 oktober 1940 werd hij door L.H. van der Meiden (1882-1962)⁹⁷ bevestigd als eerste predikant van de op 20 juni 1933 geïnstitutionaliseerde kerk van Ermelo. Daarna diende hij de gemeenten van Tholen, Delft, Zaamslag, Arnhem, Rotterdam-West, Urk en Elburg. In 1979 ging hij met emeritaat. Hij was vanaf de oprichting bestuurslid van de Gereformeerde Bijbelstichting (GBS) en schreef preken voor de serie ‘Uit de levensbron’ en ‘Recht en genade’. Hij schreef voor *De Wekker*, *De kerkklok* (classis Apeldoorn), *Kerkblad van het Noorden*, *De Schakel* en *Bewaar het Pand*.⁹⁸

4.6.1 Van Leeuwen over Comrie en Kuiper

De enige scribent die schreef over Comries rechtvaardigingsleer in *Bewaar het Pand* was Van Leeuwen. Hij publiceerde een artikelenserie met als titel ‘Naar de catechisatie’. Daarin schreef hij over de rechtvaardigingsleer. Net als veel CGK-scribenten ging hij in op de positie van Kuiper. Volgens Van Leeuwen betekende ‘de rechtvaardigmaking van eeuwigheid’ bij Kuiper ‘dat de uitverkorenen al als “gerechtvaardigd” geboren worden’. Kuiper verschilde hierin met Comrie, volgens Van Leeuwen. Toen Comrie in zijn *Brief* schreef over de rechtvaardiging van eeuwigheid, bedoelde hij volgens Van Leeuwen de rechtvaardiging in het besluit van God van eeuwigheid. Dat is iets anders dan een daad van God ‘in de tijd’.⁹⁹ Het standpunt van Kuiper achtte Van Leeuwen gevaarlijk,¹⁰⁰ omdat de gereformeerde voorman leerde dat de uitverkorenen ‘als reeds gerechtvaardigden’ ter wereld komen. Dit is echter ten aanzien van de uitverkorenen onbewust en daarom moet het komen tot bewustheid. Van Leeuwen noemde zijn theologie daarom ‘een bewustzijns-leer’ met de ‘veronderstelling’ van rechtvaardiging. De prediking komt dan tot verondersteld gerechtvaardigden.¹⁰¹

Van Leeuwen onderscheidde Comries opvatting van het ‘neo-geref. standpunt’ waarbij Gods kinderen gerechtvaardigd in de wereld komen en het zich alleen bewust moeten worden. Comrie leerde een rechtvaardiging in het besluit als een daad van God ‘naar binnen’. Als daad van God ‘naar buiten’ vindt de rechtvaardiging

97. Van Genderen, ‘Leendert Huibert van der Meiden’.

98. N.N., ‘Ds. H. van Leeuwen met emeritaat’.

99. Van Leeuwen, ‘Naar de Catechisatie 69’. De titels in deze serie zijn verschillend gespeld.

100. Van Leeuwen, ‘Naar de Katechisatie 106’.

101. Van Leeuwen, ‘Naar de catechisatie 123’.

actueel plaats.¹⁰² Ook De Bruin wees op deze onderscheiding tussen Gods inblijvende en overgaande daden om de discussie op het punt van de rechtvaardiging van eeuwigheid te verhelderen.

Van Leeuwen zag een ontwikkeling van Comrie tussen zijn *Eigenschappen* en de *Brief* (vergelijk 2.3.3. en 2.6.4). Het is volgens hem onterecht om te concluderen dat Comries theologie veranderd was. Hij onderstreepte dat het Comrie in de *Brief* nog steeds ging om de rechtvaardiging in het eeuwig besluit van God. Weliswaar drukte Comrie zich hier sterker uit, maar ‘Onze vaders’, Comrie inclusief, stonden volgens Van Leeuwen op ‘het Schriftuurlijke standpunt, dat de rechtvaardigmaking geschiedde in de tijd’. Hij zag dat als het standpunt van ‘onze Belijdenis-geschriften’ en de Bijbel. Uit Romeinen 8:30 blijkt bijvoorbeeld dat de rechtvaardiging op de roeping volgt.¹⁰³

4.6.2 Evaluatie

Uit deze behandeling van Van Leeuwens visie blijkt dat ook in *Bewaar het Pand* de theologie van Comrie een kleine plek had en besproken werd. Hij meende met Van Velzen, Wisse, Van der Schuit en De Bruin dat Comries rechtvaardigingsleer verschilde van die van Kuyper. Net als Van Velzen en Wisse gaf hij geen kritiek op Comrie, maar wel op Kuyper. Kuypers theologie noemde Van Leeuwen gevaarlijk, omdat de consequentie ervan is dat de prediking gericht wordt tot verondersteld gerechtvaardigden.

4.7 Jan van Genderen (1923-2004)

Jan van Genderen werd op 13 april 1923 geboren in Goudriaan. Op 9 december 1948 deed hij intrede in de christelijke gereformeerde kerk in Zutphen. Hij promoveerde op 22 oktober 1953 cum laude aan de Rijksuniversiteit Utrecht op H. Witsius (1636-1708).¹⁰⁴ Promotor was professor M. van Rhijn. Op 12 januari 1954 werd Van Genderen benoemd tot hoogleraar dogmatiek, symboliek en de geschiedenis van de wijsbegeerte aan de Theologische School van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) in Apeldoorn. Hij volgde daar professor Van der Schuit op, die hem ook in Zutphen had bevestigd. In 1993 ging professor Van Genderen met emeritaat. Hij overleed op 80-jarige leeftijd op 23 maart 2004 in zijn woonplaats Apeldoorn.¹⁰⁵

102. Van Leeuwen, ‘De Dordtse leerregels 14^e les’.

103. Van Leeuwen, ‘Naar de catechisatie 123’.

104. In het proefschrift wordt Comrie genoemd als een voorbeeld van iemand die het verbond van verlossing en het genadeverbond vereenzelvigde in navolging van Boston en de Westminster Catechismus. Zie: Van Genderen, *Herman Witsius*, 218.

105. Regterschot, ‘J van Genderen’; idem, ‘Biografie. J. van Genderen, een kundig dogmaticus’. Over

4.7.1 Van Genderens uitgangspunt

Van Genderen was van mening dat er als grondslag en norm voor de christelijke leer niets met de Schrift op één lijn gesteld mag worden (NGB artikel 5 en 7).¹⁰⁶ De dogmatiek moet overeenstemmen met het Woord van God. Dat was voor hem het enige criterium.¹⁰⁷ Hij definieerde de dogmatiek als volgt:

De dogmatiek is de theologische wetenschap die op systematische wijze spreekt over wat God in zijn Woord geopenbaard heeft, en die de leer van de kerk heeft te toetsen aan de Heilige Schrift, daarop te funderen en in het licht daarvan te interpreteren.¹⁰⁸

De belijdenis en de traditie zijn ondergeschikt aan het Woord. Heel de Schrift is bron en norm voor de theologie. De theologie moet echter niet alleen herhalen wat in de Bijbel staat, maar ook de inhoud verwerken en wat daaruit afgeleid kan worden.¹⁰⁹

4.7.2 De rechtvaardiging van eeuwigheid: Comrie en Kuypers

In zijn studie *Gerechtigheid als geschenk* behandelde Van Genderen de rechtvaardiging van eeuwigheid zoals geleerd door Comrie en Kuypers. Volgens Comrie is de rechtvaardiging niet afhankelijk van ons geloof. Dit contra J. van den Honert, die het geloof een conditie liet zijn voor de rechtvaardiging.¹¹⁰ Comrie leerde de eeuwige rechtvaardiging als een inblijvende daad in God, die aan gevallen mensen, onder Gods toorn en vloek, de zonde vergeeft en het recht op het eeuwige leven toewijst.¹¹¹ De rechtvaardiging van alle uitverkorenen wordt in de evangeliebelofte geopenbaard. God rechtvaardigt ons niet *omdat* wij geloven, maar *opdat* wij geloven, zo interpreteerde Van Genderen Comrie.¹¹²

Van Genderen wees niet op de overeenstemming tussen Comrie en Van den Honert op het punt van de rechtvaardiging in de opstanding van Christus. Ook wees hij niet op hun overeenstemming in het onderscheiden tussen de actieve en de passieve rechtvaardiging. Hij stapte rechtstreeks over van de eeuwige rechtvaardiging naar de ‘openbaring’ van de rechtvaardiging in de evangeliebelofte. Daar-

zijn onderwijs in de dogmatische vakken zie: Van Genderen en Van 't Spijker (red.), *Luisteren en leren*, 182-191.

106. Van Genderen, ‘Inleiding’ in *Beknopte gereformeerde dogmatiek*, 19. Hierna: Van Genderen, ‘Inleiding’.

107. Van Genderen, ‘Inleiding’, 22.

108. Van Genderen, ‘Inleiding’, 26.

109. Van Genderen, ‘Het eigen karakter van onze Universiteit’, 250-252.

110. Van Genderen, *Gerechtigheid als geschenk*, 82.

111. Van Genderen, *Gerechtigheid als geschenk*, 82-83.

112. Van Genderen, *Gerechtigheid als geschenk*, 83.

door blijft onduidelijk dat Comrie de rechtvaardiging zag als een actuele daad van God.

Van Genderen plaatste, net als de meeste tot dusver behandelde christelijke gereformeerde theologen, geen isgelijktken tussen Kuyper en Comrie. Meer dan Comrie had Kuyper volgens hem de neiging om de rechtvaardiging van eeuwigheid als de eigenlijke rechtvaardiging te beschouwen. Comrie wees erop dat met de eeuwige rechtvaardiging de rechtvaardiging nog niet af is. Er is niet alleen een rechtvaardiging vóór, maar ook dóór het geloof: de rechtvaardiging in het geweten. Van Genderen zag in de Schrift geen grond voor een rechtvaardiging van eeuwigheid. Ook was het volgens hem gevaarlijk in de Heilige Schrift een verborgen systeem te zoeken en er een sluitend geheel voor het menselijke denken van te maken.¹¹³

Volgens Van Genderen had de synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland in 1905 de uitdrukking ‘rechtvaardigmaking van eeuwigheid’ niet veroordeeld. Wel handhaafde de synode dat wij persoonlijk alleen door het geloof delen in de rechtvaardiging.¹¹⁴ In de visie van Van Genderen is de rechtvaardiging van zondaren wel van eeuwigheid door God gewild als gevolg van Zijn eeuwige liefde. Op dit punt is er dus overeenstemming tussen hem en Comrie. Maar voor Van Genderen betekende dit niet dat er een rechtvaardiging van eeuwigheid is. Comrie sprak hier wel in deze terminologie over, maar Van Genderen wilde niet verdergaan dan te spreken over wat God van eeuwigheid wilde zonder daar het begrip rechtvaardiging van eeuwigheid voor te gebruiken: ‘De rechtvaardiging heeft betrekking op mensen die er zijn en op mensen die zijn, zoals ze zijn.’¹¹⁵ Van Genderen definieerde de rechtvaardiging als ‘een genadige daad van God, die zondige mensen vrijspreekt van schuld en straf en hun recht geeft op het eeuwige leven’.¹¹⁶

Hij stemde wel in met Comrie en Kuyper dat de rechtvaardiging niet afhangt van het geloof. Dat is een Bijbels motief. Gods vrijsprekend oordeel gaat aan onze aanvaarding ervan vooraf. Van Genderen gebruikte het beeld van A.G. Honig dat wanneer de koning een veroordeelde gratie schenkt, hij de status krijgt van een rechtvaardige. Toch is hij nog in de gevangenis, tot het bericht van de regering daar komt.¹¹⁷

4.7.3 De rechtvaardiging door het geloof

Van Genderen vond dat het geloof aan betekenis verliest als het wordt teruggebracht tot bewustwording van wat in de eeuwigheid gebeurd is. Bij Comrie stond

113. Van Genderen, *Gerechtigheid als geschenk*, 83.

114. Van Genderen, *Gerechtigheid als geschenk*, 84; zie hoofdstuk 3.

115. Van Genderen, *Gerechtigheid als geschenk*, 84.

116. Van Genderen, *Gerechtigheid als geschenk*, 9.

117. Van Genderen, *Gerechtigheid als geschenk*, 84.

de rechtvaardiging vóór het geloof wel voorop, maar hij ging niet aan de rechtvaardiging *door* het geloof voorbij. Van Genderen gaf hierbij weer wat Comrie hierover geschreven had in zijn *Brief* (vergelijk 2.6.4).¹¹⁸ Volgens hem accentueerde Comrie meer dan andere oude schrijvers dat ‘het rechtvaardigend vonnis’ in de evangeliebelofte ligt en dat het geloof het vonnis daarin omhelst. De Heilige Geest doet ons Christus en Zijn heil, die ons in de evangeliebelofte voorgesteld worden, aannemen, omdat Hij ons verzekert dat ze door God uit genade geschonken zijn.¹¹⁹ In de hervormde traditie waardeerde J.G. Woelderink dit concept van het vrijsprekend vonnis in de evangeliebelofte. Deze theologische lijn was volgens Woelderink ook door Comrie gezien (vergelijk 5.2.7). Woelderink werd dan ook geciteerd door Van Genderen als iemand die met andere gereformeerde theologen wees op de betekenis van de evangeliebelofte voor de gelovige toe-eigening van Christus’ gerechtigheid. Van Genderen kon zich hier geheel in vinden. De vrijspraak ligt in het evangelie: ‘De gerechtigheid van Christus wordt ons door God toegekend, toegezegd, beloofd, aangeboden, geschonken, gegeven, of welke woorden er nog meer voor zijn, om door ons toegeëigend, aangenomen en ontvangen te worden.’¹²⁰ Het gelovig ontvangen van de vrijspraak is niets anders dan het geloven van de evangeliebelofte met de vrijspraak daarin.

Van Genderen behandelde de vraag of de geloofsfunctie niet lijdt onder het accentueren van de ervaring van de rechtvaardiging in het geweten.¹²¹ Hij noemde als voorbeeld de ervaring van de christelijke afgescheiden predikant H.H. Middel (1802-1882) in diens boek uit 1866.¹²² Een groot thema in bekeringsgeschiedenissen was ‘de zaak’, waarmee de rechtvaardiging in het geweten bedoeld werd. Men stond vóór de zaak of men was dóór de zaak. Maar al te veel – schreef Van Genderen – werd deze ‘bevindelijke weg’ als ideaal en model gezien. De meesten staan dan nog voor ‘de zaak’.¹²³ Van Genderen wees ook op A. Moerkerken (vergelijk 6.10.2), die leert dat het geloof in de Heere Jezus niet hetzelfde is als gerechtvaardigd zijn in het geweten. Men moet volgens Moerkerken het omhelzen van Christus niet verwarren met het omhelzen van de vrijspraak van de Vader. Van Genderen was het daar niet mee eens. Volgens hem is de rechtvaardiging geen absoluut ervaringsmoment van zonde en genade, maar verloopt de toe-eigening van Christus

118. Van Genderen, *Gerechtigheid als geschenk*, 85-86.

119. Van Genderen, *Gerechtigheid als geschenk*, 90.

120. Van Genderen, *Gerechtigheid als geschenk*, 90.

121. Van Genderen, *Gerechtigheid als geschenk*, 85.

122. Middel, *Eenvoudig verhaal van Gods menigvuldige reddingen uit de grootste noden*.

123. Van Genderen, *Gerechtigheid als geschenk*, 86-87. Andere gangbare uitdrukkingen zijn: het dodelijk tijdsgewricht, de afsnijdende daad, de vrijmaking of vrijspraak en de bewuste overzetting of staatsverwisseling.

normaliter geleidelijk.¹²⁴ Volgens hem lijkt de concentratie op de rechtvaardiging in het geweten op een buitengewone openbaring, waarop men hopen moet.¹²⁵

4.7.4 Evaluatie

In zijn boek *Oriëntatie in de dogmageschiedenis* liet Van Genderen het tijdvak na de Reformatie helemaal liggen,¹²⁶ maar in zijn studie *Gerechtigheid als geschenk* ging hij hier wel op in voor wat betreft de rechtvaardigingsleer. Bij hem zien we dat hij niet alleen de theologie van Kuyper over de rechtvaardiging behandelde, maar ook andere visies besprak. Zo ging hij in op de visie van Moerkerken van de Gereformeerde Gemeenten, maar ook op die van Woelderink van de Nederlandse Hervormde Kerk. Hoewel Van Genderen net als andere christelijke gereformeerde theologen onderscheidde tussen de theologie van Comrie en Kuyper over de rechtvaardiging van eeuwigheid, wees hij Comries leer ook als on-Schriftuurlijk af. Hierin stemde hij overeen met Van der Schuit en De Bruin.

Inhoudelijk gezien erkende Van Genderen dat de rechtvaardiging als gevolg van Gods eeuwige liefde eeuwig door God gewild is. Hierin stemde hij overeen met de gereformeerde orthodoxie en haar klassieke godsleer. Ook deelde hij de visie van Comrie dat de vrijspraak voorafgaat aan de aanvaarding daarvan. Toch bleef hij erbij dat er alleen een rechtvaardiging is door het geloof.

4.8 Willem van 't Spijker (1926)

Willem van 't Spijker werd op 21 september 1926 te Zwolle geboren. In Apeldoorn studeerde hij theologie. Aan de Vrije Universiteit te Amsterdam promoveerde hij op *De ambten bij Martin Bucer* (1970). Hij was predikant in de christelijke gereformeerde kerk van Drogeham (1950) en in die van Utrecht-Centrum (1962). Van 1971 tot 1997 was hij hoogleraar kerkgeschiedenis en kerkrecht aan de Theologische Universiteit in Apeldoorn, als opvolger van zijn schoonvader, J. Hovius.¹²⁷

4.8.1 Comries geloofsbegrip

Van 't Spijker onderscheidt (1993) tussen Comries intentie en zijn methode. Comrie wilde de vrije genade verdedigen. Methodisch gezien meent hij dat Comrie met zijn 'theologisch-wijsgerige apparatuur' zich soms te ver op het terrein van de bespiegeling waagde.¹²⁸ De heilstoe-eigening is er alleen door de gemeenschap

124. Van Genderen, *Gerechtigheid als geschenk*, 87.

125. Van Genderen, *Gerechtigheid als geschenk*, 88.

126. Van Genderen, 'De leer van de heilsweg', 152-178.

127. Van 't Hul, 'Geen blijvende woning'.

128. Van 't Spijker, *Toeëigening*, 89.

met Christus door het geloof. Op dit punt staat Comrie volgens Van 't Spijker geheel in de reformatorische traditie. Hij ging ook in op de *habitus* of ingestorte hebbelijkheid bij Comrie (vergelijk 2.4.4 en 2.6.3). Bij Comrie ging het om een vermogen door de Heilige Geest, ingestort in de harten van de uitverkorenen. Hij distantieerde zich van de betekenis die de wijsbegeerte en de logici aan het begrip toekenden. De logici spraken van een vaardigheid die door oefening verkregen wordt. Van 't Spijker vindt het ongelukkig dat Comrie over het geloof als vermogen sprak. De verdienstelijkheid wordt zo aan de geloofsdaad ontnomen, maar Van 't Spijker meent dat wanneer de Schrift zegt dat de rechtvaardiging door het geloof plaatsvindt, dit duidt op de geloofsdaad. Comries wijsgerige benadering, die Van 't Spijker een constructie en redenering noemt, is naar zijn mening te mechanisch en speculatief.¹²⁹

Van 't Spijker is de eerste van de tot nog toe behandelde christelijke gereformeerde theologen die de kwestie van het geloofsvermogen aansnijdt. Hij ziet geen winst om over het geloof als vermogen te spreken en meent dat het bij de rechtvaardiging door het geloof gaat om de geloofsdaad. We zagen dat Comrie bij de rechtvaardiging door het geloof niet alleen dacht aan het vermogen, maar ook aan de geloofsactiviteiten. De enige uitzondering die Comrie daarop maakte, is die voor de uitverkoren jonge kinderen die vroeg sterven. Van 't Spijker ging verder niet in op de voor- en nadelen van het spreken over het geloofsvermogen.

4.8.2 Kritiek op Comries rechtvaardigingsleer

Volgens Van 't Spijker hangt de grootheid van iemands theologie niet af van denkkracht, maar van de Schriftuurlijkheid daarvan. Comrie verdedigde zijn constructie om de rechtvaardiging centraal te stellen. Van 't Spijker wil Comrie de eer toekennen dat hij aandacht vroeg voor de rechtvaardiging als het grondthema van de Reformatie. Toch bekritiseert hij Comries theologie, omdat diens theologie wijsgerig is en veraf staat van de Heilige Schrift. Eigenlijk is alles gereed in de rechtvaardiging in de eeuwige raad van God. De rechtvaardiging wordt gerealiseerd door de opstanding van Christus en is vrucht van Christus' volbrachte werk. Een derde deel van Comries rechtvaardigingsleer is de onmiddellijke toerekening van Christus' gerechtigheid, voorafgaande aan de instorting van het nieuwe leven; de slotfase bestaat in de rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten. Al met al 'een imponerend theologisch systeem', zo besluit Van 't Spijker zijn analyse. Maar dit staat volgens hem veraf van de Schrift. Het projecteren naar de eeuwigheid elimineert menselijke verdienste, maar de rechtvaardigingsleer wordt zo een bewustzijnstheologie die bestaat in de ontdekking dat men van eeuwigheid gerechtvaardigd is. Men

129. Van 't Spijker, *Toeëigening*, 92.

moet diep in zichzelf afdalen om te vragen naar het geloofsvermogen en naar de uitspraak in zijn geweten omtrent de toerekening van Christus' gerechtigheid.¹³⁰

Eerder, in 1990, maakte Van 't Spijker al bezwaar tegen Comries theologie. Vóór alle geloofsactiviteit gaat de rechtvaardiging van eeuwigheid, waar de mens buiten staat. Comrie sloot zich volgens Van 't Spijker aan bij het catechisatieboekje van T.H. van den Honert (1666-1740),¹³¹ die de rechtvaardiging plaatste in de vredeaad tussen de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.¹³² Van 't Spijker is de eerste van de in dit onderzoek onderzochte auteurs die het beroep van Comrie op T.H. van den Honert expliciet maakt. Het klopt dat Comrie in zijn *Examen* hem gebruikte (vergelijk 2.5.4).¹³³ Comrie citeerde instemmend zijn catechisatieboekje tegenover J. van den Honert om te laten zien dat deze van opvatting verschilde van zijn vader. Volgens het citaat rechtvaardigt God de uitverkorenen in zijn hemelvierverschaar vóór zij geloven. Daarop geeft Hij hun het geloof. In het citaat heeft het geloof slechts een kennende functie.

Voor de interpretatie van Comrie is het echter wel van belang om Comries beroep op T.H. van den Honert in de context te plaatsen. Het enkele citaat van Comrie, ontleend aan Van den Honert, is niet representatief voor de hele Comrie en de hele Van den Honert. Hoewel bij Comrie het geloof de functie heeft om de rechtvaardiging te kennen, gaat het geloof daar niet in op.¹³⁴ Het geloof is zoals we zagen in de analyse van Comries geschriften in hoofdstuk 2, actief met Christus en het evangelie.¹³⁵ Ook representeert het aangehaalde citaat niet de gehele visie op rechtvaardiging en geloof van T.H. van den Honert. Deze maakte namelijk in het vervolg duidelijk dat hij het geloof ook zag als een uitgaan en toevlucht nemen tot Christus (paragraaf 64).

Volgens Van 't Spijker krijgt het geloof bij Comrie niet eerder een functie dan in de vierschaar van het geweten. Het betekent 'niet veel meer, dan dat wij ons bewust worden wat in de eeuwigheid, wat in de hof van Jozef van Arimathea en wat

130. Van 't Spijker, *Toeëigening*, 93.

131. Van Eijnatten, 'Taco Hajo van den Honert'.

132. Van 't Spijker, 'Verzekering en verzegeling bij A. Comrie IV'.

133. Comrie en Holtius, *Examen*, 7^e samenspraak 1756, voorrede VII-IX.

134. Comrie, *Brief*, 151-152. Het geloof had bij Comrie in relatie tot de rechtvaardiging de volgende functies: 'Medium unionis. Medium in unione conservans. Medium receptionis. Medium apprehensionis. Medium applicationis. Medium appropinquationis cum plerophoria. Medium certiorationis nostrae justificationis. Medium reclamationis.'

135. Comrie, *Brief*, 151. 'dat het gelooft in betrekking tot de weldaadt van de Rechtaerdigmaakinge een instrument is, ofte middel (...) 5. Een aannemend middel, namentlyk: onze Rechtaerdigmaakinge in de baarmoeder der belofte des Evangeliums leggende voor een ieder die gelooft, zoo komt de H. Geest, die het gelooft zelfs in werkt, en maakt dat werkzaam om Christus en zyn gerechtigheid, en genoegdoeninge, aan te neemen en te omhelzen, met een byzondere toeëigening daarvan aan ons voor onze Persoon.'

in de hemelse rechtbank over ons is besloten'. Wellicht liet hij zich in deze analyse leiden door het citaat uit het catechisatieboekje van Van den Honert. Bij Comrie is het geloof immers niet een bewustwording van de eeuwige rechtvaardiging. Het rechtvaardigend geloof is ook niet gericht op de eeuwige rechtvaardiging, maar ontvangt Christus' gerechtigheid in de tijd. Volgens Van 't Spijker doet Comrie onrecht aan 'de gegevens van de Heilige Schrift'. Ook meent hij dat de Bijbel 'deze logistische methode' van Comrie niet kent. De dogmatiek moet soms wel 'een paar hulplijnen trekken om een probleem duidelijk te maken', maar het is de vraag of Comries constructie dogmatisch veel duidelijk heeft gemaakt.¹³⁶

Volgens Van 't Spijker is zelfs de bewustwording van de rechtvaardiging bij Comrie niet zo belangrijk, omdat niet alle gelovigen 'een klaar bewustzijn' ontvangen dat God hen vrijspreekt. Dat is ook niet doorslaggevend. Van 't Spijker ziet wel het pastorale van de onderscheiding tussen de rechtvaardiging in Gods vierschaar en die in de consciëntie. Zo kon Comrie tegen kleingelovigen zeggen dat niet wat ze over zichzelf denken belangrijk is, maar dat wat God over hen denkt.¹³⁷ Bij de behandeling van de rechtvaardiging in Gods vierschaar vindt Van 't Spijker Comrie 'pastoraal en ruim'. Deze rechtvaardiging wordt in het evangelie afgekondigd en moet vervolgens in het geweten klinken. Om te laten zien hoe dat werkt, citeert hij Comries *Brief* (2.6.4).¹³⁸

4.8.3 Evaluatie

Net als bij anderen in de CGK heeft ook Van 't Spijker een mengeling van waardering en kritiek voor Comries theologie van de rechtvaardiging. Waardering is er voor het feit dat hij aandacht vraagt voor het grondthema van de Reformatie. Comrie stond volgens Van 't Spijker in de reformatorische traditie omdat hij benadrukte dat er alleen toe-eigening van het heil was in de vereniging met Christus. Toch is hij van alle christelijke gereformeerde theologen het meest kritisch naar Comrie.

Volgens Van 't Spijker staat Comries theologie ver van de Schrift af. Hij maakt Comrie het verwijt van de bewustzijnstheologie, waarin men slechts beseft van eeuwigheid af gerechtvaardigd te zijn. Men zou zelfs in de eeuwigheid moeten zijn, en diep in zichzelf moeten afdalen om de imputatie van Christus' gerechtigheid te kennen. Hiermee laat Van 't Spijker een eigen geluid horen binnen de Christelijke Gereformeerde Kerk(en), omdat hij Comrie typeert als iemand die een bewustzijnstheologie leert. Van der Schuit typeerde eerder wel de theologie van Kuyper als zodanig, maar niet de theologie van Comrie. De Bruin meende dat Comrie juist

136. Van 't Spijker, 'Verzekering en verzegeling bij A. Comrie IV', 3.

137. Van 't Spijker, 'Verzekering en verzegeling bij A. Comrie IV', 3.

138. Van 't Spijker, 'Verzekering en verzegeling bij A. Comrie IV', 4.

niet leerde dat het geloof een bewustwording is van de eeuwige rechtvaardiging, terwijl ook Van Genderen zei dat Comrie niet aan de rechtvaardiging door het geloof voorbijging.

Van 't Spijker neemt in zijn analyse belangrijke details uit Comries rechtvaardigingsleer niet mee. Zo maakte Comrie een duidelijk onderscheid tussen wat plaatsvindt in God Zelf enerzijds en wat God doet in de tijd anderzijds. Met andere woorden: de rechtvaardiging van eeuwigheid betekent niet dat de rechtvaardiging eigenlijk al heeft plaatsgevonden, want het gaat daarbij alleen om een daad in God. De actieve rechtvaardiging als een daad van God buiten zichzelf vindt plaats in de tijd, waarbij het geloof passief ontvangt wat God schenkt en toerekent. Wellicht ontleent Van 't Spijker zijn visie op Comrie aan diens *Examen*, waar deze T.H. van den Honert citeerde. Het is echter gebleken dat dit citaat niet de hele opvatting van T.H. van den Honert en Comrie representeert. Comrie betrok het geloof niet op de eeuwige rechtvaardiging, maar op de actuele rechtvaardiging. Met andere woorden: het geloof ontvangt passief wat God actueel in de actieve rechtvaardiging schenkt en toerekent. Daarbij komt dat het geloofsobject bij Comrie niet de eeuwige rechtvaardiging is, maar Christus en de vrijspraak door en in Hem in de evangeliebelofte.

Comrie distantieerde zich van een antinomiaanse opvatting waarin het geloof tot bewustwording van de eeuwige rechtvaardiging wordt teruggebracht. Dit deed hij bijvoorbeeld in de *Eigenschappen*, maar ook in zijn *Brief* (vergelijk 2.3.3 en 2.6.4). Daarbij noemde Comrie Christus in de evangeliebelofte het geloofsvoorwerp. Het geloof is niet slechts een reflexieve daad om te zien dat ik gerechtvaardigd ben, maar een uitgaande daad van de ziel tot Christus. Van der Schuit, De Bruin en Van Genderen hebben daarom terecht gesignaleerd dat Comrie niet aan de rechtvaardiging door het geloof voorbijging.

4.9 Willem Hendrik Velema (1929-2019)

Willem Hendrik Velema werd geboren in Drachten op 15 november 1929. Velema was dertig jaar (1966-1996) hoogleraar nieuwtestamentische vakken, ambtelijke vakken en ethiek aan de Theologische Universiteit Apeldoorn. In 1953 werd hij tot predikant bevestigd in Eindhoven. In 1957 promoveerde hij bij G.C. Berkouwer aan de Vrije Universiteit op de leer van de Heilige Geest bij A. Kuyper. Vanaf 1961 diende hij de gemeente van Leiden.¹³⁹ Hij overleed op 18 april 2019.

In de *Beknopte gereformeerde dogmatiek* was hij schatplichtig aan de studie *Ge-*

139. Verheij, “‘Ik heb alles achter me gelaten’”. Prof. dr. Willem Hendrik Velema (1929) zestig jaar predikant”; De Heer, ‘Een streep eronder’. Zie ook: ‘Prof. dr. W.H. Velema (CGK) overleden’.

rechtigheid als geschenk van Van Genderen uit 1988. Tegelijk wilde Velema niet slechts een uittreksel van deze studie geven.¹⁴⁰ Hij was zelf verantwoordelijk voor het hoofdstuk over de heilsleer.¹⁴¹

4.9.1 De rechtvaardiging van eeuwigheid

Velema wees de leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid af, waarbij hij Kuypers en Comrie als voorstanders van deze leer noemde. Hij differentieerde daarbij niet tussen Kuypers en Comrie, zoals bijvoorbeeld Van Genderen (1988) en anderen deden. Volgens Velema was er geen Bijbelse grond voor deze leer. Net als Van Lingen en De Bruin constateerde hij dat in de Schrift de rechtvaardiging altijd met het geloof wordt verbonden. In zijn visie kan men het geloof niet in de eeuwigheid projecteren, zoals Kuypers en Comrie deden. Opvallend is dat Velema hier het geloof op de eeuwigheid betrok. Het is onduidelijk wat hij daarmee bedoelde. Hij vond het niet juist dat de rechtvaardiging van eeuwigheid werd benadrukt om te laten zien dat de rechtvaardiging niet van het geloof afhing. Daarvoor waren andere mogelijkheden. Het besluit waarin God de Zijnen aan Christus gaf, drukte dit volgens hem al voldoende uit. Andere bezwaren tegen de rechtvaardiging van eeuwigheid zijn volgens Velema dat het historisch gebeuren ontkracht wordt ten gunste van wat God van eeuwigheid heeft besloten. Zo betekent dit ten opzichte van de rechtvaardiging dat de mens zich bewust wordt van wat God over hem besloot.¹⁴² Velema had dezelfde kritiek als Van Genderen en Van 't Spijker op de zogeheten bewustzijnstheologie, waarin geleerd wordt dat het geloof slechts een bewustwording is van de rechtvaardiging van eeuwigheid.

4.9.2 De rechtvaardiging in het geweten

Ook de leer van de rechtvaardiging in het geweten wees Velema af.¹⁴³ Er zijn volgens hem wel mensen geweest die op een bijzondere wijze de rechtvaardiging voor het eerst in hun leven bewust beleefden. Hij vond het echter onjuist deze weg van enkelen als model voor allen verplicht te stellen. Anderen wachten dan op een bijzondere beleving, terwijl ze in de voorafgaande tijd de evangeliebelofte niet aanvaardden. Het geloof in de belofte wordt zo belemmerd; en voor schuchtere geloofsactiviteiten met Gods belofte en voor groei in het hopen op Christus is geen plaats. Voor Velema lag de zekerheid van de rechtvaardiging niet in een manier van beleven, maar in de relatie met Christus 'onze gerechtigheid'.¹⁴⁴ Hij sloot aan bij de

140. Velema, 'De rechtvaardiging', 554.

141. Van Genderen & Velema, *Beknopte gereformeerde dogmatiek*, 6.

142. Velema, 'De rechtvaardiging', 566.

143. Velema, 'De rechtvaardiging', 566.

144. Velema, 'De rechtvaardiging', 567.

studie van Van Genderen (1988), waarin ‘de rechtvaardiging in de vierschaar der consciëntie’ ook bekritiseerd wordt (zie paragraaf 4.7.3).

In een vraaggesprek met Velema in het *Reformatorsch Dagblad* over de *Beknopte gereformeerde dogmatiek* vroeg de verslaggever door op zijn kritiek op de bijzondere beleving van de bewuste rechtvaardiging. De verslaggever zei dat niet iedereen zich herkende in zijn ontkenning van de rechtvaardiging van eeuwigheid en die in de vierschaar van het geweten. Velema antwoordde dat hij de mensen die deze visie aanhingen respecteerde, maar hun opvatting noemde hij een belemmering voor de ontplooiing van het geloofsleven. Hij bedoelde dat gemeenteleden, maar ook predikanten nog vóór deze zaak stonden, die ze in hun beleving nog misten.¹⁴⁵ Zo lag deze beleving buiten het bereik van iedere christen en zelfs buiten het bereik van predikanten.

Het is de vraag hoe het kan dat de bewuste rechtvaardiging deze kritiek oproep bij Velema. Hij sprak van een unieke beleving waardoor de zekerheid van het heil maar voor weinigen is weggelegd. Volgens P. de Vries wordt in de klassieke gereformeerde theologie geleerd dat iedere gelovige in ‘Gods hof’ gerechtvaardigd is, maar dit geldt niet in ‘het hof van het geweten’. Het besef gerechtvaardigd te zijn in het hof van het geweten, is hetzelfde als heilszekerheid. Volgens De Vries heeft men in de negentiende eeuw in Nederland in het gezelschapsleven de rechtvaardiging in het geweten verbonden met een bijzondere crisiservaring. Er ontwikkelde zich een theologie die in wezen nauw verwant was aan het rooms-katholicisme, namelijk dat de heilszekerheid alleen mogelijk was door een buitengewone openbaring.¹⁴⁶

4.9.3 Evaluatie

In Velema’s afwijzing van Comries rechtvaardigingsleer speelden Bijbelse en pastorale overwegingen een rol. Bijbels gezien meende Velema dat de Schrift altijd spreekt van de rechtvaardiging door het geloof. Daarom is er geen grond voor de rechtvaardiging van eeuwigheid. De rechtvaardiging in het geweten heeft een dusdanig zware lading voor Velema gekregen dat hij meende dat deze het geloofsleven blokkeerde.

145. Van Ginkel en Roos, ‘Beknopte gereformeerde dogmatiek niet voor Apeldoorn alleen bedoeld’.

146. De Vries, ‘Justification, The Central Article of Faith. A Biblical and Theological analysis’. Onderzoekers van bekeringsgeschiedenissen uit dit tijdvak hebben dit beeld bevestigd. Volgens C. Graafland ging het hier om een visionaire geloofsbeleving van de vierschaar, waarbij het Woord een marginale rol vervulde. Zie: Graafland, ‘De theologie van het conventikel’, 33-65, 38, 58. J. Exalto noemt het eveneens een visionaire ervaring waarin de ziel in een virtuele rechtszitting wordt gedagvaard. De vrijspraak is daarbij het hoogtepunt van de piëtistische heilsweg, die niet door alle vromen wordt beleefd. Sommigen zagen de vrijspraak als het begin van het geloof, terwijl anderen hem zagen als een extra dat niet per se noodzakelijk was om zichzelf zalig te weten. Zie: Exalto, *Wandelende bijbels*, 63-64.

Het is opvallend dat Velema als Kuyper-kenner niet differentieerde tussen Kuyper en Comrie voor wat betreft de rechtvaardiging van eeuwigheid. Andere christelijke gereformeerde theologen lieten zien dat er tussen de theologie van Kuyper en die van Comrie geen isgelijktken geplaatst kan worden. Volgens Van Genderen (1988) kan de leer van een rechtvaardiging van eeuwigheid leiden tot een reductie van de geloofsfunctie tot bewustwording. Maar volgens hem was dat bij Comrie juist niet aan de orde, omdat hij de rechtvaardiging door het geloof liet staan.

4.10 Evaluatie

Belangrijk in de Comrie-receptie van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) is steeds het theologische verschil met Kuyper. Zijn leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid werd ondanks het beroep op Comrie en andere oude gereformeerde theologen gezien als een kuyperiaanse nieuwigheid. Dit leerstuk werd bestempeld als niet-Schriftuurlijk, niet-confessioneel en speculatief.

Comries leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid kon op meer bijval rekenen. Van Velzen omarmde de theologie van Comrie en Wisse viel hem daarin bij. Comrie zou de rechtvaardiging van eeuwigheid anders leren dan Kuyper. Terecht werd er gedifferentieerd tussen Kuyper en Comrie. Latere christelijke gereformeerde theologen, onder wie Janssen, Van der Schuit, De Bruin, Van Genderen, Van 't Spijker en Velema, hadden consequent ook kritiek op Comries rechtvaardigingsleer. Zij meenden dat ook Comries rechtvaardigingsleer niet-Schriftuurlijk was.

De Wekker droeg zeker in de beginjaren een anti-Kuyper-karakter, wat doorwerkte in de Comrie-receptie. Alle in dit hoofdstuk behandelde christelijke gereformeerde theologen hebben de leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid, zoals geleerd door Kuyper en de Gereformeerde Kerken in Nederland, afgewezen. Omdat Kuyper zich beriep op Comrie, was de vraag hoe dan te staan tegenover Comrie. Van Lingen heeft zich niet expliciet aan een veroordeling van Comries theologie gewaagd. Van Velzen, Wisse en Van Leeuwen wezen Comrie niet af en differentieerden tussen zijn positie en die van Kuyper. Janssen, Van der Schuit, De Bruin, Van Genderen, Van 't Spijker en Velema corrigeerden consequent ook Comries leer van de eeuwige rechtvaardiging.

Christelijk gereformeerd viel voor menigeen samen met: niet-(neo)gereformeerd; anti-Kuyper.¹⁴⁷ De aversie tegen Kuypers leer is kenmerkend gebleken voor heel de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en).¹⁴⁸ De enige positieve

147. Van 't Spijker, 'Een nieuwe generatie', 104-105.

148. Vlg. Selderhuis, 'Kuyper-melancholie', 15. Volgens H.J. Selderhuis werd Kuyper door de hoogleraren tijdens de studie aan de TUA niet bepaald als een voorbeeldtheoloog beschouwd.

waardering ten aanzien van Kuiper is de onderscheiding van Van der Schuit tussen Kuipers rechtvaardigingsleer en die van antinomianen, hoewel dat niets afdeed aan zijn principiële afwijzing van Kuipers leer.

De theologische verhouding tot de Gereformeerde Kerken in Nederland speelde ook een rol in de verhouding tot kerken in het buitenland. Zo ontstond in 1911 contact met de Amerikaanse Christelijke Gereformeerde Kerk (Christian Reformed Church), die de Utrechtse stellingen van de gereformeerde synode (1905) had aanvaard. Dit bleek een struikelblok voor het wederzijds erkennen van attestaties met de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) in Nederland. Er kwam geen correspondentie in de volle zin van het woord tot stand. In 1980 besloot de synode van Amersfoort met de CRC een relatie van ‘ecclesiastical fellowship’ aan te gaan, meer dan contact en minder dan correspondentie.¹⁴⁹

Een criterium om de leer van Kuiper en Comrie te beoordelen was steeds of deze Schriftuurlijk is. Men moet binnen de kaders van de Schrift blijven, schreef Van Lingen. Van der Schuit toetste de oude gereformeerde theologie telkens aan de Schrift en Van Genderen noemde de Schrift de enige regel waaraan getoetst moet worden. Dat laat zien dat in het theologiseren in de christelijke gereformeerde traditie het primaat gelegd werd bij het Woord. Maar daarmee is niet alles gezegd: ook Comrie en Kuiper beriepen zich op het Woord. Een discussie en uitwisseling van argumenten over het beroep op de Schrift mogen dan ook niet ontbreken. Naast het beroep op het Woord speelden er spirituele en pastorale motieven mee in de theologische evaluatie. Van Lingen riep de spirituele ervaring van Gods kinderen op tot getuige dat zij anders geleerd hadden dan aan de VU door Kuiper werd geleerd. Daarbij doelde hij op de rechtvaardiging van eeuwigheid en de veronderstelde wedergeboorte. Velema zag de vierschaarbeleving als een pastorale belemmering van het geloofsleven.

Verder was er een dogmatisch verschil over de heilsorde. Van Lingen, Janssen en De Bruin kozen er nadrukkelijk voor om het geloof vóór de rechtvaardiging te plaatsen. Comrie zou dat accepteren in de rechtvaardiging in het geweten, maar als zodanig noemde hij deze positie remonstrants. Van der Schuit erkende met Janssen en Van Genderen dat er aspecten van de rechtvaardiging waren die ook wel vóór de rechtvaardiging geplaatst konden worden. Kenmerkend voor zijn positie is dat hij niet alleen ageerde tegen Comrie, maar ook constructief met hem meedacht en een alternatief bood.

In de dagen van dogmatische strijd in 1892 zijn in kerkelijk Nederland de verschillende visies op de heilsorde erg op de spits gedreven. De verschillen met Kuiper werden sterk uitvergroot. De meeste christelijke gereformeerde scribenten lij-

149. Velema, ‘Verhouding tot andere kerken’, 135-136.

ken gepreoccupeerd te zijn geweest door Kuypers visie op de rechtvaardiging van eeuwigheid. In het spoor van Kuyper werd Comrie behandeld. De Comrie-receptie in de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) is hierdoor gekleurd. We kunnen zeggen dat Comrie gezien is door de lens van Kuyper. Gereformeerde autoriteiten uit de zeventiende en achttiende eeuw werden in stelling gebracht. Janssen noemde een aantal gereformeerde dogmatici met wie hij heilsordelijk verschilde over de volgorde van rechtvaardiging en geloof. De andere visie op de heilsorde kreeg de kwalificatie ‘niet-gereformeerd’ en werd zelfs een gevaarlijke dwaling genoemd.

Het debat hierover zou aan diepgang en nuance gewonnen hebben als eerdere theologische discussies hierin betrokken waren geweest. In de Westminster Assembly (1643-1653) zagen de gedelegeerden een mogelijkheid om te spreken over een rechtvaardiging vóór het geloof, bijvoorbeeld intentioneel in Gods besluit en virtueel in Christus’ opstanding. Tegelijk beleed men de actuele rechtvaardiging door het geloof. Onder de puriteinen was er een drievoudige structuur van de rechtvaardiging, namelijk in Gods besluit, in de opstanding van Christus en in de actuele persoonlijke rechtvaardiging in de tijd. Deze structuur kreeg ook haar weerslag in de Westminster Confessie (11.4). In hoofdstuk 2 refereerde ik aan Halyburton, die meende dat de wedergeboorte vóór de rechtvaardiging gaat, terwijl hij erkende dat er ook argumenten zijn om de rechtvaardiging vóór de wedergeboorte te plaatsen. Blijkbaar was er een erkende diversiteit in het denken over de heilsorde.

Voor het denken over de rechtvaardiging van eeuwigheid zou het goed zijn om de oude gereformeerde theologie mee te wegen. Loonstra gaf een belangrijke aanzet in zijn doordenking van de godsleer in de Nadere Reformatie. Breed gedragen was de gedachte dat de rechtvaardiging een eeuwigheidsaspect heeft en het dan ook niet vreemd is de rechtvaardiging tot in de eeuwigheid terug te leiden. In dit hoofdstuk zagen we dat dit door verschillende christelijke gereformeerde theologen is erkend. Wisse en Van Velzen erkenden de rechtvaardiging van eeuwigheid als inblijvende daad in God, terwijl Van Lingen en Van der Schuit net als W. à Brakel erkenden dat er een besluit was van eeuwigheid tot rechtvaardiging. Volgens Van Genderen is de rechtvaardiging van eeuwigheid door God gewild. Tegelijk werd binnen de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) de extreme antinomiaanse positie waarin de eeuwige rechtvaardiging wordt verabsoluteerd, afgewezen. Het waarheidselement of het eeuwigheidsaspect van de rechtvaardiging werd echter wel erkend. Van der Schuit maakte hier ook een onderscheid tussen de kuyperiaanse visie en die van de antinomialen.

Hoofdstuk 5

De receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Bond (Nederlandse Hervormde Kerk)

5.1 Inleiding

In de geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk kunnen we niet heen om de betekenis van de Gereformeerde Bond.¹ De Bond ging volgens K. Exalto in de traditie van de Reformatie en de Nadere Reformatie. In dit hoofdstuk wordt de receptie van Comries rechtvaardigingsleer geanalyseerd bij auteurs die zich reken(d) en tot de Gereformeerde Bond (GB) in de Nederlandse Hervormde Kerk in de twintigste eeuw of die in een kritische relatie stonden ten opzichte van deze Bond, maar wel tot de hervormd-gereformeerde richting te rekenen zijn. Het spreekt voor zich dat dit hoofdstuk daarom niet representatief is voor het geheel van de Nederlandse Hervormde Kerk. Binnen de Bond kan gesproken worden van middenbonders en van flanken.² Predikanten achter het blad *Het Gekrookte Riet* (1981) werden door het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond beschouwd als zijn achterban, maar zij waren kritisch richting het hoofdbestuur. Al vrij snel organiseerden zij eigen ambtsdragersbijeenkomsten.³ Iemand als P.J. Dorsman (1918-1981) bijvoorbeeld werd naar eigen zeggen wel in het hokje van de Gereformeerde Bond geplaatst, maar hij was geen lid.⁴ Predikanten van *Het Gekrookte Riet* haakten in een vroeg stadium af bij het Samen op Weg-proces, dat uiteindelijk tot de totstandkoming van de Protestantse Kerk in Nederland geleid heeft. Kortom, er is altijd sprake geweest van diversiteit onder hervormd-gereformeerden.⁵ In deze inleiding ga ik in op het

1. Exalto, 'In de formulieren en de belijdenis klopt mijn hart', 91.

2. Van de Lagemaat, *De stille evolutie. Individualisering in de Gereformeerde Bond*, 74-90.

3. Van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 85.

4. Soms werd hij wel uitgenodigd voor een vergadering, bijvoorbeeld als men protesteerde tegen de vrouw in het ambt. Dan gaf hij wel steun aan het protest. Maar hij was huiverig voor bepaalde personen in de Gereformeerde Bond en de koers die er jarenlang gevaren werd. Zie: Valkenburg, *Wat wij geloven*, 28-29.

5. Van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 96-97.

ontstaan van en de plaats van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk (5.1.1), alsook op de te bespreken auteurs (5.1.2).

5.1.1 De Gereformeerde Bond

De Gereformeerde Bond werd in 1906 gevormd met het doel de gereformeerde orthodoxie in de Nederlandse Hervormde Kerk te versterken.⁶ De oprichting van de Bond paste in het tijdperk van de uitbouw van de verzuiling in Nederland aan het begin van de twintigste eeuw.⁷ Van de Lagemaat noemt de oprichting van de Bond ‘het sluitstuk in het bewustwordingsproces onder gereformeerden in de Hervormde Kerk’, alsook ‘de katalysator voor de verdere uitbouw van de eigen stroming’.⁸ Aanleiding tot de oprichting van de Bond was onder andere dat de vrijzinnige predikant L.A. Bähler (1867-1941) blij gaf van boeddhistische sympathieën.⁹ Terwijl de classis Bähler censureerde, werd hij door de synode gerehabiliteerd. Aanvankelijk was het doel van de Bond de vrijmaking van plaatselijke gemeenten van het ‘synodale juk’ om te komen tot een herboren Gereformeerde Kerk. De Nederlandse regering zou daarbij moeten helpen en de besluiten van 1816 – het opleggen van de nieuwe synodale organisatie – moeten terugdraaien. In 1909 werd het doel van de Bond opnieuw geformuleerd. Men noemde zich ‘Gereformeerde Bond tot Verbreiding en Verdediging van de Waarheid in de Nederlandse Hervormde (Gereformeerde) Kerk’. Het doel daarvan was: ‘Te arbeiden tot verbreiding en verdediging der gereformeerde waarheid in het midden van de Nederlandse Hervormde (Gereformeerde) Kerk, om mede daardoor te komen tot oprichting van de Hervormde Kerk uit haar diepe val, en tot wederverkrijging van haar plaats in het midden van ons volk, haar vanouds door de Heere aangewezen, met vasthouding aan de Dordtse Kerkorde van 1619.’ Het bestuur beriep zich niet langer op de Nederlandse overheid om de synodale organisatie te ontbinden.¹⁰

Wat de gereformeerde waarheid was, bleek uit de statuten: de Drie Formulieren van Enigheid gelden als norm van de waarheid. Uiteraard was er de mogelijkheid om – in overeenstemming met de confessie – deze waarheid vanuit de Schrift te corrigeren. Het was het streven van de Bond om de hele Nederlandse Hervormde Kerk tot deze waarheid terug te brengen.¹¹ De theologische hoofdstroom van de GB was gereformeerd in de zin van de gereformeerde belijdenis en de traditie van Reformatie en Nadere Reformatie. Verder oriënteerde men zich sterk op de theologie

6. Exalto en Van Lieburg, ‘Eene macht te vormen van beteekenis’, 9-25.

7. Van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 25.

8. Van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 28.

9. Van den Belt, ‘Synodale machteloosheid en mystieke vrijzinnigheid’.

10. Van den Belt, ‘De kerk slopen of renoveren?’; Meijering, *Het Nederlandse Christendom*, 32.

11. Meijering, *Het Nederlandse Christendom*, 59.

binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland. Zo raadpleegden hervormd-gereformeerde predikanten commentaren, dogmatische en ethische studies die binnen deze kerk verscheen.¹² Vanaf de jaren 60 in de vorige eeuw oriënteerde men zich ook op anderen, vanwege het veranderde theologische klimaat bij de (neo)gereformeerden.

In 2006 telde de Gereformeerde Bond ruim 9000 leden, terwijl het aantal sympathisanten toen werd geschat op 350.000. Driehonderdvijftig predikanten stonden te boek als lid van de Gereformeerde Bond en het aantal predikantsplaatsen voor de Gereformeerde Bond bedroeg vierhonderdvijftig.¹³ In dit hoofdstuk wordt geciteerd uit twee voor de Gereformeerde Bond belangrijke bladen, namelijk het *Gereformeerd Weekblad* (1895-2007) en *De Waarheidsvriend* (sinds 1909). Dat er twee aan de Bond gerelateerde bladen bestonden, heeft een historische achtergrond. Samen met zijn studievriend J.D. de Lind van Wijngaarden (1862-1939) speelde H. Visscher (1864-1947)¹⁴ een leidende rol in de Gereformeerde Bond. Zij startten in 1895 het *Gereformeerd Weekblad*. Zij wilden kerkelijk en dogmatisch de achtergeblevenen leiding geven. Met die achtergeblevenen bedoelden zij de gereformeerden die na de Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886 nog in de Nederlandse Hervormde Kerk waren gebleven.¹⁵

Volgens Visscher moesten de geestelijke richtingen in deze kerk autonoom georganiseerd worden en met elkaar slechts een administratieve eenheid vormen. Vanuit lokale gereformeerde gemeenten zou er dan weer een belijdende kerk opgebouwd kunnen worden. Zij die in de Bond zo dachten, werden visscherianen genoemd. Daarnaast waren er tegenstanders van Visschers idee, omdat dit ten koste zou gaan van de volkskerk. De meningsverschillen leidden in 1909 tot een scheiding. Visscher en De Lind van Wijngaarden verlieten de Bond, die zijn doelstelling herformuleerde. Het *Gereformeerd Weekblad* kreeg vanaf toen gezelschap van *De Waarheidsvriend*, dat nu het officiële Bondorgaan werd. De verschillende richtingen – waaronder de visscherianen – bleven in de Bond vertegenwoordigd.¹⁶ L. Vroegindewij typeerde het verschil tussen deze twee bladen dat *De Waarheidsvriend* gelezen werd binnen de grenzen van de Gereformeerde Bond en het *Gereformeerd Weekblad* binnen de grenzen van de gereformeerde gezindte. Soms was er een echte polemiek tussen deze twee bladen.¹⁷

12. Van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 65.

13. Golverdingen, *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte*, 87.

14. De Groot, 'Hugo Visscher' in: *BLGNP*.

15. Exalto en Van Lieburg, 'Eene macht te vormen van beteekenis', 12.

16. Exalto en Van Lieburg, 'Eene macht te vormen van beteekenis', 12-14.

17. Valkenburg, *Wat wij geloven*, 265-267; Golverdingen, *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte*, 81-88.

5.1.2 Te bespreken auteurs

We behandelen in het vervolg de receptie van Comries rechtvaardigingsleer door J.G. Woelderink (1886-1956) en de reactie daarop van M. Huizer (1879-1958) (5.2), L. Vroegindewey (1901-1969) (5.3), J.T. Doornenbal (1909-1975) (5.4), J. van Sliedregt (1914-1973) (5.5), K. Exalto (1919-2003) (5.6), C. Graafland (1928-2004) en diens opvolger A. de Reuver (1942) (5.7) en W. van Gorsel (1931-2011) (5.8) Hierna volgt een evaluatie (5.9).

De meeste auteurs die we in dit hoofdstuk bespreken, zijn geselecteerd omdat ze publiceerden in het *Gereformeerd Weekblad* of *De Waarheidsvriend* over Comries rechtvaardigingsleer. Zo komt de receptie van Comries rechtvaardigingsleer in genoemde bladen in beeld. Dat betekent uiteraard niet dat zo alles in kaart gebracht is wat in de Gereformeerde Bond over Comries rechtvaardigingsleer is geschreven. Wel is hiermee een belangrijke aanzet gegeven. De selectie is aangevuld met auteurs van wie ons bekend is dat ze zich ook uitlieten over Comries rechtvaardigingsleer. Bij Van Sliedregt bijvoorbeeld is onderzoek gedaan naar zijn catechismusverklaring, terwijl bij Exalto, Graafland en De Reuver studies zijn geraadpleegd waarin ze hierover publiceerden.

5.2 Jan Gerrit Woelderink (1886-1956)

Jan Gerrit Woelderink werd geboren op 11 augustus 1886.¹⁸ Hij was hervormd predikant te Ottoland (1909-1912), Mijdrecht (1912-1917), Randwijk (1917-1927), Hoornaar (1927-1930), Vreeswijk (1930-1933), Ouderkerk aan den IJssel (1933-1946) en Zijderveld (1946-1950). Woelderink was afkomstig uit de kring van de Gereformeerde Bond. Uit de doelstelling van de Bond leidde hij de noodzaak af van een reformatorische actie, want de waarheid is geen dood kapitaal maar een levende kracht. In eigen kring riep Woelderink door zijn publicaties in *De Waarheidsvriend* verzet op. Fel reageerde Visscher bijvoorbeeld in zijn *Gereformeerd Weekblad* op Woelderinks artikelen over het verbond. In 1938 bedankte Woelderink als lid van het hoofdbestuur van de Bond, waarin hij vele jaren zitting had. Officieel vertrok hij om gezondheidsredenen, maar in werkelijkheid was hij teleurgesteld vanwege het verwerpen van de reorganisatievoorstellen in 1938. In 1947 wenste hij ook geen lid meer te zijn van de Bond.

Meijering noemt Woelderink de belangrijkste theoloog die uit de kring van de Gereformeerde Bond is voortgekomen.¹⁹ Voor zijn theologische verdiensten verleende de Universiteit van Utrecht hem in 1951 *honoris causa* een theologisch

18. Wilschut, *J.G. Woelderink*, 28-29.

19. Meijering, *Het Nederlandse Christendom*, 158-159.

doctoraat. Woelderink werd in brede kringen gerespecteerd om zijn kennis.²⁰ Bij het verlenen van de doctorsgraad wees zijn promotor S.F.H.J. Berkelbach van der Sprenkel ook op zijn kennis. In dat jaar verscheen ook zijn boek *De Uitverkiezing*, waarin hij forse kritiek uitte op de Dordtse Leerregels. Zijn eigen visie was dat Gods verkiezing een daad van God in het heden is. Daarom kan de verkiezing niet vastliggen in een besluit.²¹ Woelderink stierf op 28 juni 1956.

Woelderink heeft een ontwikkeling ondergaan naar de bovengenoemde kritische opstelling ten opzichte van de gereformeerde orthodoxie. In 1935 schreef hij een serie artikelen over de rechtvaardiging.²² Hier is hij met een mengeling van waardering en kritiek in gesprek met gereformeerde theologen uit de zeventiende en de achttiende eeuw. Volgens hem heeft Comrie in de achttiende eeuw ‘een nieuwe uiteenzetting van het leerstuk van de rechtvaardigmaking gegeven’.²³ Behalve aan Comrie gaf hij ook aandacht aan andere theologen uit de zeventiende en achttiende eeuw, zoals P. van Mastricht, W. à Brakel en J. à Marck.

5.2.1 De rechtvaardiging van eeuwigheid

Woelderink ging uitgebreid in op Comries leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid. Comrie begon volgens hem (vergelijk 2.6.4) bij ‘het eeuwig voornemen Gods’.²⁴ De rechtvaardiging komt op uit ‘de vrijmachtige eeuwige ontfermingen Gods’. Evenals de gereformeerde traditie ging Comrie volgens Woelderink bij iedere genadeweldaad terug naar ‘haar eeuwigen oorsprong, Gods vrijmachtig, souverein welbehagen’. Voor hen die op de grondslag van de belijdenis staan, kon hiertegen – aldus Woelderink – geen bezwaar bestaan. Wel vroeg hij zich af of Comrie terecht sprak van een ‘eeuwige rechtvaardigmaking’. Woelderink wees op A. Kuyper, die dat ook deed. Verder noemde hij H. Bavinck, die deze wijze van spreken onjuist achtte. Hier sloot Woelderink zich bij aan. Inhoudelijk bleek hij wel in te stemmen met Comries leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid:

Al kunnen wij ons dus niet vereenigen met de spreekwijze van Comrie, wij begrijpen volkomen zijn bedoeling en gaan daarmede van harte accoord, dat in Gods vrijmachtig welbehagen de wortel der rechtvaardigmaking is gelegen. Wijl God Zijn volk heeft uitverkoren in Christus, heeft Hij hen van eeuwigheid in Christus zoowel de gerechtigheid ter rechtvaardigmaking als den levendmakenden Geest ter heiliging beschikt, en dat niet op grond

20. Marchal, ‘Jan Gerrit Woelderink’.

21. Meijering, *Het Nederlandse Christendom*, 308-309.

22. Vgl. voor een eerdere bespreking van Woelderinks rechtvaardigingsleer en diens visie op Comries rechtvaardigingsleer: Wilschut, *J.G. Woelderink*, 107-133.

23. Woelderink, ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 27 juni 1935, 4-5.

24. Woelderink, ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 1 augustus 1935, 4.

van een vooruitgezien geloof maar enkel uit vrije genade. Daarom zal Hij ze al den tijd rechtvaardig verklaren op grond van deze gerechtigheid van Christus en zal hen eveneens den Geest schenken, terwijl zij nog zondaren zijn en er niets in hen gevonden wordt, dat hen deze weldaden zou waardig maken.²⁵

Woelderink benadrukte dat in Gods welbehagen de wortel van de rechtvaardiging lag. God zorgde volgens hem in de eeuwigheid voor de uitverkorenen voor hun rechtvaardiging.

5.2.2 De rechtvaardiging in Christus' opstanding

Volgens Woelderink onderschreven zelfs Comries opponenten de rechtvaardiging in de opstanding van Christus.²⁶ Hij noemde deze rechtvaardiging in onderscheid met de 'personeele' rechtvaardiging de 'generale rechtvaardiging van heel Gods Kerk'. Woelderink leerde net als Comrie deze rechtvaardiging van heel Gods Kerk in de opstanding van Christus: 'Daar wordt de Borg van God rechtvaardig verklaard, ontslagen van alle verdere rechtsvervolging en de toegang tot de eeuwige heerlijkheid Hem ontsloten.' Maar wat voor Christus geldt, geldt ook voor heel de Kerk. Daarom ontvangt ze in Zijn opstanding 'het ontslag van het rechtvaardig verdiende oordeel en het recht op het eeuwige leven'.²⁷

5.2.3 De dadelijke rechtvaardiging

Over het derde onderdeel van Comries rechtvaardigingsleer merkte Woelderink op dat het hier gaat om 'de dadelijke en personeele rechtvaardiging van den enkelen geloovige'. Deze rechtvaardiging vindt plaats in het tijdstip 'waarop de mensch wederomgeboren wordt en tot nieuw geestelijk leven wordt verwekt'.²⁸ Op de voorafgaande toerekening van Christus' gerechtigheid aan Gods kant volgt de gave van de Heilige Geest. Woelderink was van mening dat deze gedachte Schriftuurlijk is. Waar de zonden niet vergeven zijn, kan de Heilige Geest niet verlossend werken, want de zaligmakende werkingen van de Heilige Geest zijn vrucht van Christus' verzoening.²⁹

5.2.4 Leven vóór de bewuste rechtvaardiging

Woelderink vond aansluiting bij Comries visie op het geestelijk leven vóór de bewuste rechtvaardiging. Bij Comrie (vergelijk 2.4.2 en 2.6) is geestelijke acti-

25. Woelderink, 'De rechtvaardigmaking', *DWV*, 1 augustus 1935, 4.

26. Woelderink, 'De rechtvaardigmaking', *DWV*, 1 augustus 1935, 4. Bedoeld is J. van den Honert.

27. Woelderink, 'De rechtvaardigmaking', *DWV*, 29 augustus 1935, 4-5.

28. Woelderink, 'De rechtvaardigmaking', *DWV*, 15 augustus 1935, 5-6.

29. Woelderink, 'De rechtvaardigmaking', *DWV*, 8 augustus 1935, 4-5.

viteit vruchtgevolg van de rechtvaardiging, hoewel de bewuste rechtvaardiging nog ontbreekt. Comrie interpreteerde deze activiteiten als ‘zaligmakende werkingen des Geestes’ en bewijzen van de rechtvaardiging. De pastorale bedoeling hiervan was om de kleingelovigen te bemoedigen. Woelderink ageerde tegen mensen die leerden dat voor de bewuste rechtvaardiging de mens geheel geestelijk dood is. Concreet noemde hij hier H.J. van Schuppen (1883-1969).³⁰ Bij ‘de droefheid over de zonde, het verlangen en het gebed om genade, honger en dorst naar Christus’, wilden mensen zoals hij niet spreken van geestelijk leven. Deze predikers vinden volgens Woelderink Comrie echter niet aan hun zijde, want die leerde dat Gods toerekening buiten de mens is, dus ook buiten diens bewustzijn. Comrie zag de geestelijke activiteiten volgen uit deze imputatie vóór het geloof. Het was het bewijs van de rechtvaardiging, ook al was men zich daarvan nog niet bewust.³¹

5.2.5 *Woelderinks strijd tegen het subjectivisme*

Woelderink keerde zich tegen de visie van J. van den Honert, die een rechtvaardiging vóór het geloof afwees. Deze visie leidde ertoe dat het geloof ‘de grond van de rechtvaardiging’ werd. De ‘grondfout’ van de kerk van die dagen, waar ook Comrie zich volgens hem terecht tegen verzette, was het groeiende ‘subjectivisme’. Het probleem was dat de waarheid niet benaderd werd vanuit het Woord, maar vanuit ‘de bevinding der vromen’. De vastheid van ons heil ligt dan niet in ‘de onveranderlijkheid van Gods beloften’, maar ‘in de kracht en helderheid der bevinding’.³² Dat Comrie hier door Woelderink geclaimd werd als opponent van het subjectivisme, is echter geen juiste exegese van Comrie, omdat Comrie zich tegen arminianisme, pelagianisme en neonomianisme verzette, maar niet tegen subjectivisme. De strijd tegen subjectivisme was meer Woelderinks eigen strijd.

Volgens Woelderink was Van den Honert ‘in de subjectivistische wateren’ terechtgekomen, omdat hij sprak van ‘een rechtvaardigmaking in het hart’. Woelderink meende zelfs dat de persoonlijke rechtvaardiging hier losgemaakt werd van het Woord, met daarin ‘het vrijsprekend vonnis’. Uit zijn bewering dat de rechtvaardiging bij Van den Honert verlegd was naar de bevinding, trok Woelderink vergaande conclusies. Hierdoor wordt de rechtvaardiging geplaatst ‘aan het eind van een langen en bangen strijd des geloofs’. Deze strijd wordt voor ‘den bekommerden christen’ zelfs ‘de grondslag’ van de rechtvaardiging. Een andere ‘bitteren vrucht’ van deze zienswijze is volgens hem dat de rechtvaardiging in het leven van de christen zozeer naar het einde wordt geschoven dat het onnodig wordt geacht

30. Exalto, *Ds. H.J. van Schuppen en zijn theologische ontwikkeling*.

31. Woelderink, ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 8 augustus 1935, 4-5.

32. Woelderink, ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 4 juli 1935, 4-5.

gerechtvaardigd te zijn. Dat is voor een enkeling, terwijl de rest tevreden moet zijn ‘met enkele kenmerken van het nieuwe leven’.³³

Woelderink zag gevaar in de bevindelijke stroming binnen de gereformeerde richting in de Nederlandse Hervormde Kerk. Deze stroming maakte in zijn tijd volgens hem de subjectieve ervaring tot sleutelbegrip in het geestelijke leven met achterstelling of uitschakeling van de in het Woord en in het genadeverbond geschonken beloften. Hij typeerde dit als dopers.³⁴ Graafland noemde het meest kenmerkende van Woelderinks theologie dat hij een halt wilde toeroepen aan het geloofssubjectivisme in de gereformeerde gezindte in de jaren 30-50 van de twintigste eeuw. Woelderink vroeg telkens de aandacht voor de objectiviteit van het geloof. Deze was niet gegrond op de onvaste menselijke ervaring, maar op de vastheid van Gods beloften in het Woord.³⁵

Woelderink bestreed ‘de omkeering van de verhouding van object en subject, waardoor men vanuit het subject ook het object benaderde’. Hierdoor wordt het accent verplaatst van het Woord van God naar ‘de geloovende mensch’.³⁶ Onze beleving moet volgens Woelderink echter gevormd worden naar en door de waarheid, en niet omgekeerd de waarheid naar de beleving. Dan wordt immers de mens zelf tot norm van de waarheid. Er is geen vastheid als men van de mens uitgaat en tot God opklimt. De Schrift weet volgens Woelderink slechts van ‘een God, die zich tot de mensch neerbuigt en zijn Woord tot hem doet uitgaan’. Een mens die ‘de waarheid uit zijn eigen binnenste’ wil voortbrengen, is volgens hem ‘een bedrieger’, die zichzelf een god maakt en daarvoor buigt.³⁷

5.2.6 *Kritiek op Comrie*

Woelderink had bezwaar tegen de benaming ‘rechtvaardigmaking’, die Comrie gebruikte voor de toerekening van Christus’ gerechtigheid. Het woord ‘rechtvaardigen’ verliest hier volgens hem evenals bij de rechtvaardiging van eeuwigheid zijn eigenlijke betekenis van ‘rechtvaardig verklaren’. Het gaat hier immers om een rechtvaardiging of rechtvaardigverklaring die geheel verborgen is. Woelderink vergeleek dit met een rechter die iemand rechtvaardig verklaart zonder dat iemand de uitspraak aanhoort. Volgens Woelderink mogen we niet veronderstellen dat God deze verklaring voor Zichzelf aflegt. Ook is er volgens hem geen reden om voor de rechtvaardiging een andere plaats in de eeuwigheid op te eisen dan voor – bij-

33. Woelderink, ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 4 juli 1935, 4-5.

34. Maris, ‘Inleiding’ in: Woelderink, *De gevaren van de doperse geestesstroming (1941)*, 10-11.

35. Graafland, ‘Woelderinks visie op belofte en rechtvaardiging in het licht van de Nadere Reformatie’, 198.

36. Woelderink, ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 11 juli 1935, 4-5.

37. Woelderink, ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 18 juli 1935, 5.

voorbeeld – de heiliging. We spreken immers ook niet over een heiliging van eeuwigheid? God heeft de Zijnen wel van eeuwigheid als ‘rechtvaardigen’ aangezien in Christus en hen als zodanig behandeld. De ‘gerechtigheid van Christus’ is hun ‘aangerekend reeds van eeuwigheid af’.³⁸ Ondanks de kritische noot op de benaming en de plaatsing van de rechtvaardiging in de eeuwigheid, ging Woelderink hier nog een stap verder dan we al signaleerden in zijn erkenning van het verband tussen rechtvaardiging, God en de eeuwigheid.

Woelderink stemde in met Comries intentie: als God aan de zondaar de Heilige Geest schenkt tot levendmaking, is dat vrucht van Christus’ werk. Maar volgens hem is het niet Bijbels om aan een moment te denken van toerekening van Christus’ gerechtigheid en geestelijke levendmaking. Deze constructie noemde hij een abstractie.³⁹ Woelderink meende dat Comrie door zijn ‘scholastische vorming’ de verkeerde theologische koers volgde. Daarmee doelde hij op de invloed van Aristoteles. Calvijn en de hervormers stonden volgens Woelderink dichter bij de Schrift.⁴⁰ Het blijkt dus dat Woelderink de scholastiek niet slechts methodisch opvatte, maar die ook een bepaalde inhoud toekende.⁴¹

Een ander bezwaar van Woelderink was dat Comrie het geloofsvermogen verbond aan de rechtvaardiging. Woelderink merkte op dat ook Kuyper zich bij deze ‘theorie van het geloofsvermogen’ had aangesloten. Ook dit was volgens Woelderink een abstracte logische redenering. Het geloof werd tot een *habitus* gemaakt ‘in navolging van de filosofie van Aristoteles’. Daardoor ging men wat bij Aristoteles van de natuurlijke psyche gold zomaar op het geestelijk leven overbrengen. Volgens Woelderink moet het gebruik van de filosofie van Aristoteles inhoudelijke, theologische consequenties hebben. Hij sprak over een ongewijzigd overbrengen van het habitusbegrip van Aristoteles naar het geestelijke leven. Woelderink ging niet in op de transformatie die het begrip onderging toen het door christenen en later door gereformeerden werd gebruikt (vergelijk 2.4.4).

Het gevaar is dat men een bron van geestelijk leven in de mens gaat leggen, terwijl de Geest, Die het geestelijke leven verwekt en in stand houdt, op de achtergrond komt. Woelderink constateerde dat dit gevaar bij Comrie geen werkelijkheid was. Hij meende wel dat Comrie met zijn geloofsbegrip bij de uitleg van antwoord 20 van zondag 7 de plank misloeg. Comrie had de vereniging met Christus door het geloof uitgelegd alsof het daar gaat om het geloofsvermogen. Comries grootste fout – ‘een vrucht van scholasticisme’ – was volgens Woelderink dat hij ‘stellingen

38. Woelderink, ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 15 augustus 1935, 5-6.

39. Woelderink, ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 15 augustus 1935, 5-6.

40. Woelderink, ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 27 juni 1935, 4-5.

41. Muller, *PRRD* 1, 34-37.

uit de metaphysica’, dat is ‘de wijsbegeerte van Aristoteles’, even geschikt achtte als grondslag van zijn theologie als het Woord van God zelf.⁴² Hij meende dat de filosofie in Comries theologie een gelijke rol kreeg toebedeeld als het Woord van God. Daardoor versterkte Comrie ‘het rationalisme’. Woelderink voegde hieraan toe dat het rationalisme de ondergang is van het geestelijke leven.⁴³ Hij achtte de constructie van Comrie zelfs rationalistisch en ‘nimmer uit de Schrift te staven’. Daarom verwierp hij de constructie van het geloofsvermogen.

5.2.7 De rechtvaardiging in de evangeliebelofte

Vervolgens kwam Woelderink toe aan de rechtvaardiging zoals die ligt in de evangeliebelofte. Positief waardeerde hij het dat bij Comrie de rechtvaardiging aan het geloof voorafging. Dat is nodig om ‘het receptieve karakter van het geloof’ te handhaven. Voor Woelderink was de ‘constructie’ van Comrie van de voorafgaande toerekening echter overbodig. Het is afdoende om te zeggen dat de vrijspraak besloten ligt in de evangeliebelofte. Op die manier gaat de vrijspraak al vooraf aan de bewuste rechtvaardiging en ook aan alle geestelijke activiteiten. Comrie zag wel dat de vrijspraak in de evangeliebelofte ligt, maar hij heeft dat niet zoals Woelderink uitgewerkt.⁴⁴

In de voorstelling van Woelderink zou de rest van Comries constructie overbodig zijn, als zou worden gezegd dat de vrijspraak in de evangeliebelofte ligt (vergelijk 2.3.2). Comrie kende de gedachte dat de vrijspraak in het Woord ligt, want hij zag het Woord als de externe bekendmaking van Gods vrijspraak. In het Woord staat immers dat wie in Hem gelooft, het leven heeft en vergeving van de zonde door Zijn Naam ontvangt.⁴⁵ In zijn *Brief* over de rechtvaardiging schreef Comrie dat onze rechtvaardiging in de baarmoeder van de evangeliebelofte ligt voor wie gelooft.⁴⁶ Toch meende Comrie dat ter bestrijding van het arminianisme nodig is om de imputatie vooraf te laten gaan aan het geloof, zodat het geloof alleen een receptief karakter krijgt.

Volgens Woelderink ligt de ‘rechtvaardigspreking’ in de evangeliebelofte. Deze belofte gaat aan het geloof vooraf. God biedt in het evangelie Zijn genade aan.⁴⁷ Woelderink dacht vanuit de evangeliebelofte, waarin God Zijn Kerk rechtvaardig

42. Vgl. Luther, ‘Disputatio contra scholasticam theologiam’, Wittenberg 1517 in: *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe* deel 1, Weimar 1883, 221-228. Vooral stelling 44 (men wordt alleen een theoloog zonder Aristoteles) en 50 (Aristoteles is voor de theologie als duisternis tot het licht).

43. Woelderink, ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 15 augustus 1935, 5-6.

44. Woelderink, ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 22 augustus 1935, 4-5.

45. Comrie, *Eigenschappen*, 34-35.

46. Comrie, *Brief*, 151.

47. Woelderink, ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 25 juli 1935, 4-5.

verklaart. In de evangeliebelofte komt God tot ons met Zijn rechtvaardigverklaring in en om Christus' wil. Dit wordt ook betekend en verzegeld in de heilige doop. Deze rechtvaardiging wordt de kinderen zelfs al onbewust gegeven. De 'personeele rechtvaardiging van den zondaar in de belofte des evangelies' moet door het geloof worden aangenomen. Dat een mens niet geloven kan of de evangeliebelofte waar is, doet aan de waarheid en vastheid van de belofte niets af. Woelderink erkende dat de Heilige Geest het geloof 'verwekt' en licht geeft op de evangeliebelofte. Maar de belofte komt al 'tot de mensch in zijn ongelooft'.⁴⁸

5.2.8 De rechtvaardiging door het geloof

Woelderink analyseerde ook de rechtvaardiging door het geloof bij Comrie. Op de rechtvaardiging vóór het geloof volgt bij Comrie de rechtvaardiging *door* en *op* het geloof. Deze noemde hij 'de rechtvaardigmaking in de vierschaar der concientie' (vergelijk 2.6.4). Het is de bekendmaking van de vrijspraak in het geweten door de Heilige Geest. Het is de toepassing van de evangeliebelofte aan het hart of de gelovige toe-eigening daarvan. Het gevolg hiervan is 'dat de vreeze en de benauwdheid moeten wijken en plaatsmaken voor vrede en blijdschap'. Dat de uitdrukking 'rechtvaardigmaking in de vierschaar der conscientie' niet letterlijk in de Schrift voorkomt, vond Woelderink geen probleem. Dat is immers het geval met tal van uitdrukkingen. Het behoort volgens hem tot de vrijheid van de christelijke kerk, gebonden aan de Schrift, om de inhoud van de Schrift vrij weer te mogen geven. De uitdrukking betekent volgens Woelderink hetzelfde als de uitdrukking 'gerechtvaardigd uit of door het geloof'. Maar Woelderink leerde dat in de rechtvaardiging die *op* het geloof volgt opnieuw sprake is van 'een objectieve rechtvaardiging'. Dat wil zeggen: er is een verklaring in Gods Woord neergelegd, waardoor God het geloof positief erkent en de *gelovige* verklaart een kind van God te zijn. Woelderink leerde 'de rechtvaardiging van den goddelooze, die aan het geloof voorafgaat' en 'de rechtvaardiging van den geloovige, die op het geloof volgt'. Comrie had volgens hem te weinig oog voor het oordeel van God over het geloof.⁴⁹ Als bewijsteksten voor de rechtvaardiging van de gelovige noemde Woelderink: Galaten 2:16, Handelingen 10:43 en Handelingen 13:38-39.⁵⁰ Woelderink sprak zelfs van

48. Woelderink, 'De rechtvaardigmaking', *DWV*, 29 augustus 1935, 4-5.

49. Woelderink, 'De rechtvaardigmaking', *DWV*, 29 augustus 1935, 4-5.

50. Galaten 2:16: 'Doch wetende dat de mens niet gerechtvaardigd wordt uit de werken der wet, maar door het geloof van Jezus Christus, zo hebben wij ook in Christus Jezus geloofd, opdat wij zouden gerechtvaardigd worden uit het geloof van Christus en niet uit de werken der wet; daarom dat uit de werken der wet geen vlees zal gerechtvaardigd worden.' Handelingen 10:43: 'Dezen geven getuigenis al de profeten, dat een iegelijk die in Hem gelooft, vergeving der zonden ontvangen zal door Zijn Naam.' Handelingen 13:38-39: 'Zo zij u dan bekend, mannen broeders, dat door Dezen

‘tweeërlei rechtvaardiging’ en zei van de rechtvaardiging van de gelovige dat God Zijn goedkeuring zet op het geloof. Ook meende hij dat de rechtvaardiging op en na het geloof ‘in zekere zin op het geloof gegrond is’.⁵¹

Met zijn benadering van een ‘dubbele rechtvaardiging’ zat Woelderink meer op de lijn van W. à Brakel dan op die van Comrie. Loonstra wijst erop dat bij À Brakel het geloof eerst de gerechtigheid van Christus aanneemt en daarmee terugkeert tot God om gerechtvaardigd te worden. Terecht stelt Loonstra vast dat bij Comrie de gelovige zich niet opnieuw hoeft te verantwoorden tegenover Gods rechtvaardigheid. Hij ontvangt deel aan Christus’ gerechtigheid, die God hem openbaart en door hem wordt aangenomen.⁵²

Tussen Comrie en Woelderink is geen verschil over de rechtvaardiging in de evangeliebelofte voor eenieder die gelooft. Het verschil is dat Comrie deze vrij-spraak strikt inkaderde in de rechtvaardiging in het geweten. Bij Comrie is er vóór het geloof al een belangrijke stap gezet, namelijk de actuele toerekening van Christus’ gerechtigheid. Woelderink structureerde zijn theologie anders dan Comrie, zonder de volgens hem overbodige comriaanse abstracties. Waar Woelderink de rechtvaardiging dacht vanuit Gods objectieve Woord en de evangeliebelofte, begon bij Comrie de rechtvaardiging bij de rechtvaardigende God. Deze stap sloeg Woelderink over, omdat hij niet wilde weten van een moment ergens in de tijd waarop God de gerechtigheid van Christus toerekent. Bij Comrie komt hier nog bij dat bij hem de rechtvaardiging verbonden is met het geloofsvermogen. Waar bij Woelderink de geloofsdaden rechtstreeks uit het hart komen door het werk van Gods Geest en de kracht van Gods belofte, komen de geloofsdaden bij Comrie via de geloofshabitus uit het hart voort.

Woelderink keerde zich tegen subjectivering in de gereformeerde gezindte, maar leerde uiteindelijk zelf een rechtvaardiging van de gelovige. Waar de eerste rechtvaardiging bij Woelderink objectief vastligt in de evangeliebelofte, scharniert de tweede rechtvaardiging om het geloof dat door God goedgekeurd wordt. Bij Woelderink volgt er *op* en ná het geloof een rechtvaardiging van de gelovige. Waar bij Comrie de beslissing voor de rechtvaardiging aan Gods kant al vóór het actieve geloof valt, krijgt bij Woelderink het geloof intrinsieke waarde voor God. Het geloof en de gelovige kregen bij hem zo veel accent dat Graafland hier sprak van antropologisering van de rechtvaardiging. Hij zag overeenkomsten tussen Woelderink enerzijds en J. Arminius en M. Amyraut anderzijds, omdat bij hen het geloof object

u vergeving der zonden verkondigd wordt; en dat van alles, waarvan gij niet kondet gerechtvaardigd worden door de wet van Mozes, door Dezen een iegelijk die gelooft, gerechtvaardigd wordt.’ Statenvertaling GBS Digitaal 3.0.

51. Woelderink, ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 5 september 1935, 4-5.

52. Loonstra, ‘De leer van God en Christus in de Nadere Reformatie’, 135.

is van de rechtvaardiging. Graafland concludeerde dat Woelderink heeft gezorgd voor een verdere ‘antropologisering’ van de rechtvaardiging dan mogelijk en acceptabel was in de Nadere Reformatie.⁵³

5.2.9 Marinus Huizer (1879-1958) over Woelderinks Comrie-receptie

Marinus Huizer werd geboren op 3 augustus 1879. Hij trouwde op 11 januari 1903 in Herkingen op 24-jarige leeftijd met Cornelia Melissant (1879-1969). Ze kregen zeven kinderen.⁵⁴ Huizer was een fabrikant van leren en geweven drijfriemen en transportbanden. In de kerk had hij verschillende ambten en functies. Hij was periodiek kerkvoogd, diaken en ouderling in de Nieuwe Kerk te Delft. Huizer was thuis in de geschriften van J. Calvijn, Reformatie en Nadere Reformatie. Het echtpaar Huizer stond bekend als godvruchtig en de oudvaders waren hun lief. Beiden keken over kerkmuren heen in bevindelijk gereformeerde kringen, maar wisten zich zeer betrokken bij de Nederlandse Hervormde Kerk. Twee van hun schoonzons preekten daar ook, namelijk C. van Dop (25-4-1906/3-10-1994) en D.G. van Hoeven (29-5-1905/10-11-2001).⁵⁵ Laatstgenoemde⁵⁶ koesterde eenzelfde Comrie-liefde als zijn schoonvader en prees zijn geschriften.⁵⁷ Huizer overleed op 5 april 1958 te Delft op 78-jarige leeftijd.

In het *Gereformeerd Weekblad* van 12 september 1936 stond een kritische reactie van Huizer op de artikelenreeks van Woelderink in *De Waarheidsvriend* met als titel

53. Graafland, ‘Woelderink en de Nadere Reformatie. Een theologie-historische analyse van Woelderinks rechtvaardigingsleer’.

54. Christiaan (geb. 1905), Geertje (1906), Cornelia (1908), Marie (1910-1993), Marinus (1912), Laurens (1918) en Cornelis (1921).

55. Van Hoeven, *De eeuw van mijn vader. Geschiedenis van een Delftse familie*, 59; 66-71; <https://www.genealogieonline.nl/stamboom-van-der-boom/11673.php>. Geraadpleegd op 7 november 2018. In *De Waarheidsvriend* van 10 april 1958 stond zijn overlijdensadvertentie. <https://www.online-familieberichten.nl/pers/1664174>. Geraadpleegd op 7 november 2018.

56. Wolvers, ‘Hij vertelde over de storm op zee’; Kerkredactie, ‘Hulpprediker D.G. van Hoeven (96) overleden’. Dhr. Van Hoeven werd in Delft geboren. Hij was achtereenvolgens schoolhoofd in Molenaarsgraaf, Waddinxveen en Benthuizen. In tal van hervormde gemeenten en evangelisaties ging hij ongeveer zestig jaar voor. In ongeveer 24 gemeenten verleende hij bijstand in het pastoraat. Toen hij 89 werd, stopte hij daarmee.

57. Zie over hem: Van Hoeven, *De eeuw van mijn vader. Geschiedenis van een Delftse familie*. Dhr. D.G. van Hoeven was op 7 januari 1933 getrouwd met Cornelia Huizer. Voor zijn artikelen, zie: D.G. van Hoeven ‘Nederland in de 18^e eeuw IV Dr. Alexander Comrie (1706-1774)’ en ‘Nederland in de 18^e eeuw V Dr. Alexander Comrie (1706-1774) vervolg’. *Het Gekrookte Riet* was een kerkblad tot opwekking, verbreding en verdieping van het bevindelijke geestelijke leven naar Schrift en belijdenis binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. In 2004 werd het opgeheven. Volgens mededelingen van de heer F. Bouman uit Wijk en Aalburg, die jarenlang de abonnee-administratie verzorgde, waren er in 1988 ruim 2900 abonnees. Vanaf de oprichting was er een vrij stabiel abonneebestand. Rond het jaar 2000 ging het teruglopen tot 2850, in 2002 tot 2750 en in de laatste jaargang 2004 tot 2650.

‘De voorlichting van de Waarheidsvriend’. Alhoewel de redactie van het *Gereformeerd Weekblad* schreef dat dit artikel buiten haar verantwoordelijkheid viel, liet ze er het volgende op volgen:

Wij plaatsen dit stuk gaarne, omdat er uit blijkt, hoe waar het is, dat een eenvoudige man, die den Heere vreest, beter in de waarheid onderlegd kan zijn, dan ‘knappe theologen’. Wij bevelen dit schrijven onzen lezers ter overdenking aan. En wie dan nog De Waarheidsvriend leest onder onze Herv. Gereformeerden, die maakt zich zeker van zulke quasi Gereformeerde leidslieden los. Hosea 4:17 en Matth. 15:14.

Bij het vervolgartikel en tevens het slotartikel van 19 september 1936 merkte de redactie het volgende op:

Gaarne hebben wij onzen Broeder Huizer ruimte gegeven, daar hij duidelijk heeft aangetoond hoe De Waarheidsvriend in een reeks artikelen van de hand van Ds. Woelderink leeringen brengt, die in den diepsten grond strijden met Woord en Belijdenis. Mogen met name de laatste woorden ons dringen te bidden om dien Geest, die in alle Waarheid leidt, opdat wij in de roes dezer dagen bewaard mogen worden bij de door God zelve geopenbaarde leering Zijner uitverkoren Kerk.⁵⁸

De redactie van het *Gereformeerd Weekblad* nam wel geen verantwoordelijkheid voor het artikel, maar stond achter de inhoud. De redacteur van het *Gereformeerd Weekblad* was destijds H. Visscher. Bekend is dat in de jaren 30 Visschers relatie met de Bond verslechterde. Op 1 juli 1937 zegde hij zijn lidmaatschap op en nam ontslag als bijzonder hoogleraar godgeleerdheid (vanwege de Gereformeerde Bond). In het jaar 1936 zegde hij zijn medewerking aan *De Waarheidsvriend* al op. Het *Gereformeerd Weekblad* bleef hij als zijn orgaan beschouwen.⁵⁹ Omdat Huizer zich verplicht wist aan Comrie en aan de waarheid, bestreed hij de stellingen van Woelderink. Huizer geloofde wel dat Woelderink het goed bedoelde en streed tegen ‘separatisme, piëtisme, subjectivisme, mysticisme en wat dies meer zij’. Maar hij had niet verwacht dat hij zich stelde contra de gereformeerde ‘Vaderen’.⁶⁰

Huizers reactie typeert de manier waarop het *Gereformeerd Weekblad* zich soms tegen *De Waarheidsvriend* afzette. In zijn eerste ingezonden artikel kwam hij met twee punten van kritiek. Het eerste was dat hij de vinger legde bij Woelderinks schrijven dat Comrie een ‘nieuwe constructie’ had bedacht die hij de ‘rechtvaardig-

58. Huizer, ‘De voorlichting van de Waarheidsvriend II’, 13-15.

59. De Groot, ‘Hugo Visscher’.

60. Huizer, ‘De voorlichting van de Waarheidsvriend I’, 11-12.

making van eeuwigheid’ noemde. Volgens Huizer was deze constructie niet nieuw. Vervolgens verwees hij naar andere theologen die hetzelfde zouden leren, maar bewees hij niet dat zij exact dezelfde denkconstructie als Comrie hadden. Een ander punt dat Huizer maakte, is dat Comrie door zijn tegenstanders er ten onrechte van werd beschuldigd dat hij een antinomiane rechtvaardiging van eeuwigheid leerde. Huizer wees erop dat dit bij Comrie slechts een deel van de rechtvaardiging betrof.⁶¹ We zagen dat Woelderink op dit punt Comrie echter niet afviel, slechts de terminologie wees hij af, maar de zakelijke inhoud van de rechtvaardiging van eeuwigheid was volgens hem theologisch acceptabel. In het *Gereformeerd Weekblad* van 10 april 1937 werd opnieuw een stuk geplaatst van Huizer waarin hij Woelderinks leer bekritiseerde en het voor Comries leer opnam.⁶²

5.2.10 Evaluatie

Woelderinks receptie van Comries rechtvaardigingsleer betrof vooral diens *Brief*. De theologische ontwikkeling die Comrie doormaakte tot aan het schrijven van deze *Brief* bleef in zijn analyse buiten beeld. Hoewel de artikelen van Huizer het tegengestelde suggereren, heeft Woelderink inhoudelijk veel van Comries concept van de rechtvaardiging overgenomen. Woelderink had wel moeite met de scholastieke constructies en de terminologie van Comrie, maar bleek toch de rechtvaardiging van eeuwigheid theologisch verantwoord te vinden. In zijn bezwaren over het spreken over de rechtvaardiging van eeuwigheid sloot hij zich aan bij H. Bavinck. Over de rechtvaardiging in de opstanding van Christus was tussen Comrie en Woelderink geen verschil. De rechtvaardiging vóór het geloof aanvaardde de laatste zelfs als Schriftuurlijk. Deze werkte hij echter anders uit dan Comrie. Bij Woelderink lag de rechtvaardiging vóór het geloof uitsluitend in de evangeliebelofte. Bij Comrie was de rechtvaardiging vóór het geloof een moment in de tijd waarop God de gerechtigheid van Christus toerekende. Volgens Woelderink was dit een on-Schriftuurlijke abstractie van Comrie, die hij dan ook niet overnam. De rechtvaardiging door het geloof zoals Comrie die leerde, aanvaardde Woelderink, zij het dat hij die uitbreidde met de rechtvaardiging van de gelovige.

Naar mijn besef heeft Woelderink Comrie te veel gelezen vanuit zijn eigen strijd in de Nederlandse Hervormde Kerk met het subjectivisme. Zo meende hij dat Comrie zich verzette tegen het subjectivisme en dat hij wilde breken met het bevinde-lijk karakter van de rechtvaardiging.⁶³ Daarmee doelde hij op Comries leer van de rechtvaardiging vóór het geloof. Bij Comrie lezen we echter volop over de bevin-

61. Huizer, ‘De voorlichting van de Waarheidsvriend I’, 11-12.

62. Huizer, ‘De verkeerde leer van ds. Woelderink’, 9-15.

63. Woelderink, ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 1 augustus 1935, 4.

ding van de rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten. Comrie verzette zich niet tegen subjectivisme, maar tegen wat hij in zijn tijd zag als pelagianisme en arminianisme.

Woelderink signaleerde terecht dat Comrie weinig oog had voor Gods waardering van het geloof, alsook dat God de *gelovige* rechtvaardig spreekt. Hoewel Comrie de noodzaak van het geloof erkende, is de rechtvaardiging bij Comrie geen objectief oordeel van God op de gelovige en zijn geloof. In de controverse met de remonstranten was het in de gereformeerde orthodoxie problematisch geworden om het geloof zelfstandig te waarderen. Met andere woorden: niet het geloof werd tot rechtvaardigheid gerekend, maar Christus' gerechtigheid.⁶⁴ De gereformeerde orthodoxie leerde dat het geloof niet rechtvaardigt als onze daad, maar alleen in zoverre het als instrument de gerechtigheid van Christus aanneemt (NGB artikel 22; HC antwoord 61).

Woelderink wilde methodologisch niet werken met een scholastieke constructie zoals Comrie die had ontwikkeld. Hij zag hierin een vorm van rationalisme waarbij de ratio, dus in feite weer het menselijk subject, normerend en leidend is. Waar de Schrift geen aanleiding geeft voor dit concept van Comrie, wenste Woelderink het ook niet te volgen. Hij heeft echter niet opgemerkt dat ook sommige reformatoren gebruikmaakten van de wijsbegeerte van Aristoteles.⁶⁵ Hij is waarschijnlijk afgegaan op de kritiek van Luther en Calvijn op de filosofie van Aristoteles en de scholastiek van de middeleeuwen. Woelderink meende dat de reformatoren dichter bij de Schrift bleven. We zagen echter al in hoofdstuk 2 dat ook Calvijn de scholastieke oorzakenleer gebruikte in zijn spreken over de rechtvaardiging. In de vroege gereformeerde orthodoxie in de zestiende eeuw werd nog meer dan in de Reformatie vrijmoedig gebruik gemaakt van Aristoteles.⁶⁶

Huizer toonde als niet-theoloog in zijn ageren tegen Woelderink grote belezenheid in de oude schrijvers. Toch raakte zijn repliek Woelderinks Comrie-interpretatie niet direct. Het was Woelderink er niet om te doen *inhoudelijk* afstand te nemen van Comries concept van de eeuwige rechtvaardiging, maar alleen *terminologisch*. Woelderink meende dat het in de eeuwige rechtvaardiging bij Comrie niet meer ging om rechtvaardigverklaring. De term rechtvaardiging is hier volgens Woelderink niet passend. Daardoor ging het hier meer om een verschil in bewoording, want zakelijk gezien stemde Woelderink met Comrie in.

64. Goudriaan, 'Justification By Faith And The Aarly Arminian Controversy', 155-178.

65. Van Asselt, 'Een geopende hand en een vuist. Humanisme en scholastiek tijdens de Reformatie', 73-75.

66. Vgl. Sinnema, 'Johann Jungnitz on the Use of Aristotelian Logic in Theology', 127-152; Sinnema, 'Aristotle and Early Reformed Orthodoxy', 119-148. Sinnema behandelt Z. Ursinus, T. Beza, G. Zanchius en L. Danaeus.

Niettemin is het wel nuttig om ook kennis te nemen van de bijdragen van Huizer, omdat het de spanning weergeeft tussen lezers en scribenten van het *Gereformeerd Weekblad* en *De Waarheidsvriend* destijds. We zien tegelijk dat ook niet-theologen zich in Comrie verdiepten en meenden hem te moeten verdedigen. Dat is relevant voor ons receptieonderzoek, omdat hieruit blijkt dat in orthodox-gereformeerde kringen in de Nederlandse Hervormde Kerk Comrie als een theologische autoriteit werd gezien.

We concluderen dat Comrie volgens Woelderink meer dan zijn tijdgenoten uit de Schrift leefde en door zijn grondige kennis van de reformatoren zag dat men in zijn dagen van de grondslag van de belijdenis afdwaalde. Dit moest wel leiden tot het loslaten van het genadekarakter van het heil. Comrie schreef daarom dat het in zijn tijd nodig was om niet alleen te spreken over de rechtvaardiging door het geloof, maar ook over de rechtvaardiging vóór het geloof.⁶⁷ Volgens Woelderink zag Comrie echter het gevaar van rationalisme en subjectivisme niet voldoende, zodat hij ook zelf in een rationalistisch schema opereerde. Woelderink doelde daarmee op de onmiddellijke toerekening van de rechtvaardiging en het daarmee samenhangende instorten van de geloofshabitus. Hoewel Woelderinks concept van de rechtvaardiging veelbelovend en minder gecompliceerd is dan dat van Comrie, is hij de spanning tussen object en subject niet te boven gekomen in zijn herstructurering van de leer van de rechtvaardiging. Hij leerde uiteindelijk een dubbele rechtvaardiging, waarbij de tweede rechtvaardiging scharniert *op* en *om* het geloof.

5.3 Leendert Vroegindewej (1901-1969)

Leendert Vroegindewej werd geboren op 10 januari 1901⁶⁸ en was de oudste zoon van Jan Vroegindewej, godsdienstonderwijzer in de Nederlandse Hervormde Kerk. Leendert voltooide zijn theologische opleiding cum laude in 1928 aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en diende de gemeenten Wilnis (1930-1934), Waddinxveen (1934-1949), Papendrecht (1949-1954), Gameraen (1954-1959) en Delft (1959 tot zijn emeritaat in 1966). Hij overleed op 18 augustus 1969. Ook zijn drie broers Wouter, Willem en Arend waren predikant.⁶⁹ Leendert droeg als een van de weinigen in die tijd de titel doctorandus, waarvoor toen een aparte studie nodig was, die meestal in de pastorie voltooid werd. Als redacteur van het *Gereformeerd Weekblad* was hij een geliefd schrijver. Voor dit blad verzorgde hij jarenlang de vragenrubriek. Hij stond bekend als een Gereformeerde Bondsdominee en was in die

67. Woelderink, 'De rechtvaardigmaking', *DWV*, 1 augustus 1935, 4.

68. Terlouw, 'De domineesfamilie Vroegindewej I'; Valkenburg, *Wat wij geloven*, 263-280.

69. Vgl. Vroegindewej, 'Het is me wel eens een wonder dat ik nog leef'.

kringen bekend en geliefd. Na zijn dood verscheen van hem de driedelige pastorale behandeling van de Dordtse Leerregels met als titel *De troost der Verkiezing*.⁷⁰ Het is een bundeling van artikelen die verschenen in de jaren 1954-1969 in *De Waarheidsvriend*. Naast de naam en opvattingen van Comrie passeren in deze serie die van W. à Brakel, A. Hellenbroek, J. van der Kemp, B. Smijtegelt, J. Vermeer, W. Schortinghuis en T. van der Groe de revue.

5.3.1 *De rechtvaardiging van eeuwigheid*

Vroegindeweyj reageerde in het *Gereformeerd Weekblad* op een gereformeerde vraagsteller die stelde dat men in de Gereformeerde Kerken in Nederland ‘de rechtvaardigmaking van eeuwigheid’ leerde (vergelijk hoofdstuk 3).⁷¹ Volgens de vraagsteller leerde H. Bavinck ‘de rechtvaardigmaking van eeuwigheid’. We zien hier een voorbeeld van kerkelijk grensverkeer in de vorige eeuw. Volgens Vroegindeweyj was het niet Bavinck maar A. Kuyper die ‘de eeuwige rechtvaardigmaking’ leerde (vergelijk 5.2). Hij noemde hem zelfs ‘een groot voorstander’ daarvan. ‘De rechtvaardigmaking van eeuwigheid’ nam volgens Vroegindeweyj echter de noodzaak van ‘de rechtvaardigmaking in de tijd’ niet weg. De leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid was volgens hem ‘de leer van de echte antinomialen’. In zijn werk over de verkiezing ging hij hier ook op in.⁷² Hij wees op wat P. van Hattem (1641-1702)⁷³ en anderen leerden, maar ook op de antinomialen in Engeland, Schotland en Nederland. Vroegindeweyj zag hen als ‘vrome mannen’ die stredden tegen de opvatting ‘van het geloof als grond of medewerkende oorzaak van onze rechtvaardiging’. Bij hen was de eeuwige rechtvaardiging ‘beginsel en grondslag’ van de actuele rechtvaardiging. Hier had hij ‘geen bezwaar’ tegen.

‘De rechtvaardigmaking in de tijd’ kon er volgens Vroegindeweyj niet zijn als die niet ‘vastlag in de eeuwigheid’. Toch wilde hij zelf niet spreken in de terminologie van een eeuwige rechtvaardiging, omdat de Schrift dat niet deed en ‘de gereformeerde theologen’ zich daartegen bijna unaniem hebben verzet. Vroegindeweyj wilde niet verdergaan dan het onderscheid tussen ‘het eeuwige besluit der recht-

70. Vroegindeweyj, *De troost der Verkiezing* drie delen.

71. Vroegindeweyj, ‘Met ons is het niets’.

72. In zijn commentaar op de Dordtse Leerregels ging Vroegindeweyj hierop in. Volgens hem was er verschil tussen Comrie en W. à Brakel, maar ook tussen A. Kuyper en H. Bavinck. Ook stelde hij de antinomiaanse leer van de Hebreëen en P. van Hattem aan de kaak. Volgens Vroegindeweyj gaat bij hen de toepassing van de verzoening op in de verwerving. Zie: Vroegindeweyj, *De troost der Verkiezing* deel 1, 49-50.

73. Tegen de leer van deze predikant heeft Comrie geageerd. Zie: Baarssen, ‘Het licht van een kaarse’, 67.

vaardigmaking en zijn uitvoering in de tijd'. Uiteindelijk beleed hij hier hetzelfde als de Westminster theologen (WCF 11.4).

Vroegindeweyj stemde overeen met Comrie in zijn onderscheiden van de eeuwige rechtvaardiging van de actuele rechtvaardiging (vergelijk 2.3.3 en 2.6.4). Hij is in dit verband niet ingegaan op Comries verantwoording voor de leer van de eeuwige rechtvaardiging vanuit de godsleer. Volgens Comrie zijn alle dingen in de actualiteit te herleiden tot Gods eeuwige raad en wil.

5.3.2 *De andere delen van Comries rechtvaardigingsleer*

Vroegindeweyj behandelde ook Comries leer van de rechtvaardiging van de uitverkorenen in de opstanding van de Borg.⁷⁴ In 'deze opstanding van Christus zijn alle uitverkorenen gerechtvaardigd'. Hieruit concludeerde hij dat de uitverkoren zondaar dus 'verlost en vrijgesproken' wordt buiten zijn weten. Verder ging Vroegindeweyj in op de toerekening aan 'de uitverkoren zondaar' van 'de borggerechtigheid van Christus'. Deze toerekening gaat eveneens 'buiten het bewustzijn' om. Hij sprak hier over 'een constructie' bij Comrie. Hij vond dit 'geen Schriftuurlijke wijze van spreken'.⁷⁵

Vroegindeweyj analyseerde Comrie verder: op grond van deze toegerekende rechtvaardigheid werd de zondaar de Heilige Geest geschonken. De Geest lijft Christus in door 'een geloofsvermogen' te werken. De zondaar wordt gerechtvaardigd zonder dat hij daar zelf kennis van heeft. Vroegindeweyj zei dat hij 'deze constructie' voor Comrie zelf liet. Bij Comrie ging de rechtvaardiging 'voor het geloof uit'. Vroegindeweyj omschreef het als volgt: 'God bekleedt de zondaar met de gerechtigheid van Christus, schenkt hem de Heilige Geest, deze roept krachtadig en werkt het geloofsvermogen, maar de zondaar heeft van dit alles geen bewustzijn.' Hierop volgt dat 'de mens kennis krijgt van zijn gerechtigheid, die hij bij God heeft'. God spant 'een vierschaar' in de ziel. Door Woord en Geest wordt de mens 'geestelijk werkzaam' met wet en evangelie.⁷⁶

'De rechtvaardigmaking in de vierschaar der conscientie' is volgens Vroegindeweyj het 'gerechtvaardigd worden uit en door het geloof'. Het is de 'bekendmaking van het vonnis (...) De vrijspraak' van God wordt 'met verwondering' ontvangen. Dit gaat gepaard met 'vrede en blijdschap door de Heilige Geest'.⁷⁷ Vroegindeweyj sloot nauw aan bij wat Comrie schreef in de *Eigenschappen* over de vrijspraak en de bekendmaking daarvan (vergelijk 2.3.2). De vrijspraak ligt extern in

74. Vroegindeweyj, 'Comrie over de rechtvaardigmaking'.

75. Vroegindeweyj, 'Kan men wel terecht van een toeleidende weg spreken?'.

76. Vroegindeweyj, 'Comrie over de rechtvaardigmaking'.

77. Vroegindeweyj, 'Het vonnis'.

het Woord, waarin duidelijk is geopenbaard dat wie in Christus gelooft het leven heeft. Innerlijk wordt de vrijspraak vroeg of laat bekendgemaakt door de middellijke of onmiddellijke werking van de Heilige Geest.⁷⁸ De middellijke heilszekerheid werkt de Heilige Geest door de zondaar te laten zien dat hij de kenmerken van een gerechtvaardigde heeft. Onmiddellijke heilszekerheid geeft de Heilige Geest door krachtig de vrijspraak in te boezemen, zodat deze met blijdschap geloofd kan worden.⁷⁹

5.3.3 De toeleidende weg tot de rechtvaardiging

Vroegindewey leerde ‘een toeleidende weg’ tot Christus. Hij vond die bij Calvijn, maar ook in Comries *Eigenschappen*. Hij wees er op dat bij Comrie de toerekening van Christus’ gerechtigheid vóór het geloof niet betekent dat ‘de bekommerden’ rust kregen vóór zij de gerechtigheid van Christus aannamen. Het gevolg van de imputatie is de overtuiging van zonde door de Heilige Geest. Vroegindewey sprak hier van ‘een toeleidende weg tot de rechtvaardigmaking’. In deze weg komen de bekommerden tot het aannemen van Christus’ gerechtigheid. Comrie begon volgens Vroegindewey met de toerekening ‘om de gedachte uit te sluiten, dat ons geloof de grond is van onze zaligheid’. De toerekening kan er zijn terwijl de mens daar in zijn hart nog ‘geen troost’ van ervaart, omdat hij Christus’ gerechtigheid nog niet door het geloof heeft aangenomen. Vroegindewey wees erop dat Comrie niet tegen ‘de bekommerden’ zei ‘dat zij de gerechtigheid van Christus hebben’. Comrie wekte hen op om ‘tot Jezus te vlieden’.⁸⁰

Bij Vroegindewey heeft het aanvankelijk uitblijven van de troost te maken met zijn leer van ‘een toeleidende weg’ tot de rechtvaardiging. Met andere woorden: de overtuiging van zonde gaat vooraf aan het aannemen van Christus. In deze weg komt het uiteindelijk tot het aannemen van Christus. Comrie zou volgens Vroegindewey tegen de bekommerden niet zeggen dat Christus’ gerechtigheid hun al geschonken is. De bekommerden moeten eerst Jezus aannemen. Hoewel Comrie bekommerde zondaren opriep om Jezus aan te nemen, is dat niet de enige lijn die we bij hem aantreffen. We lezen in zijn *Verklaaringe* namelijk dat hij de kleingelovigen bemoedigt door hen op hun geestelijke activiteiten te wijzen, die vrucht zijn van de voorafgaande rechtvaardiging (vergelijk 2.4.2). Comrie liet hen daarop reflecteren om hen te bemoedigen.

Vroegindewey zag dat Comrie een tweevoudige rechtvaardiging leerde: ‘een rechtvaardigmaking vóór het geloof en tot het geloof’ en ‘een rechtvaardigmaking

78. Vroegindewey, ‘De bekendmaking der rechtvaardigmaking’, *GWB*, 9 december 1967, 3.

79. Vroegindewey, ‘De bekendmaking der rechtvaardigmaking’, *GWB*, 16 december 1967, 2-3.

80. Vroegindewey, ‘Kan men wel terecht van een toeleidende weg spreken? (2)’, 5-6.

uit en door het geloof'. De laatste betreft 'een rechtvaardigmaking in de consciëntie'. Wanneer Christus aan de zondaar 'buiten zijn weten' wordt toegerekend, volgt de overtuiging van zonde. Ook volgt de verlichting van het verstand in de kennis van Christus. Daaruit volgen geestelijke activiteiten van 'begeerte, hongeren en dorsten, toevlucht nemen tot de Heiland'. Dit zijn 'uitvloeisels' van het 'ware zaligmakende geloof' en een 'bewijs' dat de mens bij God gerechtvaardigd is. Dit is genoeg om zalig te sterven, zelfs al wordt de subjectieve verzekering of rechtvaardiging in het geweten gemist. De vergeving en het heil zijn dus geschonken, maar het bewust aanvaarden hiervan is iets anders.⁸¹

5.3.4 *Het geloof vóór de rechtvaardiging*

Vroegindewey ging in op de vraag wanneer de mens gerechtvaardigd is. Hij citeerde E. van der Groe, die vertelde dat ze toen ze met Jezus verenigd was, vrede met God ondervond. Verder citeerde hij T. van der Groe, volgens wie de rechtvaardiging van 'de uitverkoren en gelovige zondaar' niet eerder kan plaatsvinden voordat hij 'dadelijk Christus en zijn gerechtigheid in het geloof aanneemt en met Hem verenigd wordt'. Vroegindewey stemde hiermee in. De Heere rechtvaardigt de uitverkoren zondaar op het tijdstip 'waarop de zondaar Christus aanneemt'. Dat gebeurt op 'het eerste beginsel' van 'het allerzwakste en kleinste geloof'. Als de zondaar in Christus gelooft, wordt 'het genadevonnissen der rechtvaardiging' over hem 'in de hemel uitgesproken en daarna aan de zondaar bekend gemaakt'. Hier is volgens Vroegindewey een verschil tussen T. van der Groe en Comrie. Waar Comrie zei – in de *Eigenschappen* – dat het genadevonnissen 'vroeger of later aan de gerechtvaardigde inwendig wordt bekend gemaakt', zei Van der Groe dat de vruchten van de rechtvaardiging meteen blijken. De heilsordelijke lijn bij Van der Groe is: geloof – rechtvaardiging – vrede. Volgens Vroegindewey kon Van der Groe zich terecht op Romeinen 5:1 beroepen.⁸²

Vroegindewey meende dat Comrie leerde dat een zondaar gerechtvaardigd wordt op het zwakste geloof, maar daar niet meteen de bewuste vrijspraak van ontvangt. Hier stemde hij mee in. De heilsorde bij hem is: het aannemen van Christus of het geloven in Hem (hoe zwak ook) – het rechtvaardigend vonnis in de hemel – de bekendmaking van het vonnis. Anders gezegd: 'Christus wordt eerst aangenomen, dan volgt de rechtvaardigmaking bij God en dan de bekendmaking daarvan.' Toch is er een verschil tussen de *late* Comrie en Vroegindewey. De laatste stelde dat de zondaar eerst Christus aanneemt en dat daarop de vrijspraak in de hemel plaats-

81. Vroegindewey, 'Rechtvaardigmaking en Heiligmaking I', 3-5.

82. Vroegindewey, 'De rechtvaardigmakende daad 2', 5-6.

vindt. Na de vrijspraak vindt dan de bekendmaking hiervan plaats.⁸³ Tegen deze gedachte dat het geloof vóór de rechtvaardiging ging, reageerde Comrie in zijn latere werken. Comrie heeft het geloof vóór de actieve rechtvaardiging juist uitgesloten door drie bijvoeglijke naamwoorden te plaatsen bij het woord toerekening: ‘direct’, ‘voorafgaand’ en ‘onmiddellijk’. Als Comrie het geloof vóór de rechtvaardiging plaatste, was dat niet vóór de rechtvaardiging in de hemel. Hij plaatste het geloof alleen vóór de rechtvaardiging in het geweten.

We constateren het volgende verschil tussen Vroegindeweyj en Comrie. Waar Comrie vanaf 1753 leerde dat de rechtvaardiging in de hemel begint en vervolgens uitwendig door het Woord en inwendig door de Geest aan het hart gebracht wordt, liet Vroegindeweyj het geloof functioneren vóór de rechtvaardiging bij God. Eerst is er het geloof, hoe klein ook, waarop de rechtvaardiging in de hemel plaatsvindt. Hierop volgt de bekendmaking hiervan in de ziel.

Vroegindeweyj dacht dat Comrie net als hij ‘de rechtvaardigmaking als uitspraak in de hemel’ onderscheidde van ‘de bekendmaking van de vrijspraak op de aarde’. Vroegindeweyj wilde aan dit onderscheid vasthouden: ‘Dus eerst rechtvaardig gemaakt en dan de bekendmaking.’ Tot zover is dat juist. Echter, vóór de rechtvaardiging plaatste Vroegindeweyj het geloof. Dat geloof sloot niet direct heilszekerheid in. Dit betekent dat een zondaar ‘kan gerechtvaardigd zijn, zonder dat hij dit kan vertellen, hoe dat toegegaan is’.⁸⁴ De rechtvaardiging is er dan wel in de hemel, maar de gelovige weet dit zelf niet. Comrie stelde echter niet dat er op het geloof een rechtvaardiging is in de hemel die dan later pas bekendgemaakt wordt. De onderscheiding die Comrie in de *Eigenschappen* hanteerde, was een andere.⁸⁵ Hij sprak van een bekendmaking van de vrijspraak in het Woord, waar staat dat wie in Christus gelooft vergeving van zonden ontvangt. Daarnaast sprak hij van de innerlijke bekendmaking daarvan in het hart van de zondaar. Deze volgt ‘vroeger of later’ door de toepassing van de Heilige Geest.

De onderscheiding tussen de vrijspraak in de hemel en de bekendmaking daarvan functioneerde bij Vroegindeweyj niet slechts als een onderscheid, maar zelfs als een scheiding van het een en het ander. Een ziel kan volgens hem zonder heilszekerheid sterven en toch gerechtvaardigd zijn: ‘dat een ziel duister heen kan gaan en toch gerechtvaardigd’. Het omgekeerde kan ook, en daarom is voorzichtigheid geboden. Wie in de Zoon gelooft, wordt door de Vader vrijgesproken van schuld en straf. De mens staat dan ‘voor God als een goddeloze in zichzelf, aan wie geloof

83. Vroegindeweyj, ‘De rechtvaardigmakende daad 2’, 5-6; Vroegindeweyj, ‘Kan een ongerechtvaardigde zalig worden?’, 2-4.

84. Vroegindeweyj, ‘Een ontdekkende prediking, ontmoedigt’, 3-4.

85. Comrie, *Eigenschappen*, 35-36.

is geschonken' waarmee hij Christus omhelsde en 'de gerechtigheid van de Borg heeft ontvangen'. Volgens Vroegindewey werd 'de zondaar' gerechtvaardigd 'op de eerste geloofsdaad'. De bewustheid van de rechtvaardiging kan later volgen. Volgens Vroegindewey had ook Comrie de bekendmaking van de rechtvaardiging nadrukkelijk 'onderscheiden en gescheiden' van de vrijspraak. Zo interpreteerde hij het als Comrie schreef dat de innerlijke bekendmaking 'vroeger of later' volgt.⁸⁶ We zagen echter al dat dit 'vroeger of later' bij Comrie niet ziet op het onderscheid tussen de vrijspraak in de hemel en de latere bekendmaking daarvan, maar op het onderscheid tussen de externe vrijspraak in het Woord en de toepassing daarvan door de Heilige Geest.

Vroegindewey ging niet in op het habitusconcept bij Comrie. Hij verbond het geloof aan drie noodzakelijke voorwaarden: Gods verkiezing, het evangelie en het werk van de Heilige Geest. In zijn commentaar op de Dordtse Leerregels (1.2-1.4) stelde Vroegindewey dat het geloof alleen actief wordt wanneer de Heilige Geest dat in het hart werkt. Christus wordt wel ieder die het evangelie hoort, aangeboden, maar niemand wil Hem hebben, tenzij wij door Gods Geest worden wedergeboren. Vroegindewey sprak hier van een machtig werk van God de Heilige Geest in de 'inwendige krachtadige roeping' waarbij het verstand verlicht en de wil omgebogen wordt. In de Schrift wordt deze geweldige verandering volgens hem met vele namen genoemd.⁸⁷

Vroegindewey sloot aan bij Comries visie op het aanbod van genade, zoals beschreven is in de verklaring van zondag 7 over het geloof. Hij deed dat in zijn verklaring van de Dordtse Leerregels (vergelijk 2.5),⁸⁸ waar hij opmerkte dat de prediking het aanbod tot allen brengt, maar dat de Heilige Geest dit toepast. Hierbij verwees hij naar Bostons boek over het genadeverbond: hij beval het laatste hoofdstuk ter lezing aan,⁸⁹ maar ook citeerde hij uit Comries catechismusverklaring van zondag 7 en noemde diens opmerkingen het gepaste raam van de verkondiging.⁹⁰ Met Comrie was Vroegindewey van mening dat het aanbod van genade 'een recht aan ieder' geeft om de genade voor zichzelf aan te nemen. De aanbidding is op die

86. Vroegindewey, 'Gesprek met P', 2-5.

87. Vroegindewey, *De troost der Verkiezing* deel 1, 33-53.

88. 'Voorts is de belofte des Evangelies, dat een iegelijk die in den gekruisigden Christus gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe; welke belofte aan alle volken en mensen tot welke God naar zijn welbehagen zijn Evangelie zendt, zonder onderscheid moet verkondigd en voorgesteld worden, met bevel van bekering en geloof.'

89. Boston, *Eene beschouwing van het verbondt der genade*, 425-483.

90. Vroegindewey, *De troost der Verkiezing* deel 2, 49-50.

manier ‘de grond’ van het geloof.⁹¹ Over het aanbod van genade en zijn beroep op Comrie heeft Vroegindeweyj ‘de degen (...) gekruist’ met C. Steenblok.⁹²

5.3.5 *Evaluatie*

Net als Woelderink had Vroegindeweyj moeite met het niet strikt Bijbels spreken over de rechtvaardiging, hoewel hij wel het waarheidselement in Comries leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid erkende. Vroegindeweyj kwalificeerde deze leer als antinomiaans, maar wilde de rechtvaardiging in de eeuwigheid wel als grondslag van de actuele rechtvaardiging aanvaarden. Kennelijk was hij niet bang voor een negatief etiket en vond hij het evenmin een bezwaar om hier van de gereformeerde vaders te verschillen, die het antinomianisme volgens hem bijna unaniem afwezen. De constructie van de toerekening vóór het geloof wilde Vroegindeweyj niet overnemen van Comrie. Hij vond het geen Bijbelse manier van spreken. Wat hem wel aansprak, was het onderscheidende spreken van Comrie over de bekendmaking van de rechtvaardiging. Uit pastorale motieven sloot Vroegindeweyj hierbij aan. Er zijn immers kinderen van God of gelovigen die op het zwakste geloof weliswaar gerechtaardigd zijn, maar die daar geen bewustheid van hebben. Ze kunnen er niets van vertellen of sterven zelfs in het donker. Merkwaardig is dat het gedeelte waar Vroegindeweyj bij aansluit in Comries *Eigenschappen*, niet gaat over een scheiding tussen de rechtvaardiging in de hemel en de bekendmaking daarvan. Het gaat daar namelijk om een onderscheid tussen de rechtvaardiging die in het Woord ligt en de rechtvaardiging zoals die door de Heilige Geest wordt toegepast.

Anders dan de *late* Comrie heeft Vroegindeweyj het geloof in de heilsorde vóór de persoonlijke rechtvaardiging geplaatst. Deze gedachte van Vroegindeweyj van een actief geloof vóór de rechtvaardiging heeft Comrie juist willen uitsluiten. Comrie liet de rechtvaardiging beginnen bij Gods imputatie en niet bij het geloof. Daarom moeten we zeggen dat Vroegindeweyj – ondanks alle aspecten van de rechtvaardiging die hij met instemming citeerde – het theologisch concept van de *late* Comrie niet volgde. Bij Vroegindeweyj krijgt het geloof, hoewel het een geschenk is, uiteindelijk een veel meer beslissende plaats dan bij Comrie. Waar het bij Comrie een receptief instrument is, wordt het bij Vroegindeweyj een voorwaarde voor de rechtvaardiging. Er is bij hem namelijk niet eerder sprake van rechtvaardiging dan wanneer er sprake is van het gelovig aannemen van Christus. Net als Comrie meende hij dat het genadeaanbod een recht op genade of een grond voor het geloof geeft, maar dat de Heilige Geest het algemene aanbod van genade persoonlijk toepast.

91. Vroegindeweyj, ‘Aanbieden is schenken’, 2-4.

92. Vroegindeweyj, ‘Alleen een woordenstrijd?’, 2-5; Van der Zwaag, *Afwachten of verwachten?*, 645.

5.4 Jacobus Teunis Doornenbal (1909-1975)

Doornenbal werd geboren op 29 november 1909 in een boerengezin in Doorn. Hij studeerde in Utrecht en werd in 1936 hervormd predikant in Woubrugge. Na Woubrugge (1936-1939) volgden voor Doornenbal de gemeenten Kesteren (1939-1946) en Oene (1946-1973). In Oene stierf hij op 16 april 1975.⁹³ Toen Doornenbal predikant was in Woubrugge, maar ook daarvoor al, heeft hij zich jarenlang in Comrie en zijn geschriften verdiept. Doornenbal beschouwde Comrie als zijn leermeester.⁹⁴ Hij maakte in november 1965 een reis naar Schotland, het geboorteland van Comrie. Later is hij naar eigen zeggen wat bij Comrie vandaan gegroeid, uitgezonderd Comries geestelijke kern. De mannenvereniging die in de tijd van Doornenbal werd opgericht, kreeg de naam ‘Dr. Alexander Comrie’; en daar heeft Doornenbal, net als op de verenigingen in Kesteren en Oene, werken van Comrie bestudeerd. Doornenbal achtte Comrie ‘een theoloog van groot formaat’, een geliefde oudvader onder het volk. Volgens Doornenbal werden in zijn tijd de *Leerredenen*, de *Eigenschappen* en vooral *Het ABC des geloofs* gelezen met stichting.⁹⁵

5.4.1 De trappen in Comries rechtvaardigingsleer

In het *Gereformeerd Weekblad* verscheen in 1945 en 1946 van Doornenbal een artikelenserie met als titel ‘Dr. Alexander Comrie’.⁹⁶ Doornenbal werd tot het schrijven hiervan overgehaald door I. Kievit (1887-1954), die redacteur was (1931-1950).⁹⁷ Hoewel hij schreef op verzoek van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond, was hij zelf geen lid van de Bond. Hij kon terugvallen op door hem geschreven series artikelen in de kerkbode *Immanuël* van de hervormde gemeente Woubrugge over R. en E. Erskine, A. Gray en Comrie. De meeste gegevens ontleende Doornenbal echter aan het proefschrift van A.G. Honig.⁹⁸ Doornenbal bekritiseerde in zijn Comrie-artikelen in het *Gereformeerd Weekblad* de Schriftuurlijkheid van Com-

93. Spruyt (red.), *Romantiek en stichtelijkheid*, 15-199; De Jong, ‘Jacobus Teunis Doornenbal’.

94. Hoogwerff, ‘Woubrugge na Comrie’.

95. Overeem, *Ds. Doornenbal op reis*, 186-187.

96. Deze veertiendelige artikelenserie verscheen later in boekvorm: Doornenbal, *Dr. Alexander Comrie*. Deze brochure was sterk ingekort. Voor een volledige en geannoteerde uitgave van de artikelenserie zie: Spruyt (red.), *Romantiek en stichtelijkheid*, 395-469. Vgl. Spruyt, *Als je eenmaal hebt liefgehad*, 164-167.

97. Spruyt (red.), *Romantiek en stichtelijkheid*, 63, 67, 74-76. Doornenbal maakte ook deel uit van de zogeheten ‘Kievit-groep’. In Baarn ontving Kievit in de jaren 1939-1950 maandelijks een groep jonge predikanten aan wie hij les gaf. Hij heeft daarmee een hele generatie predikanten gevormd. Tot deze groep behoorden naast Doornenbal de met hem bevriende predikanten J.J. Poot, G. Boer, J. van Sliedregt, J.H. Cirkel, H. Goedhart en C. Balke.

98. Spruyt (red.), *Romantiek en stichtelijkheid*, 397.

ries rechtvaardigingsleer. Diens methode was volgens hem niet ‘zuiver’ reformato-
risch, maar scholastisch. Als voorbeeld noemde Doornenbal de vier ‘trappen’ van
Comries rechtvaardigingsleer,⁹⁹ een begrip dat Comrie hiervoor zelf niet gebruikte.
Comrie sprak van essentiële delen van de rechtvaardiging (vergelijk 2.6.4). Verder
sprak Doornenbal over ‘vierderlei oorzaak van de rechtvaardiging’ bij Comrie. Hij
had oog voor een ontwikkeling bij Comrie tussen diens *Eigenschappen* en de *Brief*.
In Doornenbals visie heeft Comrie in eerste instantie de rechtvaardiging van eeu-
wigheid ontkend, maar neigde hij er later steeds meer toe onder invloed van Holtius
en vanwege zijn positie tegenover verschillende tijdgenoten. Meer dan ‘neigen
naar’ heeft hij dit niet genoemd.

Volgens Doornenbal was de bedoeling van Comrie ‘duidelijk’ en ‘schriftuurlijk’.
Doornenbal had dus geen kritiek op Comries motief. Tegelijk noemde hij de uit-
drukking ‘rechtvaardigmaking van eeuwigheid’ zelf ‘niet bijzonder gelukkig’. Vol-
gens hem paste hier ‘wellicht (...) beter’ het woord ‘verzoening’ voorafgaande aan
het geloof naar 2 Korinthe 5:19. Doornenbals kritiek was vooral terminologisch.
Zo wierp hij tegen dat we ook niet spreken over een heiliging van eeuwigheid. We
zagen dit bezwaar ook bij Woelderink. Maar Doornenbal had ook geestelijke kri-
tiek. Het ‘gevaar’ is volgens hem ‘dat de rechtvaardigmaking door het geloof niets
anders gaat worden dan een bewustwording van die eeuwige rechtvaardigmaking’.
Een gevaar dat aan de rechtvaardiging van eeuwigheid kleeft, was volgens Door-
nenbal dat de worsteling van de ziel om rechtvaardig voor God te zijn, haar klem
verliest. Zijn kritiek op dit punt hangt ook samen met het gegeven dat volgens hem
‘velen in de Gereformeerde Kerken, in het voetspoor van Dr. Kuyper, deze leer
overnamen.’¹⁰⁰ Zijn kritiek staat dus in het kader van de theologische en spirituele
uitwerking die deze leer kreeg in de Gereformeerde Kerken in Nederland (vergelijk
hoofdstuk 3).

Tegen de tweede ‘trap’ van Comries rechtvaardigingsleer werd volgens Door-
nenbal weinig bezwaar gemaakt. Deze sluit onmiddellijk aan bij de Schrift in
Romeinen 4:25. Gezien het feit dat Doornenbal geen bezwaar had om te spreken
over een verzoening vóór het geloof, mag dit logischerwijze ook wel verwacht
worden. Moeilijker te begrijpen vond hij de derde ‘trap’, namelijk de ‘dadelijke
rechtvaardigmaking’. Het betreft een geheel eenzijdige daad van God die ‘buiten
het bewustzijn omgaat’. Comrie wilde volgens hem benadrukken dat de rechtvaar-
diging een eenzijdige daad van God is die aan het geloof, de heiliging en het werk

99. De rechtvaardigmaking van eeuwigheid, de rechtvaardigmaking in de dood en wederopstanding
van Christus, de dadelijke rechtvaardigmaking en de rechtvaardigmaking in de vierschaar der
consciëntie.

100. Doornenbal, ‘Dr. Alexander Comrie’, *GWB*, 22 juni 1946, 6-7.

van de mens voorafgaat. Deze rechtvaardiging vindt plaats op het moment van ‘de wedergeboorte’, wanneer een zondaar ‘van dood levend gemaakt wordt’. Daarbij komt dat Comrie hier een verband legt met het ‘geloofsvermogen’, dat ‘niet altoos terstond dadelijk werkzaam’ is (vergelijk 2.4.2). Hoe dit geloofsvermogen precies verenigt met Christus in de dadelijke rechtvaardiging, is volgens Doornenbal ‘niet erg duidelijk’. Hij zag geen Bijbelse grond voor de derde trap van de rechtvaardiging. Naar zijn mening is deze ‘fictieve stelling’ niet nodig en ‘ze kan slechts verwarrend werken’.¹⁰¹ De vierde ‘trap’ van de rechtvaardiging door het geloof vond Doornenbal het ‘aangenaamst en leerzaamst’. Hij verwees hiervoor naar Comries *Eigenschappen*. Hij wees erop dat er geestelijk leven is vóór de bewuste rechtvaardiging, ook bij Comrie. Comrie heeft er juist op gewezen dat ‘honger en dorsten’ en ‘reikhalzen naar Jezus’ toeleidend werk van de Heilige Geest zijn.¹⁰²

5.4.2 Evaluatie

Doornenbal erkende dat hij lange tijd onder de invloed stond van Comrie en dat hij hier later wat van afgegroeid is. In zijn artikelen zien we waardering en kritiek. Over het algemeen kon hij Comries concept van de rechtvaardiging inhoudelijk waarderen. Per saldo nam hij de tweede en vierde ‘trap’ van Comries concept zonder meer over. Bij de rechtvaardiging van eeuwigheid – de eerste trap – had hij waardering voor Comries bedoeling, maar hij vond het zelf beter om hier over verzoening vóór het geloof te spreken. Gevaarlijk vond hij de uitwerking van de rechtvaardiging van eeuwigheid in het voetspoor van Kuyper. Doornenbal meende dat Comrie eerder de rechtvaardiging van eeuwigheid afwees en die later alsnog aanvaardde. Comrie zou de rechtvaardiging van eeuwigheid eerst ontkennd hebben, maar hij gaf zelf in de *Eigenschappen* aan dat de uitverkorenen van eeuwigheid gerechtvaardigd zijn in Gods intentie en besluit (vergelijk 2.3.3). Maar dat is niet hetzelfde als de actuele rechtvaardiging. Daardoor klopt het niet dat Comrie de rechtvaardiging van eeuwigheid volstrekt ontkennd heeft. De rechtvaardiging heeft een realisatie nodig in de tijd. Het meest bezwaarlijk vond Doornenbal de rechtvaardiging in de toerekening vóór het geloof. Die is volgens hem niet alleen on-Schriftuurlijk, maar ook fictief en verwarrend. Hij had moeite met Comries scholastieke en zelfs ‘fictieve’ spreken over de rechtvaardiging. Hij zag hier een spanning met het Bijbelse spreken over de rechtvaardiging. We constateren dat er in 1946 kennelijk meer ruimte was in het *Gereformeerd Weekblad* om Comries theologie te bekritisieren dan in 1936, toen Huizer in hetzelfde blad reageerde op de kritische kanttekeningen die Woelderink maakte bij Comries rechtvaardigingsleer.

101. Doornenbal, ‘Dr. Alexander Comrie’, *GWB*, 22 juni 1946, 6-7.

102. Doornenbal, ‘Dr. Alexander Comrie’, *GWB*, 22 juni 1946, 6-7.

5.5 Jacob van Sliedregt (1914-1973)

Jacob van Sliedregt is in Gereformeerde Bondskringen wel gezien als een voorman van de hervormd-gereformeerden.¹⁰³ Hij werd op 18 juni 1914 geboren te Dinteoord in een landbouwersgezin, studeerde theologie in Utrecht van 1935 tot 1938 en trouwde op 16 november 1938 met Lena Stolk. Hun huwelijk werd bevestigd door I. Kievit, en deze predikant bevestigde kandidaat Van Sliedregt op 27 november van dat jaar in zijn eerste gemeente Eemnes. Van Sliedregt zag Kievit als zijn geestelijke vader. In zijn tweede gemeente Lage Vuursche, waar hij maar heel kort heeft gestaan (1941-1942), beleefde Van Sliedregt bewust de rechtvaardiging van de goddeloze in de vierschaar van het geweten. Deze ervaring trok diepe sporen in zijn prediking.

Van Sliedregt moest twee kinderen op jonge leeftijd verliezen. In 1950 baby Marlijn in de leeftijd van tien maanden en in 1953 de zesjarige Wilma. Hij was medeoprichter en docent godsdienstonderwijs en geloofsleer van de Christelijke Kweekschool (nu Christelijke Hogeschool Ede) te Ede (1954-1968). In 1965 vond een discussie plaats tussen Van Sliedregt en Graafland in *De Waarheidsvriend*.¹⁰⁴ Hij was bang voor vervlakking van de prediking in zijn eigen Gereformeerde Bondskring en heeft daartegen gestreden.

Van Sliedregt diende verschillende gemeenten en werd in 1966 lid van de Gereformeerde Zendingbond en enkele jaren daarna voorzitter. Op 27 oktober 1973 kwam hij op 59-jarige leeftijd door een auto-ongeluk om het leven. Hij schreef diverse artikelen in *Theologia Reformata*, *De Waarheidsvriend* en het *Gereformeerd Weekblad*. Van laatstgenoemd blad werd hij in 1969, na het overlijden van L. Vroegindewij, vaste medewerker. Tijdens en na zijn leven verschenen van hem verschillende boeken.¹⁰⁵

Postuum verschenen ook de catechismuspreken. Over zondag 23 van de Heidelbergse Catechismus zijn van Van Sliedregt vijf preken uitgegeven.¹⁰⁶ Ze staan in deel 3 van de catechismusserie, dat als titel draagt: *De Bazuin zal klinken*.¹⁰⁷ Al in zijn tweede preek over zondag 23 noemde Van Sliedregt A. Kuiper en Comrie in verband met de rechtvaardiging van eeuwigheid (vergelijk 5.2). Hij noemde dat leerstuk ‘speculatie’. Hij meende dat de rechtvaardiging er volgens hem ‘alleen in de tijd’ is.¹⁰⁸

103. Goudriaan, ‘Een bewogen Christusprediker. Eeuw GB-Geschiedenis in portretten [12]’.

104. Vgl. Boersma, *Tegendraads gereformeerd*, 75-83.

105. Voor het leven en werk van J. van Sliedregt heb ik gebruikgemaakt van de dogmatiekscriptie van D.C. Flapper en de bachelorscriptie van H. de Greef. Flapper, *Gerechvaardigd*, 5-7; De Greef, *Een vast verbond*, 3-6.

106. De titels van de vijf preken zijn: ‘De bate des geloofs’, ‘Het rechtsgeding’, ‘Gerechvaardigd uit het geloof’, ‘Schatkamen des heils’ en ‘Zonder de werken’.

107. Van Sliedregt, *Bazuin*.

108. Van Sliedregt, *Bazuin*, 198.

5.5.1 *De bewuste rechtvaardiging*

Volgens Van Sliedrecht kan er niet gesproken worden ‘over de rechtvaardiging’ als er niet ‘tegelijk’ gesproken wordt ‘over het geloof in Christus’. Hij zei zelfs dat ‘buiten het geloof om’ de ‘toerekening’ van de gerechtigheid van Christus niet ‘geldt’. Aan Gods kant is er ‘de actieve daad in het evangelie van de vrijspraak van de zondaar’, en aan de kant van de zondaar is er het in geloof ontvangen van die vrijspraak, de passieve daad. Deze is niet onbewust: ‘die zondaar maakt dat ook mee, doorleeft dat, is daar bewust bij betrokken’. De actieve en de passieve daad vinden ‘gelijktijdig’ plaats. Bij de aardse rechtbank is het mogelijk ‘dat de beschuldigde bij verstek veroordeeld of vrijgesproken’ wordt, maar bij ‘de rechtvaardiging van de goddeloze’ niet.¹⁰⁹ Feitelijk verschilde Van Sliedrecht hier niet van Comrie, zij het dat Comrie naast de gelijktijdigheid van de actieve en de passieve daad benadrukt heeft dat de actieve daad in orde voor de passieve gaat (vergelijk 2.4.2, 2.5.1, 2.5.3 en 2.6.4).

Een ander punt dat Van Sliedrecht aansneed, was de zogeheten ‘standelijke rechtvaardigmaking’. Volgens hem drijven veel mensen op hun gevoel. Zij denken ‘dat de rechtvaardiging zich telkens weer herhaalt’. Soms gelooft men in de verdiensten van Christus en ervaart men de rechtvaardiging, maar op een ander moment is men die weer kwijt.¹¹⁰ Het is echter ‘naar de Schrift’ dat ‘de rechtvaardiging van de goddeloze door God het begin’ is ‘van een nieuwe verhouding tot God’. Dat betekent een overgang van de ‘staat van de zonde en van de toorn’ naar ‘de staat van de genade van het kinschap Gods’. Volgens Van Sliedrecht had Comrie dit duidelijk beschreven in zijn *Brief*. De rechtvaardiging herhaalt zich niet telkens, maar ‘sluit een verleden, een eertijds af’. Tegelijk opent ze ‘een nieuw tijdperk, brengt een nieuwe verhouding’.¹¹¹ Van Sliedrecht sprak hier over een ‘statelijke rechtvaardiging’. Als de rechtvaardiging zo niet geleerd wordt, blijft er altijd ‘een schommeling’ over de staat van de ziel. Men kent het gaan tot Christus, maar niet ‘het volle leven uit Christus’, aldus Van Sliedrecht. Men leeft bij ‘de standen van zijn gemoed’ en niet uit ‘de staat der genade’.¹¹² Hij stemde ook positief in met de manier waarop Comrie de krachtdadige overtuiging van zonde door de Heilige Geest leerde.¹¹³

5.5.2 *Trappen in de rechtvaardiging*

Om te benadrukken dat het geloof niets toebrengt tot de rechtvaardiging, ging men (Comrie, Kuyper en anderen) volgens Van Sliedrecht leren dat de rechtvaardiging

109. Van Sliedrecht, *Bazuin*, 197.

110. Van Sliedrecht, *Bazuin*, 199.

111. Van Sliedrecht, *Bazuin*, 200.

112. Van Sliedrecht, *Bazuin*, 201.

113. Van Sliedrecht, *Bazuin*, 208-209.

aan het geloof voorafgaat. Eerst vindt de rechtvaardiging voor God plaats en de vrucht daarvan is wedergeboorte en geloof. God moet de zondaar ‘eerst rechtvaardig verklaren in Christus’.¹¹⁴ Het geloof is zo ‘een vrucht’ en niet ‘een grond’ van de rechtvaardiging. Opvallend is dat enkele theologen niet spreken van delen of fasen, maar van ‘verschillende trappen’ in de rechtvaardiging.¹¹⁵ We constateren dat ook Van Sliedregt evenals Doornenbal sprak van een getrapte rechtvaardiging. Comrie leerde deze onderscheidingen volgens Van Sliedregt, en Kuyper borduurde erop voort. Er kleven aan deze visie naar de mening van Van Sliedregt ‘grote gevaren’. Hier werd namelijk Gods Woord verlaten en ging men over tot ‘een scholastische redenering’. Het gevaar is dat men zo ‘de mogelijkheid opent’ om over een rechtvaardiging te spreken ‘die buiten de mens omgaat’ en waarbij hij niet ‘rechtstreeks, persoonlijk betrokken’ is. Zo maakt men de rechtvaardiging ‘voorwerpelijk’. De zondaar hoeft de rechtvaardiging ‘niet persoonlijk voor zijn bewustzijn, bevindelijk te doorleven’.¹¹⁶

Overigens merkte Van Sliedregt op dat van dit alles bij Comrie nog niets te bespeuren viel, omdat hij het accent legde op ‘de vierde trap, de rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten’. Kuyper ging hierin volgens Van Sliedregt al wat verder. En in de Gereformeerde Kerken in Nederland werd het gevaar realiteit. De rechtvaardiging werd verobjectiveerd en men nam aan dat men vóór de geboorte en van eeuwigheid af al gerechtvaardigd was. Naar de mening van Van Sliedregt neemt men dan zijn rechtvaardiging aan zonder dat men de rechtvaardiging van de goddeloze ‘in de Rechtszaal’ beleeft. In de interpretatie van Van Sliedregt gaat men met de ‘schoolse redeneringen en onderscheidingen’ van trappen buiten ‘de schriftuurlijke gegevens’. In de Schrift wordt nergens gesproken van ‘de rechtvaardiging van eeuwigheid’. Er staat wel ‘dat God zijn Kerk van eeuwigheid in Christus kent en liefheeft’, maar dat was geen rechtvaardiging.¹¹⁷ Van Sliedregt zag drie stadia in de Schrift:

114. Van Sliedregt, *Bazuin*, 224.

115. 1. De rechtvaardiging van eeuwigheid. 2. De rechtvaardiging in de opstanding van Christus. 3. Voorafgaande aan de wedergeboorte en het geloof door de toerekening van Christus’ gerechtigheid. Hierop volgt de schenking van het geloof. 4. De bewuste rechtvaardiging door het geloof. 5. De openbare rechtvaardiging in het gericht op de jongste dag.

116. Van Sliedregt, *Bazuin*, 225.

117. Van Sliedregt, *Bazuin*, 226. D.C. Flapper sloot zich nauw bij deze kritiek van Van Sliedregt aan. De opvatting van de rechtvaardigmaking van eeuwigheid heeft geen directe grond in de Schrift of de belijdenisgeschriften en is niet nodig. Terecht heeft Van Sliedregt er volgens hem op gewezen dat de rechtvaardiging in de tijd geschiedt, waarbij de zondaar heel bewust aanwezig is. Overigens merkt hij ook op dat Van Sliedregt Comrie vaak met instemming heeft geciteerd, juist als het gaat om de beschrijving van de bevinding van de rechtvaardiging. Zie: Flapper, *Gerechvaardigd*, 26.

1. De rechtvaardiging in de opwekking van Christus.
2. De rechtvaardiging door het geloof.
3. De rechtvaardiging in het openbare gericht op de jongste dag.¹¹⁸

We concluderen dat Van Sliedregt net als Doornenbal de Schriftuurlijkheid van Comries tweede en vierde deel van de rechtvaardiging erkende. Van de rechtvaardiging van eeuwigheid – bij Comrie het eerste onderdeel van zijn rechtvaardigingsleer – mag volgens Van Sliedregt niet worden gesproken, ‘omdat men dan aan het begrip rechtvaardiging een andere zin geeft dan de Schrift’. Net als Doornenbal had Van Sliedregt dus ook terminologisch moeite om te spreken van een rechtvaardiging van eeuwigheid. Hoewel hij ook moeite had met het derde onderdeel van Comries rechtvaardigingsleer erkende hij wel dat God de zondaar opnieuw geboren doet worden, vanwege het feit ‘dat Christus tot verzoening van de zondaar bij God is’. Daar is Hij ook ‘voor die uitverkorenen die nog in de staat der zonde leven’. Om deze reden hoeft men echter nog niet te leren dat de zondaar al gerechtvaardigd is, om het geloof te ontvangen en wedergeboren te worden.¹¹⁹ Van Sliedregt sprak verder nog van een rechtvaardiging in de jongste dag.

5.5.3 Evaluatie

Van Sliedregt heeft twee onderdelen van Comries concept aanvaard, namelijk het tweede en het vierde. We zagen dat ook Doornenbal deze zonder meer als Schriftuurlijk wilde erkennen. Van Sliedregt heeft net als alle eerder behandelde hervormde predikanten moeite gehad met Comries speculatieve en scholastieke spreken over de rechtvaardiging. Hier klinkt de kritiek dat op deze manier het Woord verlaten wordt. Het eerste en derde onderdeel van Comries concept heeft Van Sliedregt daarom afgewezen.

Net als Doornenbal zag hij de in zijn ogen zorgwekkende uitwerking in de Gereformeerde Kerken in Nederland. Hij was bang voor het leren van een onbewuste rechtvaardiging. Hij heeft rechtvaardiging en geloof onlosmakelijk bij elkaar willen houden. Wat aan Gods kant en aan de kant van de mens gebeurt, is volgens hem gelijktijdig. Hierin verschilt hij niet van Comrie. De onderscheidingen die Comrie maakte tussen de actieve en de passieve kant van de rechtvaardiging, zijn immers logisch ordelijk en niet temporeel bedoeld. Van Sliedregt heeft zelf de rechtvaardiging bewust beleefd. Hij vond het belangrijk dat men geen vastheid zocht in het gevoel, maar in de staatsverwisseling. Hij waardeerde dit aspect van staatsverwisseling bij Comrie.

Hoewel het waar is dat Comrie van een staatsverwisseling in de rechtvaardiging

118. Van Sliedregt, *Bazuin*, 226-227.

119. Van Sliedregt, *Bazuin*, 227.

gesproken heeft, betekent dit echter niet dat alle problemen op het gebied van de heilszekerheid daarmee opgelost zijn. Comrie heeft vele onderscheidingen op dit punt gemaakt vanwege de pastorale en spirituele vragen die hier liggen (vergelijk 2.3.6).

5.6 Klaas Exalto (1919-2003)

Klaas Exalto werd geboren op 11 juni 1919 te Linschoten.¹²⁰ Hij groeide op in een hervormd-piëtistisch gezin waar de ‘oudvaders’ werden gelezen. Zijn moeder las hem al vroeg voor uit Bunyans *Christenreis*. Hij voorzag in zijn levensonderhoud in het boerenbedrijf terwijl hij ’s avonds de vooropleiding deed voor de theologie-studie in Utrecht. Als predikant diende hij de gemeenten Brakel (1955), Melissant (1960), Noordeloos (1966), Hasselt (1972) en Benthuisen (1978-1985). Hij was drie jaar lid van de synode (1968-1970), meer dan twintig jaar maakte hij deel uit van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond (1968-1989), en hij was lid van de redactie van *De Waarheidsvriend*. Verder zat hij in de redactie van het jeugdblad *Op Weg* en het kaderblad *Leiding*. Hij beïnvloedde predikanten en studenten die bij hem op de studiekering kwamen. Verder gaf hij les in kerkgeschiedenis aan de catechetencursus en was hij docent van de cursus theologische vorming aan gemeenteleden in Harderwijk, Middelharnis en Zeist.

In 1993 behandelde Exalto de heilsorde bij de nadere reformatoren.¹²¹ Bij zijn weergave van Comrie nam hij diens *Brief* als uitgangspunt (vergelijk 2.6.4). Volgens hem onderstreepte Comrie een rechtvaardiging vóór en tot het geloof. Hij wees op de viervoudige rechtvaardiging bij Comrie, die hij niet van elkaar wilde isoleren.¹²² Tegelijk meende hij toch dat Comrie in reactie op het arminianisme de rechtvaardiging verlegde in de eeuwigheid. Hier doelde hij op de rechtvaardiging van eeuwigheid. Comrie probeerde dit alles volgens Exalto ‘op een nogal gewrongen manier’ terug te vinden bij M. Luther, J. Calvijn, vele andere oudere theologen en ook in de Dordtse Leerregels. Volgens Comrie had men steeds meer ‘de rechtvaardiging van eeuwigheid’ losgelaten en de zuivere leer tragsgewijze vervalst. Men verloor volgens hem te veel de eerste drie delen van de rechtvaardiging uit het oog, en zo kwam het tot ‘een afwijking van de ware rechtvaardigingsleer’.¹²³ Het woord ‘vervalsen’ dat Exalto hier gebruikte, duidt op een bewust verkeerd voorstel-

120. Westerhout, ‘Studeren en doceren. Ds. K. Exalto zag honderd jaar geleden het levenslicht’, 8-11; De Reuver, ‘In memoriam ds. K. Exalto (1919-2003)’; Guijt, ‘Klaas Exalto (1919-2003)’; Exalto, ‘In de formulieren en de belijdenis klopt mijn hart’; Valkenburg, *Wat wij geloven*, 57-67.

121. Exalto, ‘Genadeleer en heilsweg’.

122. Exalto, ‘Genadeleer en heilsweg’, 196.

123. Exalto, ‘Genadeleer en heilsweg’, 197.

len. Comrie zelf heeft het woord ‘vervalsen’ niet gebruikt, maar wees erop dat de rechtvaardigingsleer uit balans was geraakt door het accentueren van de rechtvaardiging door het geloof ten koste van de eerste drie delen van de rechtvaardigingsleer: de rechtvaardiging van eeuwigheid, de rechtvaardiging in de opstanding, en de imputatie van Christus’ gerechtigheid vóór het geloof.

5.6.1 De analyse van Exalto

In zijn analyse van Comries rechtvaardigingsleer behandelde Exalto de verschillende delen hiervan. Hij ging eerst in op de rechtvaardiging van de uitverkorenen in Gods eeuwige raad. Comrie legde een verband met verkiezing en verbond en stelde dat verkiezing en rechtvaardiging ‘van gelijke datum’ zijn. Als men dit zou ontkennen, zou dat volgens Comrie een loochening van de Godheid zelf betekenen.¹²⁴ Volgens Exalto trok Comrie de rechtvaardiging in de opstanding naar de eeuwigheid toe, want in de eeuwigheid is de schuld al op Christus gelegd en Hem toegerekend. Het lijkt er volgens hem op dat Comrie ‘het zwaartepunt legt in de Raad Gods van eeuwigheid (...) ten koste van het gebeuren op Golgotha’. Exalto sprak van een schijnbare verlegging van het zwaartepunt. Comrie heeft namelijk wat Christus in de eeuwigheid op Zich nam, wel onderscheiden van wat Hij in de tijd deed. Verder noemde Exalto ‘de tijd der minne’, wanneer de gerechtigheid en genoegdoening van Christus de zondaar worden eigengemaakt door een onmiddellijke en voorafgaande toerekening. Ten slotte noemde hij de rechtvaardiging in het geweten, de zogenaamde ‘vierschaar-beleving’.¹²⁵ Deze term is overigens van Exalto, niet van Comrie.

5.6.2 De kritiek van Exalto

Exalto maakte hierbij vijf kritische kanttekeningen¹²⁶ bij Comries theologie, waarbij het vijfde punt geen kritiek is, maar het signaleren van een gelukkige inconsequentie:

1. De methode van theologiseren is ‘sterk deductief en abstraherend’, wat wil zeggen dat het ene ‘logisch’ uit het andere volgt. Bijbelteksten worden weinig genoemd en als dat wel gebeurt, worden ze ingepast in het systeem.

2. Comries betoog staat volgens Exalto ‘op menig punt, belangrijk punt’ diametraal tegenover hetgeen de reformatoren leren. Comries beroep op hen kon hij niet waar maken. Een rechtvaardiging van eeuwigheid vond Exalto bij niet een van de reformatoren.

124. Exalto, ‘Genadeleer en heilsweg’, 197.

125. Exalto, ‘Genadeleer en heilsweg’, 197-198.

126. Exalto, ‘Genadeleer en heilsweg’, 198.

3. Comries ‘vierschaar-beleving’ is volgens Exalto eveneens niet te vinden bij de reformatoren en is op te vatten als een zwaar ‘tegenwicht’ op diens eeuwigheidsdenken. Daarbij stelde hij de vraag: ‘Heeft hij daarmee het bijbels spreken over een rechtvaardiging door het geloof gered?’

4. Een oproep tot geloof kan bij Comrie slechts beperkt plaatsvinden. Eerst moet de hebbelijkheid van het geloof zijn ingestort en de zondaar moet eerst bij de Sinai geweest zijn, dat wil zeggen door de wet van zonde overtuigd zijn. Exalto merkte over Comries geloofsleer op dat de reformatoren, als ze al een geloofsvermogen leerden, dat niet dezelfde betekenis gaven als Comrie. Bij hen was ‘de oproep tot een direct geloven in Christus’ primair.¹²⁷

5. In andere meer praktische werken en preken zijn bij Comrie ‘een aantal logische conclusies bezweken (...) onder het gewicht van de Heilige Schrift en het pastoraat’.

Exalto’s eerste kritiekpunt is methodologisch. Naar zijn mening kan de indruk ontstaan dat de logica bij Comrie leidend is en dat de Bijbelse gegevens in dit kader worden ingepast. Hoewel deze opmerking anders doet vermoeden, wist Exalto toch in de praktische werken de Schriftuurlijkheid en het pastorale in Comrie te waarderen (punt 5). Hij wees op wat Comrie in zijn *ABC* schreef onder de letter G over het geven van het hart. Comrie gaf daar een viertal beschrijvingen hoe dat kan toegaan. Daarom plaatste hij ook niet de ene beleving boven de andere. Ook bleek Comrie oog te hebben voor psychologische verschillen onder de mensen; hij merkte hierbij op dat God hier rekening mee houdt.¹²⁸

Exalto zag de Schrift als waarborg voor afdwalingen. Omdat vooral de Reformatie de Schrift liet spreken en zich daaraan onderwierp, doen wij er volgens hem wijs aan ons daar dichtbij te houden.¹²⁹ Hij legde dus bij de Schrift de norm, maar meende dat de Reformatie het meest Bijbels was. Vooral Luther en Calvijn wist hij te waarderen: ‘We staan met vreugde in de Calvinse traditie. Maar ja, Calvijn heeft Luther zijn vader genoemd en dan mag ik hem ook wel een van mijn geestelijke vaders noemen.’¹³⁰ En nog eens: ‘Ik wil me graag onbekrompen en ondubbelzinnig in de lijn van de Geneefse reformator opstellen.’ In de prediking legde hij het accent van Luther: Christus en het geloof.¹³¹ We zien bij Exalto in punt 2, 3 en 4 dat hij de Reformatie als vergelijkingsperspectief hanteerde voor de theologie van Comrie.¹³² Diens denken over de rechtvaardiging van eeuwigheid staat volgens

127. Exalto, ‘Genadeleer en heilsweg’, 188.

128. Exalto, *De bekering*, 59-62.

129. Exalto, *De roeping*, 80.

130. Exalto, ‘In de formulieren en de belijdenis klopt mijn hart’, 84.

131. Exalto, ‘In de formulieren en de belijdenis klopt mijn hart’, 90.

132. Graafland wees erop dat Exalto de Nadere Reformatie vanwege haar mystiek-subjectivistische

Exalto diametraal tegenover wat de reformatoren leerden (punt 2). Volgens hem staat bij de reformatoren het geloof in het Woord voorop. Volgens Luther zijn de uitverkorenen zij die het evangelie horen en in Christus geloven. Exalto noemde dit gouden woorden en de grondslag voor alle ‘waarlijk reformatorische prediking’.¹³³ Ook Calvijn begon bij het Woord dat verkondigd wordt. De prediking had volgens Calvijn als inhoud: Christus is ons door de Vader gegeven. Dit dient geloofd te worden, daarin rust de zekerheid van de verkiezing.¹³⁴ In Romeinen 8 is sprake van de eeuwige achtergrond van de roeping. Paulus spreekt pas achteraf over verkiezing en verwerping.¹³⁵

Als het gaat om de heilsbeleving, moet men volgens Exalto voorzichtig zijn met een bepaald systeem of schema. Comrie stipuleerde inderdaad een algemene heilsweg die hij afleidde uit de Bijbelse gegevens, zij het dat hij ten aanzien van de beleving hiervan wel enige nuance aanbracht. Exalto was zo beducht voor systematisering dat hij (punt 4) de noodzaak van zondeovertuiging bij Comrie zag als een belemmering voor de geloofsoproep. Hij ontkende ook dat Comries ‘vierschaar-beleving’ bij de reformatoren te vinden is (punt 3). Exalto nam methodisch zijn uitgangspunt in de Schrift om zich vervolgens aan te sluiten bij Luther en Calvijn. Daarna volgen de Drie Formulieren van Enigheid. In de Heidelbergse Catechismus zag hij geen bekeringsweg. De drieslag ellende, verlossing en dankbaarheid is slechts de structuur van de Catechismus of drie hoofdstukken waarin de christelijke geloofsleer werd geordend.¹³⁶ Volgens hem werkt de Heere gevarieerd. Ieder individu krijgt een strikt persoonlijke benadering, aangepast aan de persoon en de situatie. De Bijbel geeft ons geen recht een bepaalde weg normatief te stellen voor allen. De Geest is vrij en laat zich niet binden door menselijke schemata of systemen.¹³⁷

Over de geloofshabitus, die Exalto als een hindernis zag voor de geloofsoproep (punt 4), heeft hij zich elders uitgebreider uitgelaten. Hij zag de *habitus* tegen de achtergrond van de rooms-katholieke theologie, die door de reformatoren werd afgewezen. In plaats van het roomse dogma van de ingestorte genade, stelde Luther dat Christus Zelf door Zijn Geest in onze harten woont.¹³⁸ Volgens Exalto wordt de genadegave in het Nieuwe Testament nooit geabstraheerd van Christus en de

inslag zag als een achteruitgang binnen de gereformeerde traditie. Zie: Graafland, ‘De verhouding Reformatie en Nadere Reformatie. Een voortgaand onderzoek’, 101.

133. Exalto, *De roeping*, 40.

134. Exalto, *De roeping*, 41-42.

135. Exalto, *De roeping*, 22-23.

136. Exalto, *De roeping*, 58.

137. Exalto, *De roeping*, 12-13.

138. Exalto, *De roeping*, 30.

Geest. Zo zag hij geen ruimte voor een zelfstandige ingestorte genade of *gratia infusa*. Bezwaarlijk vond hij het als de genadegave losgemaakt wordt van Christus en de Geest. Volgens Exalto komt de Geest in het leven zonder de geloofshabitus. De Geest vernieuwt het hart en brengt tot vereniging met Christus.¹³⁹

Exalto gaf aan dat de Dordtse Leerregels wel onderscheid maken tussen het geloof als *habitus* en de geloofsdaad.¹⁴⁰ Hij vond dat hier een zwaarbeladen term werd gebruikt, die door de reformatoren werd vermeden. Voor hem lag hier de uiterste grens van het belijden. Hij zag gevaar in een wedergeboortetheologie waarin de centrale plaats van het geloof op de achtergrond raakt. De term ‘hebbelijk geloof’ of ‘hebbelijke genade’ wilde hij alleen aanvaarden als het functioneert binnen de context van de twee-eenheid Woord en Geest en in de orde geloof-wedergeboorte. Volgens Exalto zijn de Dordtse vaders niet verantwoordelijk voor een latere ontwikkeling in de leer waarin deze orde werd omgekeerd en de ingestorte genade werd losgemaakt van Woord en Geest.¹⁴¹

5.6.3 Evaluatie

Exalto was kritisch op Comries theologie. Het is duidelijk dat hij theologisch niet congeniaal was met hem. Alleen voor wat diens praktische werken betreft, maakte hij een uitzondering. Exalto wilde dicht bij de Schrift en de reformatoren blijven en meende dat Comrie daar in zijn rechtvaardigingsleer verder van afstand. Zijn bezwaar gold Comries systematiseren van de theologie. Het is overigens de vraag of Comries stichtelijke werken voor wat dit punt betreft buiten de kritiek van Exalto geplaatst kunnen worden. Ook daarin functioneren tal van scholastieke onderscheidingen, waar ook Graafland op wees.

Comrie schroomde inderdaad niet om naast het geven van de exegese van de Bijbeltekst, zijn inzichten te systematiseren en hieraan logische conclusies te verbinden. Bij Comrie functioneerde een hermeneutiek die kenmerkend is voor de theologie van Westminster en die van de nadere reformatoren.¹⁴²

Exalto meende dat Comrie zich onterecht op de reformatoren beriep. Volgens hem was de vierschaarbeleving bij hen niet te vinden. Comrie zelf meende dat hij hierin aansloot bij de reformatoren.¹⁴³ Luther worstelde zelf al met de vraag hoe een rechtvaardig God hem genadig kon zijn. Daar wees Comrie op in zijn catechismusverklaring. Luther leerde uit de wet zijn ellende kennen. Hij wist uit ervaring wat

139. Exalto, *De roeping*, 20-21.

140. Exalto, *De roeping*, 59.

141. Exalto, *De roeping*, 63-65.

142. Beeke en Van Vliet, ‘Puritan Hermeneutics and Exegesis’. Vgl. Bremmer, ‘Hermeneutiek’.

143. Paul, ‘Ds. Alex Comrie en de Reformatie’.

in geestelijke zin verbrijzelde beenderen (Psalm 51) zijn.¹⁴⁴ Volgens Lutherkenners leerde Luther zijn leerlingen de antithese van wet en evangelie. De wet ontdekt aan zonde en schuld en het evangelie vertroost.¹⁴⁵ Een bekende medische metafoor die Luther gebruikte, is die van een zieke die erachter moet komen wat zijn ziekte is, maar ook wat het medicijn inhoudt. De wet leert een mens zijn ziekte kennen, namelijk dat hij een zondig en slecht persoon is.¹⁴⁶ De overtuiging van zonde kreeg een duidelijke plaats in Comries leer van de rechtvaardiging in het geweten.

Exalto had moeite met Comries eeuwigheidsdenken. Hij meende dat de eeuwigheid op de achtergrond moest functioneren. Deze kritiek hangt samen met zijn visie dat de geloofsoproep niet belemmerd mag worden. Tot de verkiezing concludeert men *a posteriori*, na het geloof in Christus. Volgens onze analyse van Comrie doet het accent op de zondekennis geen afbreuk aan het welmenende aanbod van genade. Ook de noodzaak van de *habitus* voor geloofsactiviteit, betekent geen beperking voor de geloofsoproep. Juist doordat de Heilige Geest de geloofsgenade schenkt, komt het namelijk tot het aannemen van Christus en Zijn gerechtigheid in de evangeliebelofte. Onbedoeld zou het natuurlijk wel zo kunnen zijn dat een mens onder de geloofsoproep meent dat hij eerst moet wachten op meer zondekennis of op het moment dat de geloofshabitus geschonken wordt.

Comrie leerde echter duidelijk dat het algemeen genadeaanbod de onbekeerden geldt. Dit aanbod is welmenend en geeft recht om de aangeboden Jezus te ontvangen. Volgens Comrie moest men niet afgaan op kwalificaties in zichzelf, maar moest men het Woord geloven en Jezus op Zijn aanbod aannemen. Hij illustreerde dat met het voorbeeld van de lamme man die van Jezus de opdracht kreeg om zijn arm uit te strekken. Hij zag niet op zichzelf, maar strekte zijn hand inderdaad uit en merkte dat inderdaad hij genezen was.

Exalto legde het reformatorisch accent op het objectieve Woord. Hij zag een gevaar in een zogeheten wedergeboortetheologie, waar niet langer het objectieve Woord maar de subjectieve werking van de Geest en de ingestorte genade centraal staan. Toch moest ook in deze theologie verantwoord worden waar de oorsprong ligt van het geloof en wie de Werkmeester daarvan is. Om die reden kon Exalto het belijden van de Dordtse Leerregels, hoewel hij het een grensgeval noemde, toch aanvaarden.

144. Comrie, *Verklaaringe*, 468.

145. Van 't Spijker, *Luther belofte en ervaring*, 10-22, 184-191; Loshe, *Martin Luther's Theology*, 267-276; Watson, *Let God be God*, 152-160; Westerholm, *Perspectives Old and New on Paul*, 27-30, 94-95.

146. Bierma, 'De oorsprong van de drievoudige structuur van de Heidelbergse Catechismus: een andere zienswijze', 31-39.

5.7 Cornelis Graafland (1928-2004)

Cornelis Graafland¹⁴⁷ werd geboren op 20 augustus 1928 in Gouda. Hij studeerde theologie in Utrecht. Voordat hij naar Utrecht ging voor de studie had hij zich aangemeld bij de predikantsopleiding van de Theologische School van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en).¹⁴⁸ Hier werd de 17-jarige Graafland door het curatorium afgewezen. In de Nederlandse Hervormde Kerk diende hij als predikant de gemeenten Ameide en Tienhoven (1953), Woerden (1958), Veenendaal (1963) en Amsterdam (1968-1972).¹⁴⁹ Graafland is wel de nestor van het Nadere Reformatie-onderzoek genoemd.¹⁵⁰ Hij was van 1972 tot zijn afscheid in 1993 bijzonder hoogleraar in de gereformeerde godgeleerdheid vanwege de Gereformeerde Bond aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Vanaf 1983 tot 1998 was hij lid van het bestuur van de Stichting Studie Nadere Reformatie.¹⁵¹ Graafland overleed op 27 oktober 2004 in Gouda. De Gereformeerde Bond heeft nog in 2019 een onderzoeksinstituut aan de Vrije Universiteit van Amsterdam naar hem vernoemd.¹⁵²

Graafland, die bij S. van der Linde promoveerde en deze later opvolgde in Utrecht, schreef dat zijn leermeester een ontwikkeling doorgemaakt had van positieve naar negatieve waardering van de Nadere Reformatie. Graafland zelf is daarentegen juist steeds positiever gaan schrijven over deze beweging in de Nederlandse kerkgeschiedenis. Volgens hem kwam dat deels door externe invloed en deels door zijn eigen existentiële geloofsinstelling. Hij stond aanvankelijk vooral onder invloed van Woelderink. Laatstgenoemde beschouwde de Nadere Reformatie vooral in haar achttiende-eeuwse gestalte als een doperse afwijking.¹⁵³

5.7.1 Graaflands proefschrift (1961)

In 1961 verscheen Graaflands proefschrift over *De zekerheid van het geloof*. Uit het proefschrift blijkt dat hij zich heeft verdiept in het geloofsbegrip bij enkele nadere reformatoren en gereformeerde piëtisten. Ook Comries geloofsbegrip in relatie tot zijn rechtvaardigingsleer werd behandeld.¹⁵⁴ Graafland verwees naar eerdere besprekingen daarvan, namelijk die van A.G. Honig (vergelijk 3.5) en J.G.

147. Een biografie over Graafland: Boersma, *Tegendraads gereformeerd*.

148. Van Driel, *Denken om te dienen*, 23.

149. Kerkredactie, 'Prof. dr. C. Graafland (76) overleden'.

150. Exalto en Karels, 'De bevindelijke gedrevenheid van een dogmenhistoricus. Interview met prof. dr. C. Graafland', 82-91.

151. Op 't Hof, 'In memoriam Cornelis Graafland (1928-2004)', 98-102.

152. Kerkredactie, 'GB-instituut VU vernoemt C. Graafland', 15.

153. Graafland, 'De verhouding Reformatie en Nadere Reformatie. Een voortgaand onderzoek', 95-99; Op 't Hof, 'Studie der Nadere Reformatie: verleden en toekomst', 11-18.

154. Graafland, *De zekerheid van het geloof*, 218-234.

Woelderink (vergelijk 5.2). Het uitgangspunt voor zijn eigen bespreking nam hij in Comries *Brief*. Het blijkt dat Graafland zich grotendeels heeft gebaseerd op het voorwoord van de uitgever N. Byl.¹⁵⁵ Hij refereerde aan deze voorrede en presenteerde de inhoud daarvan als de eigen visie van Comrie. Het is daardoor de vraag of zijn analyse van Comrie helemaal representatief is voor Comries eigen visie. Graafland zag Comries *Brief* tegen de achtergrond van zijn strijd tegen het arminianisme. Het ging hem erom het genadekarakter van het heil te handhaven. Comrie zag het geloof daarom als een passief instrument. De rechtvaardiging wordt niet door het geloof bewerkt, maar gaat aan het geloof vooraf. Comrie onderscheidde tussen ‘dadelijke en lijdelijke rechtvaardiging’. De eerste en ‘werkelijke’ rechtvaardiging vindt plaats ‘voor alle inwendige verandering van de mens, dus ook vóór het geloof’. Het geloof is daar ‘een onmiddellijk gevolg’ van. Zonder deze rechtvaardiging zou God de Heilige Geest en het geloof niet kunnen geven aan ‘een schuldig en doemwaardig mens’.¹⁵⁶ Graafland analyseerde verder dat Comrie ‘om nog radicaler alle menselijke werkzaamheid buiten te sluiten’ de dadelijke rechtvaardiging fundeerde in Gods vrederaad. Zo kwam Comrie tot ‘de rechtvaardiging van eeuwigheid’. Daarop volgt een actuele rechtvaardiging (‘de lijdelijke rechtvaardiging’). Graafland noemde dit ‘de openbaring van deze eeuwige rechtvaardiging’. In ‘de vereniging van de uitverkorene met Christus’ zag hij een parallel. Volgens hem is ‘de vereniging met Christus door het geloof een openbaring in de tijd van wat reeds aanwezig was van eeuwigheid’. Omdat bij Comrie het eeuwige oordeel Gods zich in de tijd realiseert tot concrete werkelijkheid, meende Graafland dat deze gedachte een ‘platonische oorsprong’ had. Tegelijk stelde hij in een voetnoot dat Comrie wel ‘de volle werkelijkheid’ van de actuele rechtvaardiging door het geloof heeft gehandhaafd.¹⁵⁷

We constateren dat Graafland het concept van Comrie deels weergaf door naar de voorrede van de uitgever N. Byl te verwijzen. Byl gaf echter de rechtvaardigingsleer in belangrijke details anders weer dan Comrie. Hij situeerde de toerekening van Christus’ gerechtigheid in de eeuwigheid.¹⁵⁸ Vervolgens sprak hij van ‘een openbaring’ van deze imputatie ‘in den tyd’. Hij besprak ook ‘de opwekking van den Borge, na zyne volbrachte betaaling, uit den dood’ en ‘de persoonlyke toeiening der aangebragte Borggerechtigheit aan elk uitverkorenen op zynen tyd’. Hij noemde dit een ‘openbaringe dezer genadige toerekening’. In de geschriften van Comrie zelf lezen we echter dat hij de imputatie in de tijd plaatst, met de nadrukke-

155. Graafland, *De zekerheid van het geloof*, 232-234.

156. Graafland, *De zekerheid van het geloof*, 232.

157. Graafland, *De zekerheid van het geloof*, 233.

158. Comrie, *Brief*, voorrede VI-VII.

lijk bepaling dat het gaat om een ‘overgaande’ daad, dat wil zeggen een daad waarin God iets teweegbrengt buiten Zichzelf. Daarmee werd het verschil gemarkeerd tussen wat er in de raad en wil van God is en wat God doet in de actualiteit. Deze nuance vervluchtigt als we zeggen dat Gods daden in de tijd alleen een openbaring zijn van Zijn daden in de eeuwigheid. Dan heeft de daad immers al plaatsgevonden en gaat het alleen nog om een onthulling hiervan.

Volgens Graafland had Comries gedachtegang van een eeuwige rechtvaardiging een platoonse oorsprong, waarbij hij meende dat ‘de doctor philosophiae’ te veel dronk uit ‘de bron der wijsbegeerte’. Net als Exalto vond Graafland dat het doel van Comrie om tot de theologie van de Reformatie terug te keren, als mislukt moet worden beschouwd. Volgens Graafland bleek het ‘Platonisme’ bij Comrie ook in zijn christologie, ‘waarin hij de eeuwige ‘Man Christus’ zich in de tijd met de persoon van de Zoon liet verenigen’.¹⁵⁹ We zagen in hoofdstuk 2 al diverse kritieken op Comrie op dit punt (vergelijk 2.2.4). Met zijn signaleren van platonisme voegde Graafland er nog een nieuw punt aan toe. De vraag is of de theologie van de Reformatie minder platoons en wijsgerig is, zoals Graafland suggereerde. Graaflands leermeester Van der Linde vergeleek bijvoorbeeld de reformator Calvijn met Plato. Hij constateerde dat bepaalde beelden (de allegorie van de grot) hem weliswaar met Plato verbonden, maar dat dit nog geen afhankelijkheid van Plato inhoudt, aangezien de Bijbel als eerste bron soortgelijke beelden in overvloed kent. Calvijn kon de gedachte van de onveranderlijkheid – die typerend was voor het goddelijke in het Grieks theologisch-wijsgerige denken – ook aan de Bijbel zelf ontleen.¹⁶⁰

Het negatieve oordeel over de invloed van de wijsbegeerte in de theologie heeft Graafland volgehouden. In 1987 stelde hij dat de invloed van de scholastiek niet alleen van formele betekenis is geweest, maar dat de spiritualiteit van de Nadere Reformatie er ook schadelijk door werd beïnvloed.¹⁶¹ Omdat hij Comrie de meest scholastieke theoloog van de Nadere Reformatie noemde, hoeft Graaflands taxatie van Comrie niet te verbazen.¹⁶² In het licht van zijn oordeel is het opvallend dat later een herwaardering plaatsvond van de scholastiek door theologen zoals W. van Asselt (1946-2014). Er kwam in de tweede helft van de vorige eeuw aandacht voor het functioneren van de scholastiek bij de reformatoren. De herwaardering van de scholastiek is overigens breder dan alleen de hervormde traditie.¹⁶³

159. Graafland, *De zekerheid van het geloof*, 234.

160. Van der Linde, ‘Gereformeerde Scholastiek IV Calvijn’, 261-266.

161. Graafland, ‘Gereformeerde Scholastiek VI (2)’, 313-340. Vgl. Muller, *PRRD* 1, 360-405.

162. Graafland, ‘Gereformeerde Scholastiek VI (1)’, 128-131.

163. Wisse en Sarot, ‘Reforming Views of Reformed Scholasticism’; Mouthaan, “‘Wie goed onderscheidt, onderwijst goed’”. Petrus van Maastricht en het nut van scholastieke onderscheidingen”; Wisse, ‘Zij laat alles zoals het is. De actualiteit van de scholastieke methode’, 163-173.

Het blijkt dat Graafland Comrie en de scholastiek vergeleken heeft met de theologie van de Reformatie. In de literatuur wordt gesproken van de discontinuïteitstheorie. Deze theorie is wel getypeerd met de woorden ‘Calvin against the calvinists’.¹⁶⁴ De scholastieke orthodoxie werd gezien als een breuk met de reformatoren. Type-rend voor Graaflands visie is zijn mening dat het gebruikmaken van het aristotelisch-filosofisch begrippenkader inhoudelijke consequenties heeft gehad. Volgens de vervaltheorie – die nog een stap verderging – werkte men in de gereformeerde scholastiek steeds meer met de ratio. Eerst was de rede een bron naast de Schrift, maar later werd ze een kenbron voor de kennis van God. Op die manier ging zij functioneren als het voornaamste principe voor de theologiebeoefening. De verlichting is dan niet ver meer.¹⁶⁵ Een ander interpretatiemodel, de positieve continuïteitstheorie, heeft meer oog voor de continuïteit tussen Reformatie en scholastiek.

Volgens Graafland verhinderde Comries denken hem om de bronnen (de reformatoren, Calvijn, Nederlandse Geloofsbelijdenis, Heidelbergse Catechismus, Dordtse Leerregels en Westminster Catechismus) in hun eigen betekenis te verstaan, ook al verwees hij er veelvuldig naar om zijn overeenstemming daarmee aan te tonen.¹⁶⁶ Overigens schreef hij dat dit ook gold voor G. Zanchius. Volgens Graafland heeft Comries concept ook gezorgd voor een diepere inwerking van een substantieel genadebegrip.¹⁶⁷ Hij vond dat dit genadebegrip in de theologie van A. Kuiper een bedenkelijke uitwerking had gekregen. Hij heeft in Comries verlengde dus de theologie van Kuiper gezien. Volgens Graafland kreeg de genade bij Comrie ‘een zeer substantieel karakter’, waarbij hij doelde op het beeld van het embryo dat Comrie gebruikte bij de wedergeboorte.¹⁶⁸ Het accentueren van de *habitus* tegenover de *actus fidei* zoals Comrie dat deed, werkte volgens Graafland passiviteit in de hand. In latere tijd bleek dat ‘funest’.¹⁶⁹ De aansporing tot geloofsgroei verloor haar kracht als de minste geloofsdaad in zijn aard niet verschilt van de grootste.

5.7.2 Graafland over Comrie (1986)

In 1986 publiceerde Graafland opnieuw over Comrie.¹⁷⁰ Zijn visie op hem was nog dezelfde als in zijn proefschrift. In de interpretatie van Graafland viel bij Comrie in de eeuwigheid ‘de beslissing’. Wat er in de geschiedenis gebeurt, is ‘ontvouwing en

164. Muller, ‘From Reformation to Orthodoxy’, 9-50.

165. Van Asselt en Rouwendal, ‘De stand van het onderzoek. Van discontinuïteit naar continuïteit’, 18-30.

166. Graafland, *De zekerheid van het geloof*, 234.

167. Graafland denkt hier ook aan de Roomse Kerk. Zie: Graafland, *De zekerheid van het geloof*, 221.

168. Graafland, *De zekerheid van het geloof*, 222-223. Vgl. Comrie, *Eigenschappen*, 116.

169. Graafland, *De zekerheid van het geloof*, 234.

170. Graafland, ‘Alexander Comrie’.

bekendmaking’ hiervan.¹⁷¹ Volgens Graafland vindt ‘de eigenlijke rechtvaardiging’ bij Comrie plaats in de eeuwigheid. De actuele rechtvaardiging is hiervan ‘een bekendmaking in de ziel’. We constateren dat Comrie zelf niet gezegd heeft dat ‘de eigenlijke rechtvaardiging’ de rechtvaardiging van eeuwigheid is. Comries theologisch beroep hiervoor op de reformatoren en de confessies noemde Graafland ‘gewrongen interpretaties’.¹⁷²

Graaflands kritiek op een smaldeel van de gereformeerde traditie, met name de uitwerking van Comries theologie bij Kuiper, werd in deze bijdrage over Comrie nu algemener geformuleerd en betrokken op ‘de gereformeerde traditie’.¹⁷³ Volgens Graafland was Comrie zó beducht voor het remonstrantisme dat wanneer men sprak over de rechtvaardiging door het geloof – zoals bij vele gereformeerde theologen – hij dit interpreteerde naar zijn eigen schema van ‘vierderlei rechtvaardiging’ of er ‘een arminiaans gevoel’ in meende te ontdekken. Graafland vond dat Comrie met ‘deze hypergevoeligheid voor de vijand van het remonstrantisme’ de gereformeerde traditie op een verkeerd spoor heeft gezet. In de ‘Gereformeerde Gezindte’ wees hij naar de dogmatiek van G.H. Kersten. Deze was volgens Graafland illustratief voor de beduchtheid voor ‘het Remonstrantisme’ in de gereformeerde traditie, dat wil zeggen voor de ‘actieve rol’ van het geloof en ‘de verantwoordelijkheid van de mens’.¹⁷⁴

5.7.3 Van Calvijn tot Barth (1987)

Nog duidelijker schreef Graafland een jaar daarop over deze materie.¹⁷⁵ Volgens hem ging bij Comrie ‘het gewicht van de eeuwigheid zozeer overheersen’ dat de rechtvaardiging in de eeuwigheid wordt geplaatst op een manier dat ‘het heilsgebeuren in de tijd’ daardoor wordt ‘overschaduwd’.¹⁷⁶ Graafland meende dat op het punt van de verhouding eeuwigheid en tijd nauwkeuriger naar de Schrift moest worden geluisterd dan in de klassieke gereformeerde theologie gebeurd was. In de herbezinning op het eeuwigheidsbegrip wordt ‘de eeuwigheid veel meer naar de tijd toegedacht’. Volgens Graafland heeft A. van de Beek laten zien dat de Bijbel ook over de onveranderlijkheid van God ‘op een veel meer genuanceerde en bewegelijke wijze spreekt dan in de orthodoxe traditie theologisch is verwerkt’.¹⁷⁷ Graafland meende dat Comrie de angst voor het remonstrantisme op de spits heeft

171. Graafland, ‘Alexander Comrie’, 338.

172. Graafland, ‘Alexander Comrie’, 339.

173. Graafland, ‘Alexander Comrie’, 337-339.

174. Graafland, ‘Alexander Comrie’, 339.

175. Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 232-256.

176. Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 232.

177. Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 601-602.

gedreven en dat hij met zijn theologie elke medewerking van de mens aan zijn heil wilde uitbannen. Hij noemde Comries theologie een ‘eeuwigheids-theologie’. In deze theologie ‘wordt de tijd door de eeuwigheid verslonden’. ‘De tragiek van de geschiedenis’ is volgens Graafland dat juist Comrie de toekomst van ‘de gereformeerde orthodoxie’ na hem heeft bepaald. Hij dacht daarbij aan de Afscheiding, toen juist Comries geschriften werden herdrukt. Deze tragiek kwam tot een dieptepunt ‘in de strijd rondom het aanbod van genade’ ‘in de rechterflank van de Gereformeerde Gezindte’.¹⁷⁸ Graafland doelde hier op de scheuring van 1953 in de Gereformeerde Gemeenten (vergelijk hoofdstuk 7).

Het blijkt dat Graafland Comrie interpreteerde vanuit een latere ontwikkeling in de geschiedenis. We zagen dat hierboven ook al bij zijn interpretatie van het habitusbegrip bij Comrie, waarbij hij Kuypers theologie in het verlengde van Comrie als bedenkelijk kwalificeerde. Graafland bleek zelf andere – niet klassieke – inzichten over Gods onveranderlijkheid en eeuwigheid te hebben. Deze beide factoren zijn van invloed op de theologische evaluatie van Graafland.

De strijd die Comrie met het remonstrantisme gevoerd heeft op het punt van de rechtvaardiging, noemde Graafland enerzijds ‘een van de meest waardevolle elementen’ van Comries theologie, maar anderzijds was Comrie hier juist terechtgekomen in ‘eenzijdige beklemtoning van het eeuwigheidsdenken in zijn heilsbeschouwing’. Volgens Graafland was voor Comrie het ‘te veel ruimte geven aan de verantwoordelijke inbreng van de mens in het historisch heilsgebeuren’ ‘een bedreiging voor het volstreekte genadekarakter’ van de rechtvaardiging. Comrie legde ‘het volle en vrijwel exclusieve accent op het *sola gratia*-karakter van de rechtvaardiging in de vorm van een absoluut eeuwig, voorafgaand rechtvaardigen door God’. Hier kwam Comrie volgens Graafland ‘op gespannen voet te staan met het *sola fide*’. Graafland meende dat het evenwicht tussen beide wel te vinden is bij ‘de Reformatoren’.¹⁷⁹ Hij gebruikte in zijn kritiek enkele slogans of typering van de Reformatie.¹⁸⁰ De uitdrukkingen *sola fide* en *sola gratia*, waarmee de kern van de Reformatie getypeerd wordt, gaan over de juiste verhouding van geloof en werken, genade en verdiensten.¹⁸¹ Comrie onderschreef de gereformeerde confessies

178. Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 595.

179. Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 251-252. Vgl. Van Vlastuin, ‘Rechtvaardiging’, 38-39.

180. Voor een typisch statement over de vijf Latijnse slogans *sola fide* – *sola gratia* – *solo Christo* – *sola Scriptura* – *solī Deo gloria* zie: Packer, J.I., ‘Sola Fide. The Reformed Doctrine of Justification’.

181. Het twintigste-eeuwse gebruik van de sola’s als algemene beginselen van de Reformatie is onder andere geproblematiseerd door H. van den Belt. Zie: Van den Belt, ‘Uitdrukking ‘sola scriptura’ uiterst problematisch’. De les van Van den Belt is te zien op: <https://www.weetwatjegeloof.nl/les/sola-scriptura-en-de-spanningen-van-de-reformatie/>.

waarin tegenover de menselijke verdienste de genade, en tegenover de werken het geloof verdedigd werden. Toch meende Graafland dat de sola's bij de reformatoren in balans waren, maar bij Comrie niet. Tegelijk gaf hij niet aan hoe dit evenwicht er dan idealiter moet uitzien en bij welke reformatoren de zuivere balans te vinden was.

Graafland zag een 'reële bedreiging' in het remonstrantse accent op het rechtvaardigend geloof.¹⁸² J. Arminius gebruikte het beeld van een bedelaar die een aalmoes ontvangt. De aalmoes was genade, maar de uitgestoken hand was 'een onmisbaar aandeel' om de aalmoes te ontvangen. Zo vormt het geloof 'een onmisbaar element' in de rechtvaardiging. Waar anderen het remonstrantisme buitensloten door het instrumentele en genadekarakter van het geloof te accentueren, was dat voor Comrie niet afdoende. Zo kwam hij volgens Graafland tot de leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid.

5.7.4 Arie de Reuver (1942-) in het spoor van Graafland

Arie de Reuver werd geboren op 6 februari 1942 in Rotterdam. De eerste gemeente die hij als hervormd predikant diende, was Tholen. Daar deed hij op 14 juni 1972 intrede. Vandaar vertrok hij in 1976 naar Capelle aan den IJssel. In 1984 verwisselde hij deze gemeente voor Delft. In 1994 werd hij eervol ontheven en werd hij bijzonder hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Utrecht. De Reuver was van 1980 tot 1994 lid van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond en preses van de classis Delft. Hij publiceerde verschillende artikelen in *Theologia Reformata*, *Ecclesia* en in *De Waarheidsvriend*.¹⁸³ In 1992 promoveerde hij bij Graafland in Utrecht. In 1993 werd hij benoemd als bijzonder hoogleraar geschiedenis van de gereformeerde godgeleerdheid, de leerstoel van de Gereformeerde Bond die Graafland tevoren bezette. Zijn aanstelling begon op 1 januari 1994 en hij inaugureerde op 19 januari 1995. Op 30 mei 2007 ging hij met emeritaat.¹⁸⁴

In zijn proefschrift schreef De Reuver dat hij terughoudend wilde zijn met waardeoordelen en normatieve uitspraken. Daar ging het in zijn historische vergelijking immers niet om. Wanneer hij kritische kanttekeningen maakte, betrof dit vooral interne inconsistenties of een zijns inziens twijfelachtige interpretatie van de traditie en heel sporadisch twijfel aan de Bijbelse rechtmatigheid van een bepaalde gedachte.¹⁸⁵ Dat zou kunnen betekenen dat we weinig hebben aan deze bron als het gaat om de receptie van Comries rechtvaardigingsleer.

182. Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 252.

183. Kerkredactie, 'Prof. A. de Reuver 25 jaar predikant'.

184. Deze details ontleen ik aan de Catalogus Professorum Academiae Rheno-Traiectinae: <https://profs.library.uu.nl/index.php/profrec/getprofdata/1719/47/135/0>. Geraadpleegd op 28 juni 2018.

185. Reuver, *Bedelen bij de Bron*, 9.

De Reuver liet het echter allerminst bij een historische analyse en daardoor leren we in zijn proefschrift ook iets over zijn waardering van Comrie.¹⁸⁶ Wat betreft de historische analyse is Comrie juist weergegeven, zij het niet met verdiscontering van alle bronnen. In zijn oordeel over Comrie leunt De Reuver sterk op Graafland. Volgens De Reuver is het *sola gratia* bij Comrie zo allesbeheersend dat hij de eigenlijke rechtvaardiging heeft verlegd naar de eeuwigheid. De beduchtheid voor remonstrantisme bij Comrie noemde hij overspannen. Net als Graafland stelt De Reuver dat bij Comrie het *sola fide* onder druk kwam te staan.¹⁸⁷

5.7.5 Evaluatie

Net als Woelderink waardeerde Graafland de scholastiek negatief, alsook de theorie van het geloofsvormen. Verder had Graafland met Woelderink, overigens ook met zijn leermeester Van der Linde, de positieve waardering van de reformatoren gemeen.

Graafland bleek niet gelukkig te zijn met Comries accent op de geloofshabitus. Dit werkte volgens hem passiviteit uit. Comrie sprak inderdaad van een *habitus fidei* als een spirituele categorie om over het geloof te spreken in het hart (vergelijk hoofdstuk 2). Ook gebruikte Comrie de metafoer van het embryo voor het begin van het geloof. De *habitus fidei* is een geloofspotentie om te kunnen geloven, gewerkt door de Heilige Geest in de wedergeboorte. De uitwerking van Kuypers genadebegrip kan men niet op het conto van Comrie schrijven. Graafland suggereerde dit door Comrie en Kuiper in elkaars verlengde negatief te beoordelen. Met andere woorden: we moeten Comrie niet door de lens van Kuiper interpreteren, maar hem zelfstandig in zijn eigen context bezien.

Een ander gevaar dat Graafland zag, als zouden de aansporingen tot geloofsgroei bij Comrie hun kracht verliezen, is bij de bestudering van Comries geloofsbegrip niet gebleken. De aard van het geloof betekent immers niet dat er geen gradueel verschil meer is in geloofskracht en sterkte. Daardoor kan het geloof in grootte nog steeds verschillen en verliezen de oproepen tot geloofsgroei hun kracht niet. We zien wel dat er bij Comrie, maar ook in de gereformeerde belijdenisgeschriften, niet zonder spanning gesproken kon worden over de waardering, functie en betekenis van het rechtvaardigend geloof.

Volgens Graafland heeft Comrie de gereformeerde traditie op een verkeerd spoor gezet met zijn exclusieve accent op het *sola gratia*-karakter van de rechtvaardiging. Hierdoor komt er een spanning op het *sola fide* van de Reformatie. Volgens

186. Deze paragraaf over De Reuver heb ik naar hem gemaaild, waarop hij repliceerde zich in de beschrijving te herkennen (29-5-2020).

187. Reuver, *Bedelen bij de Bron*, 316.

Graafland liet Comrie de tijd verslinden door de eeuwigheid. In zijn proefschrift kwam De Reuver bij zijn analyseren tot dezelfde conclusie als zijn leermeester. De oordelen die hij heeft over Comrie, zijn ontleend aan het werk van Graafland, de theoloog bij wie hij promoveerde en die hij later als hoogleraar in Utrecht opvolgde. Dit laat zien hoe groot de invloed van Graafland was voor De Reuver.

5.8 Willem van Gorsel (1931-2011)

Willem van Gorsel werd geboren op 22 september 1931 in Sint-Maartensdijk. Hij studeerde theologie te Utrecht. Hij diende de hervormde gemeenten van Oude-Tong (1967), Ridderkerk (1972), Wijk bij Heusden (1976), Gouda (1984) en Schoonhoven (1988). In 1996 ging hij met emeritaat. Van Gorsel was veertig jaar lid van het bestuur van het Smytegelt Fonds (Reveilserie), waarvan de laatste vijfentwintig jaar als voorzitter. Hij was bijna dertig jaar hoofdredacteur van het *Gereformeerd Weekblad* als opvolger van A. Vroegindeweyj uit Veenendaal. Hij stierf op zaterdag 23 juli 2011 in Bergambacht.¹⁸⁸

In 1969 schreef Van Gorsel over Comrie in *De Waarheidsvriend*.¹⁸⁹ In 1981 schreef hij opnieuw over Comrie.¹⁹⁰ In enkele regionale kerkbladen had hij een serie artikelen gepubliceerd die later in boekvorm uitkwamen.¹⁹¹ Latere bijdragen in het *Reformatisch Dagblad* en in boekvorm over Comrie bevatten steeds dezelfde informatie.¹⁹² Over de achttiende eeuw, waarin Comrie leefde, merkte Van Gorsel op dat het de nabloei was van de Nederlandse reformatie.¹⁹³ Comrie noemde hij een man van groot formaat die in een eeuw van verval in kerk en theologie terugging op de Reformatie.¹⁹⁴

Comrie leerde de rechtvaardiging van eeuwigheid om de absolute soevereiniteit van God te benadrukken en elke menselijke verdienste uit te sluiten. Van Gorsel gaf Comrie als volgt weer: ‘dat er niet alleen rechtvaardiging is door het geloof, waarbij God de verdienste van Christus aan de zondaar schenkt en toerekent, maar ook een rechtvaardiging vóór het geloof, namelijk in het voornemen Gods van eeuwigheid’.¹⁹⁵ Volgens Van Gorsel was Comrie geen militant figuur en was zijn latere optreden het gevolg van de omgang met Holtius. Holtius zou de zaak van

188. Kerkredactie, ‘Ds. W. van Gorsel overleden’; Van Harten, ‘Ds. W. van Gorsel (1931-2011)’, 11.

189. Van Gorsel, ‘Smijtegelt en Comrie 3-5’.

190. Van Gorsel, *De IJver voor Zijn Huis*.

191. Van Gorsel, *De IJver voor Zijn Huis*, woord vooraf.

192. Van Gorsel, *De IJver voor Zijn Huis*, 109-115.

193. Van Gorsel, *De IJver voor Zijn Huis*, 104-105.

194. Van Gorsel, *De IJver voor Zijn Huis*, 115.

195. Van Gorsel, *De IJver voor Zijn Huis*, 113.

de Reformatie geen goed hebben gedaan, vooral door het beledigende stuk dat hij schreef over de reeds overleden professor J. van den Honert.¹⁹⁶

Van Gorsel vond Comrie een van de grootste theologen uit de achttiende eeuw.¹⁹⁷ Comrie waakte tegen arminianisme en pelagianisme. Minder gunstig liet Van Gorsel zich uit over Comries wijsgerige denktrant, die volgens hem rationalistisch was.¹⁹⁸

Evaluatie

Van Gorsel waardeerde het wijsgerige denken van Comrie negatief. Hij zag dit evenals Woelderink als een vorm van rationalisme. Tegelijk bewonderde hij Comrie als een van de grootste theologen van de achttiende eeuw. In tegenstelling tot Exalto en Graafland meende Van Gorsel dat Comrie in een tijd van kerkelijk en theologisch verval wel terugging op de Reformatie. Net als bij Exalto en Graafland functioneerde de Reformatietheologie als het historisch vergelijkingsperspectief, waarbij de Reformatie positiever werd gewaardeerd dan de Nadere Reformatie.

5.9 Evaluatie

Uit dit hoofdstuk blijkt opnieuw dat Comries invloed in de hervormd-gereformeerde traditie heeft bereikt tot ver in de twintigste eeuw. Gereformeerde theologen bedreven geen theologie in een historisch of intellectueel vacuüm. Men nam de moeite om meerdere werken van Comrie te bestuderen, daarop meestal zelfstandig te reflecteren en zich ieder op zijn manier tot zijn theologie te verhouden. In de hervormd-gereformeerde traditie wilde men zelfstandig naar Comrie luisteren en van hem leren, maar niet kritiekloos alles van hem aanvaarden. Comrie bleek overigens ook volgelingen te hebben die helemaal geen vragen wilden stellen bij zijn orthodoxie of scholastieke vorm van theologie. Huizer was bijvoorbeeld diep verontwaardigd toen Woelderink het gewaagd had om enkele kritische opmerkingen te maken bij Comries theologie van de rechtvaardiging. Dit laat zien dat Comrie voor sommigen een grotere theologische autoriteit was dan de criticus Woelderink. Een opvatting die destijds gedeeld werd door de redactie van het *Gereformeerd Weekblad*.

De besproken auteurs deden behalve aan tekstinterpretatie ook aan theologische evaluatie. Exalto's kritische beoordeling van Comries systeemdenken, het habitusbegrip en de plaats van de eeuwigheid in diens rechtvaardigingsleer hingen uiter-

196. Van Gorsel, *De IJver voor Zijn Huis*, 113-114.

197. Van Gorsel, 'Twee eeuwen geleden stierf Alexander Comrie'.

198. Van Gorsel, 'Poging meningsverschillen over geloof te beëindigen', *RD*, 12 december 1974, 2.

aard samen met zijn eigen theologie. We zagen dit ook bij Graafland, die aanvankelijk sterk onder de invloed stond van Woelderink en ook openstond voor nieuwe perspectieven op het klassieke eeuwigheidsbegrip en de onveranderlijkheid van God.

In dit hoofdstuk zagen we dat er vanuit verschillende historische perspectieven naar Comries rechtvaardigingsleer is gekeken. Doornenbal, Exalto en Graafland hebben in Comrie een afwijking van de Reformatie gezien, terwijl Van Gorsel juist stelde dat Comrie in zijn theologie daarop teruggreep. Graafland wees ook op de negatieve uitwerking die bepaalde elementen uit Comries theologie gekregen hadden in de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Gereformeerde Gemeenten. Doornenbal en Van Sliedregt zagen Comrie door de bril van Kuiper en de Gereformeerde Kerken in Nederland. Daarom waardeerden zij de leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid negatief, gezien de uitwerking die deze leer kreeg bij Kuiper en de gereformeerden. Van Sliedregt was bang dat de rechtvaardiging hier losgemaakt werd van het geloof, terwijl ook Doornenbal vreesde dat het geloof een te geringe functie zou hebben in de rechtvaardiging en dat het geloof niet meer zou zijn dan een bewustwording van de eeuwige rechtvaardiging. Graaflands kritiek was dat het *sola gratia* van de rechtvaardiging bij Comrie in mindering kwam op het *sola fide*.

We zien dat elke onderzoeker zijn eigen theologisch ‘belang’ had in Comries rechtvaardigingsleer en die op zijn eigen manier waardeerde. Woelderink reageerde via Comrie op het subjectivisme. Dat dit niet Comries eigen punt was, bleek wel uit Woelderinks stelling dat Comrie zelf het gevaar van subjectivisme nog te weinig onderkende. Later zou Woelderink uiteindelijk zelfs verdergaan in het verfoeide spoor van het subjectivisme door de constituerende rol die hij het geloof en de gelovige toekende in de rechtvaardiging. Vroegindewey heeft vooral het pastorale element van Comrie gewaardeerd. Iemand kon onbewust gerechtvaardigd zijn.

Een beroep op Comrie betekent nog niet dat men zijn theologie letterlijk kopiëerde. Bij Vroegindewey lijkt het eerst of hij aansloot bij Comrie, omdat hij een comriaanse onderscheiding gebruikte, maar de facto keerde hij de orde om die voor Comrie cruciaal was door het geloof vóór de rechtvaardiging te plaatsen. Van Sliedregt beriep zich op Comries statelijke rechtvaardiging die nodig was voor de heilszekerheid. Toch betekende de gerechtvaardigde status in Comries concept niet zonder meer dat elke gelovige ook heilszekerheid had.

Ook is het de vraag of de problemen die men in Comries theologie meende te ontdekken reëel zijn. Exalto zag in de noodzaak van de *habitus* en van zondeovertuiging bij Comrie, iets wat toch vrij algemeen te vinden is bij verschillende gereformeerde theologen in die tijd, een beperking van de oproep tot het geloof in Christus. Deze beperking bleek niet uit Comries ruime en welmenende aanbod

van genade. Graafland presenteerde het voorwoord van de uitgever Byl in Comries *Brief* als de visie van Comrie zelf. Dit heeft zijn interpretatie op Comrie gekleurd. Waar Comrie zelf niet zegt dat de eigenlijke rechtvaardiging de rechtvaardiging van eeuwigheid is, zegt Graafland dat wel van Comrie. Wellicht heeft Graafland aan Plato gedacht omdat Byl bij de rechtvaardiging in de tijd sprak van een openbaring van de rechtvaardiging van eeuwigheid.

Vrijwel alle hervormd-gereformeerde theologen die we hier bespraken, bleken moeite te hebben met Comries manier van theologiseren. Dit leidde ertoe dat Comries tweede en het vierde deel van zijn rechtvaardigingsleer werden overgenomen, maar niet het eerste en het derde. Verschillende elementen uit Comries theologie kregen als negatief waardeoordeel: scholastisch, rationalistisch, speculatief, fictief, on-Schriftuurlijk en niet reformatorisch. Woelderink zag gevaar in de scholastiek, waarmee hij doelde op de filosofie van Aristoteles. Doornenbal meende dat Comries scholastieke methode niet zuiver reformatorisch is. Van Sliedregt sprak van speculatie en scholastieke redenering die niet naar de Schrift is. Graafland zag niet alleen de scholastiek doorwerken bij Comrie, maar ook het platonisme. Woelderink en Van Gorsel verweten Comrie rationalisme. In het interpretatiemodel van de vervaltheorie heeft men erop gewezen dat wanneer de ratio leidend principe of kenbron wordt van de theologie, de rede geen dienende functie meer heeft, maar heerst over de Schrift. Comrie zelf wees in zijn proefschrift (1734) het cartesiaanse rationalistische uitgangspunt resoluut af. Een van zijn stellingen luidde: ‘Cogito ergo Sum, non est principium primum ratione conclusionis’.¹⁹⁹ In de gereformeerde orthodoxie hebben scholastieke theologen erop gewezen dat het verstand niet het principe (*principium fidei*) kan zijn om geloofsstellingen te bewijzen.²⁰⁰ Ook kan het verstand niet het geloofsfundament zijn, omdat het licht van het menselijke verstand niet afdoende is om geloofszaken te ontdekken. In de gereformeerde orthodoxie werd er een tweevoudig *principium fidei* onderscheiden: extern Gods Woord; intern de verlichting van de Heilige Geest of het bovennatuurlijke licht, gegeven in ons verstand.

Het blijkt dat in de hervormd-gereformeerde traditie een spanning is gevoeld tussen de Schriftinhoud en het gebruik van de scholastieke methode. Verschillende theoretische concepten en logische onderscheidingen werden zo geproblematiseerd. Het is te begrijpen en te waarderen dat verschillende scribenten dicht bij de Schrift en dicht bij de erfenis van de Reformatie wilden blijven. Als men echter de scholastiek voor de theologie diskwalificeert, treft dit ook veel onderwijs uit de

199. Comrie, *Dissertatio*.

200. Muller, *PRRD* 1, 394-396.

zestiende en zeventiende eeuw.²⁰¹ Bij de reformatoren, zelfs bij Luther in zijn ageren tegen Aristoteles, kan men zich afvragen of zij inhoudelijk helemaal afscheid namen van de filosofie van Aristoteles. Bij Calvin treffen we in ieder geval de viervoudige causaliteit aan en de reformatoren van de tweede generatie hebben duidelijk geen afscheid genomen van de scholastiek, gelet op de curricula van de Europese protestantse universiteiten destijds. Logische termen zoals oorzaak, object en effect staan niet in de Schrift, maar worden nog volop gebruikt in de theologie.²⁰²

201. Over de filosofie (van Aristoteles) in de theologie in de Reformatie en de gereformeerde orthodoxie: Muller, *PRRD* 1, 360-405; vgl. Sinnema, 'Reformed Scholasticism and the Synod of Dordt (1618-1619)', 467-506.

202. Sinnema, 'Reformed Scholasticism and the Synod of Dordt (1618-1619)', 491.

Hoofdstuk 6

De receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Gemeenten

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staat de receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Gemeenten centraal. Zijn invloed in deze kerk, met name bij G.H. Kersten en A. Moerkerken, is meerdere keren geconstateerd (vergelijk 1.3). Terecht heeft J. Schipper gesignaleerd dat Comrie en zijn geschriften in *De Saambinder* blijvend veel werden aangehaald door de invloed van Kersten. In deze inleiding ga ik in op het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten, alsook op de onderzochte auteurs.

6.1.1 Het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten

De Gereformeerde Gemeenten ontstonden in 1907 door een fusie van de gereformeerde gemeenten onder het kruis – door E. Fransen bijeengebracht omstreeks 1890 – en de gereformeerde gemeenten die ontstaan waren door L.G.C. Ledeboer (1808-1863).¹ Volgens Kersten waren genoemde gemeenten niet ‘samengeregeng’, zoals Kuyper zei van de fusie tot de Gereformeerde Kerken in Nederland, maar waren deze gemeenten samengegroeid.²

Kersten wordt als stuwende kracht van de vereniging van kruisgemeenten en ledeboerianan beschouwd, daarin ondersteund door de ledeboeriaanse predikant N.H. Beversluis (1850-1931).³ Karakteristiek voor beide kerken was de grote waardering voor de oude schrijvers. Opvallend was hun afkeer van de Doleantie.⁴ Fransen meende dat hun preken blijf gaven van verstandsgeloof en letterkennis. Kersten

1. Florijn, ‘Lambertus Gerardus Cornelis Ledeboer’.

2. Kersten en Van Zweden, *Historisch overzicht van de gereformeerde gemeenten in Nederland en Noord Amerika*, 5. Hierna: Kersten, *Historisch overzicht*.

3. Golverdingen, *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte*, 88-94.

4. Vgl. W. den Hengst (1859-1927), die in 1913 overstapte van de GKIN naar de Gereformeerde Gemeenten. Hij uitte kritiek op de veronderstelde wedergeboorte in de GKIN. Men kweekte volgens hem een volk dat rein was in eigen oog, maar dat van hun drek niet gewassen was. Van Klinken, ‘Beheerste introspectie ‘refogeschiedenis’’, 44.

keerde zich eveneens tegen het intellectualisme in de Gereformeerde Kerken in Nederland. Men miste volgens hem de zielservaring en kon niets meedelen van de persoonlijke weg met de Heere. Zo gingen er volgens Kersten duizenden verloren die zelf hoopten zalig te worden. Over de leer werd in de fusie van 1907 bepaald dat de predikanten de Drie Formulieren van Enigheid moesten onderschrijven. Bij het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten waren 22 ledeboeriaanse gemeenten en 14 kruisgemeenten betrokken. Volgens het jaarboek 2019 telden de Gereformeerde Gemeenten in 2018 151 gemeenten met 107.664 (doop)leden.⁵

6.1.2 De onderzochte auteurs

In het vervolg onderzoeken we de receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Gemeenten. Dit onderzoek richt zich op G.H. Kersten (6.2), L. Rijksen (1902-1969) (6.3), A. Elshout (1923-1991) (6.4), A. Vergunst (1926-1981) (6.5), H. Paul (1928-2019) (6.6), A. Snoep (1930-1980) (6.7), J. Blaauwendraad (1940-) (6.8), J. Schipper (1946-) (6.9) en A. Moerkerken (1947-) (6.10). Voor de selectie van auteurs ben ik uitgegaan van de scribenten die in het officiële kerkelijke orgaan van de Gereformeerde Gemeenten *De Saambinder* expliciet Comries rechtvaardigingsleer recipieerden. In *De Saambinder* behoort Comrie tot de top vijf van meest geciteerde oude theologen.⁶ We gaan verhoudingsgewijs uitgebreider in op Kersten en zijn visie op Comrie, omdat deze visie een lange schaduw geworpen heeft over de Gereformeerde Gemeenten. Onder de scribenten die zich op Comrie beroepen, bevinden zich vier docenten van de Theologische School (Kersten, Rijksen, Vergunst en Moerkerken, die samen de twintigste eeuw omspannen), maar ook gemeentepredikanten die in *De Saambinder* schreven.⁷ Blaauwendraad is de enige niet-predikant die ik behandel (overigens was hij wel ambtsdrager in de tijd dat Moerkerken predikant was in Gouda), omdat zijn visie op de heilsorde in de Gereformeerde Gemeenten in het laatste decennium van de vorige eeuw veel stof heeft doen opwaaien.

We beperken ons in dit hoofdstuk tot de twintigste eeuw, hoewel de discussie in de Gereformeerde Gemeenten over Comries rechtvaardigingsleer doorgaat. De door Blaauwendraad aangezwengelde discussie heeft een vervolg gekregen in 2003 met de publicatie van de studie van K. van der Zwaag over de toe-eigening

5. Kerkredactie, 'Ledental Gereformeerde Gemeenten licht gedaald', *RD*, 4 juni 2019, 2.

6. Visscher-Houweling, 'De Saambinder verwees afgelopen eeuw vooral naar 'oude' theologen'.

7. Vogelaar, 'De Saambinder, initiatief van overzee', 49: 'Hoofdredacteur van *De Saambinder* waren: ds. W. den Hengst (1919-1927), ds. G.H. Kersten (1919-1945), dr. C. Steenblok (1945-1950), ds. L. Rijksen (1950-1969), ds. K. de Gier (1969-1985), ds. A. Moerkerken (1985-2009) en ds. G.J. van Aalst (vanaf 2009).'

van het heil.⁸ In 2007 publiceerde A.A. Bart een boek waarin hij de theologische positie van de Gereformeerde Gemeenten besprak met daarbij ook de rol van Comrie.⁹ Uiteindelijk zegden beide laatstgenoemde auteurs hun lidmaatschap van de Gereformeerde Gemeenten op.¹⁰ Binnen de Gereformeerde Gemeenten wordt nog steeds met enige regelmaat gepubliceerd over Comries rechtvaardigingsleer (vergelijk 1.1). Verder valt te denken aan de publicatie van C. Harinck (2007),¹¹ maar ook aan de inleiding van M. Golverdingen in een hertaling van *Eigenschappen* (2012).¹²

6.2 Gerrit Hendrik Kersten (1882-1948)

Gerrit Hendrik Kersten is wel getypeerd als de grondlegger van de reformato-
rische zuil.¹³ Voor velen in de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland) is hij een
autoriteit.¹⁴ Hij werd geboren in Deventer op 6 augustus 1882 en stierf in Rotter-
dam op 6 september 1948. In Deventer behoorde de familie Kersten bij de ge-
reformeerde kerk A. In 1893 verhuisden zij naar Den Haag en gingen ter kerke
bij de plaatselijke gereformeerde gemeente onder het kruis. In de jeugd van Ker-
sten dienden daar eerst G. Maliepaard Czn. (1862-1897) en daarna C. Pieneman
(1863-1912). Kersten moet al jong liefde gehad hebben voor oude schrijvers. Voor

8. Van der Zwaag, *Afwachten of verwachten?*

9. Bart, *Waar staan de Gereformeerde Gemeenten?*

10. Van der Zwaags publicatie leverde hem censuur op, terwijl Bart geweerd werd van het avondmaal in de Gereformeerde Gemeenten. Zie: Kerkredactie, 'GG wijzen appelschrift dr. Van der Zwaag af'; Kerkredactie, 'Auteur Bram Bart mag niet aan het avondmaal'.

11. Harinck, *De rechtvaardigmaking*, 118-148.

12. Bregman (red.), *Verhandeling van enige Eigenschappen van het zaligmakend geloof*, 27-30.

13. Golverdingen, *Vernieuwing en verwarring*, 112-119. Exalto, 'Een tijd van schifting. Over het ontstaan van de reformato-
rische zuil'. In de gemeente Zwijndrecht werd een plein naar Kersten ver-
noemd, in Gorinchem een laan en in Tholen een straat. Zie: Mastenbroek, *De onbekende Kersten*,
29. De onderwijsbond van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland in Veenendaal heet Ds.
G.H. Kerstencentrum. Tot 2006 was het partijbureau van de Staatkundig Gereformeerde Partij
gevestigd in het Ds. G.H. Kerstenhuis. Bovendien zijn de nodige kiesverenigingen naar hem ver-
noemd. Zie: Nijsink, *Eruit mannen*, 61. Op 24 april 1918 werd de Staatkundig Gereformeerde
Partij opgericht, waarvan Kersten jarenlang voorzitter was. *De Banier* was zijn partijblad. Het graf
van Kersten in Rotterdam heeft in 2018 de status gekregen van gemeentelijk monument. Zie: Van
't Hul, 'Graf ds. Kersten krijgt status monument'.

14. Op de sterfdatum van Kersten, 6 september, werd er in 2018 een symposium aan hem gewijd,
waarbij een nieuwe biografie over hem werd gepresenteerd. Er waren sprekers aanwezig uit beide
Gereformeerde Gemeenten, namelijk de predikanten A. Schot van de GG Nunspeet en J.A. West-
strate van de GGIN in Elspeet. Ouderling Bolier van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland
presenteerde deze avond zijn nieuwe biografie over Kersten: *Kersten in kleur*. Zie: Verslaggever
RD, 'Een afhankelijk en volhardend leider, zoals Kaleb'. Zie voor een recensie van dit boek:
Baarssen, 'Kersten in kleur'.

zijn twaalfde verjaardag ontving hij van zijn ouders de catechismusverklaring van J. Vermeer, waarmee hij sinds die tijd de catechisatie voorbereidde.¹⁵ Op zestienjarige leeftijd legde Henri Kersten geloofsbelijdenis af en nam hij met zijn moeder deel aan het heilig avondmaal. Kersten studeerde aan de Haagse Kweekschool voor onderwijzer en slaagde in mei 1901 voor zijn hulpakte. Op zestienjarige leeftijd stond hij voor de klas van de Haagse Keucheniuschool. Hier ging het gerucht dat Kersten meer dominee dan meester was. Op school kreeg hij de bijnaam ‘Comrie’.¹⁶ Kersten groeide dus op in het klimaat van de Afscheiding. Eerst was dat de gereformeerde kerk A met wortels in de Afscheiding en daarna in een kruisgemeente, met eveneens wortels in de Afscheiding. Bovendien is hij opgevoed met de oude schrijvers, die hij intensief las. De oude schrijvers, onder wie Comrie, werden in de Afscheiding gelezen.¹⁷

Kersten stond als tijdelijke leerkracht aan de Haagse Keucheniuschool kritisch tegenover Kuypers theologie van de veronderstelde wedergeboorte. Het bestuur wilde zijn proeftijd niet verlengen. Kersten wachtte zijn ontslag echter niet af, maar nam in januari 1902 zelf ontslag wegens ziekte. Op verzoek van J. Overduin (1851-1928) bediende hij op zondag 4 augustus 1901 het Woord in Lisse. Pieneman droeg in overleg met de Haagse kerkenraad zorg voor een programma van ‘vrij studeren’. Kersten moest zich door zelfstudie een aantal handboeken eigen maken. Kort daarna verleende de classis Rotterdam van de kruisgemeenten hem de bevoegdheid om als oefenaar op te treden. Op 23 maart 1902 werd hij door Pieneman als lerend ouderling te Meliskerke bevestigd. In 1905 volgde zijn bevestiging als predikant. In april 1906 verliet hij deze gemeente voor Rotterdam, in 1912 vertrok hij naar Yerseke en in 1926 ging hij opnieuw naar Rotterdam, waar hij bleef tot aan zijn overlijden.¹⁸ Om de eenheid van de gemeenten te bevorderen, richtte Kersten samen met anderen in 1919 *De Saambinder* op als officieel kerkelijk orgaan. Ondanks grote weerstand bereikte hij in 1927 de oprichting van een Theologische School. Kersten was tevens oprichter van de Staatkundig Gereformeerde Partij in 1918 en tientallen jaren vertegenwoordigde hij deze partij in de Tweede Kamer.¹⁹

In 2013 verscheen van Kerstens *Korte lessen over Kort Begrip* een tweeëndertigste druk.²⁰ Het boekje werd en wordt gebruikt als catechisatiemateriaal, met name

15. Bolier, *Kersten in kleur*, 11.

16. Bolier, *Kersten in kleur*, 20-21.

17. Brienen, ‘De invloed van de Nadere Reformatie op de Afscheiding’, 16; Florijn, ‘De invloed van de Nadere Reformatie op de Kruisgezinden en Ledeboerianen’, 54 en 57.

18. Golverdingen, ‘Ds. G.H. Kersten (1882-1948). De man achter de vereniging’, 6-8.

19. Nijsink, *Eruit mannen*.

20. Kersten, *Korte lessen over Kort Begrip*, Apeldoorn 2013. Het betreft een door J.M.D. de Heer bewerkte druk, uitgegeven door De Banier.

voor belijdeniscatechisanten.²¹ Op voorstel van het Kersten Fonds is niet alleen *De Gereformeerde Dogmatiek* maar ook de *Catechismusverklaring* van Kersten in 2018 opnieuw uitgegeven. De *Catechismusverklaring* van Kersten kreeg in 2018 een veertiende druk.²²

Kerstens voornaamste theologische werk, *De gereformeerde dogmatiek voor de gemeente toegelicht*, verscheen postuum in 1950.²³ Voor zijn lessen dogmatiek gebruikte hij een manuscript van dit werk dat hij wilde uitgeven.²⁴ Deze dogmatiek toonde invloed van Bavincks *Gereformeerde Dogmatiek*.²⁵ Rouwendal concludeert uit een vergelijking van Kerstens dogmatiek met de collegedictaten van A. Kuiper en de dogmatiek van H. Bavinck dat Kersten bijna uitsluitend negatief is over Kuiper. Aan Kuiper wordt alleen gerefereerd om hem te weerleggen. Kersten maakte wel gebruik van Bavinck. In sommige gevallen verwerkte hij deze stof zelfstandig, maar in andere gevallen gaf hij een samenvatting van Bavinck, vooral bij het weergeven van een historische leerontwikkeling.²⁶

Kerstens *Dogmatiek* beleefde in 2018 de elfde druk.²⁷ De *Dogmatiek* wordt gebruikt aan de predikantsopleiding van de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland). Voor de cursisten van de Cursus Godsdienst Onderwijs en de Identiteitscursus van het Kerstencentrum is het een verplicht leerboek. Ook gemeenteleden maken er gebruik van.²⁸ In 1980 verscheen een Engelse vertaling: *Reformed Dogmatics: A Systematic Treatment of Reformed Doctrine Explained for the Congregations*, vertaald door J.R. Beeke en J.C. Weststrate.

6.2.1 Comrie als gids, godgeleerde en kampioen

Als redacteur van *De Saambinder* prees Kersten de ‘godzalige’ Comrie aan. Zelf las hij hem met zeer veel genoegen en noemde hem een gids die de enige heilsweg wees.²⁹ Bij het recenseren van dagboeken en bekeringsgeschiedenissen schreef hij

21. Vgl. <https://www.refoweb.nl/vragenrubriek/22313/korte-lessen-over-kort-begrip-ds-kersten/>. Geraadpleegd op 9 oktober 2020.

22. Kersten, *Catechismusverklaring: De Heidelbergse Catechismus in 52 preken*, Apeldoorn 2018. Het betreft een herziene druk van uitgeverij De Banier.

23. Het voorwoord van Kersten dateert van oktober 1947. Hij had al eerder plannen tot uitgave van deze dogmatiek, maar ze is uiteindelijk postuum uitgegeven.

24. Kranendonk, *Dienen, leiden, samenbinden*, 40.

25. Rouwendal, ‘The Reformed Dogmatics of Kersten Compared with Those of His Older Contemporaries, Abraham Kuiper and Herman Bavinck’.

26. Graafland, ‘Gerrit Hendrik Kersten’.

27. Kersten, *De Gereformeerde Dogmatiek*, Apeldoorn 2018. Het werk werd uitgegeven door De Banier in twee delen.

28. Van ’t Hul, ‘Ds. Kerstens *Dogmatiek* blijvend actueel’.

29. Kersten in *DSB*, 9 juli 1925, no. 17, 4. Zie ook: Kersten in *DSB*, 25 augustus 1927, no. 20, 4. Hij noemt *Eigenschappen, Verzameling van Leerredenen* en *ABC des Geloofs*. Voor de geoefenden in

dikwijls: ‘U kunt beter de werken van Justus Vermeer lezen’ of: ‘een preek van Comrie’.³⁰

Bij de opening van de derde school van de Gereformeerde Gemeenten te Rotterdam, hield Kersten een rede. De school droeg de naam Dr. Alexander Comrie-school. Kersten benadrukte dat deze scholen de kinderen moesten vrijwaren van het neogereformeerde onderwijs van de veronderstelde wedergeboorte. Kinderen zouden nu leren dat ze verdoemelijk waren tot het moment dat de wedergeboorte in het hart werd gewerkt. De school werd naar Comrie vernoemd, omdat hij volgens Kersten een van de grootste godgeleerden in de achttiende eeuw was.³¹

In 1930 verscheen een uitgave van Kersten van Comries *Verhandeling van eenige Eigenschappen des Zaligmakenden Geloofs*. Hierin noemde hij Comrie ‘een kampioen der waarheid’. Opnieuw waarschuwde hij voor het gevaar van ‘de neo-Gereformeerde leer’.³² In 1932 liet Kersten *Een beknopte Verhandeling van het Verbond der werken* van Comrie opnieuw uitgeven.³³ Kersten citeerde zelfs op de kansel uit Comries geschriften. Op een onderwijzerscursus zei hij: ‘Ik heb Comrie vermalen.’³⁴ L. Rijksen sprak op het graf van Kersten: ‘Hij was als een Comrie in de leer.’³⁵ J. van Haaren, predikant in de Gereformeerde Gemeenten, schreef na de begrafenis van Kersten op 9 september 1948 in zijn dagboek: ‘Want een grote in Israël is begraven. Hij was een Comrie en een Brakel en nu is hij niet meer. De aarde is een grote voorbidder verloren.’³⁶

In 1931 verscheen in *De Saambinder* een artikelenserie van Kersten: ‘Een drietal kampioenen voor de Gereformeerde leer in een tijd van verval’. Hierin beschreef hij de strijd over de leer die Brahé, Holtius en Comrie gevoerd hadden. De titel ‘kampioenen voor de gereformeerde leer’ heeft op hen betrekking. Meer dan de helft van de serie ging over Comrie. Van Comrie schreef Kersten dat hij de gereformeerde leer krachtig verdedigde. Waarbij hij verzuchtte: ‘Och, lazen velen meer de geschriften van Comrie.’³⁷

de waarheid noemt hij *Verklaaringe, de Brief over de rechtvaardigmaking, Missive* en het *Examen van het ontwerp van Tolerantie*. Verder noemt hij nog andere uitgaven van Comrie zoals van I. Chauncy, *De leer der Waarheid*.

30. Bolier, *Kersten in kleur*, 88-89.

31. Kersten, ‘Opening van de 3^e school der Geref. Gemeente’.

32. Comrie, *Verhandeling van eenige Eigenschappen des Zaligmakenden Geloofs*, Utrecht 1930. Uitgave van G.H. Kersten. Voorrede VII-XI.

33. Comrie, *Een beknopte Verhandeling van het Verbond der werken*, Rotterdam 1932, 5. Uitgave van G.H. Kersten.

34. Schipper, ‘Alexander Comrie 1’.

35. Schipper, ‘Alexander Comrie 1’.

36. Geciteerd uit: Nijsink, *Eruiet mannen*, 44-45.

37. Kersten, ‘Een drietal kampioenen voor de Gereformeerde leer in een tijd van verval IV’.

6.2.2 De Heidelbergse Catechismus

Van 1921 tot 1927 verscheen er in *De Saambinder* een artikelenserie van Kersten over de Heidelbergse Catechismus, die hij later in preekvorm uitgaf.³⁸ Uit deze serie bleek dat hij voor zijn rechtvaardigingsleer elementen van Comrie overnam. In 1948 en 1949 verscheen bij De Banier in Utrecht de *Catechismusverklaring* van Kersten in twee delen. Deze uitgave werd gevolgd door een tweede druk in 1952 in één deel. Het voorwoord van Kersten dateerde van december 1947. De preekinhoud van zondag 23 komt, hoewel niet in detail, overeen met de eerdere publicaties in *De Saambinder*.³⁹ De *Catechismusverklaring* was op deze eerdere artikelen in *De Saambinder* gebaseerd.⁴⁰ In de vroege morgen van 6 september 1948 nam Kersten op zijn ziek- en sterfbed voor het laatst de pen op om de laatste catechismuszondagen af te ronden.⁴¹ In de *Catechismusverklaring* wordt positief gerefereerd aan Comries *Brief en Missive*.⁴²

Om niet in herhaling te vallen, noem ik alleen nog de punten die iets toevoegen aan mijn analyse. Volgens Kersten wortelt de rechtvaardiging in de eeuwigheid. Voor ‘de grondlegging der wereld’ is het Lam geslacht, waardoor de gelovigen toegang tot de hemel krijgen, ook vóór de komst van Christus. De uitverkorenen zijn in Christus’ Borgstelling van eeuwigheid af voor God rechtvaardig. Gods volk is van eeuwigheid ‘krachtens Gods onveranderlijk besluit’ rechtvaardig voor God. Hij verwees hiervoor naar Comries *Brief* (vergelijk 2.6.4). In de tijd zijn de uitverkorenen echter verdoemelijk voor God. De uitverkorenen zijn verder in Christus ‘toen Hij leed en stierf’, in Hem worden ze gerechtvaardigd ‘toen Hij werd opgewekt uit den dood’. Ze zijn ‘in Hem verheerlijkt aan des Vaders rechterhand’. Hierin ligt de grond van het heil en niet in ‘wat Gods volk ervaart, geniet en gelooft’.⁴³ Kersten heeft niet alleen Comries leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid van hem overgenomen, maar ook diens leer van een rechtvaardiging in de opstanding van Christus.

Wanneer we de publicatie in *De Saambinder* (1923) vergelijken met Kerstens later uitgegeven catechismusverklaring,⁴⁴ valt op dat hij in zijn catechismusverklaring ook naar G. Voetius verwees om de rechtvaardiging vóór het geloof te onder-

38. Kersten in *DSB* 8/12 (donderdag 28 april 1927) 1.

39. Kersten, *De Heidelbergse Catechismus*, tweede druk, Utrecht 1952, 245-256. Hierna: Kersten, *Catechismus*.

40. Bolier, *Kersten in kleur*, 212.

41. Bolier, *Kersten in kleur*, 216.

42. Kersten, *Catechismus*, 249 en 254.

43. Kersten, ‘De bate des geloofs I’.

44. Kersten, *Catechismus*, 250. Zie: Kuyper, *Voetius’ Catechisatie over den Heidelbergischen Catechismus, naar Poudroyen’s editie van 1662 op nieuw uitgegeven, bij ons publiek ingeleid, en met enkele aantekeningen voorzien*, Rotterdam 1891, 584-585.

strepen. Het zou kunnen dat Kersten dit bij Comrie gelezen heeft, omdat Comrie in zijn *Brief* verwees naar Voetius.⁴⁵ In elk geval werd duidelijk dat Kersten zich later niet uitsluitend op Comrie heeft beroepen, maar ook op Voetius. De rechtvaardiging vóór het geloof was: ‘a) van eeuwigheid in het Verbond der Verlossing en b) in de opstanding van Christus’. In *De Saambinder* ontbrak een verwijzing naar Voetius en W. à Brakel. In zijn catechismusverklaring maakte Kersten duidelijk dat er naast de rechtvaardiging vóór het geloof een rechtvaardiging *door* het geloof is. De rechtvaardiging vóór het geloof is volgens hem niet de ‘dadelijke rechtvaardigmaking’ ‘zoals a Brakel zegt’. Kersten sprak hier van de actuele rechtvaardiging door het geloof ‘in de ziel van Gods kinderen’. Van onszelf liggen we onder Gods recht veroordeeld ‘tot de tijd toe, dat God ons uit genade de gerechtigheid van Christus schonk en ons in die toerekening ook dadelijk vrijspak’. De toerekening en het ‘aannemen des geloofs’ zijn onafscheidelijk verbonden, maar de toerekening gaat voorop. De imputatie vindt plaats in de wedergeboorte:

God ziet in het uur der minne Zijn volk *dadelijk* in Christus aan, als met Hem verzoend; eigent het m.a.w. Christus volkomen toe met al Zijn zoen- en kruisverdiensten, schenkt het de Heilige Geest in het hart, die het overbrengt uit de staat der verdoemenis in de staat der verzoening met God; doch, zoals wij boven reeds bespraken, de troost hiervan hebben Gods kinderen voorzover zij zulke een weldaad met een gelovig hart door de werking des Heiligen Geestes aannemen.⁴⁶

Van onszelf liggen we onder Gods recht veroordeeld. We staan buiten Christus, totdat God ons uit genade Christus’ gerechtigheid schenkt en ons vrijspreekt. Volgens Kersten gaan velen hieraan voorbij. Zij leren dat een mens verzoend geboren wordt. Kersten leerde dat we door het geloof in Christus moeten ingaan om gerechtvaardigd te worden.⁴⁷ In de rechtvaardiging is het geloof als een hand die Christus’ ‘genoegdoening, gerechtigheid en heiligheid’ ontvangt. Kersten vatte zijn concept als volgt samen:

Vrijverklaard van eeuwigheid in de besluiten Gods; vrijgesproken in de opstanding van Christus, Die is opgewekt tot hun rechtvaardigmaking, worden Gods uitverkorenen dadelijk gerechtvaardigd door de toerekening van Christus en Zijn weldaden aan hen en omhelzen zij die vrijspreek, zich beroemend door het geloof en verkrijgend de vrede Gods, die alle verstand te boven gaat en harten en zinnen in Christus bewaart.

45. Comrie, *Brief*, 33.

46. Kersten, *Catechismus*, 253.

47. Kersten, ‘De bate des geloofs I’.

De rechtvaardiging is dus vóór het geloof ‘in de besluiten Gods van eeuwigheid en in de opstanding van Christus’. Maar de rechtvaardiging *door* het geloof is onmisbaar, schreef Kersten met een beroep op Comrie. We moeten ons aldus Kersten aan deze ‘zuivere leer van Gods getuigenis’ houden: ‘daarmee staat of valt de kerke Christi, die gebouwd is op het vaste fundament der apostelen en profeten’. Kersten riep zijn gehoor en lezers op: ‘Onderzoek toch de Schriften en de nagelaten geschriften onzer Gereformeerde theologen, opdat gij met de stroom des tijds niet wordt medegesleurd, verder en verder van de zuivere waarheid af.’⁴⁸

Volgens Kersten gaat het in zondag 7 over de essentie van het geloof en in zondag 23 over de bate of geloofsvrucht.⁴⁹ De bate van het geloof is ‘dat ik in Christus voor God rechtvaardig ben, en een erfgenaam van het eeuwig leven’.⁵⁰

Kersten noemde het een groot voorrecht als iemand in de vierschaar van zijn geweten gerechtvaardigd wordt voor God. Dat betekent door de Heilige Geest verzekerd worden van de vrijspraak van de Vader. Niet al Gods kinderen hebben deze zekerheid. Volgens Kersten is de troost voor Gods kinderen de betaling door Christus’ dood en de rechtvaardiging in Zijn opstanding. Maar dat is niet hetzelfde als de rust en vrede van de ziel door de ‘bewuste, door Gods Geest verzegelde vrijspraak in Christus’.⁵¹

Volgens Kersten komen we alleen tot het geloof in Christus door een weg van het ervaren van de eigen verloren staat. Niet Christus echter, maar de Rechter, dat wil zeggen God de Vader, spreekt vrij. Volgens Kersten zijn er velen voor wie dit verborgen blijft. Het is alsof Gods toorn nog op hun ziel brandt en God hen zal verdoemen. Zij gevoelen nog geen vrede. Volgens hem schijnen er maar weinigen tot ‘vol geloofsbewustzijn’ te komen. Dat wil zeggen dat zij om Christus’ wil, een ‘volkomen vrijspraak’ in hun hart ontvangen.⁵² Kersten schreef dat velen van Gods kinderen ten onrechte zichzelf voor gerechtvaardigd houden, omdat zij door het geloof op Christus mochten zien. Als de vrijspraak van de Vader echter niet ontvangen is, zijn ze ook niet gerechtvaardigd. Volgens Kersten moet hier onderscheiden worden tussen de geestelijke weldaden. De bekommerden spoorde hij aan om te staan naar de vrijspraak van de Vader.⁵³

Het blijkt dat Kersten ervan uitging dat de rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten verzekering, rust, vrede en de bewuste vrijspraak met zich meebrengt. Hij meende dat Gods kinderen zich vergissen als ze denken alleen door het geloof

48. Kersten, *Catechismus*, 254.

49. Kersten, *Catechismus*, 247-248.

50. Kersten, *Catechismus*, 249.

51. Kersten, *Catechismus*, 253.

52. Kersten, *Catechismus*, 251-252.

53. Kersten, *Catechismus*, 255-256. Vgl. Van der Zwaag, *Afwachten*, 604-606.

in Christus gerechtvaardigd te zijn. Bij Comrie ligt de vrijspraak in de evangeliebelofte voor een iegelijk die gelooft. Hij zei niet dat geloven in Christus te kort is om de vrijspraak te ontvangen. Comrie wees erop dat de geestelijke activiteiten voor verontruste zielen het bewijs zijn van hun rechtvaardiging. Ze hebben deze activiteiten vanwege hun levendmaking en rechtvaardiging. Comrie wees zijn pastورانen niet op wat ze misten, maar op wat ze al hadden (vergelijk 2.4.2).

Kersten sloot wel aan bij Comrie in zijn onderscheiding tussen de geloofsgenade en de geloofsdaad. De geloofsdaad is volgens Kersten in Gods volk niet altijd even krachtig en helder. De daad gaat vaak gepaard met veel duisternis in kennis en onzekerheid in vertrouwen. Toch doet dit niets af van de essentie van het geloof (zoals in antwoord 21 HC). In de *gelovige* bestaan echter geloof en ongeloof. Maar in het *geloof* zelf is geen twijfel. Het kan echter wel zo zijn dat het ongeloof de gelovigen in twijfel brengt. Maar al twijfelt de gelovige, het geloof zelf wankelt niet en omhelst wat God in zijn Woord openbaart. Het geloof is een zeker vertrouwen waardoor de ziel op Christus steunt. Dat geloof is uit het gehoor en het gehoor door het Woord van God. Volgens Kersten hangt het heil niet af van de heilszekerheid, hoewel men daarnaar staan moet, maar hij noemde het een tweede genade als we van Gods genade steeds verzekerd mogen zijn.⁵⁴ Comrie maakte hier onderscheid tussen het geloof *in abstracto* en *in concreto* (vergelijk 2.3.6). Als men abstract over het geloof spreekt, is er geen twijfel in. Maar als het geloof functioneert in een mens, is daar ook ongeloof actief. Hier vertoont Kerstens geloofsbegrip parallellen met dat van Comrie.

6.2.3 Vragenbeantwoording over de rechtvaardiging

In *De Saambinder* van 12 oktober 1933 behandelde Kersten de vraag of wedergeboorte en rechtvaardiging samenvallen. Dit stuk werd opnieuw uitgegeven in *De Saambinder* van 24 november 1994 onder de titel ‘Uit vroegere jaren’. Blijkbaar was zijn antwoord na zestig jaar nog relevant. Volgens Kersten wordt de zondaar niet pas wedergeboren als hij in het geweten wordt gerechtvaardigd. Volgens hem heeft Comrie dat net zoals hij geleerd.⁵⁵ Als we Comrie en Kersten op dit punt vergelijken, is de wedergeboorte in engere zin bij Comrie een synoniem voor de geestelijke levendmaking (vergelijk 2.3.5). De wedergeboorte is volgens Comrie het geloofsbeginsel. De wedergeboorte valt bij de *late* Comrie ordelijk gezien na de imputatie van Christus’ gerechtigheid.⁵⁶ Hierop volgt in orde de rechtvaardiging

54. Kersten, *Catechismus*, 78-81.

55. Kersten, ‘Vragen’, *DSB* 14/23 (12 oktober 1933) 4. Herhaling: ‘Uit vroegere jaren’, *DSB*, 24 november 1994, 6-7.

56. Comrie, *Brief*, 53-54.

door het geloof. Kersten stelde dus terecht dat wedergeboorte en rechtvaardiging in het geweten bij Comrie niet samenvallen. Dit geldt echter logischerwijze, want in tijd gezien vallen deze zaken samen. De geloofsdaden om in de vierschaar van het geweten vrede te ontvangen, volgen onmiddellijk uit de voorafgaande toerekening. Waar Comrie alleen ordelijk, maar niet temporeel onderscheidde, functioneerde dit voorbehoud bij Kersten niet.

In *De Saambinder* van 25 oktober 1934 behandelde Kersten de vraag of de rechtvaardiging tot de essentie of tot het *welwezen* van het geloof behoort. Ook dit stuk werd opnieuw uitgegeven in *De Saambinder* van 2 februari 1995 onder de titel ‘Uit vroegere jaren’. Kersten wees op de onderscheiding van de rechtvaardiging vóór en door het geloof en verwees onder meer naar Comrie.⁵⁷ God rekent volgens Kersten de gerechtigheid van Christus toe aan de uitverkorenen in de wedergeboorte. Dan wordt de zondaar overgezet uit de staat van dood en toorn in de staat van leven en verzoening. De ‘levendgemaakte zondaar’ ziet zich nu als verloren, bedreigd door God. Hij neemt de toevlucht tot de geopenbaarde Advocaat Christus, maar voor zijn bewustzijn is hij niet met God verzoend. Kersten schreef: ‘De toeëigening van het geloof; de dadelijke, bewuste inlijving in Christus; de vrijspraak des Vaders mist hij.’ De ‘dadelijke rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten’ behoort volgens Kersten tot het ‘welwezen’ van het geloof. Comrie zou geschreven hebben ‘dat er onder Gods volk niet velen tot deze weldaad geraken’. Kersten zei hem dat na, maar voegde er de oproep aan toe om geen rust te vinden dan alleen in de verzekering van de rechtvaardiging.⁵⁸ Hij stemde in met Hellenbroek: ‘Zij kunnen van hun rechtvaardiging in Christus verzekerd worden en moeten er naar staan.’⁵⁹

We zien dat Kersten de toerekening van de gerechtigheid van Christus liet samenvallen met de wedergeboorte. Net als bij Comrie fungeerden bij Kersten de wedergeboorte (in engere zin) en de levendmaking als synoniemen. De ‘dadelijke rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten’, waarmee Kersten de heilszekerheid bedoelde, plaatste hij na de wedergeboorte. In de wedergeboorte vindt de onbewuste staatsverwisseling plaats. In plaats dat deze staatsverwisseling beleefd wordt, ziet de zondaar zich als verloren. Dat betekent dat hij geen troost heeft uit

57. Maar ook G. Voetius, N. Holtius, W. à Brakel en ‘al onze Gereformeerde vaders’.

58. Kersten, ‘Vragen’, *DSB*, 25 oktober 1934, no. 24, 4. Herhaling: ‘Uit vroegere jaren’, *DSB*, 2 februari 1995.

59. In het vragenboekje van A. Hellenbroek over de rechtvaardigmaking wordt hier een aparte vraag over gesteld. Vraag: *Kan men dan van zijn rechtvaardigmaking verzekerd worden?* Antwoord: *Ja, Romeinen 8:16*. In het hoofdstuk over het geloof staat een vraag over de zekerheid. Vraag: *Kunnen en moeten de gelovigen verzekerd zijn van de oprechtheid van hun geloof?* Antwoord: *Ja, zij kunnen en moeten daarnaar staan. 2 Timotheus 1:12b en 2 Korinthe 13:5*. Zie: Hellenbroek, *Voorbeeld der Godlyke waarheden*, 81, 85.

de verzoening. De zondaar kan de toevlucht nemen tot Christus, maar de bewuste vrijspraak mist hij. Bij de bewuste vrijspraak sprak Kersten van ‘het welwezen van het geloof’. Comrie sprak daar niet op die manier over. Bij hem vallen imputatie en wedergeboorte in tijd wel samen, maar gaat de toerekening ordelijk vóór de wedergeboorte. Hierop volgt de rechtvaardiging door het geloof. Anders gezegd: de rechtvaardiging in Gods hof wordt gevolgd door die in het menselijk geweten. Bij Kersten zijn Gods kinderen nog niet verzekerd van hun vrijspraak. Ze zijn onbewust levendgemaakt en verzoend. Zij leven hun eigen verlorenheid in en nemen de toevlucht tot Christus. Daarnaast zijn er ook kinderen van God die bewust zijn vrijgesproken in hun geweten en zeker zijn van hun rechtvaardiging.

Volgens Kersten had Comrie het aantal dat kwam tot de bewuste vrijspraak gekwantificeerd door te zeggen dat er niet velen zijn. Hij gaf geen letterlijk citaat van Comrie dat velen van Gods volk niet tot de bewuste vrijspraak komen, zodat de context en de bedoeling hiervan niet helemaal duidelijk zijn.⁶⁰ Een complicerende factor bij Kersten is dat hij in twee gevallen sprak van een dadelijke rechtvaardiging. Kersten leerde de ‘dadelijke rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten’, die behoort tot het ‘welwezen van het geloof’, waarbij de bewuste vrijspraak van de Vader wordt ontvangen. Maar hij sprak ook van dadelijke rechtvaardiging als de toerekening van Christus’ gerechtigheid. Deze valt samen met de wedergeboorte of levendmaking. Ook sprak hij hier van ‘staatswisseling’. De rechtvaardiging in Gods besluit van eeuwigheid en die in de opstanding van Christus heeft volgens Kersten in ons geen kracht dan door deze dadelijke rechtvaardiging. Hij verwees hiervoor naar W. à Brakel, G. Voetius, Comrie en anderen. De uitverkorenen zijn ‘van nature kinderen des toorns’ en daarom is ‘de dadelijke toerekening van Christus’ gerechtigheid’ onmisbaar.⁶¹ De dadelijke rechtvaardiging werd door Kersten ook geïdentificeerd met de rechtvaardiging door het geloof. De rechtvaardiging door het geloof omvat bij hem de volgende zaken: de toerekening van Christus’ gerechtigheid, de staatsverwisseling van een staat van verdoemenis naar de staat van verzoening en de toe-eigening van Christus’ gerechtigheid door het geloof.⁶²

60. Helaas heb ik deze uitspraak van Comrie zelf niet kunnen traceren. Ik heb hiervoor de elektronisch doorzoekbare bestanden doorzocht van *ABC des geloofs*, *Eigenschappen des geloofs*, *Verzameling van leerredenen* (twee delen), *Verklaaringe*, *Missive* en *Brief*. Ook andere Comriekenneren zoals C. Bregman, J.H. Madern en studenten van de Theologische School in Rotterdam lukte het niet om het letterlijke citaat te vinden. Comrie zegt wel dat zeer weinigen van Gods kinderen komen tot een *volkomen* rust in Christus (Comrie, *Eigenschappen*, 104). Ook zegt hij dat God de *bestendige* verzekering aan weinigen van Zijn kinderen schenkt (Comrie, *Leerredenen* tweede stuk, 125). In deze citaten gaat het echter niet over de bewuste rechtvaardiging die voor weinigen is weggelegd, maar over de maat en de duurzaamheid van de heilszekerheid.

61. Kersten, ‘Vragen’, *DSB* 19/19 (11 augustus 1938) 3-4.

62. Kersten, ‘Vragen’, in *DSB* 19/18 (28 juli 1938) 3-4.

Door het geloof ontvangt de zondaar de Zaligmaker en de vrijspraak in Hem. Ter lezing hierover beval Kersten het *Examen van Tolerantie* van Comrie aan, zondag 23 en 24 van N. Holtius en een werkje van J.J. Brahé.⁶³ Later schreef hij: ‘Voor Gods rechterstoel gedagvaard, wordt de doemwaardige, gansch verloren zondaar vrijgesproken van schuld en straf en [hem] een recht tot het eeuwige leven toegekend.’ Als hem de gerechtigheid van Christus wordt toegeëigend en hij die door het geloof ontvangt, wordt hij vrijgesproken. ‘Niet al Gods volk komt tot die volle blijdschap en verzekerdheid des geloofs, maar toch zal er iets gekend moeten worden, dat Christus tot rechtvaardiging geworden is, opdat wij vrede vinden voor onze zielen en niets weten zullen dan Jezus Christus en Die gekruist.’⁶⁴

6.2.4 Korte lessen over Kort Begrip (1940)

Een bekend boek van Kersten is zijn *Korte lessen over Kort Begrip* van H. Faukelius. Het Kort Begrip is een uittreksel van de Heidelbergse Catechismus (1563) dat de Middelburgse predikant Faukelius in het begin van de zeventiende eeuw opstelde voor zijn kerkenraad. Kersten onderwees zijn catechisanten hieruit. Hij schreef de lessen op voor zijn catechisanten om de catechisatie te kunnen overdenken en te memoriseren. Omdat door het bombardement op Rotterdam aan het begin van de Tweede Wereldoorlog velen hun notities kwijt waren, gaf Kersten een kort overzicht van de lessen. Hij hoopte dat het boekje op lange winteravonden zou worden besproken met huisgenoten en in vriendenkringen.⁶⁵

Volgens Kersten is het zaligmakende geloof zeker van Gods evangeliebeloften. Het geloof is een hartelijk vertrouwen dat al mijn zonden om Christus’ wil vergeven zijn. Vervolgens onderscheidde Kersten de essentie van het geloof en het verzekerd zijn van de vergeving van zonden. In het wezen van het geloof ligt kennis en vertrouwen. In het *geloof* is geen twijfel, net zoals er geen duisternis in het licht is. Maar in de *gelovige* is vaak veel twijfel. De zekerheid van Gods beloften en de vergeving der zonden worden door de geloofsdaad verkregen. Kersten sprak hier van geloofsgroei.⁶⁶

63. Kersten, ‘Vragen’, *DSB* 19/19 (11 augustus 1938) 3-4.

64. Kersten, ‘Het groote voorrecht van de gemeenschap der uitverkorenen met Christus II’.

65. Kersten, *Korte lessen over Kort Begrip voor Catechisanten*, Rotterdam 1940, 3. Het voorwoord dateert van november 1940. Hierna: Kersten, *Korte lessen*.

66. Kersten, *Korte lessen*, 53-54. Toen in de oorlogsjaren A. Elshout in zijn verlofperiode (hij was dwangarbeider in Duitsland) op bezoek was bij Kersten in Rotterdam, kreeg hij een conceptuitgave van dit werkje mee. Elshout maakte er gebruik van toen hij weer terug was in Duitsland, waar hij de jeugdvereniging leidde in een Duitse baptistengemeente. Zie: Van Toor, *Aan armen uit gena*, 58-60.

Het geloof is onverliesbaar, al zijn de geloofsdaden vaak zeer zwak en is het ongelooft sterk. De Heilige Geest werkt de geloofsdaden door het gehoor van het gepredikte Woord. Hier maakte Kersten onderscheid tussen ‘een *uitwendige* en *inwendige* roeping’.⁶⁷ Hoewel het Kort Begrip er zelf niet op ingaat, behandelde Kersten de rechtvaardiging vóór het geloof. Volgens hem is er geen rechtvaardiging door het geloof als er geen rechtvaardiging vóór het geloof is. Voor het onderscheid tussen deze twee verwees hij naar Voetius.⁶⁸ Het gaat dan om de rechtvaardiging in de eeuwigheid en die in de opstanding van Christus. Het Schriftbewijs voor de rechtvaardiging vóór het geloof is volgens Kersten Romeinen 4:25, waar staat dat Christus is opgewekt tot onze rechtvaardiging. In de opstanding van Christus is niet alleen Christus, maar ook Zijn uitverkoren Kerk gerechtvaardigd. Volgens Kersten leerde Paulus dit in 1 Timotheüs 3:16, waar staat dat Christus is gerechtvaardigd in de Geest. Paulus sprak in 2 Timotheüs 1:9 van de genade die de uitverkorenen gegeven is in Christus Jezus voor de tijden der eeuwen.⁶⁹

De uitverkorenen zijn echter doemwaardig voor God, totdat zij door het geloof met God verzoend worden. Hierbij gaat de zondaar over uit de staat van verdoemenis in de staat van verzoening met God.⁷⁰ Kersten stelde dat de staatsverwisseling plaatsvindt *in* de rechtvaardiging door het geloof. Dus niet vóór het geloof zoals bij Comrie. God de Vader rekent Christus’ gerechtigheid toe en het geloof eigent Christus toe. De toerekening gaat aan het geloof vooraf, maar wordt er zeker door gevolgd. Dit betekent niet dat dit geloof volle heilszekerheid heeft. In het geloof zijn volgens Kersten trappen. Niet al Gods volk komt tot ‘de zekerheid van hun rechtvaardigmaking in de vierschaar der consciëntie’.⁷¹

Ook in deze publicatie hield Kersten het onderscheid in heilszekerheid tussen Gods kinderen vol. Hij vatte als volgt samen:

- de rechtvaardigmaking is vóór het geloof: van eeuwigheid en in de opstanding van Christus;
- de rechtvaardigmaking is door het geloof: in de staatsverwisseling en levendmaking en in de vierschaar der consciëntie;

67. De uitwendige roeping komt tot allen die het Woord horen. Zij worden opgeroepen tot bekering, genodigd tot de zaligheid en Christus wordt aan verloren zondaren aangeboden. De uitwendige roeping is echter niet zaligmakend, want ‘dan moet de Heilige Geest dat Woord vruchtbaar stellen’. Dat laatste noemt Kersten de inwendige roeping, wanneer God de Heilige Geest zich paart aan het gepredikte Woord en daardoor het geloof in het hart werkt. Zie: Kersten, *Korte lessen*, 111-113.

68. Kersten, *Korte lessen*, 103-104.

69. Kersten, *Korte lessen*, 104.

70. Kersten, *Korte lessen*, 104-105.

71. Kersten, *Korte lessen*, 106.

– de rechtvaardigmaking is eenmaal op de wolken des hemels.⁷²

Kersten en Comrie spraken allebei over een rechtvaardiging in Gods besluit en een rechtvaardiging in de opstanding van Christus vóór het geloof. Daarna komen de verschillen. Comrie leerde de imputatie van Christus' gerechtigheid in de tijd; dat is de actieve rechtvaardiging vóór het geloof, die gevolgd wordt door de passieve rechtvaardiging door het geloof. Bovendien is bij Comrie de rechtvaardiging door het geloof die in het geweten.

Hier is een verschil met Kersten. Al Gods kinderen ontvangen de rechtvaardiging door het geloof, dat wil zeggen: een staatsverwisseling, de levendmaking, de toerekening van Christus' gerechtigheid en het geloof. Daarnaast zijn er kinderen van God die bewust waren vrijgesproken en zeker waren van hun rechtvaardiging. Hier sprak Kersten van de rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten, wat bij hem een synoniem is voor de heilszekerheid. Kersten sprak over 'trappen in de aanneming des geloofs'. Het laatste element dat hij toevoegde, namelijk de rechtvaardiging op de wolken des hemels, deelde hij met Kuiper,⁷³ maar niet met zijn gereformeerde kampioen Comrie.⁷⁴

6.2.5 De Gereformeerde Dogmatiek (1950)

Kersten onderscheidde met Comrie drie geloofsdaden: kennis, toestemmen en vertrouwen. Bij het vertrouwen zei Kersten dat de heilszekerheid tot de essentie van het geloof behoort, al hebben velen van Gods kinderen 'zulk een volkomen geloof niet' en missen zij in de geloofsdaad de kracht van dit vertrouwen. Volgens Kersten komen er maar weinig gelovigen tot de bewuste of 'volle verzekering' van hun staat. Comrie zou dit geschreven hebben, aldus Kersten. Kersten zei: Zij die 'in de wedergeboorte niet alleen de Goddelijke toerekening leggen, maar ook de bewuste geloofs-toeëigening, loochenen de standen in het genadeleven'. Als illustratie diende Jakob, die sprak over de God van zijn vaderen Abraham en Izak, maar in Pniël werd hij gered en werd hij zeker van het heil. Daarna bouwde hij een altaar met de naam 'De God Israëls is God' (Genesis 33:20). Duidelijker dan elders zei Kersten hier dat de geloofshebbelijkheid onderscheiden moet worden van de geloofsdaden. Elders maakte hij onderscheid tussen geloofsgenade en geloofsoefeningen, maar hier citeerde hij Comrie meerdere keren en hanteerde hij de terminologie van Comrie van de 'hebbelijkheid' en de 'daden des geloofs'. Kersten sprak over

72. Kersten, *Korte lessen*, 110.

73. Kuiper, *E Voto Dordraceno* deel 2, 340-346.

74. Aandacht voor de vrijspraak in het laatste oordeel is overigens niet iets wat typisch is voor Kuiper, maar kwam al veel eerder voor. Bijvoorbeeld bij de Nederlandse gereformeerde theoloog L. van Rijssen (1636-1700). Zie: Rijssen, 'On Justification', 119.

het geloofsvermogen dat actief wordt in kennis, toestemmen en vertrouwen.⁷⁵ Hij structureerde de rechtvaardiging als volgt:

1. De rechtvaardiging vóór het geloof. Die is in het besluit van God van eeuwigheid en in de opstanding van Christus.

2. De rechtvaardiging door het geloof, waarbij Kersten onderscheidde tussen de dadelijke rechtvaardiging waarbij de uitverkorene wordt gerechtvaardigd en in een staat van verzoening met God gesteld. Deze dadelijke rechtvaardiging heeft plaats in de wedergeboorte, waarbij het geloof door de Heilige Geest in de ziel wordt gewerkt. Daarnaast is er ‘de lijdelijke rechtvaardigmaking, in de vierschaar van het geweten’, wanneer de Heilige Geest van de rechtvaardiging de zekerheid geeft.

3. De rechtvaardiging van de uitverkorenen bij de wederkomst van Christus op de wolken. Op deze manier zijn er ‘vijf trappen’ van rechtvaardigmaking.⁷⁶

Kersten gebruikte opnieuw de ‘rechtvaardigmaking door het geloof’ als een verzamelterm voor: de dadelijke rechtvaardiging en staatsverwisseling, alsook de wedergeboorte en het geloof en ten slotte de zekerheid van de rechtvaardiging. De rechtvaardiging in het geweten betekent heilszekerheid. Hij sprak hier voor het eerst over een ‘lijdelijke rechtvaardigmaking’. In de terminologie die Kersten gebruikte, zien we een verschil met Comrie. Waar Comrie de dadelijke rechtvaardiging plaatste vóór het geloof, sprak Kersten hier van de rechtvaardiging door het geloof. Bij Comrie is de lijdelijke rechtvaardiging identiek aan de rechtvaardiging door het geloof, maar bij Kersten betekent de lijdelijke rechtvaardiging alleen de heilszekerheid.

Bij het behandelen van de rechtvaardiging van eeuwigheid noemde Kersten een tegenargument van J. Groenewegen (1707-1780)⁷⁷ tegenover Comrie. Groenewegen had er bezwaar tegen om de rechtvaardiging in het besluit van God van eeuwigheid als rechtvaardiging te zien. Hij sprak liever van een besluit van God om de zondaar in de tijd door het geloof te rechtvaardigen. Volgens Groenewegen had God ook van eeuwigheid besloten de wereld te scheppen, maar de schepping zelf is niet eeuwig. Zo kan het besluit om de uitverkorenen te rechtvaardigen wel eeuwig zijn, maar de rechtvaardiging zelf niet.⁷⁸ Kersten verdedigde Comrie door te zeggen dat schepping een creatuurlijke voortbrenging is die niet van eeuwigheid kan zijn, maar de rechtvaardiging is een rechtsverhouding. Daarom zou de verge-

75. Kersten, *De Gereformeerde Dogmatiek voor de gemeenten toegelicht* deel 2, Utrecht 1950, 158-166. Hierna: Kersten, *DGD*.

76. Kersten, *DGD* deel II, 195.

77. Van Wijk, ‘Jacob Groenewegen (1707-1780)’. Groenewegen viel ook T. van der Groe aan op zijn beschouwing van het geloof. Verschillende keren werd Groenewegen onder censuur gezet voor het zonder kerkelijke approbatie uitgeven van boeken. Zie: Clements, ‘Jacob Groenewegen’.

78. Kersten, *DGD* deel II, 181.

lijking van Groenewegen niet opgaan.⁷⁹ Met andere woorden: er is verschil tussen een juridische daad van God in de eeuwigheid en een scheppende daad. Blijkbaar veronderstelde Kersten dat Gods scheppende daden in de eeuwigheid geen plaats kunnen hebben, terwijl dat wel geldt voor de rechterlijke daden over de te scheppen mens.

Volgens Kersten sprak Kuyper onjuist over de rechtvaardiging door het geloof als een zich bewust worden van de rechtvaardiging van eeuwigheid. Hij constateerde dat er zo geen sprake is van een eigenlijke rechtvaardiging, een vrijspraak van de zondaar en een staatsverwisseling. En dat moet juist tegenover de antinomianen volgehouden worden.⁸⁰

6.2.6 Evaluatie

Kersten is verschillende keren geïdentificeerd met Comrie. Al toen hij als tiener voor de klas stond, werd hij een Comrie genoemd. En na zijn dood noemden verschillende predikanten van de Gereformeerde Gemeenten hem ‘een Comrie’. Kersten was hiervan zelf de oorzaak door de vele lof die hij Comrie toezwaaide. Feit is dat hij theologisch vergaand beïnvloed is door Comries rechtvaardigingsleer. Wat het geloofsbegrip betreft, maakte Kersten net als Comrie het onderscheid tussen de geloofsgenade, de hebbelijkheid of het geloofsvermogen enerzijds en de actieve daden van het geloof anderzijds. Verder kende hij net als Comrie het onderscheid, hoewel niet in woorden, tussen het abstracte geloof op zich waarin geen twijfel is en het geloof *in concreto* zoals het actief is in de gelovige, waarbij ook de twijfel en het ongeloof zich laten gelden. Kersten verschilde wel in zijn pastorale behandeling van de ‘bekommerden’. Waar Comrie deze categorie in het pastoraat bemoeidigde dat ze al gerechtvaardigd zijn omdat ze geestelijke activiteiten kennen, hield Kersten hun voor dat ze de rechtvaardiging in de vierschaar misten. Ze moesten hiernaar staan. Pastoraal gezien betekent dit dat Kersten de gelovigen opriep om te staan naar een bijzondere beleving, terwijl Comrie hen verwees naar wat ze in Christus al hadden. Wel hield Kersten net als Comrie vol dat de zaligheid niet van deze heilszekerheid afhing.

Wat de structuur van de rechtvaardigingsleer betreft, volgde Kersten Comrie in sterke mate. Hij wees op de rechtvaardiging vóór het geloof, die hij differentieerde in de rechtvaardiging van eeuwigheid en de rechtvaardiging in de opstanding van Christus. Tot zover verschilde hij niet van Comrie, maar wel in de volgende stap.⁸¹ Kersten sprak vervolgens over de rechtvaardiging door het geloof. Dit was bij hem

79. Kersten, *DGD* deel II, 182.

80. Kersten, *DGD* deel II, 188.

81. Vgl. Van der Zwaag, *Afwachten*, 617-618.

een verzamelterm voor verschillende zaken: de toerekening van Christus' gerechtigheid, de staatsverwisseling, de wedergeboorte of levendmaking, het inleven van eigen verlorenheid en het toevlucht nemen tot de geopenbaarde Christus. Comries volgende stap is echter een onmiddellijke imputatie van Christus' gerechtigheid in de tijd: de actieve rechtvaardiging vóór het geloof. Hierop volgt direct de passieve rechtvaardiging door het geloof. Bij Comrie is deze passieve rechtvaardiging door het geloof de rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten. Bij Kersten is de rechtvaardiging door het geloof niet die in de vierschaar van het geweten. Die rechtvaardiging in de vierschaar is bij hem de bewuste vrijspraak die niet voor al Gods kinderen weggelegd is. Al Gods kinderen worden volgens hem dadelijk gerechtvaardigd, maar niet al Gods kinderen worden gerechtvaardigd in het geweten.

Kersten voegde hiermee ten opzichte van Comrie een nieuw onderdeel toe aan de rechtvaardigingsleer, namelijk een bewuste vrijspraak in het geweten, die slechts voor weinigen van Gods kinderen is weggelegd. Hij sprak van 'trappen in de aan-neming des geloofs' (*Korte Lessen over Kort Begrip*) en 'de standen in het genadeleven' (*De Gereformeerde Dogmatiek*). Hiermee bracht hij ook een vernieuwing in de gereformeerde leer aan ten aanzien van de zondagen 7 en 23 van de Heidelbergse Catechismus. Hier wordt immers geen verdeling gemaakt tussen kinderen van God die zich bewust zijn van hun rechtvaardiging en kinderen van God die de zaak nog missen. Rechtvaardiging door het geloof betekent bij Kersten geen heilszekerheid, maar het inleven van eigen verlorenheid en het toevlucht nemende geloof. Zo wordt wel tegemoetgekomen aan de twijfel en onzekerheid van Gods bekommerde kinderen, maar aan de andere kant wordt de rechtvaardiging in het geweten een categorie die maar door weinigen van Gods volk wordt bereikt (vergelijk 4.9.2).

6.3 Lubertus Rijksen (1902-1969)

Lubertus Rijksen⁸² werd op 25 april 1902 in Utrecht geboren. In 1929 trouwde hij met Geertruida Baauw. In juni 1940 werd hij aangenomen als student aan de Theologische School. In december 1944 werd hij door Kersten in het ambt bevestigd in zijn eerste gemeente Leiden. In 1951 ging hij naar zijn tweede gemeente Middelburg. In 1953 werd hij door de generale synode benoemd tot docent van de Theologische School, welke functie hij ruim vijftien jaar heeft vervuld. Op 3 juni 1953 was docent C. Steenblok tijdens de synode afgezet als docent. De volgende dag, 4 juni, werd Rijksen samen met W.J. Kersten benoemd tot docent.⁸³ Hij do-

82. Bregman en Kole (red.), *De gedachtenis van de rechtvaardige tot zegen*, 1-10; De Gier, 'In memoriam ds. L. Rijksen'.

83. Mastenbroek, *Israels Wachter*, 167-170.

ceerde dogmatiek. In 1956 kwam hij in zijn derde en laatste gemeente Rotterdam, waar hij diende tot zijn sterven in 1969. Sinds 1950 was hij ook redacteur van *De Saambinder*. Hij participeerde in veel deputaatschappen. Ook was hij voorzitter van de Vereniging voor het Gereformeerd Schoolonderwijs en van de kweekschool de Driestar te Gouda.

6.3.1 *De standen in het genadeleven*

Kerstens theologie leefde onder de vraagstellers in *De Saambinder*. In *De Saambinder* van 25 februari 1954 behandelde Rijkxen de vraag of de wedergeboorte samenvalt met de bewuste rechtvaardiging en of er geestelijk leven is vóór de rechtvaardiging.⁸⁴ In het adjectief ‘bewuste’ zit al een onderscheiding, die kenmerkend zonder verdere uitleg door Rijkxen en de lezers van *De Saambinder* begrepen kon worden. In zijn antwoord verwees Rijkxen naar de *Eigenschappen* van Comrie en diens *Brief*. Verder verwees hij naar *De Gereformeerde Dogmatiek* van G.H. Kersten. Volgens Rijkxen is net als bij Kersten de bewuste rechtvaardiging niet hetzelfde als de wedergeboorte en de staatsverwisseling. In het begin van het genadeleven is men niet bewust gerechtvaardigd. Hij zag hier een parallel met de groei van een kind in de natuur, dat ook niet ineens volwassen is. Volgens hem was Petrus niet bewust gerechtvaardigd toen hij Christus wilde afhouden van het lijden, maar Christus sprak hem zalig toen hij Christus als Zoon van God mocht belijden. Maria, de moeder van Jezus, werd door de engel Gabriël begenadigd genoemd. Maar toch was zij niet (bewust) gerechtvaardigd. Als zij immers Christus als haar Borg mocht kennen, hoefde haar verwachting niet te vergaan bij het kruis en bij het graf. De wedergeboorte is volgens Rijkxen een staatsverwisseling waarbij de Heere een mens van geestelijk dood levend maakt. Maar zelf is men zich dit niet bewust. Zo was het met de verloren zoon toen hij tot zichzelf kwam. Hij leefde zijn verlorenheid en schuld in, maar herstel scheen hem onmogelijk. De rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten vindt plaats wanneer God een zondaar in zijn bewustzijn veroordeelt en Christus als zijn schuld overnemende Borg toerekent. Zo ontvangt hij vergeving van schuld en straf en een recht tot het eeuwige leven, waarvan de Heilige Geest zekerheid geeft. Volgens Rijkxen ‘doezelen’ velen ‘de standen in het genadeleven’ weg, die de Heere de Zijnen leert.

We merken dat in *De Saambinder* soortgelijke vragen met regelmaat terugkeren. G.H. Kersten behandelde deze vraag in *De Saambinder* immers ook al. Hij ging in op de vraag of wedergeboorte en rechtvaardiging in de vierschaar (wat bij Kersten hetzelfde is als de bewuste rechtvaardiging) samenvallen. Een vraag die Kersten ontkennend beantwoordde. Rijkxen verwees naar Comrie en de dogmatiek

84. Rijkxen, ‘Vragenbus’, *DSB*, 25 februari 1954, 3.

van Kersten. Net als Kersten sprak Rijkssen van ‘standen in het genadeleven’. Hij illustreerde zijn denkwijze met de Bijbelse voorbeelden van Maria, Petrus en de verloren zoon. Bij hem impliceert dit dat er een weg is naar de bewuste rechtvaardiging, die behoort tot de geestelijke volwassenheid. Het begin van het geestelijk leven en de rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten zijn onderscheiden. Rijkssen ging er net als Kersten van uit dat niet iedereen die zalig is, dat ook bewust weet. Maar in de rechtvaardiging in de vierschaar van de consciëntie is er bewuste vergeving en zekerheid door de Heilige Geest. Anders dan Kersten is er bij Rijkssen niet slechts sprake van een onderscheid tussen Gods kinderen, wat een fasering van de heilsweg kan impliceren. Rijkssen nam de fasering van de heilsweg tot uitgangspunt.

In 1965 prees Rijkssen Comries *Eigenschappen, Het ABC des geloofs en Verklaaringe*. Aanleiding hiervoor was een artikel van W.H. Velema in *De Wekker*. Velema schreef dat vroeger de rechtvaardiging weleens te veel leunde op de wedergeboorte. Hiermee was Rijkssen het oneens. Een kind van Adam kan volgens hem nooit gerechtvaardigd worden zonder eerst uit Adam overgezet te zijn in Christus. Dit gebeurt door wedergeboorte en staatsverwisseling. De rechtvaardiging begint met de wedergeboorte. Na de toerekening van Christus volgt het gelovig aannemen van Christus.⁸⁵ We zien dat Rijkssen net als Kersten een aantal zaken noemde aan het begin van het geestelijk leven: wedergeboorte, staatsverwisseling en toerekening van Christus. Net als Kersten en Comrie zei hij dat de imputatie van Christus aan het geloven voorafgaat.

Dat Rijkssen theologisch leunde op Comrie en Kersten, bleek opnieuw in *De Saambinder* van 11 november 1965. Hier ging hij in op de rechtvaardiging buiten de mens enerzijds en het weten dat de schuld is verzoend en de zonden zijn vergeven anderzijds. Hij wees op God Die, om de uitverkorenen in Zijn eeuwige liefde te doen delen, Zijn Zoon als Borg in hun plaats geeft. De Zoon gaf Zichzelf al in de eeuwigheid voor de uitverkorenen. In de tijd openbaarde Hij de vrijspraak in Zijn dood en opstanding. De satisfactie van de Zoon werd door de Vader aanvaard. De rechtvaardiging in Christus van al Gods uitverkorenen vindt plaats buiten de zondaar in de eeuwigheid en in de opstanding van Christus. Ze gaat aan het geloof vooraf. Omdat de zondaar onder Gods veroordeling ligt, kan Hij hem alleen het geloof schenken als Hij hem ziet in Christus’ gerechtigheid. Het zien van de zondaar in Christus stilt Gods toorn en opent de weg om de doemwaardige zondaar genade te geven. Rijkssen verwees naar G. Voetius’ verhandeling over zondag 23, Comries *Brief* en de dogmatiek van Kersten.⁸⁶ Rijkssen kende net als Comrie en Kersten

85. Rijkssen, ‘Verschuivingen’, *DSB* 43/21 (18 februari 1965) 1-2.

86. Rijkssen, ‘De rechtvaardigmaking’, *DSB* 44/6 (11 november 1965) 1-2.

een rechtvaardiging van eeuwigheid en een rechtvaardiging in de opstanding van Christus.

Hij onderscheidde zich net als Kersten van de antinomianen. Het verschil met de antinomianen is volgens Rijkxen dat de rechtvaardigmaking, die buiten de mens in Christus valt, ook aan het subject moet worden toegerekend. Dit gaat aan het gelovig aannemen van Christus vooraf. Toerekening en staatsverwisseling van dood naar levend werden door Rijkxen met elkaar verbonden. Rijkxen sprak van een staatsverwisseling uit de staat van verdoemenis in de staat van verzoening, want de uitverkorenen zijn van zichzelf ‘kinderen des toorns’ (Ef. 2:3). Rijkxen wilde de staatsverwisseling in de tijd markeren. Verder benadrukte hij de geloofsfunctie. Het geloof is volgens hem niet slechts een zich bewust worden van de rechtvaardiging (die er al is). Er is sprake van een innerlijke beleving van Gods vrijspraak, waardoor de zondaar in een staat van verzoening en vrede met God gebracht wordt.⁸⁷

6.3.2 *Evaluatie*

Hoewel Rijkxen net als Kersten een beroep deed op Comrie, lijkt hij toch meer beïnvloed door Kersten dan door Comrie. Hij verwees niet alleen meerdere keren naar zijn dogmatiek, maar zijn theologische positie lijkt sterk op die van Kersten. Net als Kersten nam hij van Comrie de rechtvaardiging van eeuwigheid en die in de opstanding van Christus over. Daarnaast sprak hij over het begin van de actuele rechtvaardiging net als Kersten in termen van levendmaking, wedergeboorte, staatsverwisseling en toerekening van Christus’ gerechtigheid. Net als Kersten bracht Rijkxen met een beroep op Comrie een verschil aan in de standen in het genadeleven. Er is een stand in het genadeleven waarin iemand is wedergeboren, maar nog niet bewust gerechtvaardigd. Ook is er een stand in het genadeleven waarin iemand bewust is gerechtvaardigd in het geweten. Rijkxen sprak van een geestelijk groeiproces met een onbewuste beginfase van geestelijk leven en anderszijds de bewuste rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten.

Bij Comrie is de rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten gelijk aan de rechtvaardiging door het geloof, terwijl Kersten en Rijkxen dit deel van de rechtvaardiging in tweeën splitsten. Zij onderscheidden de zekerheid van de rechtvaardiging van de rechtvaardiging door het geloof. Anders gezegd: bij Comrie zijn de actieve en de passieve rechtvaardiging twee kanten van dezelfde rechtvaardiging (vergelijk 2.4.2 en 2.6.4). Waar Comrie deze zaken ordelijk onderscheidde, zien we bij Kersten dat deze zaken temporeel uit elkaar komen te liggen. Bij Rijkxen is dit zelfs de regel en staat de staatsverwisseling aan het begin van het geestelijk leven, waarna later de bewuste rechtvaardiging volgt. Bij Kersten kan het ook zijn dat de

87. Rijkxen, ‘De rechtvaardigmaking’, *DSB* 44/6 (11 november 1965) 1-2.

bewuste rechtvaardiging nooit beleefd wordt. Deze beleving is voor weinigen van Gods kinderen weggelegd. Bij Comrie zijn er nuances als het gaat om de heilszekerheid, maar dit leidt er bij hem niet toe dat de rechtvaardiging in het geweten bij Gods kinderen gemist kan worden. Bij Comrie is iemand met weinig of een aangevochten heilszekerheid net zozeer gerechtvaardigd in het geweten als iemand met veel zekerheid. Hoewel Comries rechtvaardigingsleer niet zomaar met die van Kersten en Rijksen kan geïdentificeerd worden, zijn er bij Comrie wel bouwstenen voor te vinden. Men moet die vooral zoeken in de leer van de wedergeboorte en de vereniging met Christus. Hiervan zei Comrie dat het geestelijke leven en de vereniging met Christus aanvankelijk nog zwak, ongevoelig en onbewust zijn, maar sterker worden. Beelden die Comrie gebruikte, zijn het zaad dat later uitgroeit tot een boom met wortels, takken en vrucht, alsook het beeld van het embryo. Hier is sprake van een groeiproces in de kennis van Christus. Tegelijk is bij Comrie het zaad of geloofsbeginnsel niet zonder kennis van Jezus en het toevlucht nemen tot Hem.

G. Voetius sprak in de zeventiende eeuw van een potentie van het zaligmakend geloof. Hieronder verstond hij de wortel, het vermogen, het bovennatuurlijke beginsel, het zaad of de kiem waaruit te zijner tijd het geloof gewekt wordt. De geloofspotentie wordt door de eerste wedergeboorte ingeplant. Toch sprak Voetius hier slechts in oneigenlijke zin over de geloofsoorzaak of het geloofsbeginnsel. Wezenlijk is het net zo min geloof ‘als een zaadje een boom, een ei een kip, of een knop een bloem’ is.⁸⁸ W. à Brakel zei dat men de exacte tijd van het begin van het geloof en de wedergeboorte niet kan weten. Als men rekent vanaf de eerste geloofsdaad ‘die men met bewustzijn en bijzondere hartelijkheid’ doet, rekent men te laat, want waarschijnlijk had men het geloof al eerder.⁸⁹

Wat bij Rijksen verder opvalt, is een verdergaande verzelfstandiging van de schakels van de heilsorde, die bij Kersten nog geïntegreerd werden in twee categorieën: de rechtvaardiging door het geloof en de rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten. Kersten gebruikt termen als wedergeboorte, levendmaking, toerekening en staatsverwisseling en brengt deze verschillende schakels van de heilsorde onder in een verzamelbegrip ‘rechtvaardiging door het geloof’. Rijksen nam de verzameltermen van Kersten niet over, terwijl hij net als Kersten wel sprak over wedergeboorte, levendmaking, toerekening en staatsverwisseling aan het begin van het geestelijke leven.

88. De Niet, ‘Vertaling: De praktijk van het geloof’, 121.

89. Brakel, *De Redelijke Godsdienst* deel 1, Utrecht 1985, 756. Hoofdstuk XXXI, paragraaf XIII.

6.4 Arie Elshout (1923-1991)

Arie Elshout⁹⁰ werd geboren op 20 januari 1923 te Rotterdam als oudste zoon van Bartel en Neeltje Elshout. Aanvankelijk waren zijn ouders onkerkelijk, maar in 1940 legden ze geloofsbelijdenis⁹¹ af bij G.H. Kersten. In de oorlog werd Elshout tewerkgesteld in Duitsland. Daar trouwde hij op 18 mei 1945 met de Duitse Elfriede Melzian in een baptistengemeente. Samen kregen ze acht kinderen. In juni 1951 werd Elshout toegelaten tot de studie aan de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten te Rotterdam. In 1953, het jaar van de scheuring, kreeg hij preekconsent. Op 8 september 1955 werd hij als kandidaat bevestigd tot predikant van Utrecht door L. Rijkssen. Daarna volgden Scheveningen (1961), Artesia (1967), Kalamazoo (1969), Slikkerveer (1974), Zoetermeer (1982) en voor de tweede keer Scheveningen (1987). Bijna 36 jaar heeft hij het Woord bediend, zowel in Nederland als in Amerika. Hij stierf in 1991 in Nigeria, waar hij tijdelijk verbleef om het zendingswerk aldaar te ondersteunen.

6.4.1 *Christus als Profeet, Priester en Koning*

Elshout is getekend als voorzichtig in zijn pastoraat.⁹² In de gemeente Scheveningen wilde zijn kerkenraad bijvoorbeeld dat Elshout een avondmaalganger die voor het eerst deelnam aan het heilig avondmaal spoedig bezocht. Hij wachtte hiermee en verdedigde dat met het beeld van een hovenier. Tegen een ouderling die hovenier was bij de plantsoenendienst in Scheveningen zei hij: ‘Als je bloembollen hebt gepoot en je ziet het eerste groene puntje boven de aarde uitsteken, graaf je de bol dan weer op om te kijken of de wortel er nog aanzit?’ De ouderling antwoordde ontkennend en zei dat de bol beter met rust gelaten kon worden, anders zou de bol doodgaan. Elshout verklaarde dat hij zo pastoraat bedreef.

Mensen kwamen ook uit zichzelf voor advies bij Elshout voor zij aan de bediening deelnamen.⁹³ In *De Saambinder* deed hij verslag van een discussie met een

90. Van Toor, *Aan armen uit gena*; Kerkredactie, ‘Ds. A. Elshout (68) overleden’; Rietdijk, ‘In memoriam Ds. A. Elshout’.

91. Baarsen, ‘Belijdenis des geloofs’.

92. Van Toor, *Aan armen uit gena*, 170-171.

93. Vgl. Van Toor, *Aan armen uit gena*, 153-154, 204-206. De latere predikant A. Snoep (Sander) heeft toen hij nog ongetrouwd was op ongeveer dertigjarige leeftijd in zijn innerlijke strijd ook eens raad gezocht bij Elshout. De zaterdagavond voor de bediening van het heilig avondmaal beoedigde Elshout hem dat hij tot de genodigden behoorde. Snoep mocht de andere dag deelnemen in Utrecht. Ook Elshouts zoon Bart, de latere predikant, luchtte zijn hart bij vader de avond voor de bediening. Ook hij mocht deelnemen in Kalamazoo.

jongeman van wie hij twijfelde of deze wel aan het avondmaal kon deelnemen.⁹⁴ De discussie spitste zich toe op de wedergeboorte, waarbij gebruik werd gemaakt van het beeld van de natuurlijke geboorte en wat er plaatsvond vóór, tijdens en na de geboorte. Elshout verbaasde zich over de beschrijving van de wedergeboorte door deze jongeman:

Hoewel ik vader was van 8 kinderen, bevatten zijn mededelingen veel nieuws voor mij! Bovendien moest ik vaststellen, dat wat de nog ongetrouwde jongeman beschouwde als het kenmerkende van een pasgeboren baby, bij onze kinderen zich pas op een veel later tijdstip bemerkbaar maakte. Sommige van die kenmerken openbaarden zich niet eerder dan toen zij al flinke kleuters waren en andere kenmerken openbaarden zich pas toen zij min of meer door de puberteitsjaren heen waren!!

Elshout onderscheidde het zaligmakend aannemen van de Heere Jezus als Profeet en het aannemen van Hem als Priester en Koning. Het aannemen als Priester en Koning zou normaliter later plaatsvinden. Volgens Elshout had de Samaritaanse vrouw uit Johannes 4 de Heere Jezus alleen ‘zaligmakend’ als Profeet aangenomen en volgde later ‘het zaligmakende aannemen van Hem als Priester en Koning’. Volgens hem staat de avondmaalstafel open voor iemand die alleen de Heere Jezus als Profeet heeft aangenomen. Ter illustratie verwees hij naar de discipelen met wie de Heere Jezus avondmaal vierde. Zij hadden volgens Elshout ‘Hem ook nog niet zo duidelijk als Priester’ aangenomen. Zelfs waren ze ‘nog volkomen blind voor Zijn Priesterschap wat betreft Zijn lijden’. Van een toevlucht nemen tot Hem of het vertrouwen op Hem als Priester tot hun rechtvaardiging kenden zij niets. Ook hadden zij een verkeerd beeld van Christus’ koningschap. Niettemin ontvingen de discipelen de ‘tekenen en zegelen van hun rechtvaardigmaking door Zijn bloed’. Waarop Elshout de retorische vraag stelde: ‘Mogen wij dan andere maatstaven aanleggen dan Hij?’ Volgens de genoemde jongeman wilde de Heere Jezus alleen met hen gemeenschap hebben aan Zijn tafel ‘die Hem met een zeker vertrouwen als hun Borg en Zaligmaker hebben aangenomen’. Volgens hem was slechts ‘dat kennen van, aannemen van en betrouwen op de Heere Jezus zaligmakend dat zich openbaart in het betrouwen op Hem als Borg en Middelaar, dus als Priester in de rijkdom van Zijn bloed tot vergeving van zonden’. Elshout citeerde uit Comrie, voor wie de jongeman veel achting had. Comrie had volgens Elshout ‘meer dan gewone gaven’ om ‘Zijn gemeente te dienen en te bouwen’. En Kersten had ‘terecht’ gezegd van Comries geschriften en catechismusverklaring ‘dat zij bij Gods volk zeer gezocht

94. Elshout, ‘Het werkzaam zijn met het heilig avondmaal 23’. Over het werkzaam zijn met het heilig avondmaal publiceerde Elshout ook een boekje: Elshout, *Doet dat tot Mijn gedachtenis*.

zijn en een voortdurende bron van lering en troost bevatten'. Uit de verklaring van zondag 7 van Comrie las Elshout de jongeman voor om hem op andere gedachten te brengen.

Volgens Elshout leerde Comrie dat het rechtvaardigende of zaligmakende geloof en geloven niet begint met 'het dadelijk aannemen van Christus'. Elshout citeerde uit Comrie dat het geloof 'in een punt des tijds' ingestort wordt. 'Maar geloven komt trapsgewijs tot zijn volkomenheid, van minder tot meer: van zwakker tot sterker.' De genademiddelen dienden daarbij 'door de medewerking des Heiligen Geestes om ons in het geloof op te bouwen'. Elshout citeerde ook uit Comrie dat wij in de vereniging met Christus (bij de wedergeboorte) gerechtvaardigd worden. De dadelijke rechtvaardiging in Gods vierschaar is volmaakt, maar de vereniging met Christus door het geloof en de geloofsdaden worden steeds vaster. Een tak die in de stam geënt is, wordt ook hoe langer hoe meer verbonden.⁹⁵

Elshout voegde daaraan een omschrijving toe van de dadelijke rechtvaardiging bij Comrie: 'de dadelijke toerekening door God van Christus' daden' waardoor de onbekeerde en ongelovige zondaar rechtvaardig verklaard wordt in Gods rechtbank. Op grond daarvan wordt die zondaar 'levend gemaakt, wedergeboren' en 'gelovig gemaakt' door de Heilige Geest en dan bekeert hij zich. Op deze dadelijke rechtvaardiging komt alles aan, meende Elshout met Comrie. En ook Kersten wees hier volgens Elshout op in zijn verklaring van zondag 17. Elshout vond het terecht dat Comrie leerde dat het werk van de Heilige Geest waardoor men arm van geest, treurig wordt enzovoorts (Mattheüs 5:1-11) 'bewijs en vrucht' is van de dadelijke rechtvaardiging. Uit Mattheüs 5 blijkt volgens Elshout dat de Heere in Zijn Woord niet alleen de bewust gerechtvaardigden bemoedigde en vertroostte. Het ontvangen van heilszekerheid was volgens Elshout bij Comrie 'de lijdelijke rechtvaardigmaking' of 'de rechtvaardigmaking in de vierschaar der conscientie'. Tot die zekerheid komt men na het gelovig aannemen van Christus. Deze zekerheid is 'niet het wezen van het geloven, maar de bate (het nut, het profijt) van het geloven'. Volgens Elshout is niet 'de lijdelijke, maar de dadelijke rechtvaardiging' de basis van Gods 'handelen met levendgemaakte zondaren'.⁹⁶ Elshout sloot nauwer aan bij Comrie dan Kersten als hij pastoranten bemoedigde en vertroostte uit de vruchten van de dadelijke rechtvaardiging. Kersten wees de bekommerden er juist op dat ze de bewuste vrijspraak misten en dat zij hiernaar moesten staan. Hoewel Elshout een gefaseerd leren kennen van de ambten van Christus voorstelde, hield hij de dadelijke en lijdelijke rechtvaardiging bijeen. Elshout stelde immers dat de Heilige Geest in de lijdelijke rechtvaardiging van de dadelijke rechtvaardiging verzekert.

95. Elshout, 'Het werkzaam zijn met het heilig avondmaal 24'.

96. Elshout, 'Het werkzaam zijn met het heilig avondmaal 24'.

Opvallend is dat Elshout de heilszekerheid buiten de essentie van het geloof plaatste. Kersten stelde dat zondag 7 ging over de essentie van het geloof en zondag 23 over de bate van het geloof. Hoewel Kersten de zekerheid van de rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten verbond aan het welwezen van het geloof, vond hij niet dat zekerheid niet essentieel was voor het geloof. Elshout citeerde met grote instemming bladzijde 436 uit de *Verklaaringe* van Comrie. Comrie reageerde daar tegen hen die leerden dat men met alles wat aan het aannemen van Christus voorafgaat, uiteindelijk verloren moet gaan.⁹⁷

Hoewel Elshout zijn gesprekspartner wilde overtuigen, bewees hij zijn eigen vertrekpunt niet, namelijk dat er in de geloofsweg sprake is van een gefaseerd kennen van de drie ambten van Christus, te beginnen bij het profetische, later gevolgd door het priesterlijke en koninklijke. Deze visie werd niet tot uitdrukking gebracht in wat Elshout uit Comrie naar voren haalde. Hieruit valt alleen af te leiden dat er verschil is tussen wat door God is toegerekend en de geestelijke activiteiten die daaruit voortkomen. Ook Kersten en Rijksen hadden in *De Saambinder* niets geschreven over een chronologisch leren kennen van de ambten van Christus. Deze leer is ook niet te vinden in Kerstens behandeling van de ambten van Christus in zijn dogmatiek.⁹⁸ Kersten werkte de ambten onderscheiden uit, maar stelde niet dat deze achtereenvolgens bevindelijk gekend worden in het genadeleven, te beginnen bij het profetische ambt. Opmerkelijk is dat er in de negentiende eeuw in wat Graafland ‘de theologie van het conventikel’ noemde, identiek werd gedacht over de volgorde waarin de ambten van Christus bevindelijk geleerd worden. Het profetische ambt ging voorop, gevolgd door het priesterlijke in de rechtvaardiging en ten slotte het koninklijke in de heiliging.⁹⁹ We concluderen dat Elshout met zijn chronologisch leren kennen van Christus een onderdeel toevoegde aan de heilsweg, waarbij er duidelijke parallellen zijn met bekeringsgeschiedenissen in de negentiende eeuw. Het is daarbij verwarrend dat hij zich op Comrie en Kersten beriep, want in de verwijfsplaatsen is deze bevindelijke ervaringsweg in de kennis van Christus’ ambten niet direct te vinden.

6.4.2 *Evaluatie*

Het blijkt dat Elshout eigen lijnen trok in theologie en pastoraat. Hoewel hij zich op Comrie beriep, is het uit elkaar halen van de ambten van Christus om die achtereenvolgens te leren kennen, niet bij Comrie te vinden. Wel is het terecht dat Comrie bij het begin van geestelijk leven de kleinen in de genade wilde bemoedigen. De

97. Elshout, ‘Het werkzaam zijn met het heilig avondmaal 25’.

98. Kersten, *Korte lessen*, 71-74; Kersten, *DGD* deel 1, 371-407; Kersten, *Catechismus*, 130-133.

99. Graafland, ‘De theologie van het conventikel’, 61.

leer van het successievelijk leren kennen van de ambten van Christus, is ook bij Kersten niet te vinden.

Net als Kersten relateerde Elshout de lijdelijke rechtvaardiging of rechtvaardiging in het geweten aan de heilszekerheid, terwijl hij de dadelijke rechtvaardiging verbond aan de niet-bewuste rechtvaardiging. Terecht stelde hij dat Comrie de geestelijke activiteiten van de Heilige Geest interpreteerde als gevolgen van de dadelijke rechtvaardiging. Elshout volgde Comrie hierin en meende dat de Heilige Geest in de (lijdelijke) rechtvaardiging zekerheid gaf van de dadelijke rechtvaardiging. Hij rekende net als Rijksen met een fasering in de rechtvaardiging. Er is de beginfase, waarbij de levendmaking en de rechtvaardiging onbewust zijn. En er is de fase van heilszekerheid. Kersten heeft nadrukkelijk verklaard dat deze bewuste verzekering van de rechtvaardiging tot het welwezen van het geloof behoort. Elshout stelde dat deze zekerheid niet wezenlijk is voor het geloof, maar dat ze gezien moet worden als de vrucht van het geloof. Hoewel Kersten de zekerheid van het wezen van het geloof niet heeft willen uitsluiten, zien we dat dit bij Elshout wel gebeurde. Bij hem zien we ook wat de praktische consequentie is voor de avondmaalsbediening. Het blijkt dat de beginnende gelovigen die alleen Jezus als Profeet kennen, deel mogen nemen aan het heilig avondmaal. De norm was voor Elshout dat ook Jezus de discipelen het avondmaal gaf, hoewel ze volgens hem nog niets verstonden van Hem als Priester tot hun rechtvaardiging. Hier zien we de consequentie van het standpunt dat men onbewust deelheeft aan Christus tot rechtvaardiging door Zijn bloed. De tekenen en zegelen van het sacrament worden ook uitgereikt aan gemeenteleden die geen kennis hebben aan de Heere Jezus als Priester, noch aan hun rechtvaardiging.

Elshouts theologie correspondeert niet met de tekst van de Heidelbergse Catechismus en het klassieke avondmaalsformulier. In vraag en antwoord 81 van zondag 30 wordt gezegd dat het avondmaal ingesteld is voor hen die vertrouwen dat hun zonden hun om Christus' wil vergeven zijn. In het avondmaalsformulier staat:

ten andere onderzoekte een iegelijk zijn hart of hij ook deze gewisse belofte Gods gelooft, dat hem al zijn zonden, alleen om het lijden en sterven van Jezus Christus, vergeven zijn, en de volkomen gerechtigheid van Christus hem als zijn eigene toegerekend en geschonken is, ja zo volkomen, alsof hij zelf in eigen persoon voor al zijn zonden betaald, en alle gerechtigheid volbracht had.

Hieraan wordt toegevoegd dat 'die dit getuigenis in hun harten niet gevoelen, die eten en drinken zichzelf een oordeel'. Voor zover bekend was J. Koelman de

eerste die inhoudelijk afstand nam van deze passage in het avondmaalsformulier.¹⁰⁰ Hij vond deze passage on-Bijbels, omdat in het Woord ook zij worden genodigd die niet verzekerd zijn, maar die Christus willen aangrijpen, hun zaligheid in Hem zoeken en zich aan Hem overgeven. Het avondmaal is een middel tot heilszekerheid en niet een bewijs daarvan.

6.5 Arie Vergunst (1926-1981)

Arie Vergunst¹⁰¹ werd op 22 januari 1926 in Leiden geboren. Hij was het derde kind van Henk Vergunst en Floortje Roelofsens. De andere kinderen waren Marie, Fransje en Evert Floris. In 1946 werd Vergunst op 20-jarige leeftijd toegelaten tot de Theologische School en ontving onderwijs van de predikanten G.H. Kersten en C. Steenblok, alsook van hoofdonderwijzer A. van Bochove. In 1950 werd Vergunst bevestigd door L. Rijksen in zijn eerste gemeente Zeist. Onder de prediking van Rijksen in Leiden was Vergunst tot bekering gekomen. In 1954 volgde zijn tweede gemeente Corsica in Amerika. Daar trad hij op 20 januari 1955 in het huwelijk met Simonia Treur. Na Corsica volgde in 1957 zijn derde gemeente, Rotterdam-Centrum.

In 1959 begon Vergunst naast zijn gemeentewerk een deeltijd theologiestudie aan de Rijksuniversiteit Utrecht en in 1970 rondde hij zijn doctoraal af met een scriptie over *Godefridus Cornelisz Udemans en zijn 't Geestelijk Roere van 't Coopmans Schip* bij S. van der Linde. In 1962 werd Vergunst hulpdocent en in 1968 vaste docent van de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten te Rotterdam. Hij gaf les in de vakken Oude Testament, dogmatiek, kerkgeschiedenis en geschiedenis van de Nadere Reformatie. Ook in Amerika gaf hij les aan de predikantsopleiding. Naast de dogmatiek van Kersten waren de *Institutie* van Calvijn, de *Redelijke Godsdienst* van W. à Brakel en de boeken van Comrie verplichte lesstof.¹⁰² Vergunst legde een accent op de werken van Schotse theologen zoals A. Gray, H. Binning, T. Boston en de broers R. en E. Erskine. Over *De Viervoudige Staat* van T. Boston en de *Eigenschappen* van Comrie zei hij tegen de studenten: ‘Jongens, die boeken moet je vermalen hebben. Dat is belangrijk voor je preken.’

100. Op 't Hof, ‘Avondmaalsformulier’.

101. In veel deputaatschappen kreeg hij zitting. Daarnaast was hij lid van het hoofdbestuur van de Staatkundig Gereformeerde Partij, bestuurslid en voorzitter van de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs, voorzitter van de scholengemeenschap Guido de Brès in Rotterdam en voorzitter van de raad van toezicht van de Stichting Reformatorische Publicatie. Zie: Kranendonk, *Dienen, leiden, samenbinden*; Kerkredactie, ‘Ds. A. Vergunst in Amerika overleden’; De Gier, ‘In Memoriam Ds. A. Vergunst 1926-1981’.

102. Kranendonk, *Dienen, leiden, samenbinden*, 178.

Als hij deze boeken besprak, kon hij zomaar ineens met tranen in zijn ogen zeggen: ‘Jongens, met deze prediking en met het volk dat dit bevindelijk heeft geleerd, wil ik leven en sterven.’ Vergunst was vijf keer voorzitter van de generale synode (1962, 1968, 1971, 1974 en 1977). In 1972 werd hij als predikant verbonden aan Veen. Zijn laatste gemeente werd Kalamazoo (VS), waar hij in 1981 kwam, en op 55-jarige leeftijd in hetzelfde jaar stierf.

6.5.1 De rechtvaardigingsleer

Vergunst leunde op Kerstens rechtvaardigingsleer, maar verwees ook naar Comrie toen hem gevraagd werd of Naomi, toen ze naar Moab ging, gerechtvaardigd was. Vergunst onderscheidde een lijdelijke en een ‘dadelijke rechtvaardiging’. De ‘lijdelijke rechtvaardiging’ is bij hem net als bij Comrie en Kersten ‘de rechtvaardiging in de vierschaar der consciëntie’. De dadelijke rechtvaardiging vindt plaats in de wedergeboorte als de Heilige Geest het geloof in de ziel werkt. De uitverkorene wordt dan gerechtvaardigd en verzoend. Vergunst verwees hiervoor naar Kerstens dogmatiek en de *Verklaaringe* van Comrie. De dadelijke rechtvaardiging is volgens Vergunst de grondslag van de lijdelijke. Deze twee zijn ‘wel onderscheiden’, maar ‘nooit te scheiden’. Kerstens visie dat de lijdelijke rechtvaardiging voor weinig van Gods kinderen is, werd daarmee uitgesloten. Want waar de dadelijke rechtvaardiging is, is de lijdelijke rechtvaardiging. Het nieuwe leven openbaart zich volgens Vergunst in velerlei geloofsdaden. Bij een wedergeborene openbaren zich de geloofsdaden ‘in zijn ganse leven’. Het hele leven van ‘een kind des Heeren’ is ‘geloofsleven’. Maar wie Gods bemoeienis met zijn leven ervaart, kan toch buiten Christus zijn. Men moet het historisch geloof niet voor zaligmakend geloof aanzien. Wat Naomi betreft, wees Vergunst op de offerdienst, die sprak van de schuld van de offeraar maar ook van de plaatsvervanging, die eenmaal door het Lam volbracht zou worden om die aan de uitverkorenen toe te passen door het geloof. Naomi heeft ‘door het rechtvaardigend geloof het offer van verzoening omhelsd’.¹⁰³

Vergunst verdedigde het algemeen aanbod van genade. Aan alle zondaren moet gepredikt worden dat er voor zondaren verlossing mogelijk is door het geloof. Volgens hem leert de zondaar zijn zonde kennen. Zo komt hij tot boete. Aan zulke zondaren wil God het evangelie verkondigen en de Zoon openbaren. God rekent hem de aangebrachte gerechtigheid toe, die door het geloof wordt aangenomen ‘als hij wordt gerechtvaardigd in de vierschaar der consciëntie’. De rechtvaardiging door het geloof is dus de rechtvaardiging in het geweten.¹⁰⁴ Volgens W.B. Kranendonk leerde Vergunst in zijn preken niet dat er in het geloofsleven een bewuste recht-

103. Vergunst, ‘Vragenbus’, *DSB*, 23 augustus 1951, 4.

104. Vergunst, ‘Vragenbus’, *DSB*, 11 oktober 1951, 4.

vaardiging of vrijspraak in de vierschar van het geweten moet plaatsvinden.¹⁰⁵ Welkende Vergunst mensen die deze ingrijpende ervaring hadden beleefd. Bij Comrie zouden volgens hem argumenten te vinden zijn voor de vierschaargedachte of gerichtshandeling tussen God en de zondaar. Vergunst kwam in conflict met zijn ambtsbroeder L. Huisman (1926-2004), die de vierschaarervaring bestreed. Op advies van Vergunst nodigde de kerkenraad van Rotterdam-Centrum Huisman niet uit om voor te gaan, omdat de gemeente een andere ligging had. Hij was bang dat dit tot problemen zou leiden. Het is opmerkelijk dat Vergunst, die zelf in zijn preken niet veel aandacht gaf aan de bewuste rechtvaardiging in de vierschaar, hierover in conflict kwam met Huisman. Hij wilde de eenheid binnen het kerkverband bewaren. Zo had hij eerder ook weten te voorkomen dat er een bezwaarschrift in de classis Rotterdam werd ingediend tegen de preken van Huisman. Anderzijds wilde hij niet dat kinderen van God pijn leden doordat hun levensgang en ervaring onder kritiek werden gesteld.

6.5.2 *Comrie als theologische identiteit*

Vergunst ging in 1979 in op het theologisch eigene van de Gereformeerde Gemeenten. Al in het eerste artikel verwees hij naar Comries *Eigenschappen*.¹⁰⁶ Hij werd genoemd met J. Taffin en T. van der Groe. Volgens Vergunst grepen zij terug op ‘de grote reformatoren’ en verzetten zij zich tegen de verlichting. Tegelijk zagen zij in eigen kring ontsporingen van het gereformeerde belijden in de leer van geloof, wedergeboorte, rechtvaardiging en heiliging. Vergunst meende dat zij die bij de reformatorische leer wilden, ten slotte zijn uitgedreven in de Afscheiding. Hij zag Comrie als grote beïnvloeder in de Gereformeerde Gemeenten. Hij legde in de visie van Vergunst nadruk op de vereniging met Christus. Deze vereniging is Gods daad die aan alle geestelijke activiteiten voorafgaat en plaatsvindt in de effectieve roeping van de uitverkorenen. Vergunst merkte op dat Comrie geschoold was in de leer van R. en E. Erskine en T. Boston.¹⁰⁷ Zij preekten Christus, de algenoegzaamheid van zijn offer, waarop het evangelieaanbod rust. Net als Comrie sprak Vergunst over het geloofsvermogen door de Heilige Geest gewerkt, in onderscheid van de geloofsdaad. Het is de Geest die door het Woord op het geloofsvermogen inwerkt en daaruit geloofsdaden voortbrengt. Vergunst citeerde Comries uitleg over de doorleving van de drie stukken van de Heidelbergse Catechismus. In het citaat blijkt dat elk van de drie stukken wezenlijk, zaligmakend en door de Heilige Geest

105. Kranendonk, *Dienen, leiden, samenbinden*, 202-207.

106. Vergunst, ‘Het theologisch eigene van de Gereformeerde Gemeenten in de Gereformeerde gezindte’.

107. Vergunst, ‘Het theologisch eigene van de Gereformeerde Gemeenten in de Gereformeerde gezindte 2’.

gewerkt is. Een belangrijk punt voor Vergunst is dat de zondekennis bij Comrie een zaligmakend karakter heeft. Het accent op doorleving van de zonde is volgens Vergunst karakteristiek voor de Gereformeerde Gemeenten, in onderscheid met de gereformeerde gezindte.¹⁰⁸ Vergunst citeerde Comrie ook in zijn ‘uitnemende onderwijzingen’ over het tweede stuk van de Heidelbergse Catechismus.¹⁰⁹

6.5.3 Evaluatie

Vergunst heeft Comrie een plaats gegeven in de theologische canon van de Gereformeerde Gemeenten door zijn theologie te omschrijven als het theologisch eigene van deze gemeenten. Hij accentueerde Gods eenzijdige daad in de vereniging met Christus. Hieruit komen de geestelijke activiteiten voort. De onderscheiding tussen hebbelijkheid en dadelijkheid, alsook het functioneren daarvan, leerde Vergunst zoals Comrie dat deed. In zijn schrijven over de persoonlijke doorleving van de drie stukken van de Heidelbergse Catechismus citeerde hij Comrie. Aan hem ontleende hij net als Kersten de onderscheiding tussen de dadelijke en de lijdelijke rechtvaardiging.

Hoewel Vergunst aansloot bij Comrie, die hij veel citeerde, las hij Comrie door de bril van Kersten. In tegenstelling tot Comrie noemde hij niet de imputatie van Christus’ gerechtigheid vóór het geloof, maar plaatste hij de dadelijke rechtvaardiging net als Kersten in de wedergeboorte, waarbij de Heilige Geest het geloof in de ziel werkt. Tegelijkertijd sprak hij net als Kersten van een staatsverwisseling. Vergunst sloot wel aan op Comrie door de dadelijke rechtvaardiging de grondslag van de lijdelijke rechtvaardiging te noemen. Ook stelde hij dat deze twee onderscheiden, maar niet te scheiden zijn. Met andere woorden: ze zijn onafscheidelijk. Net als Comrie sprak Vergunst van de rechtvaardiging door het geloof als de rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten, terwijl bij Kersten de rechtvaardiging in het geweten een aparte ervaring betekende. Het scheiden van de dadelijke en de lijdelijke rechtvaardiging, wat Vergunst niet wilde, is wel te vinden bij Kersten. Bij hem kon het zijn dat de lijdelijke rechtvaardiging in het geweten nooit beleefd werd.

108. Vergunst, ‘Het theologisch eigene van de Gereformeerde Gemeenten in de Gereformeerde gezindte 3’.

109. Vergunst, ‘Het theologisch eigene van de Gereformeerde Gemeenten in de Gereformeerde gezindte 4’.

6.6 Hendrik Paul (1928-2019)

Hendrik Paul werd op 16 juli 1928 te Moerkapelle geboren. Hij studeerde tandheelkunde en had van 1956 tot 1969 een praktijk in Zoetermeer. In dat jaar werd hij toegelaten tot de studie aan de Theologische School te Rotterdam. Gelijktijdig studeerde hij theologie aan de Leidse Universiteit. In 1973 werd hij voor het eerst predikant van Rotterdam-Zuidwijk. In zijn laatste gemeente Oostkapelle ging hij in 1999 met emeritaat. Paul was zesmaal scriba van de generale synode en was jarenlang secretaris van het deputaatschap voor de zending. Ook maakte hij deel uit van het deputaatschap voor studerenden en het deputaatschap hoge overheid. Paul overleed op woensdag 10 juli 2019.¹¹⁰

6.6.1 Comrie in de biografie

In een persoonlijk interview vertelde Paul dat de Heere door Zijn Woord tot hem sprak toen hij zelf geen weg meer zag. Hij mocht toen alles zien in Christus, Zijn schoonheid en dierbaarheid, en in het geloof Christus omhelzen. De Heere heeft Paul, zoals Comrie dat volgens hem verwoordde, op een bedaarde wijze ingeleid in de kennis van de goddelijke Personen.¹¹¹ Paul bleek vaker naar Comrie te verwijzen voor zijn persoonlijke geloofsweg. Zo vertelde hij over zijn bekering op 6 maart 1960. Hij werd zondaar voor God en bad het tollenaarsgebed. De Heere kwam over met het woord: ‘Ik heb voor u gebeden dat uw geloof niet ophoude.’ Paul: ‘Comrie zegt ergens: “Sommigen houdt de Heere arm door ze weinig zicht op Christus te geven, anderen houdt Hij arm door ze te laten inleven wie ze zijn en blijven.” Ik ben er een van de tweede categorie.’¹¹² Paul vertelde niet over een crisiservaring waarin de rechtvaardiging in de vierschaar werd doorleefd. Hij werd op eenvoudige wijze gebracht tot het geloof in Christus, toen hij zondaar voor God werd.

6.6.2 Comries Eigenschappen

Paul schreef in *De Saambinder* van 17 juli 1986 over de vraag wanneer men rechtvaardig is voor God. Comrie leerde volgens Paul in zijn *Eigenschappen* dat wie in Christus gelooft, het eeuwige leven heeft en rechtvaardig voor God is. De rechtvaardiging wordt geschonken in de geloofsgemeenschap met Christus. Het is een vrijspraak door de Rechter van hemel en aarde, alleen om het werk van Christus. De bekendmaking van het vonnis vindt volgens Comrie uitwendig in het Woord plaats,

110. Kerkredactie, ‘Ds. H. Paul met emeritaat’.

111. Kranendonk-Stolk, ‘Zekerheid van het geloof’.

112. De Vries, ‘Leven uit geloof en genade’. Hoewel Paul niet zelf aangaf waar hij op doelde, is het wellicht de geloofsbenaming ‘armoede’, waar Comrie behandelde hoe God zijn kinderen arm houdt. Zie: Comrie, *ABC*, 75-78.

waar geleerd wordt dat wie in Christus gelooft het leven heeft (vergelijk 2.3.2). Maar het vonnis wordt bekend door de middellijke of onmiddellijke werking van de Heilige Geest. Middellijk is dat door de ziel te verlichten om de kenmerken van de gerechtvaardigde bij zichzelf te doen zien (Romeinen 8:16). Onmiddellijk gebeurt het zonder kenmerken. De Geest boezemt de vrijspraak krachtig in, zodat men het ten volle kan geloven (Psalm 103:2-5). Volgens Paul blijkt hieruit dat de zondaar door het geloof in Christus gerechtvaardigd wordt, maar dat de Heere hiervan op onderscheiden wijze kennis geeft. Wie in Christus gelooft met het zwakke en bestreden geloof, gaat niet verloren. Zo iemand is in Christus rechtvaardig voor God, maar zal hunkeren naar meer zekerheid.¹¹³

6.6.3 Evaluatie

Opmerkelijk is dat Paul voor zijn geloofsweg naar Comrie verwees. Tegelijk maakte hij beperkt gebruik van Comrie. Bij de vraag wanneer men rechtvaardig is voor God, verwees hij alleen naar Comries *Eigenschappen*, waaruit Paul naar voren bracht dat wie in Christus gelooft, rechtvaardig is en daar op verschillende manieren kennis van krijgt. In de *Eigenschappen* stelt Comrie echter ook dat de zondaar gerechtvaardigd is in het besluit van God. Waar Kersten, Rijksen en anderen de rechtvaardiging van eeuwigheid benoemden, liet Paul dit rusten. Ook leerde Paul geen aparte vierschaarervaring als stand in het genadeleven, zoals Kersten.¹¹⁴ Omdat Paul niet naar andere geschriften van Comrie verwees, ontbreekt ook de voor Comrie belangrijke onderscheiding tussen een dadelijke en een lijdelijke rechtvaardiging.

6.7 Alexander Snoep (1930-1988)

Alexander Snoep werd op 21 september 1930 geboren te Sint Pancras. In 1964 werd hij toegelaten tot de Theologische School te Rotterdam. Op 25 september 1968 werd hij bevestigd door zijn zwager C. Harinck in Vlissingen. In 1978 werd hij predikant in Amsterdam-Noord, waar zich na zes jaar de ziekte non-hodgkin bij hem openbaarde. Zijn laatste gemeente was Oudemirdum, waar hij op 23 juli 1986 werd bevestigd en waar hij vanwege ziekte slechts vijf maanden arbeidde. Hij overleed op 16 oktober 1988.¹¹⁵

113. Paul, 'Vragenrubriek', *DSB*, 17 juli 1986, 3-4.

114. Paul, *Uit genade*, 63-76, 98-102. Paul maakt wel onderscheid tussen Gods toerekening en de aanneming door het geloof, maar hij was ervan overtuigd dat deze altijd samengaan. Het zwakke en beginnende geloof ontvangt net zozeer als het geoefende geloof de rechtvaardiging.

115. Boogaard, 'In memoriam ds. A. Snoep'.

6.7.1 *Gerechvaardigd vóór het geloof*

Snoep schreef in *De Saambinder* over J.J. Brahé. Hierbij ging hij in op de rechtvaardigingsleer van Comrie en Kersten. Comrie leerde volgens Snoep dat de toerekening van Christus' gerechtigheid aan het geloof voorafgaat. Volgens Snoep wordt dat in de Gereformeerde Gemeenten geleerd. Hij verwees naar Kerstens dogmatiek. Snoep was van mening dat dit de zuivere leer van de Schrift is, beleden door de reformatoren, vastgesteld in Dordt (1618-1619) en door genade ervaren door Gods kinderen. Gods kinderen worden gerechvaardigd vóór zij geloven. God schenkt het geloof aan een ziel die Hij in Christus en Zijn gerechtigheid aanziet. Zo gaat de rechtvaardiging vóór het geloof. Hierop neemt een ziel de toegerekende gerechtigheid van Christus door het geloof aan.

In het slot van zijn analyse vergiste Snoep zich echter in de terminologie of hij gebruikte een eigen terminologie. Hij onderscheidde de dadelijke en de lijdelijke rechtvaardiging, maar stelde dat de dadelijke rechtvaardiging plaatsvindt als het geloof actief is. En de lijdelijke rechtvaardiging is volgens hem de rechtvaardiging van eeuwigheid en in de opstanding van Christus.¹¹⁶

6.7.2 *Evaluatie*

Het blijkt uit het artikel van Snoep in *De Saambinder* dat de leer van Comrie en Kersten als gezaghebbend werd gepresenteerd. Snoep wees op Comrie in verband met de rechtvaardiging vóór het geloof. Kersten werd door Snoep in één adem met Comrie genoemd, terwijl er op het punt van de toerekening wel verschil is. Zo liet Comrie de imputatie vóór de wedergeboorte (in engere zin) of levendmaking vallen en niet erin zoals Kersten. Wat er in de Gereformeerde Gemeenten geleerd wordt, blijkt volgens Snoep uit Kerstens dogmatiek.

6.8 Johan Blaauwendraad (1940-)

Johan Blaauwendraad werd geboren in Woudenberg op 22 april 1940. Hij was hoogleraar toegepaste mechanica aan de faculteit der Civiele Techniek aan de Technische Universiteit Delft. In 1997-1998 was hij rector magnificus. Blaauwendraad was lid van de gereformeerde gemeente in Gouda (tot 2001), waar hij diaken was. In een tweetal boeken, die hieronder aan de orde komen, bekritiseerde hij de leer van het kerkverband. Na het tweede boek werd hij onder de tucht geplaatst en ging hij in 2001 over naar de Nederlandse Hervormde Kerk.¹¹⁷

116. Snoep, 'Ds. Jan Jacob Brahé (1726-1776). Een korte schets van zijn leven en werk 2'.

117. Van der Zwaag, *Afwachten*, 844-846.

6.8.1 Het is ingewikkeld geworden (1997)

In 1997 schreef Blaauwendraad het boek *Het is ingewikkeld geworden*. Hij reageerde daarin op de theologie van A. Moerkerken, die predikant was in Gouda van 24 juni 1987 tot en met 28 mei 1996.¹¹⁸ Blaauwendraad keerde zich tegen de standenleer in de genade, de zogeheten ‘kruispunten-leer’ zoals hij die vond in het boekje *Genadeleven en Genadeverbond* van ‘de beeldbepalende predikant Moerkerken’. Het gaat hier om stadia in de rechtvaardiging. Deze leer is volgens Blaauwendraad nieuw ten opzichte van Gods Woord, de Drie Formulieren van Enigheid, de reformatorische leer en die van de oude gereformeerden of oudvaders. Bij hen bleven ‘geloof, rechtvaardigmaking en het kennen van Gods als Vader onlosmakelijk bij elkaar’. Blaauwendraad gaf de leer van Moerkerken als volgt weer. Bij de levendmaking vindt de toerekening plaats, maar er is geen troost. Jezus is verborgen. Alleen de eisende en verdoemende wet staat voor ogen. Dan komt er een ontsluiting van de heilsweg en daarna weer de openbaring van Christus. Er moet echter nog ‘een afhandeling plaatsvinden’, die plaatsheeft in de bewuste rechtvaardiging. Dan is er de zekerheid van de vrijspraak. God is een verzoend Rechter, maar de gelovige kent Hem nog niet als liefdevolle Vader. Het teruggeleid worden in het Vaderhart is een andere genade.¹¹⁹

Blaauwendraad noemde Kersten ‘een groot bewonderaar’ en Moerkerken ‘bij uitstek de vertolker’ van Comrie.¹²⁰ Volgens Blaauwendraad loopt Comries theologie over de rechtvaardiging grotendeels parallel met de theologie waar Blaauwendraad zich tegen verzette. Tegelijk nuanceerde hij dit, omdat de ingewikkelde onderscheidingen zoals in de vorige alinea genoemd, bij Comrie niet gevonden worden. Wel sprak Blaauwendraad van een onbewuste vereniging met Christus bij Comrie, waarvan de eerste vrucht is dat de mens zijn ongeluk inleeft. Later gaat de ziel pas geloven. In Comries prediking had dit geen grote gevolgen, maar volgens Blaauwendraad wel bij degenen die zich op hem beriepen.¹²¹ Het begint bij ‘de onbewuste inlijving in Christus’ of ‘de passieve levendmaking’. ‘Als vrucht daarvan wordt de ziel ongelukkig en zondaar voor God’. Christus is verborgen. ‘Later volgt de ontsluiting van Christus in het Woord en weer daarna de openbaring van Christus aan de ziel. Nog weer later komt de vierschaar-ervaring en de verzekering van de vrijspraak des Vaders.’¹²² Blaauwendraad richtte zijn pijlen op het gefaseerd beleven van deze zaken. Volgens hem was het geloof in Christus hetzelfde als vergeving en vrijspraak ontvangen door de Vader. Dit noemde Blaauwendraad

118. <https://www.gergeminfo.nl/voorgangers/moerkerken>.

119. Blaauwendraad, *Het is ingewikkeld geworden*, 40-43.

120. Blaauwendraad, *Het is ingewikkeld geworden*, 62-63.

121. Blaauwendraad, *Het is ingewikkeld geworden*, 60.

122. Blaauwendraad, *Het is ingewikkeld geworden*, 61.

‘gewoon gereformeerd’ of het ‘fijne goud’ – dat echter door een ingewikkelde leer was verduisterd.¹²³

De vergelijking die Blaauwendraad maakte tussen de Gereformeerde Gemeenten en Comrie, is beperkt. Hij merkte ook de theologische parallellen met bekeringsgeschiedenissen in de negentiende eeuw niet op.¹²⁴ Recent wees G.H. Leurdijk erop dat de door Blaauwendraad gehekelde standenleer oude papieren heeft. Bouwstenen voor een standenprediking met systematische kruispunten kwamen al voor in *Verborgentheit van het Genaade-Verbondt* (1719) van F.A. Lampe (1683-1729).¹²⁵

J.J. van Ekeveld beantwoordde het boekje van Blaauwendraad in *De Saambinder*. Hij ging in op de volgende themata: ‘Zo de Borg, zo de Kerk’,¹²⁶ ‘Het aanbod van genade in de prediking’¹²⁷ en ‘De standen van het genadeleven in de prediking’.¹²⁸ Het thema over de standen van het genadeleven beslaat de helft van het twaalfde artikel. Hier vindt men een verdediging en beschrijving van verschillende standen in het genadeleven, zoals dat geleerd wordt in de Gereformeerde Gemeenten. Hierbij werd vooral een beroep gedaan op andere auteurs dan Comrie. Alleen Comries onderscheid tussen de vrijspraak in het hof des hemels en die in het hof van het geweten werd genoemd.¹²⁹ Naar mijn besef onderstreept dit dat de standenleer beter elders gezocht kan worden; deze kan niet direct tot Comrie herleid worden.

P. Mulder reageerde in het jongerenblad *Daniël* van de Jeugdbond Gereformeerde Gemeenten op Blaauwendraad. Het punt van Blaauwendraad dat de rechtvaardiging losgemaakt wordt van het geloof, kon Mulder zich moeilijk voorstellen. Mulder suggereerde dat hier sprake was van een misverstand en dat onderscheidingen verkeerd werden begrepen. ‘Bijbels spreken, Schriftuurlijk leiding geven en gebezigde uitdrukkingen uitleggen is steeds noodzakelijk’, merkte Mulder op over de standen in de genade.¹³⁰

6.8.2 De leer tegen het licht (2000)

Blaauwendraad schreef in het jaar 2000 opnieuw tegen de standenleer. Geloof en rechtvaardiging zijn volgens hem in de Gereformeerde Gemeenten temporeel uiteengetrokken en er is een groot aantal onderscheidingen ingevoerd. Blaauwen-

123. Blaauwendraad, *Het is ingewikkeld geworden*, 71.

124. Graafland, ‘De theologie van het conventikel’, 33-65.

125. Leurdijk, *In het voetspoor van Lampe*, 214.

126. Van Ekeveld, ‘Zo de Borg, zo de Kerk 1-3’.

127. Van Ekeveld, ‘Het aanbod van genade in de prediking 1-3’.

128. Van Ekeveld, ‘De standen van het genadeleven in de prediking 1-6’.

129. Van Ekeveld, ‘De standen van het genadeleven in de prediking 5’.

130. Mulder, ‘De prediking ter discussie’, 8-11.

draad wees op wat er mis kon gaan. In deze leer kun je geloof hebben, maar Christus niet kennen. Of men kan Christus kennen, maar niet gerechtvaardigd zijn. Of men kan inmiddels gerechtvaardigd zijn, maar geen ‘thuiskomen in het Vaderhart’ kennen. Blaauwendraad noemde dit ‘een ontsparing van de theologie’ waarvoor Gods Woord geen steun geeft en ieder beroep op de oudvaders misplaatst is. Ook zijn er in de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Dordtse Leerregels geen aanknopingspunten voor deze opvatting.¹³¹ De verworping van de standenleer is volgens Blaauwendraad ontstaan door het verleggen van theologische accenten. Eerst was het geloof de spil in de theologie, nu is dat de wedergeboorte geworden. Deze verschuiving werd ‘theologisch vooral geijkt door Comrie’. Door die verschuiving kan geleerd worden dat de wedergeboorte of levendmaking eerst onbewust plaatsvindt. De zondaar leeft zijn ongeluk in en komt later tot geloof in Christus.¹³² Overigens had Comrie volgens Blaauwendraad de beste intenties om de theologie te beveiligen tegen arminiaanse invloeden en kwam ‘de wedergeboortetheologie’ bij hem niet in mindering op het vrijmoedig aanbieden van Christus in de prediking.¹³³ Maar Comrie dient getoetst te worden aan ‘Gods Woord en de theologie van de Reformatie’.¹³⁴ Blaauwendraad geeft een Luther-citaat:

Het bevel is u gegeven, dat ge Gods Woord moet horen en in Christus geloven, dat Hij uw Heiland is, en voor uw zonden betaald heeft. Denk aan dit bevel en kom het na. En bevindt ge u ongelovig en zwak, bidt God om Zijn Heilige Geest en twijfel niet dat Christus uw Heiland is, en dan zult ge door Hem als ge in Hem gelooft, dat wil zeggen uzelf met Hem troost, zalig worden. Gevoelt ge dat het u te zwaar is om te geloven, val op uw knieën en klaag God uw onvermogen en zeg: O Heere vermeerder mijn geloof. Laat ieder naar zijn kamertje gaan en zich oefenen in het geloof, in het aannemen van Christus. En let er dan eens op wat uw hart zegt. Is het waarlijk zo dat gij God voor Vader houdt en dat ge uzelf houdt voor Zijn kind? O neen, zegt uw hart, ik weet dat niet! Wel, zeg dan: Lieve Heere en Vader, help mij toch dat ik U niet tot een leugenaar maak. Zoals ge gelooft, zo hebt ge Christus ook. Als ge zegt: Ik weet dat Hij mijn genadige Vader wil zijn en dat Hij de zonde vergeeft, dan hebt ge Hem ook alzo. Zoals ge gelooft, zo geschiedt u.¹³⁵

Uit dit citaat, volgens hem ‘één brok samengeperste reformatietheologie’, concludeerde Blaauwendraad: ‘De zondaar mag Christus aannemen, God voor zijn Vader

131. Blaauwendraad, *De leer tegen het licht*, 23.

132. Blaauwendraad, *De leer tegen het licht*, 25.

133. Blaauwendraad, *De leer tegen het licht*, 25-26.

134. Blaauwendraad, *De leer tegen het licht*, 32.

135. Het citaat is ontleend aan: Exalto, *De Roeping*, 33.

houden en zichzelf voor Zijn kind. En naar de mate dat hij dit gelooft, heeft hij het. Weg standenleer. Heerlijk eenvoudig evangelie, dit is de kern.¹³⁶

Waar Blaauwendraad in 1997 nog vergoelijkend sprak over Comries theologie, waarin de gehelkede onderscheidingen niet voorkomen, heeft hij zich in 2000 stelliger uitgesproken. Eerder meende hij dat Comries theologie geen grote gevolgen had, nu schreef hij dat Comrie een zogeheten wedergeboortetheologie heeft geïjkt. Wel meende hij dat bij Comrie het aanbod van Christus in de prediking nog functioneert en dat zijn antiarminiaanse intentie goed is. Blaauwendraad pleitte voor een theologie van de Reformatie en volgens hem was dat een geloofstheologie. Bovendien is die theologie ongecompliceerd en niet verworpen tot een standenleer. Blaauwendraad kan gezien worden, met enkele auteurs uit de hervormde traditie, als een representant van de zogenaamde vervaltheorie: in de Reformatie was de theologie nog zuiver, maar later is het verval gekomen (vergelijk 5.6 en 5.7).

6.8.3 *Evaluatie*

Blaauwendraad schreef verhoudingsgewijs positief over Comrie. In het licht van de theologie van de Gereformeerde Gemeenten zag hij in dat bij Comrie de zaken nog niet zo gecompliceerd lagen als in de standenleer. Verder noemde hij Comries intentie om het arminianisme te bestrijden goed. Ook sprak hij positief over het aanbieden van Christus door Comrie. Toch heeft hij Comrie gezien als degene die een wedergeboortetheologie ijkte die afweek van de Reformatie. Daarbij begint het met de onbewuste vereniging met Christus. Het is zeer de vraag of men Comries theologie met één locus uit de heilsorde kan identificeren. Hoewel hij de wedergeboorte (vergelijk 2.3.5) behandelt, ligt hier in zijn werken toch niet het grootste accent. Eerder moet men dan wijzen op de rechtvaardiging en het geloof, zeker vanaf 1753. Blaauwendraad heeft, getemperd door enkele nuanceringen, Comrie te veel gezien als grondlegger van de theologie waartegen hij ageerde. Hij heeft voor de problematiek die hij aansneed geen andere gereformeerde theologen behandeld uit de zeventiende en achttiende eeuw, die toch ook het referentiekader vormen van de Gereformeerde Gemeenten. De receptie van Blaauwendraad van Comrie is zoals bij meerdere auteurs fragmentarisch en selectief. De vraag is of op deze manier de theologische intenties van Comrie wel recht gedaan worden. Deze vraag klemt des te meer, omdat Blaauwendraad Comrie gelezen heeft door de lens van de theologie zoals die in de Gereformeerde Gemeenten fungeerde, terwijl de rechtvaardigingstheologie van Comrie en die van de Gereformeerde Gemeenten niet zomaar een-op-een met elkaar kunnen worden geïdentificeerd. Comrie kan moeilijk verantwoordelijk gehouden worden voor een theologie die hij zelf niet direct leerde.

136. Blaauwendraad, *De leer tegen het licht*, 100.

Opvallend is dat in de weerlegging van Blaauwendraad geen analyse van Comries theologie is gevolgd in de kerkelijke organen van de Gereformeerde Gemeenten. Ook is geen analyse gegeven van de theologie van Kersten of van Moerkerken. Op deze personen en hun theologie richtte zich immers de kritiek. Met zou mogen verwachten dat de discussie zich hierop had toegespitst. De standen in het genadeleven zijn door Van Eckevelde overigens niet ontkend, maar verdedigd. Hiermee wordt duidelijk dat Blaauwendraads kritiek in die zin realistisch is, dat hij zich tegen een bestaande theologie in de Gereformeerde Gemeenten heeft gericht. We constateerden eerder al dat Kersten een onderscheiding aanbracht tussen Gods volk voor wat betreft de zekerheid van de rechtvaardiging. Rijksen kwam tot een fase-ring van de heilsweg. Bij Elshout zagen we ook een chronologisch leren kennen van de ambten van Christus. Nu kunnen we constateren dat er zich nog meer stadia of fases waarin het heil beleefd wordt, hebben ontwikkeld. Terecht heeft Blaauwendraad geconstateerd dat de steeds breder wordende aandacht voor de geloofsweg met de verschillende stadia, zo in de Reformatie niet werd geleerd.¹³⁷

6.9 Jan Schipper (1946-)

Jan Schipper werd geboren op 13 december 1946. Hij studeerde Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam en werkte voor verschillende scholen. In 1994 werd hij toegelaten tot de studie aan de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten te Rotterdam. Zijn eerste gemeente was 's-Gravenpolder (1998), daarna volgde Dirksland (2006) en ten slotte Leerdam (2014). Hij schreef regelmatig in *De Saambinder* over Comrie en publiceerde een boek over hem. Schipper herkende zich in Comries prediking.¹³⁸

6.9.1 Comries distincties gangbaar in de 17^e eeuw?

Schipper begon in *De Saambinder* van 16 januari 1992 een artikelenserie over Alexander Comrie. Hij onderstreepte het belang van Comrie voor de Gereformeerde Gemeenten¹³⁹ en behandelde Comries rechtvaardigingsleer. Volgens Schipper werd de rechtvaardiging in de zeventiende eeuw gewoonlijk als volgt onderscheiden:

- a. de rechtvaardiging van eeuwigheid;
- b. de rechtvaardiging in de opstanding van Christus;
- c. de dadelijke rechtvaardiging of toerekening van Christus' gerechtigheid en inplanting van het nieuwe leven;

137. Zie bijvoorbeeld Muller, 'The 'Golden Chain''.

138. Regterschot, 'Prediker van de bevinding'; Schipper, *Alexander Comrie*.

139. Schipper, 'Alexander Comrie 1'.

d. de lijdelijke rechtvaardiging zoals die in de bekering door het geloof werd aanvaard.

De rechtvaardiging is compleet wanneer deze eindigt in ons geweten en wij die ontvangen met gelovige harten. Volgens Schipper legde Comrie onder invloed van Holtius meer nadruk op de rechtvaardiging van eeuwigheid. Comrie accentueerde de rechtvaardiging van eeuwigheid als inblijvende daad van God. Geen oorzaak buiten God beweegt Hem, want Zijn wil kan door niets buiten Hem beïnvloed worden. Hierin lagen de vastheid en onveranderlijkheid der genade.¹⁴⁰ Schipper noemde nog Comries *Brief* en de vier oorzaken van de rechtvaardiging die Comrie onderscheidde (vergelijk 2.6.4). Hij leerde dat de mens gerechtvaardigd wordt door een toegerekende gerechtigheid en niet door tussenkomst van voorafgaande daden. De rechtvaardiging wordt volkomen in de vierschaar van het geweten. Schipper wees op Comries *Eigenschappen*, waarin de vierschaarbeleving wordt besproken (vergelijk 2.3.2).¹⁴¹

6.9.2 Evaluatie

Schipper vatte samen wat Comrie in verschillende geschriften over de rechtvaardigingsleer naar voren had gebracht. Hij ging verder niet dieper in op de relevantie of actuele toepasbaarheid van Comries theologie, zoals andere scribenten in *De Saambinder* wel gedaan hadden. In die zin voegt Schipper weinig toe aan onze analyse van de Comrie-receptie in de Gereformeerde Gemeenten. We constateren wel dat Schipper net als andere predikanten groot belang hechtte aan Comrie voor de Gereformeerde Gemeenten.

Het is de vraag of de structurering van de rechtvaardigingsleer in de zeventiende eeuw zo algemeen was als Schipper naar voren bracht. Men hoeft slechts enkele dogmatieken uit deze eeuw te raadplegen om te zien dat elk de rechtvaardiging op zijn manier behandelde. Van een gangbaar theologisch systeem identiek aan dat van Comrie was in de zeventiende eeuw geen sprake.¹⁴² Schippers visie dat Comries rechtvaardigingsleer de gewone visie was in de zeventiende eeuw, is niet onomstreden. Deze visie is wel in het proefschrift van A.G. Honig te vinden en werd ook gehuldigd door J.C. de Moor. H. Janssen noemde het leren van een rechtvaardiging vóór het geloof echter een afwijking van de gereformeerde heilsorde. Ook

140. Schipper, 'Alexander Comrie 2'.

141. Schipper, 'Alexander Comrie 3'.

142. Vgl. Thysius, 'Disputatio XXXIII: De Justificatione Homini coram Deo' in: Van den Belt (red.), *Synopsis Purioris Theologiae* vol. 2, Leiden 2016, 304-341; Rijssen, 'On Justification' (vertaald door W. Withe van Rijssenius, *Summa Theologiae Elenciae Completa. Et didacticae quantum sufficit*, Edinburgh 1692), 221-239; Ames, *The Marrow of Theology* book 1. XXVII Justification, 160-164.

zou volgens hem geen rechtzinnig theoloog de rechtvaardiging van eeuwigheid zo leren zoals dit aan de Vrije Universiteit in de tijd van Kuypers gebeurde.

6.10 Aart Moerkerken (1947-)

Aart Moerkerken werd op 1 februari 1947 geboren te Rotterdam. Hij studeerde theologie in Utrecht en werd in 1972 toegelaten tot de predikantenopleiding van de Gereformeerde Gemeenten. Hij was predikant in Nieuw-Beijerland (1974) en Gouda (1987). Vanaf 1980 werd hij docent aan de Theologische School. Hij gaf Bijbelkunde, exegese, hermeneutiek en kerkgeschiedenis. Tientallen predikanten leidde hij op. In 1996 volgde Moerkerken K. de Gier op als rector. Eind juni 2017 nam hij afscheid. Van 1985 tot 2009 was hij hoofdredacteur van *De Saambinder*. Moerkerken schreef meer dan twintig boeken. Hij zocht naar eigen zeggen meer het leraarschap dan het herderschap: ‘Alexander Comrie, die ik liefheb, had dat ook. Hij ging weinig de gemeente in, maar zei dat hij op de preekstoel echt herderlijk wilde zijn.’¹⁴³

6.10.1 Bewonderaar, verdediger en vertolker van Comrie

Moerkerken was een groot bewonderaar, verdediger en vertolker van Comries theologie. In 1985 schreef hij dat Comries brieven aan J.L. Verster (1745-1814) tot stichting en lering gelezen konden worden. Comrie was volgens Moerkerken een oude geoefende theoloog, door strijden en lijden gerijpt en gelouterd.¹⁴⁴ Hij distantiëerde zich (1987) van de visie van C. Graafland dat bij Comrie de rechtvaardiging door het geloof (in de vierschaar van het geweten) de eigenlijke rechtvaardiging niet is. De rechtvaardiging door het geloof zou bij Comrie slechts ‘de bekendmaking in de ziel van de rechtvaardigmaking van eeuwigheid’ zijn. Moerkerken stelde dat er een rechtvaardiging van eeuwigheid (Openbaring 13:8) is, maar dat ‘de eeuwige rechtvaardigmaking’ bij Comrie niets afdoet van ‘de volle werkelijkheid van de rechtvaardiging van de goddeloze in de vierschaar der consciëntie’.¹⁴⁵

In het jaar 1993 verscheen een reprint van *Examen van het ontwerp van tolerantie* met subsidie van het curatorium van de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten. Moerkerken schreef een inleiding, waarin hij ambtsdra-

143. Kerkredactie, ‘Gij waart mijn hulp in al mijn zielsverdriet’, n.a.v. 25-jarig jubileum A. Moerkerken als docent aan de Theologische School; Van ’t Hul, ‘Een pastorie in de put van Capelle’ (interview met A. Moerkerken), 17; ‘Geen journalist maar dominee/Most in een bos druiven’ (interview met A. Moerkerken).

144. Moerkerken, ‘Ten Geleide’ in: Comrie, *Twee pastorale brieven van Alexander Comrie*, 5.

145. Moerkerken, ‘Een teleurstelling’, 3-4.

gers, predikanten en gemeenteleden aanspoorde kennis te nemen van dit werk.¹⁴⁶ In 1997 gaf Moerkerken een cursus over ‘Alexander Comrie en de strijd voor de gereformeerde orthodoxie’.¹⁴⁷ In 1998 werkte hij mee aan de uitgave van Comries verklaring van zondag 7 van de Heidelbergse Catechismus. Volgens Moerkerken is deze catechismusverklaring een machtig werk van dogmatisch hoog niveau. De preek noemde hij een klassiek document uit de nadagen van de Nadere Reformatie. De thema’s die Comrie aan de orde stelde, zijn actueel en van groot belang voor het geestelijke leven. Deze preek is eveneens van groot belang voor het verstaan van de preken van Kersten. Kennisnemen van deze preek zou volgens Moerkerken leiden tot een beter verstaan en waardering van de prediking in de gereformeerde gezindte.¹⁴⁸

6.10.2 *De standen in het geestelijke leven (1977)*

In 1977 behandelde Moerkerken de rechtvaardiging in *De Saambinder* en beriep zich daarvoor op Comrie en Kersten.¹⁴⁹ Moerkerken schreef dat niet al Gods kinderen tot ‘de bewuste verzekering van hun staat’ komen. Hij verwees daarbij naar Kerstens *De Gereformeerde Dogmatiek* en impliciet naar Comrie.¹⁵⁰ Moerkerken sloot aan bij Kerstens spreken over ‘standen in het genadeleven’.¹⁵¹ Dit houdt in dat Gods kinderen wedergeboren kunnen zijn zonder bewuste geloofstoe-eigening. En er zijn er die de bewuste verzekering van hun staat kennen. Volgens Moerkerken vallen de bewuste rechtvaardiging en de wedergeboorte niet samen. Vóór de vrij-spraak in het geweten van schuld en straf is er al geestelijk leven. Moerkerken zag hier een parallel in de natuur: zuigelingen zingen, wandelen en spreken nog niet. Ze gebruiken nog geen vaste spijsje. Ook de discipelen van de Heere Jezus waren in hun driejarig verkeer met de Heere Jezus niet ‘bewust in hun consciëntie gerechtvaardigde mensen’. Moerkerken ontkende dat het geloof in de Heere Jezus hetzelfde is als gerechtvaardigd zijn in het geweten. Volgens hem moet men het ‘door geloof omhelzen van Christus’ niet verwarren met het ‘door het geloof omhelzen van

146. Moerkerken, ‘Ten geleide’ in: Comrie en Holtius, *Examen van het ontwerp van tolerantie* deel 1, XI-XXIII.

147. Moerkerken, *Alexander Comrie en de strijd voor de gereformeerde orthodoxie*.

148. Moerkerken, ‘Woord vooraf’ in: Comrie, *Het oprecht geloof*, 9-17.

149. Voor een eerdere analyse van Moerkerkens theologie zie: Van der Zwaag, *Afwachten*, 795-807.

150. Kersten schreef namelijk dat Comrie al gezegd had dat er in zijn dagen weinig waren die tot bewuste heilszekerheid kwamen. Ook schreef Kersten dat sommigen de bewuste geloofstoe-eigening in de wedergeboorte leggen en daarmee de standen in het genadeleven loochenen. Hierdoor worden de oprechten buiten de welbewuste toe-eigening van Christus gerustgesteld en de levende activiteiten van het geloof in het hongeren en dorsten naar Christus tegengestaan.

151. Vgl. Van der Zwaag, *Afwachten*, 798-802. Deze standen werden bekritiseerd door J. Blaauwendraad en verdedigd door J.J. van Eeckevelde zoals we zagen.

de vrijspraak des Vaders'. Moerkerken maakte net als Kersten onderscheid tussen het zien van de Advocaat (Christus) en het horen van de vrijspraak van de Rechter. Er is onderscheid tussen 'een toevlucht nemen tot Christus' of 'een openbaring van Christus' en 'de rechtvaardigmaking in de vierschaar der consciëntie'.¹⁵²

We zien dat bij Moerkerken net als bij Rijksen de actuele rechtvaardiging bestaat uit twee fasen. Een beginfase, waarbij de levendmaking hoort als het begin van het geestelijke leven, en een fase waarbij de bewuste vrijspraak ontvangen wordt. De geestelijke staat is verwisseld bij de wedergeboorte, maar in standen is er verschil tussen Gods kinderen. De bewuste rechtvaardiging in het geweten behoort niet tot de eerste dingen die Gods kinderen leren. Het voorbeeld van de zuigeling en de discipelen kan dit onderstrepen.

Volgens Moerkerken is Comries *Brief* leerzaam, maar beknopter en eenvoudiger sprak hij over de rechtvaardiging in de *Eigenschappen*. Men moet volgens Moerkerken onderscheiden tussen 'de dadelijke en de lijdelijke rechtvaardigmaking'. De dadelijke rechtvaardiging vindt plaats *in* de wedergeboorte. Dan wordt 'de hebberigheid des geloofs', 'de *habitus*' of het geloofsvermogen in het hart van de zondaar gewerkt door de Heilige Geest, die daarvoor het Woord gebruikt. De uitverkorene wordt 'gerechtvaardigd en in een staat der verzoening met God gesteld'. Op deze 'dadelijke rechtvaardigmaking' of 'staatsverwisseling' komt het aan om zalig te worden. Maar weet die wedergeboren zondaar nu dat hij Gods kind is? 'O, nee', schreef Moerkerken, 'zo ongelukkig als hij is er niet één!' Voor de troost en zekerheid van het in Christus zijn, is nog bevestiging nodig. Deze wordt verkregen in 'de lijdelijke rechtvaardigmaking' of 'rechtvaardigmaking in de vierschaar der consciëntie'.

Moerkerken verwees naar Comries preek over de rechtvaardiging in het geweten. Volgens Moerkerken wordt na alle ontvangen genade de ziel voor God als Rechter gedagvaard in Gods rechtbank. Daar staat hij aangeklaagd door Gods wet, zijn geweten en de satan. Dan maakt de Borg Zich bekend en bepleit hun rechtszaak, terwijl de ziel gemeenschap met Hem begeert. De Rechter spreekt het vonnis uit, waarvan de zondaar wetenschap krijgt door Geest en Woord. Aan de gerechtvaardigde wordt dit vroeg of laat bekendgemaakt door de middellijke of onmiddellijke werking van de Heilige Geest (vergelijk 2.3.2).¹⁵³

Moerkerken nam zowel elementen van Kersten als van Comrie over. Het is in lijn met Kersten dat hij de dadelijke rechtvaardiging situeerde in de wedergeboorte, terwijl hij de lijdelijke rechtvaardiging relateerde aan de heilszekerheid en de vierschaar van het geweten. Bij Moerkerken gebeurt er, net als bij Kersten, veel onbe-

152. Moerkerken, 'De standen in het geestelijk leven 5'.

153. Moerkerken, 'De standen in het geestelijk leven 5'.

wust: dadelijke rechtvaardiging, wedergeboorte, werking van het geloofsvermogen in het hart door de Heilige Geest en de staatsverwisseling. Volgens Moerkerken beseffen Gods kinderen daardoor juist hun ongeluk. Net als Kersten en Rijksen leerde ook Moerkerken dat de zondaar in zijn geweten voor Gods recht geplaatst wordt. Ook leerde hij net als zij de bewuste vrijspraak in het geweten. Dit is de leer van de standen in het genadeleven met een onbewuste en een bewuste rechtvaardiging. Zij die gerechtvaardigd worden in de vierschaar, waren eerst onbewust gerechtvaardigd.¹⁵⁴ Het spreken over het geloofsvermogen heeft Moerkerken gemeen met Kersten en Comrie. Ten aanzien van de rechtvaardiging in de vierschaar leunde Moerkerken op de beschrijving van Comrie in diens *Eigenschappen*. De onderscheiding van middellijke en onmiddellijke bekendmaking van het vonnis van de Rechter nam hij letterlijk van Comrie over.

Volgens Moerkerken ligt de basis van Gods vrijspraak van de goddeloze in de eeuwigheid, in ‘de Raad des Vredes’.¹⁵⁵ Hij heeft niet begrepen waarom velen aanstoot nemen aan deze vooral door Comrie ‘zo uitnemend’ verdedigde leer van ‘de rechtvaardigmaking van eeuwigheid’. De Schrift spreekt immers van het geslachte Lam van voor de grondlegging der wereld en van Christus’ opwekking tot onze rechtvaardiging (Romeinen 4:25). Het gaat hier over de ‘rechtvaardigmaking vóór het geloof’. Moerkerken verwees naar de ‘niet eenvoudige’ *Brief* van Comrie (vergelijk 2.6.4). Nadrukkelijk sloot hij hierbij aan om theologisch ‘koers te kunnen houden’. Moerkerken dacht net als Kersten bij de rechtvaardiging vóór het geloof aan de rechtvaardiging in de eeuwigheid en die in de opwekking van Christus.

Gods kind deelt in de rechtvaardiging vóór het geloof alleen door ‘de rechtvaardiging dóór het geloof’. In de levendmaking of wedergeboorte rekent God de gerechtigheid van Christus toe aan Zijn kind, vergeeft de zonde en schenkt een recht op het eeuwige leven. Het geloof volgt deze toerekening. Dit betekent niet dat de zondaar in de wedergeboorte weet dat al zijn zonden vergeven zijn. Integendeel: na de wedergeboorte weet een mens zich verloren, ook al is hij uit de dood in het leven en uit de staat van toorn in de staat van verzoening met God gezet. De troost en de heilszekerheid relateert Moerkerken net als Kersten aan de rechtvaardiging in het geweten.¹⁵⁶ Moerkerken sprak van de toerekening *in* de wedergeboorte. De zonden worden daarbij onbewust vergeven. De staatsverwisseling is onbewust. De vierschaar in het geweten moet nog gespannen worden. Blijkbaar lopen Gods vierschaar in de hemel en die in het geweten niet simultaan. Waar Comrie deze zaken

154. Tegen deze leer kwam in 2012 en 2015 verzet van A. Kort. Zie: Kort, *Wedergeboorte of schijngeboorte*; Kort, *Het rechtvaardigend geloof*.

155. Moerkerken, ‘Enkele opmerkingen over de orde des heils 4’.

156. Moerkerken, ‘Enkele opmerkingen over de orde des heils 4’.

alleen logisch onderscheidde, lopen deze zaken bij Moerkerken temporeel uiteen. Voor Gods volk is er een fase waarin ze onbewust gerechtvaardigd zijn, maar nog vóór de bewuste rechtvaardiging staan. Moerkerken nam het volgende uit Comries *Brief* over:

1. Wanneer iemand sterft zonder ‘de gewaarwording van de rechtvaardigmaking’ in zijn gemoed, wordt hij toch zalig. ‘De volkomenheid van de rechtvaardigmaking’ bestaat namelijk in Gods toerekening, hoewel dat voor ons bestaat in ‘de gevoelige verzekering, dat wij gerechtvaardigd zijn’.

2. We worden niet pas gerechtvaardigd voor God als wij in de vierschaar gerechtvaardigd worden. De dadelijke rechtvaardiging ligt hier immers nog voor.

3. Wie in de vierschaar gerechtvaardigd wordt, kan dit gevoelige vertrouwen missen door de zonde.

Moerkerken voegde toe dat er onderscheid blijft in de mate waarin Gods kinderen de toegerekende weldaden van Christus mogen geloven. In de hemel zal dit onderscheid er echter niet meer zijn.¹⁵⁷

6.10.3 De rechtvaardiging van eeuwigheid

In 1988 schreef Moerkerken over ‘De rechtvaardigmaking van eeuwigheid’.¹⁵⁸ Hij citeerde Comrie als voorstander van deze leer, terwijl hij zich distantieerde van Kuypers rechtvaardigingsleer. Volgens hem was Kuypers beroep op Comrie onterecht, terwijl de Gereformeerde Gemeenten wel de comriaanse rechtvaardigingsleer volgden.

Tegenover J. Arminius, die van het geloof de grond van de rechtvaardiging wilde maken, hebben de gereformeerde vaders volgens Moerkerken geleerd dat er niet alleen een rechtvaardiging door het geloof is, maar ook vóór het geloof. De rechtvaardiging vóór het geloof is die in Gods besluit van eeuwigheid en die in de opstanding van Christus. In de eeuwigheid heeft God in zijn besluiten de uitverkoren Kerk vrijgesproken en haar een recht gegeven ten eeuwiggen leven.¹⁵⁹ Moerkerken stelde dus dat in het besluit sprake is van rechtvaardiging. Hoewel hij zich distantieerde van A. Kuiper, zat hij op dat punt dicht bij hem. Het verschil is dat bij Kuiper de eigenlijke rechtvaardiging in de eeuwigheid plaatsvindt, terwijl de actuele rechtvaardiging bij hem de bewustwording hiervan is. Moerkerken leerde wel een staatsverwisseling in de tijd, terwijl in Kuypers concept hiervan geen sprake was. Maar deze staatsverwisseling met de vergeving van zonden en de toerekening van Christus’ gerechtigheid wordt niet bewust beleefd. Er is wel sprake van wederge-

157. Moerkerken, ‘Enkele opmerkingen over de orde des heils 4’.

158. Moerkerken, ‘De rechtvaardigmaking van eeuwigheid 1-7’.

159. Moerkerken, ‘De rechtvaardigmaking van eeuwigheid 1’.

boorte, maar de wedergeborene weet dit niet. Ook Kuyper sprak van een onbewuste wedergeboorte, waarbij later het bewuste geloof en de bewuste bekering volgen.

Volgens Moerkerken had Kuyper de rechtvaardiging van eeuwigheid zó eenzijdig op de spits gedreven dat de rechtvaardiging door het geloof schijnt op te gaan in een zich bewust worden dat men van eeuwigheid vrijgesproken is. Moerkerken wilde ondanks alle tegenargumenten vasthouden aan de leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid.¹⁶⁰ De Gereformeerde Gemeenten hebben hier volgens hem ‘Comrie zich tot een leidsman gesteld’. Elke lezer van *De Saambinder* kan het bekend zijn ‘welke invloed deze Nederlandse Schot, mede via Kersten, op onze gemeenten heeft geoefend’. Volgens Moerkerken wilde Comrie in zijn *Eigenschappen*, waaruit hij uitgebreid citeerde, nog niet van een eeuwige rechtvaardiging spreken, maar dat was in reactie op de antinomianen.¹⁶¹ In reactie op de neonomianen ging Comrie volgens hem later een rechtvaardiging vóór het geloof en ook van eeuwigheid leren.¹⁶² Comrie leerde in zijn *Brief*, tegen de antinomianen, dat de rechtvaardiging van eeuwigheid niet de volkomen rechtvaardiging is. Al Gods actuele daden zijn uitwerkingen van Gods raad in de eeuwigheid, zo vatte Moerkerken Comrie samen.¹⁶³

Moerkerken heeft Comries *Brief* op de voet gevolgd. Een loochening van de eeuwigheid van de rechtvaardiging is een loochening van God zelf, zo luidde het argument van Comrie, ontleend aan het wezen van God. Moerkerken vatte het argument in eigen woorden samen. Vervolgens noemde hij de theoloog Voetius, die ook door Comrie werd aangehaald om de rechtvaardiging vóór en door het geloof te onderstrepen. Moerkerken citeerde de volgende passage:

De rechtvaardigmaking der volwassenen wordt genomen óf dadelijk óf lijdelijk, evenals de verzoening. Gene gaat vóór onze roeping, ja, vóór onze geboorte; deze niet. De rechtvaardigmaking gaat vóór ons geloof en roeping, voor zoveel zij betekent de vaststelling zelve van het goddelijk vonnis, en alzo van het nieuwe verbond, de belofte en de uitspraak

160. Moerkerken, ‘De rechtvaardigmaking van eeuwigheid 2’. De opponenten van deze leer menen dat de Schrift nergens spreekt van een rechtvaardigmaking van eeuwigheid, alleen maar over de rechtvaardiging door het geloof in de tijd. Wel meende men dat al Gods werken in de tijd teruggaan op zijn besluiten van eeuwigheid, maar die werken zijn daarom zelf nog niet van eeuwigheid. Anders kan men ook spreken van een schepping en roeping van eeuwigheid. Ten slotte vreesde men dat de leer van de eeuwige rechtvaardigmaking pastoraal grote schade zou kunnen teweegbrengen doordat men bij conclusie zou gaan leven uit een eeuwige vrijspraak zonder dat men de doorleving van het zondaar voor God worden nodig achtte. De theologen die dit leerden, worden door Moerkerken hier verder niet genoemd.

161. Moerkerken, ‘De rechtvaardigmaking van eeuwigheid 3’.

162. Moerkerken, ‘De rechtvaardigmaking van eeuwigheid 4’.

163. Moerkerken, ‘De rechtvaardigmaking van eeuwigheid 5’.

daarvan, van de zijde Gods; dewijl zij, die gerechtvaardigd worden, aan Christus gegeven zijn, eer zij geloofden. Nochtans volgt dezelve mede op de roeping en het geloof voor zo veel zij betekent de inboezeming, bekendmaking, openbaring van dat vonnis in de harten der verlostten.¹⁶⁴

Het geeft volgens Moerkerken voor Gods bestreden volk rust te weten dat hun zaligheid een eeuwige grondslag heeft.¹⁶⁵ Dit betekent niet dat Gods kinderen hun rechtvaardiging alleen nog aan de weet moeten komen. Moerkerken stelde dat een zondaar in de wedergeboorte leert dat hij verloren is. Als voorbeelden noemde hij de bekeringen op de Pinksterdag en Saulus' bekering. Wanneer de Heere echter in de wedergeboorte de volkomen gerechtigheid van Christus toerekent aan Zijn kind, is die toerekening volmaakt. Maar het moet in het leven van de zondaar tot de gelovige omhelzing van die gerechtigheid komen, wil hij er troost van hebben.¹⁶⁶

In 1998 schreef Moerkerken opnieuw over de rechtvaardiging.¹⁶⁷ Volgen hem liggen de historische en geestelijke wortels van de Gereformeerde Gemeenten mede in de Nadere Reformatie. Comries theologie had grote invloed op de prediking binnen deze kerk.¹⁶⁸ In deze bijdragen besprak Moerkerken Comries *Brief*, alsook de achtergrond waartegen die geschreven was, namelijk de beschuldiging van de Leidse hoogleraar J. van den Honert. Moerkerken noemde ook de *Missive* en de tweede preek uit de *Eigenschappen*.¹⁶⁹ Volgens Moerkerken opponeerde Comrie tegen de gedachte dat de mens pas gerechtvaardigd wordt als hij de geloofsdaad oefent. Hier is het gevaar dat het zalig worden gaat scharnieren om de geloofsbeslissing van de mens. Moerkerken noemde dit actueel, omdat sommigen nog steeds zo'n accent leggen op de geloofsdaad.¹⁷⁰

Waar theologen als C. Graafland en A. de Reuver bang waren dat het geloof te weinig tot zijn recht komt, benadrukte Moerkerken juist het tegenovergestelde (vergelijk 5.7). Breedvoerig citeerde hij *De Gereformeerde Dogmatiek* van Kersten en Comries preek over de rechtvaardiging.¹⁷¹ Voor onze analyse van de receptie van Comrie komen er in dit artikel van Moerkerken geen nieuwe elementen voor. Ten slotte ging hij nog in op de *Brief* van Comrie en hoe daar over de vierschaar

164. Het citaat is bij Comrie te vinden in Comrie, *Brief*, 83. Comrie verwees naar werk van G. Voetius 'Tom. V. Disp. pag. 610'.

165. Moerkerken, 'De rechtvaardigmaking van eeuwigheid 7'.

166. Moerkerken, 'De dadelijke rechtvaardigmaking 1'.

167. Moerkerken, 'De rechtvaardigmaking: wat zegt de Schrift?'

168. Moerkerken, 'Om de zuivere leer'.

169. Moerkerken, 'Een belangrijke brief'.

170. Moerkerken, 'Spreken Brakel en Comrie elkaar tegen?'

171. Moerkerken, 'Een aangrijpende preek'.

wordt geschreven. Moerkerken verklaarde zijn grote liefde voor de theoloog van Woubrugge. Hij kende weinig godgeleerden die over deze dingen zo helder en evenwichtig schreven als Comrie. Het artikel besluit met een citaat van Kersten uit zijn verklaring van zondag 23. Hierin wordt het onderscheid tussen een gezicht op Christus en de vrijspraak van de Vader uitgelegd. Echter niet de Advocaat maar de Rechter spreekt vrij. Volgens Kersten kwamen in de loop der tijden weinig mensen tot het volle geloofsbewustzijn, dat wil zeggen het ontvangen van de vrijspraak in het hart.¹⁷²

6.10.4 Evaluatie

Niet minder dan Kersten was en is Moerkerken een pleitbezorger van de theologie van Comrie. Dit kwam ook naar voren in het stimuleren van en meewerken aan Comrie-reprints. Toch volgt Moerkerken meer Kersten dan Comrie in de standen van het genadeleven. Met andere woorden: het thematiseren van de standen in het genadeleven in de rechtvaardigingsleer is meer kerstiaans dan comriaans. We zien dat Moerkerken de standenleer theologisch heeft verdedigd.

Moerkerken volgt Kersten wanneer hij bij de rechtvaardiging van eeuwigheid en die in de opstanding spreekt van een rechtvaardiging vóór het geloof. Hij plaatst net als Kersten de toerekening in de wedergeboorte. Hier is sprake van een staatsverwisseling. Op dat punt verschillen Moerkerken en Kersten van Kuyper, die de rechtvaardiging absoluut in de eeuwigheid plaatste. Toch is er een parallel tussen Kuypers theologie en die van Moerkerken. Laatstgenoemde spreekt wel van een actuele staatsverwisseling en in die zin markeert hij meer dan Kuyper de actuele toepassing van Gods heil. Bij Moerkerken is er echter, net als bij Kuyper, sprake van een onbewuste rechtvaardiging. Hij leert geen sluimerende, maar wel een onbewuste wedergeboorte en relateert die aan de standen in het genadeleven. Wanneer we voor standen stadia lezen, zijn we in feite bij Kuyper, die ook een fasering aanbracht in de geloofsweg, waarbij de wedergeboorte en schenking van het geloofsvermogen onbewust zijn. We zijn dan een stuk van Comrie verwijderd.

6.11 Evaluatie

De Gereformeerde Gemeenten kenden en kennen vele sympathisanten van de theologie van Comrie. Naast Kersten waren dat vooral Vergunst en Moerkerken. Omdat dit drietal ook docent was aan de Theologische School, zal dit zijn weerslag gehad hebben op de aanstaande predikanten. Kersten zag Comrie als voorbeeldtheoloog. Vergunst noemde de theologie van Comrie het eigene van de Gereformeerde Ge-

172. Moerkerken, 'De vierschaar'. Vgl. Kersten, *Catechismus*, 251-252.

meenten en ging dus ver in de toe-eigening van Comrie. Moerkerken gaf onderwijs over Comrie, werkte mee aan reprints en besteedde vele bladzijden in *De Saambinder* aan zijn theologie. Dat was nodig volgens hem om de prediking in zijn segment van de gereformeerde gezindte te verstaan.

Moerkerken verwees regelmatig met instemming naar Kersten. Diens theologie is gezaghebbend in de Gereformeerde Gemeenten en daarom voor de receptie van Comrie in deze kerk van groot belang. Met uitzondering van Paul en Schipper, hebben alle predikanten uit dit hoofdstuk zich nadrukkelijk op de theologie van Kersten beroepen.

Behalve dat er sprake is van een directe receptie van Comrie is er ook sprake van indirecte Comrie-receptie via Kersten. De ‘standen in het genadeleven’ werden door Kersten genoemd en gezien als een onderscheid tussen Gods kinderen, maar kregen bij Rijksen een temporele uitwerking in fases. De eerste fase in het genadeleven kenmerkt zich door de onbewuste rechtvaardiging en in de volwassen fase is er sprake van een bewuste rechtvaardiging. Ook Moerkerken en Elshout maakten onderscheid in standen van het genadeleven. Volgens Elshout is de avondmaals-tafel geopend voor de onbewust gerechtvaardigden die Jezus nog niet kennen als Priester. De in de Gereformeerde Gemeenten gebruikte fasering in het genadeleven is op die manier niet bij Comrie aanwezig. Bij Comrie is er geen verschil tussen de rechtvaardiging door het geloof en die in het geweten. Comrie wees bekommerden niet op wat ze nog missen en daarom nog beleven moeten, maar hij wees erop dat ze rijker zijn dan ze zelf beseffen.

De fasering van het genadeleven heeft verschillende consequenties. De rechtvaardiging door het geloof is niet langer een gebeurtenis van een bepaald moment, maar het is een proces waarbij de heilszekerheid verschuift naar de fase van het volwassen geloofsleven. De ervaring van het nieuwe leven is niet direct vrede, rust en blijdschap, maar het inleven van eigen verlorenheid. Tegelijkertijd ontstaat hiermee een verdeling tussen Gods volk en kinderen die nog bekommerd zijn en de zekerheid missen enerzijds, en anderzijds de weinigen die de heilszekerheid wel kennen.

De belangrijkste consequentie is dat twijfel en ongeloof nu officieel een weg vinden in de rechtvaardigingsleer. Weliswaar zal dit pastoraal gezien vanuit de beste bedoelingen gebeurd zijn, toch komt dit strikt gezien niet overeen met het geloof van de zondagen 7 en 23 van de Heidelbergse Catechismus. De heilszekerheid is voor weinigen weggelegd. Woorden die vallen, zijn: welwezen van het geloof en tweede genade. Kersten zei wel dat er in het geloof geen twijfel is, toch bezweek deze voluit reformatorische stelling al snel toen hij sprak over de praktijk en de daden van het geloof.

Het is merkwaardig dat Kersten, die zo ageerde tegen de wedergeboorteleer van

Kuyper, waarin sprake is van onbewustheid, zélf in zijn rechtvaardigingstheologie deze leer opnieuw introduceerde. De parallel met Kuyper wordt nog inzichtelijker als we voor Kerstens uitdrukking ‘standen in het genadeleven’ de kuyperiaanse uitdrukking gebruiken van ‘stadia in het genadeleven’. Bouwstenen voor de leer van een aanvankelijk onbewuste wedergeboorte zijn wel te vinden bij Comrie. We zagen dat bij hem in de wedergeboorteleer aanvankelijk sprake is van een zwakke, ongevoelige en zelfs onbewuste vereniging met Christus. Het geestelijke leven is eerst zwak en openbaart zich steeds sterker. Tegelijk geldt dat het geloofszaad of -begin niet zonder de kennis van Christus is. In de zeventiende eeuw kan men in de gereformeerde orthodoxie ook al lezen over een aanvankelijk onbewuste wedergeboorte.

Kersten leerde net als Kuyper een onbewuste wedergeboorte. Ook Rijksen, Moerkerken en anderen volgden deze leer. Weliswaar leerden zij de geloofsweg niet in dezelfde stadia als Kuyper, maar wel creëerden zij een fasering in de geloofsweg waarvan het begin onbewust is. Iemand kan de gerechtigheid van Christus hebben, alsook vergeving van zonden en verzoening, zonder het te weten. Bij Kuyper kan iemand lang gerechtvaardigd zijn zonder het te weten. Kuyper sprak massief over de rechtvaardiging van eeuwigheid. Door de leer van de onbewuste en sluimerende wedergeboorte wordt het onbewuste genadeleven nog eens versterkt. Een verschil met Kuyper is dat Kersten, Rijksen, Moerkerken en anderen Gods actuele toepassing van de rechtvaardiging duidelijker markeerden door te spreken van een staatsverwisseling.

Opvallend is dat men in de traditie van de Gereformeerde Gemeenten geen moeite heeft met Comries theologie van de rechtvaardiging van eeuwigheid. In de hervormde en christelijke gereformeerde traditie was en is hier wel kritiek op. Professor Van der Schuit stelde voor om hier alleen te spreken van het eeuwige besluit tot rechtvaardiging, als minder verwarrend en meer Schriftuurlijk. Ook in de Gereformeerde Kerken in Nederland werd gezegd, door onder anderen Bavinck, dat het Bijbels en theologisch gezien beter is om niet van een rechtvaardiging van eeuwigheid te spreken. Deze leer vroeg in deze kerk zelfs om een synodale behandeling.

Nog meer dan in de Gereformeerde Kerken in Nederland geldt van de Gereformeerde Gemeenten dat de scholastiek niet geproblematiseerd werd en wordt. In de hervormde en christelijke gereformeerde traditie was hier juist veel kritiek op. Onderscheidingen die Comrie maakte, worden in de Gereformeerde Gemeenten overgenomen zonder vraagtekens te zetten bij de al dan niet Schriftuurlijke herkomst ervan. Zo spraken Kersten, Vergunst en Moerkerken bijvoorbeeld over het geloofsvermogen, dat onderscheiden wordt van de geloofsdaden. In de hervormde traditie werd het geloofsvermogen door Exalto geassocieerd met het roomse begrip *gratia infusa* en werd gewezen op het gevaar dat er zo een bron van leven in de

mens gelegd wordt. De verdeling van de rechtvaardiging in een rechtvaardiging in de eeuwigheid, in de opstanding van Christus en een rechtvaardiging door het geloof werd en wordt in de Gereformeerde Gemeenten geaccepteerd. Blijkbaar is de autoriteit van Comrie en anders oude schrijvers zo groot dat ze niet alleen inhoudelijk, maar ook methodisch en terminologisch worden gereciperd. In de Gereformeerde Kerken in Nederland zagen we dat de terminologie van de dogmatiek en ook die van Comrie wel werden geïnterpreteerd. Men wilde begrippen gebruiken die niet direct tot de Bijbel te herleiden zijn, maar die kunnen helpen om de betekenisinhoud van de Bijbel weer te geven.

Blaauwendraad, de criticus van de rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Gemeenten, bleek waardering te hebben voor Comrie. Comrie zou weliswaar de wedergeboortetheologie hebben geïnterpreteerd, maar bij hem is de theologie niet zo gecompliceerd als bij voorgangers van de Gereformeerde Gemeenten zoals Moerkerken. Toch gaf Blaauwendraad geen juist beeld van Comrie. Hij noemde hem de grondlegger van de theologie die hij bestreed. Blaauwendraad heeft daarvoor enkele aspecten van Comries theologie uit hun context gehaald en die geplaatst in een nieuwe context van de theologie die hij bestreed. Comrie is niet direct verantwoordelijk te houden voor wat anderen die zich op hem beroepen, geleerd hebben. Dan zou eerst aangetoond moeten worden dat Comries theologie inderdaad parallel loopt aan die van de Gereformeerde Gemeenten. In dit hoofdstuk hebben we die parallellen gezien, maar er zijn ook ingrijpende verschillen geconstateerd die het onmogelijk maken om Comrie en de theologie van deze kerk compleet met elkaar te identificeren.

Hoofdstuk 7

De receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland

7.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staat de ontvangst van Comries rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland centraal. In 1953 ontstond deze kerk als gevolg van een scheuring in de Gereformeerde Gemeenten.¹ Omdat deze kerk zich theologisch profileerde ten opzichte van de Gereformeerde Gemeenten, wordt ze apart behandeld. De vraag is of er verschil is in Comrie-receptie met de Gereformeerde Gemeenten.

7.1.1 Het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland

In 2006 telden de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, volgens M. Golverdingen, 52 gemeenten met 21.000 leden. Een belangrijke rol in het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland² had C. Steenblok (1894-1966), die in 1943 vanuit de Gereformeerde Kerken in Nederland was overgekomen naar de Gereformeerde Gemeenten. Na een halfjaar werd hij benoemd als hulpdocent van de Theologische School. In 1948 volgde hij Kersten op als docent aan de Theologische School en als hoofdredacteur van *De Saambinder*. Op 11 en 12 januari 1950 werd de generale synode in Utrecht gehouden. R. Kok werd op de zitting van 12 januari voor een periode van zes maanden geschorst, omdat hij het genadeaanbod en de verbondsbeloften vereenzelvigde. A. Vergunst deelde het synodale standpunt, maar was het wel eens met Koks visie op het aanbod van genade.³ De synode

-
1. Over deze scheuring zie: Golverdingen, *Geschiedenis van een scheuring*. In 1980 ontstond er een scheuring in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. De predikanten A. van den Berg, J. de Groot en A. Wink kwamen toen buiten het verband te staan. Zie: Mastenbroek, *Israels Wachter*, 266. Deze Gereformeerde Gemeenten in Nederland (buiten verband) tellen tegenwoordig nog drie gemeenten. <https://gergeminnedbv.nl/>. Geraadpleegd 16 november 2020.
 2. Golverdingen, *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte*, 110-115.
 3. Kranendonk, *Dienen, leiden, samenbinden*, 236-240. Kok had in 1949 een boek over het aanbod van genade geschreven. Zie: Kok, *Het aanbod van Gods genade*.

werd voortgezet op 13 april 1950, waarbij Vergunst een klacht indiende tegen het doceren van Steenblok. Hij zou het welmenend aanbod van genade aan allen die onder het Woord leven, loochenen.⁴ Vergunst beriep zich voor zijn visie op Schotse theologen zoals T. Boston, R. en E. Erskine, en vooral op het werk van Comrie.⁵ De kwestie werd door middel van een gesprek opgelost, maar hierna verscherpten zich de tegenstellingen snel. Steenblok had het hoofdredacteurschap van *De Saambinder* neergelegd en bouwde in de daaropvolgende maanden *De Goudse Kerkbode*, het orgaan van de Gereformeerde Gemeente te Gouda, uit tot een alternatief landelijk kerkblad. De artikelen in dit blad brachten A. Verhagen (1887-1959) tot de conclusie dat er volgens Steenblok geen welmenend aanbod van genade is. Ook hierin kwam een schikking op 6 januari 1953, doordat beide partijen zich vonden in de formulering dat de uitwendige roeping welmenend tot alle hoorders komt met de eis van geloof en bekering. Op de generale synode van 3 en 4 juni 1953, geleid door Verhagen, kwam het tot een uitbarsting.⁶ Er kwam een voorstel om Steenblok als docent te ontslaan. Vlak voor de stemming hierover verlieten de predikanten D.L. Aangeenbrug, M. van de Ketterij en F. Mallan, alsmede de ouderlingen D. Hage en H. Bas, onder protest de synode.⁷ De synode besloot dat Steenblok geen docent meer zou zijn. Men sprak uit dat zijn onderwijs eenzijdig was. Op 7 juli 1953 kwamen de uitgetreden broeders te Alblasterdam bijeen. Zo'n 120 personen uit 37 gemeenten of delen daarvan waren aanwezig. Er werd een stuk opgesteld voor de synode waarin benadrukt werd dat achter het ontslag van Steenblok een ernstig leergeschil schuilging. Het welmenend aanbod van genade dat tot alle hoorders komt, zou on-Bijbels zijn. De synode van 27 juli 1953 sprak uit dat de genomen besluiten gehandhaafd bleven en daarmee was de scheuring een feit. Nadien zijn er verschillende gesprekken geweest (1966, 2002 en 2003), maar het leergeschil werd niet opgelost.

Mallan aanvaardde wel een aanbod van genade, al had hij moeite met het woord 'aanbod' omdat het in de Bijbel niet voorkomt.⁸ Hij sprak liever van 'voorstellen, prediken en verkondigen'. Tegelijk meende hij dat dit aanbod voorwaardelijk is. De voorwaarden zijn bekering en geloof (zondag 31 HC en DL 2.5). In 1967 wilde

4. Volgens Wisse begon de publieke discussie over het 'aanbod van genade' al in de tweede helft van de achttiende eeuw in Amsterdamse conventikelkringen en woekerde deze voort onder negentiende-eeuwse afgescheidenen en ledeboerianen. Zie: Wisse, 'God op het hoogst verheerlijkt en de mens op het diepst vernederd 'refogeschiedenis'', 198.

5. Kranendonk, *Dienen, leiden, samenbinden*, 155-160.

6. Golverdingen, *Geschiedenis van een scheuring*.

7. Vgl. Mastenbroek, *Israels Wachter*, 161-192.

8. Mastenbroek, *Israels Wachter*, 186-188. Dit schreef hij in een brief aan de gereformeerde predikant J.C. Jonkers (Bruinisse, 27 augustus 1956).

Mallan alleen herenigen met de Gereformeerde Gemeenten als zij op hun ‘dwaling’ over het onvoorwaardelijk aanbod van genade zouden terugkomen en Steenblok zouden rehabiliteren.⁹ In hetzelfde jaar publiceerde L.M.P. Scholten een verdediging van de positie van Steenblok: ‘prediking, die alle mensen iets belooft of aanbiedt, is *valse prediking*’.¹⁰

7.1.2 De onderzochte auteurs

In de volgende paragrafen wordt een analyse geboden van de receptie van Comries rechtvaardigingsleer door C. Steenblok (7.2), J. Boeder (1925-1991) (7.3), F. Mallan (1925-2010) (7.4) en L.M.P. Scholten (1939-) (7.5). Hierna volgt een evaluatie (7.6). Uitgangspunt is wat over Comries rechtvaardigingsleer geschreven is in *De Wachter Sions* en in *De Goudse Kerkbode*. Steenblok was docent van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en hoofdredacteur van het landelijke kerkblad. Mallan had de rol van docent en nam het hoofdredacteurschap van het landelijk kerkblad op zich na de dood van Steenblok. Boeder schreef onder redactie van Steenblok en later van Mallan, terwijl Scholten alleen schreef onder redactie van Mallan. Deze scribenten geven een beeld van de Comrie-receptie in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland.

7.2 Cornelis Steenblok (1894-1966)

Cornelis Steenblok¹¹ werd geboren in Nieuwdorp op 4 mei 1894. Cornelis was de zoon van Nicolaas Steenblok (1843-1906), een timmerman, en zijn tweede vrouw Elisabeth de Rooter (1854-1943). Cornelis was vernoemd naar zijn opa, die een timmerbedrijf had, waar ook gezelschap gehouden werd.¹² Aanvankelijk was hij timmerman en actief in het boerenbedrijf, maar met financiële hulp van de familie kon hij theologie studeren aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland in Kampen.¹³ Hier werd hij ingeschreven op 23 september 1921

9. Valkenburg, *Wat wij geloven*, 179. Dit interview met ds. Mallan was overgenomen van de eerdere druk uit 1967. Mallan onderstreepte in 1974 nogmaals de positie van Steenblok. Deze had in *De Wachter Sions* (1960-1963) betoogd dat de beloften alleen de uitverkorenen golden. Vgl. Steenblok, *De bestaansgrond der gemeenten*.

10. Scholten, ‘De leer van dr. C. Steenblok’, 83, 96.

11. Mastenbroek, *Met heil bezocht*; Golverdingen, *Vernieuwing en Verwarring*, 124-134; Rouwendal, *Dr. C. Steenblok*; Graafland, ‘Cornelis Steenblok’; Van der Zwaag, ‘Met een oude Ford naar Amsterdam’; Verboom, ‘Levensschets Dr. C. Steenblok’.

12. Hier gingen predikers voor van de Christelijke Afscheiden Gemeente in Nieuwdorp, maar ook predikanten als P. van Dijke en L.G.C. Ledebouer. Zie: Mastenbroek, *Met heil bezocht*, 53. Vgl. C.J. Meeuse, ‘Gezelschap’.

13. Mastenbroek, *Met heil bezocht*, 62-64.

en mocht hij op 30 september 1925 zijn kandidaatsexamen afleggen. Steenblok studeerde onder de hoogleraren H. Bouwman, A.G. Honig, S. Greijdanus, J. Ridderbos en T. Hoekstra. Hij diende als gereformeerd predikant de gemeente Lopik (1927-1935 emeritaat), waarna hij hulpprediker werd in de gereformeerde kerk van Poederrijen en Poortvliet (1935-1941). In Lopik schuurde het tussen de gemeente, de kerkenraad en de predikant, zodat Steenblok in 1935 ziekteverlof kreeg en de classis hem eervol emeritaat verleende.¹⁴ Steenblok promoveerde op 4 juli 1941 bij V. Hepp (1879-1950) op een dissertatie over Voetius en de sabbat.¹⁵ Daarop kreeg hij contact met G.H. Kersten. Hij meldde zich aan bij de classis Tholen en werd na het uitspreken van een proefpreek opgenomen in de Gereformeerde Gemeenten. Bijna heel de gereformeerde kerk van Poortvliet ging met Steenblok over naar de Gereformeerde Gemeenten, waarna de gereformeerde kerk zich zelfstandig voortzette. Op 5 april 1943 werd Steenblok door Kersten bevestigd als predikant van de gereformeerde gemeente van Poortvliet. Hierna diende hij de gemeenten Rotterdam-Centrum in 1945 en Gouda in 1946. Op 1 mei 1946, toen Steenblok nog aan Rotterdam-Centrum verbonden was, werd zijn huwelijk met Adriana Christina van der Slikke kerkelijk bevestigd door Kersten. Hun huwelijk bleef zonder kinderen. Steenblok was docent van de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten van 1944 tot 1953, toen hij werd afgezet als docent. Bekend is dat Steenblok student Elshout werken van Comrie en W. à Brakel aanbeval.¹⁶

Toen Steenblok nog gereformeerd predikant in Lopik was, werd hij ‘Kerstiaan’ genoemd.¹⁷ In zijn prediking legde hij de nadruk op de verkiezing en toonde een afkeer van de leer van de veronderstelde wedergeboorte. Hij kon kinderen op grond van hun doop niet voor wedergeboren houden. Zijn overgang naar de Gereformeerde Gemeenten, alsook zijn emeritaat in de Gereformeerde Kerken in Nederland in 1935, lagen in het verlengde van zijn theologie. Vanaf 1941, kort na de verdediging van zijn dissertatie, had Steenblok contact met Kersten. Naast leerstellige verbondenheid was er ook geestelijke verbondenheid en vriendschap tussen deze twee. Steenblok werd docent naast Kersten in 1944. In 1945 werd Steenblok hoofdredacteur van *De Saambinder*. In de Gereformeerde Gemeenten in Nederland werd hij hoofdredacteur van *De Wachter Sions*, tot zijn dood. Verder was hij de eerste voorzitter van de Gereformeerde Bijbelstichting, die in 1965 werd opgericht.

14. Over de onverkwikkelijke gebeurtenissen in Lopik met kerkenraad en gemeente die geleid hebben tot de ziekte en de emeritaatsaanvraag van Steenblok: Mastenbroek, *Met heil bezocht*, 75-125.

15. Steenblok, *Voetius en de sabbat*.

16. Van Toor, *Aan armen uit gena*, 117.

17. Mastenbroek, *Met heil bezocht*, 103.

Steenblok overleed in Gouda op 29 december 1966. Hij werd begraven door zijn vriend Mallan.¹⁸

Steenblok verzamelde tijdens zijn leven een grote collectie van oude schrijvers.¹⁹ Hij liet zo'n 4000 boeken na, die later werden overgenomen van de weduwe Steenblok door de Stichting tot bevordering van en instandhouding van de zuivere waarheid. Het is onzeker hoe de oorspronkelijke collectie eruitzag en of deze geheel is opgegaan in de bibliotheek van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. De boeken zijn namelijk een paar keer verhuisd, voordat ze in 1978 werden geplaatst in Huize Winterdijk in Gouda. Bovendien was in 2002 de collectie door verschillende donaties al uitgegroeid tot zo'n 8000 titels.²⁰ In elk geval bevinden zich in de catalogus uit 1990 alle belangrijke stichtelijke en dogmatische werken van Comrie.²¹

7.2.1 Comrie over de beloften

Steenblok schreef over Comrie in *De Goudse Kerkbode* naar aanleiding van een reeks artikelen over Comrie van J.J. van der Schuit, 'Comrie over de beloften'.²² Van der Schuit beriep zich voor zijn visie op de beloften op Comrie. Hij schreef: 'Het is Comrie geweest, die ons een pad naar het heiligdom der belofte gewezen heeft.'²³ Volgens Steenblok nam Comrie een bijzondere en achtenswaardige plaats in binnen de Gereformeerde Gemeenten. Steenblok was het oneens met Van der Schuits visie op de beloften en meende dat hij geen recht deed aan Comrie. Daarom schreef Steenblok een serie onder de titel 'Comrie over de beloften'.²⁴ *De Goudse Kerkbode* groeide in de jaren 1952 en 1953 uit van plaatselijk kerkblad tot landelijk kerkblad en was een voorloper van *De Wachter Sions*, die voor het eerst op 28 augustus 1953 verscheen. Uit de artikelen wordt duidelijk dat Steenblok goed bekend was met Comrie. Hij citeerde uitgebreid uit *Het ABC des geloofs*, de *Eigenschappen*, de *Verzameling van leerredenen*, het *Examen*, de *Verklaaring* en de *Missive*,

18. Deze vriendschap dateerde al vanaf de curatoriumvergadering waarin Steenblok zitting had en Mallan zich aanmeldde. Mallan werd met algemene stemmen toegelaten. Mallan was ook op de bruiloft van Steenblok in Poortvliet. Deze leek volgens Mallan wel op een begrafenis. Er waren geen bloemen en er stond alleen een tafel met kopjes koffie. Toen Mallan een jaar in Veenendaal stond (1961), raakte hij overspannen en werd hij door Steenblok bemoedigd. Mastenbroek, *Israëls Wachter*, 108, 199, 209-210, 212-213, 252.

19. Van 't Hul, 'Beheerder van een 'uitnemende collectie boeken'' (interview met bibliothecaris J. van Beek, die de Goudse Steenblokbibliotheek ruim 30 jaar beheerde).

20. Volgens mededelingen (mailwisseling donderdag 9 januari 2020) van H.D. den Toom van het kerkelijk bureau van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland is de oorspronkelijke collectie-Steenblok niet meer te traceren omdat eerdere beheerders dit niet hebben bijgehouden.

21. Spruyt, *Catalogus dr. C. Steenblokbibliotheek*.

22. Van der Schuit, 'Comrie over de beloften 1-11'.

23. Van der Schuit, 'Comrie over de beloften 1'.

24. Steenblok, 'Comrie over de beloften 1-13'.

alsook de vertalingen van I. Chauncy en T. Shepard. Leidraad in de polemiek met Van der Schuit was wie zich voor zijn visie met recht op Comrie beriep.

Volgens Steenblok is in ‘de prediking en uitwendige roeping’ de belofte niet voor allen. Hij zei ‘dat ze alleen is voor hen, die geloven en zich bekeren door genade’. Bij hem is het ‘aanbod van genade’ voor hen die geloven en zich bekeren. Dat kan alleen door Gods ‘wederbarende genade’. Want het ‘zaligmakende geloof mist juist de dode en onherboren zondaar’. Het zaligmakend geloof is ‘de gestelde voorwaarde’, ‘de weg of het middel’ om ‘te komen tot Christus en in Hem verzoend te worden met God’. Dat impliceert volgens Steenblok dat men tot Christus komt als een ‘aan zichzelf ontdekt en wanhopend zondaar’.²⁵ Volgens hem was dat de lijn van Comrie. Het komt aan op ‘zaligmakend geloof’ en daarin delen alleen de uitverkorenen. Volgens Steenblok hebben niet alle gedoopten en hoorders van het evangelie recht op al de beloften van het genadeverbond. Dan zouden ze ook recht hebben op ‘wedergeboorte, zaligmakend geloof, en ware bekering’ en op ‘het onwederstandelijke werk der genade’, wat volgens Steenblok evident niet zo is. Dan moesten ze ook allemaal wedergeboren, gelovig en bekeerd worden.²⁶

Volgens Steenblok onderscheidde Comrie tussen de bediening en ‘het wezen’ van het genadeverbond. ‘De uiterlijke bediening van het genadeverbond’, dat wil zeggen ‘de prediking en uitwendige roeping’ en de bediening van de sacramenten, is ‘voorwaardelijk’. Dat wil zeggen dat ‘waar geloof en bekering’ nodig zijn zodat de belofte toegepast wordt. Het wezen van het genadeverbond is echter ‘onvoorwaardelijk’, omdat Christus ‘door de wederbarende en onwederstandelijke, zaligmakende bediening des Geestes’ werkt in Zijn volk.²⁷

Steenblok had veel liefde voor Comries catechismusverklaring. Daar verklaarde Comrie hoe de ziel door de wet zelfkennis krijgt en hoe vervolgens Christus in het evangelie geopenbaard wordt. Steenblok zei: ‘Kijk, daar val ik nou boven op. Zo heeft God het me geleerd, en zo leert Hij het al Zijn lieve volk in de gang der genade in de ziel.’ Daarbij is de wet ‘kenbron der ellende’ en ‘tuchtmeester tot Christus’. Er wordt plaatsgemaakt voor Hem in de ziel, zoals Hij in de evangeliebelofte geopenbaard werd, om zo het leven buiten zichzelf uit Hem alleen te ontvangen. Steenblok verklaarde: ‘En die aloude en zo zuivere leer van de soevereine en eenzijdige bediening der genade wensen we te behouden tegenover allerlei wind van leer, die er maar op uit is, om de zuivere waarheid Gods van haar kracht te beroven, onder allerlei mooie schijn.’²⁸ Dergelijke opmerkingen van hartelijke instemming

25. Steenblok, ‘Comrie over de beloften 4’.

26. Steenblok, ‘Comrie over de beloften 5’.

27. Steenblok, ‘Comrie over de beloften 6’.

28. Steenblok, ‘Comrie over de beloften 10’.

lezen we meer bij hem. Bijvoorbeeld: ‘Ja, zo is het toch maar. Het is toch zo’n lieve waarheid voor een recht gestelde ziel.’²⁹

Toch bleek Steenblok niet helemaal congeniaal te zijn met Comrie op dit punt. De theologische positie van Comrie werd niet, zoals bij Steenblok, alleen beheerst door de vraag in welke personen God zaligmakend zou werken. Comrie nam zijn uitgangspunt in het evangelie voor alle hoorders (vergelijk 2.2.5, 2.3.6 en 2.4.4.). Volgens Comrie werd Christus aan elke hoorder gegeven, geschonken en aangeboden. Volgens hem betekenen de drie woorden geven, schenken en aanbieden hetzelfde. De hoorders hebben recht om Christus aan te nemen. Maar van dit recht wilde Steenblok niets weten. Hij noemde het wel een voorrecht om ‘als onherborene onder de uitwendige roeping te verkeren’, maar wees dan meteen op de noodzakelijke voorwaarden van geloof en bekering. Letterlijk stelde Steenblok ‘dat de belofte der zaligheid in de voorstelling van het Evangelie alleen betrokken is op hen, die zich door genade bekeren en geloven, dus op Gods uitverkoren volk!’ Of anders gezegd: ‘de belofte der zaligheid in de uitwendige roeping wordt slechts gedaan aan hen, die *in waarheid geloven en zich bekeren*’. Daarom zijn ook ‘de krachtdadige roeping’ en wedergeboorte nodig.³⁰ Comrie leerde wel dat de Heilige Geest het algemene aanbod verbijzondert en persoonlijk maakt, maar dat is bij hem niet a priori een inperking van het genadeaanbod. In zijn *Eigenschappen* noemde Comrie het aanbod ruim, vrij en welgemeend. Hij wees erop dat men niet op zichzelf moet zien of men wel een gekwalificeerd voorwerp is om het aanbod aan te nemen. Beter is het om Jezus aan te nemen.

7.2.2 De Gereformeerde Dogmatiek

Als docent van de Theologische School in Rotterdam heeft Steenblok een eigen dogmatiek, in vraag- en antwoordvorm, geschreven voor de opleiding van studenten. De laatste versie van dit werk is uit 1986 en werd toen voor het eerst postuum gedrukt.³¹ Het geheel bestaat uit 2228 vragen en antwoorden. Opmerkelijk is dat Steenblok bij de rechtvaardigingsleer niet inging op de rechtvaardiging van eeuwigheid, terwijl hij als afgestudeerd predikant van de Gereformeerde Kerken in Nederland hier ongetwijfeld kennis van had. Men bedenke dat hij les kreeg van A.G. Honig, die was gepromoveerd op Comrie onder A. Kuiper. Steenblok verwees niet naar de dogmatiek van zijn collega Kersten, hoewel hij als ‘Kerstiaan’

29. Steenblok, ‘Comrie over de beloften 11’.

30. Steenblok, *Rondom verbond, roeping en doop*, 159-161.

31. Steenblok, *De Gereformeerde Dogmatiek*. Het boek is uitgegeven door Stichting ter bevordering en instandhouding van de zuivere waarheid in Gouda. De uitgave is gecontroleerd op spelling door A.G.J. van Vreeswijk, hoofdonderwijzer te Gouda. Bovendien heeft hij het geheel van een inhoudsopgave en de nodige registers voorzien.

bekendstond. Comrie werd vijf keer aangehaald, maar niet bij de rechtvaardigingsleer. Voor wat de expliciete bronnenvermelding betreft, is de oogst voor ons onderzoek dus klein. Gelet op inhoud en terminologie lijkt het zo te zijn dat Steenblok in zijn rechtvaardigingsleer beïnvloed is door Comrie en Kersten. We zagen al dat Steenblok wist welke liefde er in de Gereformeerde Gemeenten was voor Comrie en ook zelf gaf hij uiting aan zijn liefde voor Comries theologie en citeerde hij hem uitgebreid.

Wanneer we Steenbloks rechtvaardigingsleer bezien, past die in de theologie van de Gereformeerde Gemeenten, zoals we die zagen in hoofdstuk 6. De theologische opvattingen van Steenblok over de rechtvaardiging lopen bijna geheel parallel aan die van Kersten.

Hij onderscheidde net als Kersten tussen een rechtvaardiging vóór en een rechtvaardiging door het geloof. De rechtvaardiging vóór het geloof is die van eeuwigheid en in de opstanding van Christus, terwijl de rechtvaardiging door het geloof gerelateerd wordt aan de toerekening, levendmaking en de vierschaar van het geweten. Steenblok onderscheidde tussen ‘de dadelijke rechtvaardigmaking’ en ‘de lijdelijke rechtvaardigmaking in de vierschaar der consciëntie (...) De uitwendige roeping’ gaat volgens Steenblok vooraf aan ‘de rechtvaardigmaking door het geloof (...) De krachtdadige roeping valt samen met de dadelijke rechtvaardigmaking in de wedergeboorte, als levendmaking uit de doodstaat.’ Hierop volgt de ‘lijdelijke rechtvaardigmaking in de vierschaar der consciëntie’ (vraag en antwoord 1859). Steenblok hanteerde de volgende heilsorde: de rechtvaardiging van eeuwigheid, de rechtvaardiging in de opstanding van Christus, de uitwendige roeping, de inwendige of krachtdadige roeping die samenvalt met de dadelijke rechtvaardiging, en daarna de lijdelijke rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten.

Preciezer formuleerde Steenblok zijn positie door te zeggen dat de rechtvaardiging in de eeuwigheid en in de opstanding van Christus vóór de ‘krachtdadige roeping in de tijd’ valt, maar dat ook ‘de dadelijke rechtvaardigmaking’ in orde voorafgaat aan de krachtdadige roeping. Echter ‘In tijdsorde’ vallen dadelijke rechtvaardiging en krachtdadige roeping samen en zijn ze ‘beide gelijktijdig’.³² De positionering van de dadelijke rechtvaardiging in orde vóór het geloof is dezelfde als bij Comrie. Het samenvallen van de dadelijke rechtvaardiging met de wedergeboorte als levendmaking in de tijd is identiek met de visie van Comrie en Kersten. Van de lijdelijke rechtvaardiging sprak Steenblok net als Kersten als van ‘de lijdelijke rechtvaardigmaking in de vierschaar der consciëntie’; deze volgt ‘de krachtdadige roeping en wedergeboorte’ (vraag en antwoord 1859). De krachtdadige roeping geeft het geloof ‘als een instrument’ om in ‘de lijdelijke rechtvaardig-

32. Steenblok, *Rondom verbond, roeping en doop*, 170.

making' – 'in de vierschaar van de consciëntie' – zich Christus' gerechtigheid toe te eigenen door de Heilige Geest.³³

De uitwendige roeping is bij Steenblok de verbale roeping door het Woord, terwijl de effectieve roeping inwendig is, door Geest en Woord (1611). De uitwendige roeping laat de zondaar nog 'in de geestelijke doodstaat' (1612), maar de effectieve roeping is 'onwederstandelijk' (1613). De uitwendige roeping komt tot allen tot wie het Woord komt (1619) als een bekendmaking van de heilsweg met de heilsbelofte voor allen die de roeping opvolgen (1622). In de effectieve roeping overtuigt de Geest de zondaar 'door de Wet' van zijn verloren staat, verlicht Hij hem 'uit het Evangelie' in de verlossing door Christus en neigt Hij het hart om de Heere te vrezen (1632).

Volgens Steenblok verloopt de toepassing van het heil 'bij trappen' (1603). Hetzelfde geldt de rechtvaardiging. Deze is vóór, door en na het geloof in de jongste dag (1862-1863). De rechtvaardiging vóór het geloof is net als bij Kersten een rechtvaardiging in het eeuwig besluit en een rechtvaardiging in de opstanding van Christus voor al de uitverkorenen (1864). Bij Steenblok gaat net als bij Comrie de dadelijke rechtvaardiging in orde aan het geloof vooraf. Steenblok bracht net als Kersten de dadelijke rechtvaardiging onder in de categorie 'de rechtvaardiging door het geloof'. Tegelijkertijd met de dadelijke rechtvaardiging vindt bij Steenblok, in navolging van Comrie en Kersten, de levendmaking plaats. Hier is geen verschil met Comrie. Steenblok plaatste de dadelijke rechtvaardiging echter niet zoals Comrie onder de rechtvaardiging vóór het geloof. Bij de rechtvaardiging door het geloof sprak Steenblok over een 'persoonlijke toerekening aan de uitverkoren zondaar' 'van Christus' gerechtigheid in de levendmaking'. Hij noemde dat de 'dadelijke rechtvaardigmaking'. Tegelijkertijd hiermee wordt 'het zaligmakend geloof als een hebbelijkheid ingestort'. Hierdoor leert de uitverkoren zondaar 'onder de zaligmakende bediening des Geestes het Woord Gods geestelijk te verstaan en te aanvaarden' (1865). Net als Comrie en Kersten sprak Steenblok van een geloofshebbelijkheid die actief wordt door Geest en Woord. Hierop volgt de lijdelijke rechtvaardiging door het geloof in de vierschaar van het geweten. Daarbij gaat het volgens Steenblok zoals in zondag 23 van de Heidelbergse Catechismus. De zondaar wordt door de Heilige Geest 'voor Gods rechterstoel' gedaagd. Op deze afsnijding van eigen kracht en leven volgt 'de stonde' waarop 'de vrijspraak van het Evangelie' in het geloof, door de Geest, wordt aangenomen. Van deze vrijspraak verzekert de Heilige Geest (1866).

We concluderen dat de structuur van Steenbloks rechtvaardigingsleer groten-deels parallel loopt aan die van zijn collega Kersten. Steenblok maakte echter niet het voorbehoud dat Kersten maakte bij de rechtvaardiging in het geweten. Volgens

33. Steenblok, *Rondom verbond, roeping en doop*, 170.

Kersten is het geloof in Christus niet identiek aan de rechtvaardiging in de vier-schaar. Hij koppelde deze twee aan verschillende standen in de genade. Steenblok was hierin minder ‘Kerstiaan’ dan Rijksen en Moerkerken, die de standen in de genade wel expliciteerden.

7.2.3 Evaluatie

Steenblok heeft zich in zijn Comrie-receptie vooral laten leiden door de vraag in wie de genade uiteindelijk zaligmakend door God wordt gewerkt. Terwijl Comrie bleef vasthouden aan het algemeen, welmenend en onvoorwaardelijk aanbod van de genade, paste Steenblok hierop restricties toe. Dit leidt tot een conditionele evangelieroeping waarbij de vervulling van de vereiste condities die de roeping effectief maken sterk op de voorgrond treedt. Wat Comrie en Steenblok wel gemeenschappelijk hebben is dat ze wezen op de manier hoe God de genade in de harten van de uitverkorenen zaligmakend werkt. Ook Vergunst, die in conflict kwam met Steenblok over diens visie op het genadeaanbod, wees op de noodzaak van de toepassing door Gods Geest ervan.

De bijzondere toepassing door Gods Woord en Geest komt bij Comrie niet in mindering op het aanbod van genade. Comrie sprak over het genadeaanbod niet op een beperkende en voorwaardelijke manier, hoewel hij de noodzaak van de persoonlijke toepassing door Gods Woord en Geest leerde. Wanneer Christus in de ziel komt door Woord en Geest, is de vraag niet: ben ik een geschikt voorwerp voor genade of heb ik wat nodig is om het aanbod aan te nemen? De Geest werkt juist door het Woord dat ik mag zien dat het aanbod mij geldt. We kunnen zeggen dat waar Steenblok zijn insteek nam bij de bijzondere genade, Comrie juist van het algemene aanbod naar de bijzondere toepassing ging.

Voor wat Comries rechtvaardigingsleer betreft, hebben we bij Steenblok sterke parallellen gevonden met Kersten, die zich voor zijn rechtvaardigingsleer wel in hoge mate door Comrie liet inspireren en beïnvloeden. In de rechtvaardiging vóór, door en na het geloof volgde Steenblok inhoudelijk de dogmatiek van Kersten. Net als Kersten en Comrie sprak hij van een rechtvaardiging van eeuwigheid, een rechtvaardiging in de opstanding van Christus, een dadelijke en een lijdelijke rechtvaardiging. Steenbloks positie wijkt op dit punt niet af van wat we in hoofdstuk 6 zagen bij verschillende predikanten van de Gereformeerde Gemeenten. Wel is daar meer aandacht voor de standen in het genadeleven.

7.3 Jacob Boeder (1925-1991)

Jacob Boeder werd geboren op 23 september 1925 en stierf op 4 oktober 1991.

Hij was getrouwd met Aafje Bijl (1928-1986).³⁴ Boeder behoorde tot de vaste en gewaardeerde medewerkers aan *De Wachter Sions*.³⁵ Daarvoor schreef hij in *De Goudse Kerkbode* en ging hij mee in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland.³⁶ In totaal was hij 38 jaar medewerker van *De Wachter Sions* tot zijn dood in 1991.³⁷ Boeder was, als eigenaar van de Westfriese Boekhandel, ook uitgever van werk van Comrie. Hij gaf in 1957 *Onderzoek van het ontwerp van verdraagzaamheid* (Enkhuizen)³⁸ van Comrie uit. Dit werk werd hartelijk aanbevolen door Mallan in *De Wachter Sions*.³⁹ In het voorwoord van Boeder stond dat hij dit werk uitgaf tegen ‘de afgodsleer van Karl Barth’. Volgens hem zette Barth de godsleer en Gods wet op losse schroeven. Comrie en Holtius betoogden echter ‘de onveranderlijke Rechtvaardigheid Gods, welke God Zelve is’. Het voorwoord van Boeder bevat meerdere Calvin-citaten waarin de nadruk ligt op Gods rechtvaardigheid, Gods wet en de menselijke schuld daartegenover. Wie de wet echt verstaat, leert dat zijn gerechtigheid niet afdoende is en dat hij de zaligheid in Christus moet zoeken. Daarvoor is het nodig, volgens Boeder, dat we ons hart opheffen tot Gods rechterstoel. Comries boek moet biddend gelezen en herlezen worden met het gebed of de Geest het geestelijk verstaan tot heil wil geven.⁴⁰ Boeder gaf van Comrie ook diens *Brief over de rechtvaardigmaking* uit (1990). Mallan was blij met deze uitgave en stelde dat hier de zuivere leer van de rechtvaardiging helder geleerd werd.⁴¹

7.3.1 De rechtvaardiging

In 1958 schreef Boeder over de rechtvaardiging. ‘We zijn’, zo begon hij, ‘allen van nature in Adam gevallen, liggende onder de vloek en geheel onrein.’ Voor de zondaren buiten Christus is God een verterend vuur. Buiten ‘de aangebrachte gerechtigheid van Christus’ zal God geen omgang met hen kunnen hebben. In ‘het uur der minne’ ontvangen de uitverkorenen op grond van ‘de volkomen genoegdoening van Christus’ de Heilige Geest. Hieruit concludeerde Boeder dat er een rechtvaar-

34. Gegevens gevonden op <https://www.graftombe.nl/names/info/1050059/boeder>. Geraadpleegd 1 juli 2019.

35. Mallan, ‘Twee medewerkers ziek’. Mededeling van Mallan over ziekte J.H.R. Verboom en J. Boeder.

36. Boeder, ‘De duisternis liever dan het licht’.

37. Scholten, ‘Terzijde’, *DWS*, 18 oktober 2001, 5. *De Goudse Kerkbode* was de voorloper van *De Wachter Sions*. Het blad van de plaatselijke Gereformeerde Gemeente van Gouda verscheen van september 1946 tot in augustus 1953, telkens de tweede en vierde zaterdag van de maand, onder redactie van C. Steenblok. In de jaren 1952 en 1953 groeide dit plaatselijke blaadje uit tot landelijk kerkblad.

38. De uitgever heeft blijkbaar het woord ‘tolerantie’ vervangen door ‘verdraagzaamheid’.

39. Mallan, ‘Boekbespreking’, *DWS*, 15 februari 1957, 4. Aanbeveling van een herdruk van het werk van Comrie en Holtius, *Onderzoek van het ontwerp van verdraagzaamheid*.

40. Boeder, ‘Voorwoord’ in: Comrie en Holtius, *Onderzoek van het ontwerp van verdraagzaamheid*, 5-10.

41. Mallan, ‘Boekbespreking Brief over de rechtvaardigmaking door Alexander Comrie’.

diging vóór en door het geloof is. De rechtvaardiging vóór het geloof is die van eeuwigheid in het besluit van God en die in de opstanding van Christus. Hij beriep zich hiervoor op de dogmatiek van G.H. Kersten, G. Saldenus en Comries *Brief*. Vooral Saldenus was hierin heel duidelijk, vond Boeder. Saldenus stelde dat God de arme zondaar vindt ‘als uitverkoren, in zichzelf dood in zonden en misdaden en in de vierschaar Gods om Christus’ wil gerechtvaardigd’. Ook plaatste Saldenus de rechtvaardiging ‘in orde der natuur’ vóór de roeping. Dit deed niets af aan de noodzaak van de ‘dadelijke rechtvaardigmaking’ door het geloof. Hierbij beval Boeder opnieuw Comries *Brief* ter lezing aan.⁴²

In 1961 schreef Boeder in navolging van Comries *Brief* dat de loochening van de rechtvaardiging van eeuwigheid een loochening van God Zelf betekent (vergelijk 2.6.4). Hij noemde Comrie als voornaamste van de ‘bekende en onder Gods volk beminde schrijvers’. In genoemde *Brief* zette Comrie uiteen dat een loochening van de rechtvaardiging van eeuwigheid een loochening is van Gods oneindige volmaaktheid en onafhankelijkheid.⁴³ Dit punt is niet meteen evident, maar steunt op een complexe redenering die Boeder letterlijk uit Comries *Brief* liet volgen. Het argument steunt op het axioma dat Gods volmaaktheid betekent dat God in de tijd niets doet dan wat Hij in eeuwigheid naar de raad van Zijn wil heeft bepaald. Als er iets in de tijd gebeurt wat nog niet door Gods wil en raad bepaald zou zijn, doet dit afbreuk aan Gods volmaaktheid. Als men stelt dat de rechtvaardiging ‘als een inblijvende daad in God’ niet eeuwig is, moet men stellen dat deze van later datum is. Dan moet men ook stellen dat God niet volmaakt is geweest, maar het pas later is geworden. Hetzelfde geldt voor de eigenschap van Gods onafhankelijkheid. Deze eigenschap sneuvelt als de rechtvaardiging afhankelijk wordt van een daad van het schepsel die voorgaat. Boeder gaf ook andere argumenten van Comrie integraal en letterlijk weer. De loochening van de rechtvaardiging van eeuwigheid is een loochening van Gods onveranderlijkheid, eeuwigheid en eenvoudigheid.⁴⁴

Boeder bleek veel achting gehad te hebben voor Kersten, die volgens hem stond voor een leer ‘waarin God op het hoogst verheerlijkt wordt en de mens op het diepste vernederd’.⁴⁵ Van Comrie zei hij dat zijn werk een grote plaats innam ‘onder Gods volk, van welke kerk ze ook mogen zijn’. Iemand als J. van den Honert mocht dan heel beroemd zijn, ‘maar dan toch niet onder het bevindelijke volksdeel’. A. van der Os was volgens Boeder een remonstrant en toen Comrie hem bestreed, nam J. van den Honert het op voor Van der Os. Volgens Boeder zag Van der Os ‘de recht-

42. Boeder, ‘De leer der twee verbonden en de veronderstelde wedergeboorte’.

43. Boeder, ‘De loochening der Godheid’, 2-3.

44. Boeder, ‘De loochening der Godheid 2’, 2-3.

45. Boeder, ‘Geleerd of van God geleerd’, 5.

vaardigmaking als een vrucht van het geloof’ in plaats van als ‘een instrument, waarmee de zondaar Christus en zijn gerechtigheid aangrijpt’. Comrie benadrukte volgens Boeder tegenover de remonstranten de rechtvaardiging van Gods kant ‘door de onmiddellijke, directe en voorafgaande toerekening van de Borggerechtigheid van Christus’. Met andere woorden: bij Comrie vindt de imputatie plaats vóór het geloof en functioneert het geloof alleen als middel om het vooraf toegerekende aan te grijpen. Aan het einde van zijn tweede artikel hierover schreef Boeder: ‘Ik houdt [sic] het dus niet met de geleerdheid van V.d. Honert Jr., maar met de ware Godgeleerde Comrie.’⁴⁶ De focus voor de kerkhistorie en de godgeleerdheid zou volgens Boeder moeten liggen op figuren zoals Comrie, die onder het bevindelijke volksdeel een grote plaats innamen, en niet op hun opponenten.

In niet mis te verstane woorden diende Boeder C. Graafland van repliek, die gezegd had dat Comrie zich wel voortdurend beroept op Calvijn, de Drie Formulieren, de Westminster Catechismus en vele andere autoriteiten, maar dat hij de bronnen niet in hun eigen betekenis verstond. Boeder repliceerde dat als we niet delen in vrije genade, we ook Comrie niet verstaan. Comrie was volgens hem een getrouwe ‘godsgezant’ die op de bres stond voor ‘de zuivere leer der zaligheid’. Verder zei hij: ‘Wie durft het aan om in deze donkere tijden te beweren, dat hij die geschriften beter verstaat dan Comrie, zodat hij zulk een oordeel wel vellen mag?’ Volgens Boeder getuigt het niet van ootmoed ‘als men meent helderder licht te hebben over genoemde bronnen dan Comrie’.⁴⁷

7.3.2 Evaluatie

Boeder liet zich als scribent in *De Wachter Sions*, maar ook door zijn werk als uitgever, kennen als een echte liefhebber van Comrie. Hij gaf twee werken van hem uit en citeerde daaruit in zijn bijdragen voor *De Wachter Sions*. De theologie van Boeder zouden we met een uitdrukking van W. van ’t Spijker kunnen typeren als reprinttheologie. Dat wil zeggen een theologie die letterlijk herhaalt wat in het verleden gezegd is. Boeder vereenzelvigde zijn positie geheel met die van Comrie. Hij kon niet meemaken dat men gegronde kritiek kan hebben op Comrie. Graafland kreeg de wind van voren en zelfs zijn genadestaat werd daarbij suggestief onder kritiek gesteld. Boeder leek in een bepaalde zin op iemand als Huizer (hoofdstuk 5), die als niet-theoloog verontwaardigd was dat iemand kritiek had op een onverdacht gereformeerde theoloog. Woelderink had immers kritische noties gemaakt bij de rechtvaardigingstheologie van Comrie. Het verschil was dat Huizer geen uitspraken deed over de genadestaat van zijn opponent.

46. Boeder, ‘Geleerd of van God geleerd’, 4-5.

47. Boeder, ‘Een belangrijk leerstuk 4’, 5.

7.4 Frans Mallan (1925-2010)

Frans Mallan werd op 18 april 1925 te Rotterdam geboren als zesde kind van Dirk Mallan en Dingena Vreugdenhil.⁴⁸ Zijn moeder groeide op in een dolerend gezin, maar zijn vader kerkte aan de Boezemsingel in Rotterdam, eerst onder C. Pieneman en later onder G.H. Kersten. De kleine Frans werd dooplid van de Gereformeerde Gemeenten. Mallan volgde catechisatie bij Kersten. Hij studeerde drie jaar aan de Theologische School, werd op 20-jarige leeftijd onderzocht door het curatorium en aangenomen. Een jaar daarna ging hij preken. Op woensdag 15 september 1948 werd zijn huwelijk met Bastiaantje Bakker voltrokken.⁴⁹ Op woensdag 29 september 1948 werd hij op 23-jarige leeftijd door J. Fraanje bevestigd als predikant van de gereformeerde gemeente in Bruinisse. In de Gereformeerde Gemeenten in Nederland diende hij de gemeenten Veenendaal (1960), Gouda (1968), Vlaardingingen (1972), Rhenen (1976) en Alblisserdam (1984). In 1996 ging hij met emeritaat. Mallan heeft les gehad van Kersten en van Steenblok, in wiens sporen hij wilde gaan.⁵⁰ Mallan was vanaf 1966 hoofdredacteur van *De Wachter Sions*.⁵¹ In 1967 werd hij docent van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Een niet-wetenschappelijke opleiding, waarin hij lessen verzorgde in dogmatiek, homiletiek, kerkrecht en exegese.⁵² Hij leidde vijftien studenten op tot predikant.⁵³

7.4.1 Antwoord per brief

In 1971 begon Mallan als hoofdredacteur van *De Wachter Sions* een nieuwe rubriek met als titel ‘antwoord per brief’. Hierin schreef hij over de rechtvaardigingsleer van Comrie en pleitte voor de rechtvaardiging van eeuwigheid. De rechtvaardiging is volgens hem ‘de verlossing van een doodschuldige zondaar van schuld en straf’ om hem in plaats daarvan ‘de eeuwige zaligheid te schenken’. Deze weldaad schenkt God aan de uitverkorenen. God heeft hen van eeuwigheid liefgehad en gerechtvaardigd. Het is antropomorf gedacht volgens Mallan, als men denkt dat er door het geloof een verandering in God optreedt. Hij refereerde hiervoor aan Kersten en Comrie. Anderen zagen Mallan, naar eigen zeggen, als een leerling van

48. Mastenbroek, *Israels Wachter*.

49. Over zijn vrouw, die in 1988 stierf, merkte Mallan op: ‘Ik heb toen ook mogen geloven dat mijn vrouw Boven is. Zij heeft in haar leven nooit veel over die zaken gesproken, daar was ze te schuchter voor.’ En ook: ‘Ze was ook over haar geestesgesteldheid stil. Ook heeft ze nooit deelgenomen aan de bediening van het Heilig Avondmaal.’ Zie: Mastenbroek, *Israels Wachter*, 285-286.

50. Van den Dikkenberg en Ruitenbergh, ‘Interview met ds. F. Mallan’.

51. Valkenburg, *Wat wij geloven*, 183.

52. Valkenburg, ‘Alleen soevereine vrijmacht’, 175.

53. Kerkredactie, ‘Ds. Mallan overleden’.

Kersten, maar hij verklaarde dat ook als hij nooit Kersten zou hebben ontmoet, hij dan nog ‘van God geleerd’ had dat God ‘van eeuwigheid al geen ongerechtigheid in Zijn Jakob en geen boosheid in Zijn Israël heeft willen aanschouwen’. Hoewel het lijkt dat Mallan de rechtvaardiging van eeuwigheid massiever leert dan Comrie, trekt hij niet de consequentie zoals Kuypers dat de uitverkorenen als gerechtvaardigd worden geboren. Volgens Mallan hoeft er in Kuypers visie aan de uitverkorenen in de tijd niets meer te gebeuren, omdat ze van eeuwigheid gerechtvaardigd zijn. De rechtvaardiging van eeuwigheid maakte de actuele rechtvaardiging niet overbodig. De van eeuwigheid gerechtvaardigden ‘in de tijd’ zijn immers ‘met alle andere mensen in Adam verdoemelijk voor God’. Ze zijn ‘het oordeel der eeuwige verdoemenis onderworpen’. Uit genade worden ze van dit oordeel verlost, ‘van dood levend gemaakt’, ‘wedergeboren en vernieuwd door Gods Geest’. Zo worden ze ‘dadelijk gerechtvaardigd’. Net als Kersten leerde Mallan dat ‘in de levendmaking of de wedergeboorte’ een ‘staatswisseling’ plaatsheeft. Een door God ‘levendgemaakte’ kan niet meer verloren gaan. God ziet hem ‘in Christus’ aan ‘als Hij hem levendmaakt’ (anders zou Hij die genade niet kunnen geven). ‘In Christus’ is hij zo ‘voor God rechtvaardig’. ‘De gerechtigheid van Christus’ wordt hem door God ‘toegerekend’, de schuld wordt hem niet toegerekend en het eeuwige leven wordt hem uit genade geschonken.⁵⁴

Mallan betoogde net als Comrie dat de eeuwige rechtvaardiging de actuele rechtvaardiging niet overbodig maakt. De uitverkorenen liggen in de tijd voor God verdoemelijk. Er vindt in de tijd een staatsverwisseling plaats die samenvalt met levendmaking en wedergeboorte. In dit verband sprak Mallan van een aanzien in Christus en de toerekening van Christus’ gerechtigheid. In het laten samenvallen van staatsverwisseling en wedergeboorte was hij congeniaal met Kersten. Mallan leerde net als Kersten ‘verschillende standen in het genadeleven’. Het genadeleven begint volgens Mallan ‘niet met de kennis van Christus’. Volgens hem bedoelde Comrie dit ook in het *Het ABC des geloofs* als hij schrijft over het gelovig hongeren en dorsten naar de Heere Jezus. Men zou kunnen spreken van twee standen in het genadeleven. Het begin van het genadeleven met de dadelijke rechtvaardiging, de wedergeboorte of levendmaking en staatsverwisseling; alsook de stand van de bewuste rechtvaardiging. De levendmaking is niet ‘de bewuste rechtvaardiging’ of ‘de bewuste vrijspraak van schuld en straf in de vierschaar des gericht’s’. Laatstgenoemde rechtvaardiging vindt plaats door ‘het getuigenis van Gods Geest in de ziel’. De tollenaar uit de gelijkenis maakte dit volgens Mallan mee. Als er staat dat hij gerechtvaardigd afging naar zijn huis, betekent dat volgens hem ‘dat hij het getuigenis des Geestes ervan in zijn ziel ontvangen heeft dat hij in Christus

54. Mallan, ‘antwoord per brief’, *DWS*, 23 augustus 1979, 5-7.

voor God rechtvaardig was'. Het gaat hier om 'volle geloofsverzekering' of 'volle geloofsbewustheid van in Christus voor God rechtvaardig te zijn'. Net als Kersten zei Mallan dat deze zekerheid van de rechtvaardiging mogelijk is en 'we moeten daarnaar staan'.⁵⁵

Het blijkt dat Mallan ook andere auteurs las over 'de rechtvaardigmaking van eeuwigheid'.⁵⁶ De 'goede oude schrijvers' waren hem 'dierbaar'. Hij vond hierin zijn 'innerlijke leven' terug, maar ook 'de Waarheid zoals ik die voorwerpelijck voorsta'. Hij noemde F. Gomarus, J. Trigland, G. Voetius, G. Saldenus en W. à Brakel. Hij wees op het werk van I. Chauncy over de Westminster Catechismus, die de rechtvaardiging leerde als 'een eeuwige inblijvende daad' in God. Ook leerde Mallan 'de rechtvaardigmaking' 'in de opstanding van Christus'. Deze beide noemde hij net als Kersten 'de rechtvaardigmaking vóór het geloof'. Mallan vond dat men tegenover antinomianen en kuyperianen moet vasthouden aan de noodzaak van de actuele rechtvaardiging. De rechtvaardiging vóór het geloof sluit 'de dadelijke rechtvaardigmaking dóór het geloof in de tijd' niet uit. Volgens Mallan hebben 'de door God verkorenen' 'in Christus voorwerpelijck van eeuwigheid' al de weldaden van het genadeverbond. Deze weldaden moeten zij echter ook 'onderwerpelijck deelachtig worden'. Mallan gebruikte verschillende onderscheidingen in de rechtvaardigingsleer. Over de scholastieke onderscheidingen merkte hij op: 'Het is altijd nodig om dogmatisch goed strak belijnd te zijn. De ware bevinding vindt men terug in een zuivere Gereformeerde dogmatische leer'. Volgens Mallan gaf A. Kuypers met zijn 'verderfelijcke leer' al 'de stoot tot de vrijzinnigheid' die er later in de Gereformeerde Kerken in Nederland te vinden was. Hij doelde op Kuypers leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid. Deze zou impliceren: 'er behoeft in de tijd niets meer aan ons te gebeuren'. Ook bij de antinomianen zag Mallan dit. Maar om het misbruik van Kuypers leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid behoeft men deze volgens Mallan niet als zodanig los te laten.

Mallan ging ook in op de rechtvaardiging in het geweten.⁵⁷ Hij begon bij de 'nog onbewuste wedergeboorte en rechtvaardigmaking'. In de wedergeboorte vindt 'een staatswisseling' plaats waardoor men geestelijk 'van dood levend wordt'. Door de wedergeboorte wordt men 'in een rechte verhouding tegenover onze Maker gesteld'. In de wedergeboorte vindt 'de rechtvaardigmaking' plaats. De wedergeboorte heeft plaats 'in de inwendige roeping uit de duisternis tot het licht'. Een mens krijgt dan 'een nieuw hart' en wordt 'tot God bekeerd'. Als een mens wedergeboren wordt, weet hij volgens Mallan niet 'dat hij gerechtvaardigd is' of

55. Mallan, 'antwoord per brief', *DWS*, 23 augustus 1979, 5-7.

56. Mallan, 'antwoord per brief', *DWS*, 26 april 1984, 2-5.

57. Mallan, 'antwoord per brief', *DWS*, 31 juli 1986, 2-4.

‘dat hij wedergeboren is’. Integendeel, hij weet ‘dat hij onbekeerd is en dat hij tegen God gezondigd heeft. Hij moet sterven, want dat is de rechtvaardige straf op de zonde (...) De toorn Gods wordt in de ziel gevoeld. De Wet doet hem zien dat hij aan alle geboden schuldig staat.’ Mallan schreef over de vierschaar, het beeld van de rechter, de gedaagde, de advocaat en zijn beschuldigers. Bij de levendmaking wordt de mens in Gods vierschaar betrokken. De Geest overtuigt hem van ‘zonde, gerechtigheid en oordeel’. De wet, de duivel en het eigen geweten beschuldigen hem. Mallan verwees hiervoor naar Comries *Eigenschappen*. Het gaat hier om ‘de rechtvaardigmaking des zondaars in Gods vierschaar’. Men moet zichzelf toetsen aan deze beschrijving van Comrie. Volgens Mallan staat de ‘zaligmakende overtuiging en ontdekking die tot de kennis van Christus leidt’, niet buiten het genadeleven. Hieruit leidde hij af dat ‘de rechtvaardigmaking’ al plaatshad ‘in de wedergeboorte’. Daarvóór was er geen geestelijk leven.

Over de vierschaarervaring schreef Mallan dat God zich daarin doet kennen ‘als een vertoornd Rechter’. De zondaar vindt als beklagde vele beschuldigers tegenover zich. ‘Christus als die grote Hemeladvocaat’ kent hij niet. God moest zelf deze Persoon aan hem openbaren. En als dat gebeurt, mag men ‘het leven’ in die Persoon vinden. Dan wordt de onuitsprekelijke liefde van de Vader gesmaakt. De rechtvaardiging wordt volgens Mallan ‘in verschillende standen van het genadeleven ervaren’. Om tot heilszekerheid te komen moet men zichzelf beproeven, schreef hij met verwijzing naar W. à Brakel.

7.4.2 Evaluatie

Mallan heeft zich voor zijn rechtvaardigingsleer bij Comrie aangesloten, maar meer nog bij zijn leermeester Kersten. Mallan leerde net als Comrie en Kersten de rechtvaardiging van eeuwigheid en de rechtvaardiging in de opstanding van Christus. Net als Kersten noemde Mallan deze beide de rechtvaardiging vóór het geloof. Met Kersten distantieerde Mallan zich van een kuyperiaanse leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid. Deze zou impliceren dat er voor de in de eeuwigheid gerechtvaardigden in de tijd niets meer hoeft te gebeuren. Toch zien we ook bij hem een theologische parallel met Kuyper. Hij sprak immers over een stand in het geestelijke leven waarin de wedergeboorte en rechtvaardiging onbewust waren.

Vervolgens sprak Mallan net als Kersten van een onbewuste wedergeboorte of levendmaking in de tijd. Ook sprak hij hier van een staatsverwisseling en dadelijke rechtvaardiging, waarbij de toerekening van Christus’ gerechtigheid plaatsvindt. De dadelijke rechtvaardiging vindt plaats in de wedergeboorte. Mallan maakte net als Kersten onderscheid tussen het onbewuste begin van het genadeleven en de voortgang daarvan, wanneer het tot volle bewustheid van de rechtvaardiging komt. Net als Kersten sprak hij van ‘standen in het genadeleven’, terwijl hij zich op Com-

ries *Het ABC des geloofs* beriep in het spreken over het begin van het genadeleven in het gelovig hongeren en dorsten naar de Heere Jezus.

7.5 Lubbertus Marius Petrus Scholten (1939-2020)

Lubbertus Marius Petrus Scholten werd geboren op 4 juni 1939 in Den Haag en groeide op in een (neo)gereformeerd gezin. Zijn theologiestudie aan de Vrije Universiteit brak hij af en hij sloot zich aan bij de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Van 1964 tot 1971 werkte Scholten als kerknieuwsredacteur bij *De Rotterdammer*, van 1971 tot 1982 bij *Trouw*. Aansluitend was hij zes jaar redacteur bij uitgeverij Van den Berg in Zwijndrecht. In 1988 tot 2004 was hij directeur van de Gereformeerde Bijbelstichting. Vanaf 1967 leverde hij wekelijks een artikel voor *De Wachter Sions*. Voor de predikantsopleiding van zijn kerkverband doceerde hij vanaf 1981 de vakken Bijbelse archeologie, kerkgeschiedenis, kerkrecht, Grieks en Hebreeuws. Verder vervulde hij tal van kerkelijke, maatschappelijke en politieke functies.⁵⁸ Scholten overleed op zondag 29 november 2020 in Gouda.⁵⁹

7.5.1 Comrie over de rechtvaardiging

Scholten schreef in *De Wachter Sions* een serie met als titel ‘Comrie en Holtius over de rechtvaardigmaking’. Volgens hem waren de standpunten van toen actueel (1981).⁶⁰ Hij is de eerste auteur in ons onderzoek die de positie van Comrie weergaf aan de hand van vier vragen die aan Comrie en Holtius in 1756 gesteld werden door de classis van Leiden en Neder-Rhijnland. Comrie en Holtius gaven een reactie in vier korte en vier lange antwoorden. De korte antwoorden hierop gaf Scholten in extenso weer. Hij riep vervolgens de lezers op om Kerstens dogmatiek op het punt van de rechtvaardiging te lezen, alsook zijn *Korte lessen over Kort Begrip*.⁶¹ Ook de langere antwoorden werden door Scholten weergegeven met af en toe een zin ter verduidelijking.⁶² Uit de Schriftbewijzen die Comrie en Holtius gaven, concludeerde Scholten dat hun onderscheidingen niet een scholastisch gedachtespinsel zijn, maar dat de Heere deze in zijn Woord openbaart.⁶³

Blijkbaar was Scholten ervan op de hoogte dat Comrie ervan beschuldigd werd ‘scholastische gedachtespinsel’ te verspreiden Dat gold al van Schultens die

58. De Vries, ‘Op de bres voor de waarheid’ (interview met L.M.P. Scholten), 30. Zie ook zijn CV op 203-204.

59. Van ’t Hul, ‘L.M.P. Scholten, deskundig en toegewijd’, *RD*, 30 november 2020, 3.

60. Scholten, ‘Comrie en Holtius over de rechtvaardigmaking 1’.

61. Scholten, ‘Comrie en Holtius over de rechtvaardigmaking 2’.

62. Scholten, ‘Comrie en Holtius over de rechtvaardigmaking 3-8’.

63. Scholten, ‘Comrie en Holtius over de rechtvaardigmaking 5’.

meende dat Comrie de schoolvragen en onderscheidingen er bij de gemeenteleden instampte. Kritiek was er ook in de Gereformeerde Kerken in Nederland (vergelijk 5.4). Scholten kan ook gedacht hebben aan de visie van sommige hervormde en christelijke gereformeerde auteurs.

7.5.2 Evaluatie

Scholten deelde de theologische positie over de rechtvaardiging van Comrie en Holtius uit 1756. Hij kende de kritiek op Comries scholastiek, maar wees die af. In de Gereformeerde Kerken in Nederland was er, blijkens de synode van 1905, bewustheid dat de taal van de theologie en de scholastiek niet die was van de Bijbel zelf. Tegelijk werd deze taal aanvaard om de Bijbelse inhoud te leren. In de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland) werd de scholastiek niet geproblematiseerd als on-Bijbels, menselijk of rationalistisch, zoals in de hervormde en christelijke gereformeerde traditie wel gebeurde.

Scholten heeft met zijn bijdragen de discussie over Comries rechtvaardigingsleer niet verder ontwikkeld. Hij heeft alleen maar de standpunten van Comrie weergegeven en bevestigd. Hij stelde zich achter de leer zoals door Comrie en Holtius naar voren gebracht, en heeft dit de lezers van *De Wachter Sions* willen meegeven. Tegelijkertijd wilde hij dat de lezers Kersten gingen lezen op het punt van de rechtvaardiging. Maar zoals we gezien hebben, is Kerstens visie niet geheel identiek aan die van Comrie. Blijkbaar heeft hij deze discrepantie niet gezien of deze van ondergeschikt belang geacht.

7.6 Evaluatie

Net als bij de Gereformeerde Gemeenten valt er in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland invloed aan te wijzen van Comrie. De rechtvaardiging van eeuwigheid werd en wordt hier net als in de Gereformeerde Gemeenten niet geproblematiseerd, terwijl dit wel het geval was in de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) en de Nederlandse Hervormde Kerk. De rechtvaardiging in de opstanding werd in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland eveneens geaccepteerd. Maar ‘daarna’ werd niet zozeer Comrie maar vooral Kersten gevolgd. De laatste onderscheidde immers de rechtvaardiging door het geloof in (a) een levendmaking en staatsverwisseling aan het begin, die later wordt gevolgd door (b) de rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten.

We zagen al dat er in de Gereformeerde Gemeenten niet alleen directe maar ook indirecte doorwerking van Comrie viel te bespeuren via Kersten. Waar Kersten voortdurend verwees naar de theologie van Comrie, zagen we dat in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, met uitzondering van Steenblok, alle scribenten

van *De Wachter Sions* naar Kersten verwezen.⁶⁴ Steenbloks theologie van de rechtvaardiging toonde wel veel parallellen met die van Kersten, maar Steenblok liet na om naar deze bron te verwijzen. Mallan daarentegen heeft wel uitdrukkelijk naar zijn leermeester Kersten verwezen. De invloed van Comrie in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland verliep dus ook via Kersten, die zelf beïnvloed was door Comries visie op de rechtvaardiging. Voor wat dit punt betreft is er geen sprake van een breuk van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland met hun verleden, maar is er sprake van continuïteit.

Kenmerkend voor de leer van Kersten is het onderscheid tussen de dadelijke rechtvaardiging bij de staatsverwisseling en de lijdelijke rechtvaardiging in de vier-schaar van het geweten. We zagen dat ook Steenblok met deze onderscheiding werkte, terwijl Mallan veel aandacht gaf aan wat hij noemde de ‘standen van het genadeleven’, een term die ook in de Gereformeerde Gemeenten werd en wordt gebruikt. Kenmerkend hiervoor is de aandacht voor de geloofsweg, waarin sprake is van een begin zonder en een verder stadium mét heilszekerheid. We zagen al dat hier sprake is van een parallel met A. Kuypers, die ook stadia kende zonder en met geloofszekerheid. De verschillende schakels in de heilsorde functioneren niet slechts logisch ordelijk, maar worden gezien als verschillende temporele fasen van de heilsweg.

Steenblok beriep zich op Comrie, maar aspecten die Steenblok niet uitkwamen, werden in zijn weergave van Comrie geheel genegeerd. Terwijl Comrie sprak over een algemeen aanbod van genade aan onbekeerden, zette Steenblok hem in als iemand die dit juist niet zou hebben gepreekt. Dit is een duidelijk voorbeeld van het selectief beroep⁶⁵ op theologische autoriteiten.⁶⁶ Steenblok wist ook dat Comrie een theologische autoriteit was in de Gereformeerde Gemeenten.

Het standpunt over het genadeaanbod werd door Steenblok en anderen zo zwaar

64. In Utrecht, waar een klein Gereformeerde Gemeente in Nederland ontstond, kwam het wel voor dat zowel in deze gemeente aan de Zandhofsestraat als in de Gereformeerde Gemeente in de avonddienst de catechismusverklaring van G.H. Kersten werd gelezen. Van Toor, *Aan armen uit gena*, 130.

65. Een sterk voorbeeld van selectief beroep op andermans theologie is dat van H. Collins, die in 1680 een baptistische editie publiceerde van de Heidelbergse Catechismus. Zie: Haykin/Weaver, ‘To concenter with the most orthodox divines. Hercules Collins en zijn *An Orthodox Catechism*’. Wat zouden Ursinus en Olevianus gezegd hebben van de titelpagina van deze baptistische catechismus? *Published For Preventing the Canker and Poison of Heresy and Error*. Collins ging in de catechismus zelf in tegen de kinderdoop.

66. Het werken met autoriteiten in de theologie is een oud fenomeen. Zie bijvoorbeeld: Pollmann, ‘Christianity and Authority in Late Antiquity. The Transformation of the Concept of *Auctoritas*’. Niet alleen personen en instituten, maar ook het verstand en teksten werden gebruikt als autoriteiten. In het debat met Julianus beriep Augustinus zich op katholieke doctores, het verstand, de Heilige Schrift en belangrijke, heilige en beleden mensen.

aangezet dat het van kerkscheidende betekenis werd. Hoewel Steenblok meende Comrie aan zijn kant te hebben, zagen we bij hem een andere uitwerking van de evangelieroeping. Steenblok heeft de spanning tussen enerzijds de effectieve roeping en anderzijds de uitwendige en algemene roeping niet kunnen handhaven, maar de effectieve roeping sterk laten prevaleren boven de uitwendige roeping. Terwijl Comrie zowel het ruime genadeaanbod als de zaligmakende genade van de Heilige Geest in zijn theologie liet functioneren, heeft Steenblok de bijzondere genade verabsoluteerd. Bij hem kon daarom het aanbod van genade niet functioneren. De uitwendige roeping is bij hem een voorstellen van de heilsweg met de eisen van geloof en bekering. In Comries theologie blijft er een spanning over, die we zo niet terugvinden bij Steenblok. Enerzijds sprak Comrie van een welmenend genadeaanbod aan iedereen, terwijl dit alleen kan functioneren nadat de instorting van de *habitus* heeft plaatsgevonden en deze actief wordt door Woord en Geest.

Comrie is in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland vooral gekopieerd. Te denken valt aan het uitgeverswerk van Boeder, wiens uitgaven ter lezing werden aanbevolen door Mallan. De manier waarop Boeder met Comrie omging, grensde aan verering. Scholten kopieerde de antwoorden van Comrie en Holtius voor de classis Leiden. Het beroep op Comrie werd echter niet verwerkt in de theologische accenten die deze kerkelijke denominatie gelegd heeft. Wat dat betreft, overheerste de leesbril van Kersten.

Hoofdstuk 8

Conclusies

In dit hoofdstuk worden de belangrijkste resultaten en conclusies van het onderzoek gepresenteerd. In de volgende paragraaf ga ik eerst in op de invloed van Comrie (8.1) en de betekenis van ons onderzoek (8.2). Daarna volgen theologische conclusies uit het onderzoek naar de theologie van de rechtvaardiging van Comrie (8.3). Vervolgens sta ik stil bij de Comrie-receptie in de Gereformeerde Kerken in Nederland (8.4), de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) (8.5), de hervormd-gereformeerde traditie (8.6) en in de traditie van de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland) (8.7). In de paragrafen 4 tot en met 7 ga ik steeds na hoe men zich in de verschillende tradities heeft verhouden tot elk deel van Comries rechtvaardigingsleer, zoals hij die samenvatte in zijn *Brief* over de rechtvaardiging. Ten slotte noem ik enkele lessen uit het onderzoek voor de gereformeerde theologie (8.8).

8.1 De invloed van Comrie

Comries invloed in de gereformeerde traditie reikt tot in de negentiende en twintigste eeuw. Tientallen predikanten en theologen hebben op zijn theologie gereflecteerd en daarover geschreven. Dat geldt echter niet alleen voor Comrie, maar ook voor andere ‘oude schrijvers’ uit de achttiende eeuw, zoals T. van der Groe, A. Hellenbroek, W. Schortinghuis en B. Smijtegelt. Ook deze schrijvers zijn invloedrijk geweest. Zij behoorden tot de ‘gereformeerde theologen’ en ‘gereformeerde vaders’ die door verschillende scribenten als theologische autoriteiten golden. Ook bij hen zou een onderzoek naar hun invloed en receptie gedaan kunnen worden.

Comries theologische invloed voor wat betreft de rechtvaardigingsleer is nu onderzocht in vijf kerkelijke denominaties in de orthodox-gereformeerde traditie in Nederland, namelijk in de hervormd-gereformeerde, de christelijke gereformeerde, de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Gereformeerde Gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Kenmerkend voor deze kerken is dat zij zich in de grondslag hebben beroepen op de Drie Formulieren van Enigheid. Met name A. Kuyper en G.H. Kersten hebben school gemaakt in hun eigen traditie, waardoor hun schaduw over een groot deel van die geschiedenis viel. Kuyper gaf Comrie een belangrijke plaats in zijn theologische werken, zoals zijn catechismusverklaring en het werk over de Heilige Geest. Bij Kersten kreeg Comrie een belangrijke plaats in zijn *De Gereformeerde Dogmatiek*, die ook gebruikt werd en wordt in de opleiding

tot predikant in de Gereformeerde Gemeenten en in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland.

Comrie kende vele ‘herinneringsmanagers’ (Exalto 2009),¹ dat wil zeggen predikanten, theologen en opinieleiders die de herinnering aan hem en zijn theologie levend hielden. De kerkelijke pers speelde daarbij een belangrijke rol, waarbij de volgende bladen genoemd kunnen worden: *De Bazuin*, *De Heraut*, *De Wekker*, *Bewaar het Pand*, *Het Gereformeerd Weekblad*, *De Waarheidsvriend*, *De Saambinder*, *De Goudse Kerkbode* en *De Wachter Sions*. Onder de scribenten namen verschillende sleutelposities in het kerkelijk leven in. Te denken valt aan docenten en hoogleraren van de opleiding aan de Theologische Hogeschool in Kampen, de Vrije Universiteit in Amsterdam, de Theologische School en later Universiteit in Apeldoorn, alsook de Theologische Scholen van de Gereformeerde Gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Aan al deze kerkelijke opleidingen waren docenten en hoogleraren verbonden die Comries rechtvaardigingsleer hebben behandeld. Aan de Theologische School in Rotterdam behoorden en behoren de boeken van Comrie zelfs tot de lesliteratuur. A. Kuyper noemde de leer van de Gereformeerde Kerken in Nederland comriaans, terwijl A. Vergunst zei dat Comrie het theologisch eigene van de Gereformeerde Gemeenten vertolkt. Dit laat zien dat Comrie als theologische autoriteit heeft gefunctioneerd. Sommigen van de scribenten uit ons onderzoek zijn diepgaand beïnvloed door Comrie. Te denken valt aan A.G. Honig, die op Comrie promoveerde en daarna heel zijn leven over Comrie publiceerde, maar ook aan Doornenbal, die een mannenvereniging oprichtte met de naam Dr. Alexander Comrie, waar de geschriften van Comrie intensief werden gelezen. Bekend is ook dat sommige predikanten van de Gereformeerde Gemeenten hun levensgeschiedenis aan Comrie verbonden. Zo werd Kersten al jong zelf Comrie genoemd en zei hij dat hij Comrie ‘vermalen’ had. Bij zijn sterven werd hij ‘een Comrie in de leer’ genoemd. H. Paul verbindt zijn eigen bekeringservaring aan een Comrie-citaat. Moerkerken zei dat hij pastoraat bedreef zoals Comrie: meer preken en doceren dan op visite gaan.

8.2 De betekenis van ons onderzoek

In zijn tijd heeft Comrie zijn rechtvaardigingsleer ontwikkeld en geformuleerd in de context van bestaande en opkomende heterodoxie. Comrie reageerde op pelagianen, remonstranten, antinomianen en neonomianen. Vele theologen uit de gereformeerde traditie hebben zich met Comries rechtvaardigingsleer beziggehouden. Hij integreerde elementen uit de Bijbelse exegese, de gereformeerde confessies uit

1. Exalto, ‘Oudvaders’, 65-75.

de zestiende en zeventiende eeuw, de historische en weerleggende theologie, de systematische alsook de praktische theologie tot een indrukwekkende synthese. Het gaat hier om wat in de gereformeerde traditie als kern van het christelijk geloof is gezien:

De rechtvaardiging door het geloof is door Luther de leer genoemd waarbij de kerk en de enkeling staat of valt. (...) Het grote en wezenlijke probleem van de mens is zijn relatie met God. (...) De leer van de rechtvaardiging door het geloof is het hart van de christelijke leer en de gereformeerde theologie. (...) Een herleving van deze leer zou een herleving van de kerk tot gevolg hebben. De gezondheid en vitaliteit van de kerk is immers ten nauwste met dit leerstuk verbonden.²

In dit onderzoek staat dus een fundamentele zaak centraal.³ Een spanning in de gereformeerde theologie is de verhouding tussen de Bijbelse gegevens over de rechtvaardiging en de logische systematisering hiervan. Verschillende theologen hebben de toegepaste scholastiek bij Comrie geproblematiseerd. Ons onderzoek brengt deze spanning in beeld en levert zo een bijdrage aan de actuele theologische bezinning op deze verhouding.

Er is tot op heden nog geen uitgebreid wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de receptie van de rechtvaardigingsleer van Comrie in Nederland tijdens de twintigste eeuw. De term ‘receptie’ geeft aan dat er op de theologie gereageerd werd en dat dit op een bepaalde wijze verwerkt werd.⁴ Het beknopte overzicht dat G.A. van den Brink heeft gegeven over de verhouding geloof en rechtvaardiging, is als een begin van het onderzoek naar de ontvangst van Comries rechtvaardigingsleer te zien. Een uitgebreidere conceptuele analyse, vergelijking en beschrijving heeft echter nog niet plaatsgevonden en tal van theologen bleven buiten beschouwing. Daardoor was er nog te weinig wetenschappelijk onderzoek gedaan om gedocumenteerd en beargumenteerd te kunnen zeggen hoe verschillende gereformeerde theologen zich in de vorige eeuw tot de theologie van Comrie hebben verhouden. Het huidige onderzoek voorziet in een lacune.

De resultaten van ons onderzoek zijn relevant om te begrijpen hoe er in verschillende kerken gedacht is over Comries rechtvaardigingsleer. Daardoor kan er inzicht ontstaan in theologische parallellen en verschillen in het gefragmenteerde kerkelijke leven in kerken van orthodox-gereformeerde signatuur in Nederland. De verschillen raken niet alleen kerken, maar ook studentenverenigingen waarin

2. Harinck, *De rechtvaardigmaking*, 9-10.

3. Flipse, *Verder kijken*, 9.

4. Van Genderen, *Oriëntatie in de dogmageschiedenis*, 191.

studenten uit de verschillende kerken participeren.⁵ In het blad *Documentum* van Depositum Custodi wordt bijvoorbeeld regelmatig gepubliceerd over de grondslag, identiteit en theologische koers van de studentenvereniging. De lijn 'Comrie-Kersten-Steenblok' speelt hier een grote rol.⁶ Volgens Golverdingen moet er in oecumenische zin gesproken worden over de toe-eigening van het heil en de eenheid van de geloofsbeleving. Daartoe is volgens hem een grondige heroriëntatie nodig in de breedte van de gereformeerde traditie. Deze kan bijdragen aan het overwinnen van de verschillen.⁷

Onze studie is verder van belang voor het onderzoek naar de invloed van de Nadere Reformatie⁸ in Nederland.⁹ Golverdingen stelde dat de erfenis van Comrie het best bewaard bleef binnen de Gereformeerde Gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten in Nederland.¹⁰ Deze stelling is nu voor een substantieel deel van Comries theologie getoetst en in verhouding gebracht met andere denominaties.

Onze onderzoeksresultaten zijn illustratief voor de constatering van J. Exalto, die stelde dat bevindelijk gereformeerden tot op de huidige dag hun levensbeschouwing (mede)verantwoorden met een basiscatalogus van normatieve teksten uit het verleden.¹¹ Deze teksten zijn niet alleen privé verwerkt, maar ook in kerkdiensten

-
5. In 1951 ontstond de studentenvereniging Civitas Studiosorum in Fundamento Reformato. Deze vereniging heeft tot grondslag Gods Woord en de Drie Formulieren van Enigheid. In 1986 ontstond studentenvereniging Depositum Custodi in de kring van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Haar grondslag verschilde niet van die van de CSFR, maar wel de interpretatie van de grondslag. Nadrukkelijk verklaarden de oprichters van de nieuwe vereniging: 'Wij hanteren de belijdenis in de lijn van Comrie, Kersten en Steenblok. Dat is ons fundament. Iemand die hun leer onderschrijft, kan zich bij ons aansluiten.' Kerkredactie, 'Depositum Custodi wil alternatief CSFR zijn'. In de notulen van de eerste bijeenkomst van de discussiegroep Depositum Custodi op 19 februari 1968 staat dat DC dezelfde grondslag heeft als de Kontaktvereniging van Leerkrachten en Studenten op Gereformeerde Grondslag (KLS). Dat betekent naast de Bijbel en de Drie Formulieren ook de akte van afscheiding van de Gereformeerde Gemeente in Nederland te Gouda uit 1953.
 6. Bronkhorst, 'De grondslag, ons Fundament', 'De grondslag onder vuur', 'De grondslag ter discussie gesteld'; Van Reenen e.a., 'Het toevertrouwde pand bewaren'.
 7. Golverdingen, *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte*, 121.
 8. Over deze term en het concept bestaat discussie. Zie: Van Valen, *In God verbonden*, 449-456; Op 't Hof, 'Enkele opmerkingen over de term en het concept "Nadere Reformatie"' en Van Lieburg, 'Dynamics of Dutch Calvinism. Early Modern Programs for Further Reformation'.
 9. Graafland, 'Alexander Comrie', 315-347; Van Valen, 'Alexander Comrie'.
 10. Golverdingen, Inleiding op Bregman (red.), *Verhandeling van enige Eigenschappen*, 31. Van Eekveld onderstreepte dat de Gereformeerde Gemeenten willen staan in de lijn van Comrie. Van Eekveld, 'Wie zou niet wenen om (doop)leden die kerkloos worden', 14.
 11. Exalto, 'Oudvaders', 65-74. Bavincq vond de oudvaders al niet meer van zijn tijd en riep dan ook niet terug tot de 'oude paden'. C. Rijnsdorp schreef in 1972 een boek met als titel *Wij zijn de vaders*. Dit boek illustreert volgens Exalto de verandering die zich in de Gereformeerde Kerken in Nederland voltrok, waarbij sinds de jaren 60 afgerekend werd met het verleden. Exalto ziet de attitude van H. Bavincq doorwerken in de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk en in de Christelijke Gereformeerde Kerk(en).

in zondagse erediensten voorgelezen. Kerkelijke gezagdragers en opinieleiders hebben daarbij een belangrijke functie gehad. Zij hielden als herinneringsmanagers het erfgoed levend. Bevindelijke predikanten refereerden aan dit erfgoed en hun preken waren erdoor gestempeld. De ‘oudvaders’ of ‘oude schrijvers’, onder wie Comrie, waren gidsen voor de ziel. Bevindelijk gereformeerden hebben zich volgens Exalto altijd onderscheiden van andersoortige gereformeerden door hun sterke oriëntatie op het verleden. Zij zeggen het Bavinck niet na dat dit oude erfgoed ‘niet meer van onze tijd’ is. Ons onderzoek onderstreept de bewering van Exalto, zij het dat we in Bavincks dogmatiek toch een sterkere oriëntatie op het verleden waarnemen dan door Exalto wordt gesuggereerd. Ook worden bevindelijk gereformeerden niet uitsluitend onderscheiden door hun sterke oriëntatie op het verleden, maar ook door hun sterke accent op de existentiële doorleving van het geloof.

Niet in de laatste plaats is ons onderzoek significant voor de gereformeerde theologie. Het onderzoek naar de geschiedenis van de theologie werkt verrijkend. Het laat zien hoe er in het verleden gedacht werd en wat men belangrijk vond. Het verkennen van deze gereformeerde gedachtewereld met haar eigen accenten kan ons bruikbare inzichten opleveren. Theologie staat immers niet uitsluitend in relatie tot de Schrift, maar ook in relatie tot een traditie. In de reformatorische theologie neemt het geloofsartikel van de rechtvaardiging een dominante plaats in.¹² Volgens Luther is heel de christelijke leer verloren als dit centrale leerstuk sneuvelt.¹³ De kerk zou dan instorten. Een bekende uitspraak die aan Luther wordt toegeschreven, is ook: ‘Als deze leer staat, staat de kerk, maar als ze valt, valt de kerk.’¹⁴ Comrie zelf schreef dat ‘de vrije Rechtvaardigmaaking het Stuk is van de staande of vallende Kerke’.¹⁵ Dezelfde geluiden klinken nog in de gereformeerde traditie in Nederland.¹⁶ De Schot J. MacDonald (1779-1847) schreef dat wanneer iemand op dit punt rechtzinnig is, hij inhoudelijk niet kan dwalen in andere zaken die de zaligheid betreffen. En omgekeerd: wie hier dwaalt, vergist zich voor de eeuwigheid.¹⁷ J.I. Packer (1926-2020) vergeleek dit leerstuk met Atlas: ‘It bears a whole world on its shoulders, the entire evangelical knowledge of God the Saviour.’¹⁸ Waar de

12. Baarsen, ‘Het kernartikel van de Reformatie: de rechtvaardiging door het geloof alleen’.

13. Van Vlastuin, *Word vernieuwd*, 25-26.

14. Van Genderen, *Heilsweg*, 162. In het Latijn: *articulus stantis et cadentis ecclesiae*: McGrath, *Iustitia Dei*, preface VII.

15. Comrie, *Eigenschappen*, 41.

16. Van Vlastuin, ‘Rechtvaardiging’, 40-41; Exalto, ‘In de formulieren en de belijdenis klopt mijn hart’, 83; Flapper, *Gerechtigd*, 3; Harinck, *De rechtvaardigmaaking*, 236.

17. MacDonald, ‘The Righteousness of God Without the Law’, 109.

18. Packer, ‘Sola Fide. The Reformed Doctrine of Justification’. Packer interpreteert in het licht van de rechtvaardiging de volgende leerstukken: verkiezing, effectieve roeping, wedergeboorte, bekering, geestelijke adoptie, gebed, kerk, ambt en sacramenten.

kennis van dit leerstuk valt, valt alles: ‘When Atlas loses his footing, everything that rested on his shoulders collapses too.’

In de gereformeerde theologie gaat het echter ook om pastorale belangen.¹⁹ Gereformeerde theologie is meer dan een academische oefening die ver van de niet-theologisch geschoolden afstaat. Integendeel, ze raakt juist allerlei mensen. Comries theologie van de rechtvaardiging had in zijn tijd al een doorwerking in prediking, pastoraat en spiritualiteit.²⁰ Hetzelfde gold voor de vorige eeuw, en voor de onze geldt dat niet minder. Ons onderzoek is van betekenis voor de wetenschappelijke doordenking van de gereformeerde spiritualiteit, maar ook voor dat deel van de praktische theologie dat zich bezighoudt met de theorie en de praktijk van prediking en pastoraat.²¹ Hoe men over de rechtvaardiging denkt, heeft gevolgen voor hoe men over de prediking denkt en hoe men denkt dat mensen in het pastoraat benaderd moeten worden.²² Wanneer predikanten hun gehoor of pastورانen confronteren met Gods oordeel over de zonde en hen proberen tot Christus te leiden, zoals Comrie dat deed in zijn preek over de rechtvaardiging, doen zij dat vanuit de gedachte dat deze benadering nodig is. De rechtvaardiging moet immers door het geloof toegeëigend en existentieel doorleefd worden, om vrede met God te hebben. Ons onderzoek is dus relevant voor de geloofsbeleving en het pastoraat.²³

8.3 Theologische conclusies over Comries rechtvaardigingsleer

Aangezien het onderzoek naar Comries theologie na het proefschrift van A.G. Honig (1892) niet stilgestaan heeft, was het nodig om met verdiscontering van nieuwe gezichtspunten opnieuw de rechtvaardigingstheologie van Comrie te analyseren. Dit heeft geleid tot belangrijke conclusies over Comries rechtvaardigingstheolo-

19. Bremmer, *Herman Bavinck als dogmaticus*, 355.

20. Leurdijk, ‘Alexander Comrie en het pastoraat’ in: *Twee pastorale brieven van Alexander Comrie*, 7-27.

21. Zie over de toe-eigening van het heil in Christus bijvoorbeeld Velema, ‘De toeëigening van het heil in de prediking’ en Verboom, ‘De toeëigening van het heil in het pastoraat’.

22. Verboom noemt als Bijbelse voorbeelden de manier waarop de apostelen in een pastorale relatie traden met de drieduizend op het Pinksterfeest, waarbij ze hulp boden bij de toe-eigening van het heil (Handelingen 2:37vv). Alsook hoe de apostelen omgingen met de diepe worsteling van de gevangenebewaarder van Filippi, die vroeg wat hij doen moest om gered te worden (Handelingen 16:29vv). Verboom, ‘De toeëigening van het heil in het pastoraat’, 70.

23. Over de ervaring van de rechtvaardiging wordt bijvoorbeeld op internet gecommuniceerd door ouderen en jongeren. Soms gebeurt dat in normatieve zin. Dan is de rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten – een karakteristiek punt bij Comrie – voorwaarde voor de eeuwige zaligheid. Maar veelal ook in relativerende zin dat de ervaring van de rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten een voorrecht is voor sommigen, maar niet strikt noodzakelijk voor de eeuwige zaligheid. Van Lieburg, ‘De verbale traditie van een piëtistische geloofservaring’, 84.

gie, die tegelijk kunnen dienen als vergelijkingsperspectief met latere interpretaties van Comrie. Comries rechtvaardigingsleer is mede onder invloed van theologische discussies in de jaren vijftig van de achttiende eeuw gerijpt. Uiteindelijk leerde Comrie een rechtvaardiging die bestaat uit vier essentiële delen (*Brief*). Enerzijds speelde de polemieek met de Leidse hoogleraren in de jaren 50 van de achttiende eeuw hierbij een rol. Anderzijds was Comrie al vanaf zijn jeugd onderwezen in de weerlegging van dwalingen, waaronder die van R. Baxter en het neonomianisme.

In zijn theologie van de rechtvaardiging, het zaligmakend geloof en de geloofs-zekerheid sloot Comrie aan op de Westminster Confessie. Ook wilde Comrie aansluiten op de Drie Formulieren van Enigheid. Tegelijk zijn er een aantal verschillen geconstateerd tussen Comrie en de tekst van de Heidelbergse Catechismus. Zo spreekt zondag 7 niet over een *habitus* van het geloof, zoals Comrie deed in zijn *Verklaaringe*. Wel zijn de theologische accenten over het gavekarakter van het geloof te vinden in de Westminster Confessie en de Dordtse Leerregels. In zondag 23 staan niet de termen dadelijke en lijdelijke rechtvaardiging, wel wordt hier gedifferentieerd tussen de toerekening van Christus' gerechtigheid en het ontvangen daarvan door het geloof. In het *Schatboek* van Ursinus wordt de toerekening als een *causa* vóór het geloof geplaatst.

Karakteristiek voor Comries benadering van de toepassing en de heilsorde is zijn spreken over een rechtvaardiging en vereniging met Christus vóór het geloof. Anderzijds is gebleken dat ook andere gereformeerde theologen deze accenten legden. Men sprak van een vereniging met Christus in Gods plan van eeuwigheid, een vereniging met Christus in Zijn heilswerk in de tijd en ten slotte de vereniging met Christus in de toepassing aan het hart van de gelovige. Sommige puriteinen pasten deze theologische structuur toe op de rechtvaardiging. Zij spraken daarom van een rechtvaardiging die bedacht werd in de eeuwigheid, verkregen door de dood van Christus en persoonlijk toegepast. Ook werd de rechtvaardiging gedifferentieerd in een *justificatio activa* en een *justificatio passiva*. Daarmee is duidelijk dat Comries theologie ten opzichte van de gereformeerde orthodoxie niet origineel was. Verschillende 'comriaanse' onderscheidingen zijn ook bij anderen te vinden.

Uit recent onderzoek²⁴ naar de Westminster-theologie blijkt dat onderscheid gemaakt werd tussen een *intentionele* en een *actuele* rechtvaardiging. Deze en andere onderscheidingen geven ruimte om op een onderscheiden manier over de rechtvaardiging te spreken. In de tekst van de Westminster Confessie worden verschillende dimensies van de rechtvaardiging erkend, namelijk dat God van eeuwigheid heeft besloten (intentioneel) om de uitverkorenen te rechtvaardigen, dat Christus voor hun zonden gestorven en weer opgestaan is voor hun rechtvaardiging (virtu-

24. Gamble, *Christ and the Law*; Van Dixhoorn, *Confessing The Faith*, 167-168.

eel), maar dat ze niet eerder (actueel) gerechtvaardigd zijn dan wanneer de Heilige Geest hun Christus toe-eigent.²⁵

Men sprak op de Assembly over antinomianisme wanneer de eeuwige rechtvaardiging zó wordt verabsoluteerd dat het geloof een constatering wordt dat men al gerechtvaardigd is. Volgens mijn analyse van Comries theologie is daarvan bij Comrie geen sprake. Comrie onderscheidde de verschillende delen van de rechtvaardiging en verwarde niet het eeuwige besluit met wat er actueel plaatsvindt. Wanneer hij sprak over de actuele rechtvaardiging, differentieerde hij tussen de actieve rechtvaardiging vóór het geloof en de passieve rechtvaardiging *door* het geloof, waarbij de actieve rechtvaardiging ordelijk gezien voor de passieve rechtvaardiging gaat, maar hij elimineerde het geloof niet. Het genoemde onderscheid tussen de actieve en de passieve rechtvaardiging bedoelde Comrie ook niet temporeel, zodat in tijd deze twee zaken niet van elkaar gescheiden mogen worden. Bij Comrie is het geloof door de Heilige Geest werkzaam door en met het Woord en in het bijzonder met Christus in de evangeliebelofte. Christus wordt, hoewel Hij geschonken en toegerekend is vóór het geloof, ontvangen dóór het geloof. Het geloofsobject is niet dat men van eeuwigheid of in Christus' opstanding al gerechtvaardigd is, maar Christus in het evangelie. Het geloof is niet slechts een zich bewust worden van de rechtvaardiging, maar het aannemen van Christus' gerechtigheid.

Al in *Het ABC des geloofs* (1739) komen de rechtvaardiging vóór het geloof en de vereniging met Christus vóór het geloof voor. Dit accent hield Comrie in de loop van de tijd vol. Bovendien ging hij wat er vóór het geloof plaatshad verder onderscheiden en uitbreiden. Dat hij zijn eerdere werken tijdens zijn leven ongewijzigd liet heruitgeven, laat zien dat hij hierin geen wezenlijke theologische discontinuïteit heeft ervaren. Tegen de beschuldiging van de Leidse hoogleraren J.J. Schultens en J. van den Honert dat hij in een latere periode van zijn leven terecht kwam bij een antinomiaanse visie, heeft hij zich steeds verweerd.

In de *Eigenschappen des geloofs* (1741) tekende Comrie de rechtvaardiging als een vierschaar die existentieel beleefd wordt in de ziel. Het gaat hier om een rechtshandeling waarvan de kenmerken ervaren moeten worden om vrede met God te hebben. Comrie sprak in de *Eigenschappen* ook van een rechtvaardiging in het besluit van God, maar dat is niet de actuele rechtvaardiging. Die wordt pas reëel door het actieve geloof. Het geloof is niet alleen receptief, maar ook actief met Christus. Het geloofsobject is het Woord en meer in het bijzonder het evangelie

25. 'Westminster Confessie 11.4 God did, from all eternity, decree to justify all the elect, and Christ did, in the fulness of time, die for their sins, and rise again for their justification; nevertheless, they are not justified, until the Holy Spirit does, in due time, actually apply Christ unto them.' Van Dixhoorn, *Confessing The Faith*, 166. Historic text.

waarin Christus wordt aangeboden om door Hem verlost te worden. Comrie stelde ook dat de vrijspraak bekendgemaakt wordt in het Woord, waar staat dat wie in Christus gelooft, het leven heeft.

In de prediking functioneert bij Comrie een welmenend, vrij en ruim aanbod van genade. De hoorders van het evangelieaanbod moeten niet zien op zichzelf, maar eenvoudig het Woord geloven. Hierbij speelt het werk van de Heilige Geest een applicatieve rol. De Heilige Geest overtuigt van dit aanbod van de Heere Jezus in het evangelie en daardoor ontstaat liefde tot Hem. Door het geloof neemt men Jezus aan en rust men op Hem voor tijd en eeuwigheid. In dit geloof is zekerheid, maar Comrie bracht daarin wel nuanceringen aan. Het kan namelijk zijn dat er tegenkrachten in de gelovige werken.

In het verlengde hiervan maakte Comrie verschil tussen het geloofsvermogen waarin de potentie tot zekerheid ligt en de geloofsdaad, zoals er verschil is tussen het hebben van ogen en het zien. Het heldere zien kan belet worden door duisternis. Hoewel het habitusconcept in de *Eigenschappen* nog niet zo uitgewerkt was als later in Comries *Verklaaringe*, bleek het toch al te functioneren als het vermogen om geloof te oefenen. Ook maakte Comrie onderscheid tussen directe en reflexieve geloofsdaden. In de directe geloofsdaden ligt directe zekerheid, terwijl de reflexieve geloofsdaden gepaard gaan met reflexieve zekerheid. Bij dit laatste maakt men door zelfreflectie zijn eigen staat voor God op dat die goed is. Hier komen de genadekenmerken in beeld. De Heilige Geest verlicht de ziel om bij zichzelf de kenmerken van de gerechtvaardigden te zien. Zo wordt men op een middellijke manier door de Heilige Geest van zijn vrijspraak overtuigd. Zonder deze zelfreflectie is het moeilijk om tot zekerheid te komen in de zin van vaststelling dat het eigen geloof en de eigen staat voor God goed zijn.

Nadrukkelijk sprak Comrie in zijn *Verklaaringe* over de *habitus fidei*, die tegelijkertijd met de actieve rechtvaardiging (Gods imputatie van Christus' gerechtigheid) geschonken wordt. De *habitus* is het vermogen dat nodig is voor geloofsactiviteit, zoals een oog nodig is om te kunnen zien. Als er geloofsactiviteiten zijn, is dit een bewijs dat de *habitus* geschonken is, alsook de actieve rechtvaardiging. Hoewel de actieve rechtvaardiging onmiddellijk is gestructureerd, betekent dit niet dat in dit concept elke functie van het geloof of van het Woord wordt geëlimineerd. Door de voorafgaande toerekening wordt het geloof geschonken, dat ook gericht is op het Woord. Christus komt door Woord en Geest in de ziel en de geloofsactiviteiten worden door Woord en Geest opgeroepen uit het geloofsvermogen. Tegelijk blijkt niet welke functie het Woord heeft om de geloofshabitus te effectueren.

Volgens Comrie wordt het heil aan zondaren 'aangeboden', 'geschonken' en 'gegeven' in de evangeliebelofte. Net zoals er een algemene evangelieroeeping is

in onderscheid met de bijzondere krachtdadige roeping, is er ook een algemeen genadeaanbod waarin Christus aan allen geschonken wordt. Dit geeft een recht om Christus te ontvangen. Niettemin is het de Heilige Geest Die het algemene verbijzondert, zodat het hart ervan overtuigd wordt dat het aanbod persoonlijk geldt.

Met name in de polemische werken heeft Comrie scholastieke taal gebezigd die vraagt om nauwkeurige analyse. Het is belangrijk om logische ordelijke onderscheidingen die Comrie maakte, niet te verwarren met temporele onderscheidingen, waardoor zaken niet langer in tijd bij elkaar gehouden worden die volgens Comrie wel bij elkaar horen. Het onderscheid tussen Gods toerekening van Christus' gerechtigheid en de daad van het geloof anderzijds is daar een belangrijk voorbeeld van.

Eerder sprak Z. Ursinus, een belangrijke opsteller van de Heidelbergse Catechismus (1563), op gelijke manier over de orde van toerekening en geloof in zijn verklaring van de Catechismus. Comrie en Holtius hebben zich daarop beroepen. Volgens Ursinus gaan de toerekening en de schenking van Christus' gerechtigheid en genoegdoening vóór het geloof, dat dit geschenk aanneemt, zoals de oorzaak gaat voor het gevolg. Dit inzicht werd breder gedeeld in de theologie van de nadere reformatoren: het kwam ook voor bij H. Witsius en T. van der Groe. Van der Groe waarschuwde dat de omkering van de orde rechtvaardiging en geloof tot pelagianisme leidt, terwijl hij tegelijkertijd benadrukte dat het hier gaat om een orde van werking en niet van tijd, want de rechtvaardiging in de hemel en in het geweten vinden tegelijkertijd plaats.

Tegenover de Leidse hoogleraar J.J. Schultens, die Comrie verweet een rechtvaardiging *tot* het geloof te leren, verdedigde Comrie zich door te zeggen dat hij de toerekening en het geloof als complementair zag. Dit blijkt ook uit Comries stelling dat het geloof en de imputatie gelijktijdig door God gewerkt worden. In Comries concept is het blijvend mogelijk om van rechtvaardiging *door* het geloof te spreken, zij het dan later in de passieve rechtvaardiging of de rechtvaardiging in het geweten. Ook de Leidse hoogleraar J. van den Honert richtte zijn pijlen op de rechtvaardiging vóór het geloof bij Comrie. Toch erkende deze ook een rechtvaardiging vóór het geloof, namelijk de rechtvaardiging in de opstanding van Christus. Bovendien gebruikte hij net als Comrie de onderscheiding tussen actieve en passieve rechtvaardiging, waarbij hij benadrukte dat beide gelijktijdig zijn. Omdat Comrie benadrukte dat het hier gaat om een verschil van orde, waarbij hij gelijktijdigheid heeft benadrukt, is hierbij geen sprake van een fundamenteel verschil.

8.4 Gereformeerde Kerken in Nederland

A. Kuyper zorgde voor een Comrie-revival door over zijn theologie te publice- ren en te doceren. Kuyper wierp een lange schaduw over de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland, zoals ook bleek uit de tweede helft van de twintigste eeuw. Toen Kuypers invloed minder werd, gold dat ook voor de invloed van de oude gereformeerde en scholastieke theologie. Waar het de toe-eigening van Comrie door Kuyper betreft, is deze minder geslaagd te noemen. Niet alleen in de Gereformeerde Kerken in Nederland viel forse kritiek te beluisteren op Kuypers theologie en in het verlengde daarvan op die van Comrie. Ook in andere gerefor- meerde denominaties overheerste kritiek op Kuypers theologie.

Dat Kuypers theologie van de rechtvaardiging, de wedergeboorte en het geloof een negatieve receptie kende in eigen gelederen en daarbuiten, heeft te maken met zijn eigen accenten. Kuyper verlegde de rechtvaardiging van de uitverkorenen naar de eeuwigheid. Daardoor is de actuele rechtvaardiging niet meer de eigenlijke rechtvaardiging, maar een bewustwording van de eeuwige vrijspraak. Men kan vol- gens Kuyper lange tijd, tientallen jaren, wedergeboren zijn zonder bewuste beke- ring en geloof in de beoefening. Dit leidde tot een andere spiritualiteit en theologie dan die men vond in bevindelijk gereformeerde kringen, waar juist een zwaar ac- cent lag op de geestelijke staatsverwisseling en geloofservaring die daarbij hoorde.

Juist in combinatie met de betekenis van het geloof en de gegevens uit Schrift en belijdenis werden de opvattingen van Kuyper controversieel in een deel van de Gereformeerde Kerken in Nederland. H. Bavinck relateerde de rechtvaardiging van eeuwigheid aan de raad des vredes. Toen zijn de zonden van de uitverkorenen op Christus gelegd en omgekeerd is Christus' gerechtigheid toegerekend aan de uit- verkorenen. In Christus hebben de uitverkorenen vergeving en staan ze rechtvaar- dig voor God. Toch wilde Bavinck niet spreken van een vergeving van zonde in de eeuwigheid. Volgens Bavinck gaat de roeping aan de rechtvaardiging vooraf. De rechtvaardiging van eeuwigheid kan volgens hem alleen geleerd worden als grond- slag en aanvang van de actuele rechtvaardiging. Het verdient volgens Bavinck geen aanbeveling om te spreken over rechtvaardiging van eeuwigheid. Bavinck bekriti- seerde Comrie, die geleerd had dat de rechtvaardiging als *actus immanens* eeuwig moet zijn. Zo zou men ook van een eeuwige schepping kunnen spreken, wierp Bavinck tegen.

Lindeboom reageerde op Kuypers theologie van de rechtvaardiging van eeu- wigheid. Deze leer zou niet Schriftuurlijk zijn en niet voorkomen in de belijde- nisgeschriften. Bovendien was de methode waarop deze leer stonde on-Bijbels. Lindeboom nam ook stelling tegen de verklaring van Noordt zij, Wielenga, Ba- vinck en Biesterveld, die verklaarden principieel achter Kuyper te staan. Linde-

boom stond in zijn standpunt niet alleen. Zo kwamen de bezwaren ook ter synode, waar in 1905 op dit punt een vredesformule werd geformuleerd. In deze formule werd het eeuwigheidsaspect van de rechtvaardiging erkend, maar werd ook gewezen op de noodzaak van het geloof om in de vierschaar van het geweten gerechtvaardigd te worden. Uiteindelijk werd zo het leergeschil beslecht. A.G. Honig sloot zich aan bij de vier genoemde Kamper hoogleraren en het oordeel van de synode van 1905. A. Kuyper junior ging echter helemaal in het spoor van zijn vader.

A. Kuyper kende net als Comrie ook een rechtvaardiging in de opstanding van Christus. Hij sprak hier echter anders dan Comrie over een trap of stadium in de rechtvaardigingsleer. In een aantal stappen moet de rechtvaardiging van eeuwigheid in de tijd gerealiseerd worden. Kuyper sprak hier van een objectieve realisering van de rechtvaardiging door de opstanding van Christus. Deze stap werd niet zo geproblematiseerd in de Gereformeerde Kerken in Nederland, zoals dat wel met de rechtvaardiging van eeuwigheid gebeurde. Volgens Bavinck is er grond in de Schrift om te spreken van een rechtvaardiging in de opstanding van Christus. Hij verwees hiervoor naar Comrie, maar noemde ook Comries opponent J. van den Honert, die deze rechtvaardiging erkende. De synode van 1905 erkende een objectieve rechtvaardiging in de opstanding van Christus die aan de subjectieve rechtvaardiging in tijd vooraf is gegaan. Deze wordt geleerd in Romeinen 4:25 en in artikel 20 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Honig leerde met een beroep op Comrie de rechtvaardiging in de opstanding van Christus die al de uitverkorenen representeert.

Uiteindelijk heeft van de onderzochte auteurs in de Gereformeerde Kerken in Nederland alleen Honig de *justificatio activa* geleerd zoals Comrie dat deed. Bavinck, die wel de terminologie hanteerde, bedoelde hiermee de rechtvaardiging zoals die ligt in het evangelie. Maar Comrie plaatste de *justificatio activa* daar onmiddellijk voor, zodat het geloof deze rechtvaardiging in het evangelie alleen nog passief kan ontvangen. Honig erkende een *justificatio activa* of een aan het geloof voorafgaande schenking van Christus. Volgens hem leerde Comrie terecht dat de verlossing begint met de directe toerekening van Christus' genoegdoening en gerechtigheid. Deze imputatie gaat aan het geloof logisch vooraf.

Over de rechtvaardiging door het geloof leerde A. Kuyper dat deze een afkondiging in het bewustzijn is van de eeuwige rechtvaardiging. Bavinck benadrukte dat Christus' gerechtigheid objectief wordt geschonken, toegerekend en aangeboden in het evangelie. De rechtvaardiging die aangenomen wordt door het geloof, volgt op de evangelieroeping. Uiteindelijk volgde in de Gereformeerde Kerken in Nederland dus alleen Honig hierin letterlijk het concept van Comrie. Hij leerde dat de *justificatio activa* aan de *justificatio passiva* voorafgaat en dat de *justificatio passi-*

va de rechtvaardiging is in het geweten. Bij de rechtvaardiging in het geweten gaat het geloof voorop en volgt de rechtvaardiging.

Hoewel het lijkt dat A. Kuiper net als Comrie sprak over de hebbelijkheid en de geloofsactiviteit, is er toch een verschil. Anders dan Comrie ging Kuiper ervan uit dat ook bij volwassenen sprake kan zijn van een inactief geloofsvermogen. Ook is bij hem de instorting van het geloofsvermogen niet gebonden aan het Woord. A. Kuiper junior onderscheidde tussen het geloof als potentie en het geloof als daad. Net als Comrie gebruikte hij hiervoor de term hebbelijkheid.

8.5 Christelijke Gereformeerde Kerk(en)

In de christelijke gereformeerde traditie werd Comrie veelal gezien door de lens van A. Kuiper en de theologische ontwikkelingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland. De receptie werd hierdoor gekleurd. Bij de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) hing de negatieve Kuiper-receptie samen met de fusie van 1892 met de Doleantie, waarin zij niet meekonden. Er was verschil in theologie en spiritualiteit tussen de afgescheidenen en dolerenden die zich zouden verenigen in de Gereformeerde Kerken in Nederland. In de christelijke gereformeerde traditie zien we dat vooral gereflecteerd werd op de rechtvaardiging van eeuwigheid, terwijl de andere delen van Comries rechtvaardigingsleer niet of nauwelijks werden genoemd. Juist de rechtvaardiging van eeuwigheid is een belangrijke kwestie waarin de christelijke gereformeerden verschilden van Kuipers theologie.

De vraag is of de betekenis van het geloof in Kuipers theologie werd gereduceerd tot een bewustwording van de eeuwige rechtvaardiging. Waar J. Wisse en J.J. van der Schuit nog een onderscheid zagen tussen de rechtvaardigingsleer van Comrie en van Kuiper, blijkt dat aan het einde van de twintigste eeuw veel minder te gebeuren. W.H. Velema en W. van 't Spijker benoemden hier geen onderscheid tussen Comrie en Kuiper. Beiden verweten Comrie een bewustzijnstheologie, die inhoudt dat de rechtvaardiging niets anders is dan een bewustwording van de eeuwige rechtvaardiging. Andere christelijke gereformeerde theologen, zoals Van der Schuit, P.J.M. de Bruin, H. Van Leeuwen en J. van Genderen, beoordeelden Comrie op dit punt anders.

F.P.L.C. van Lingen reageerde op Kuipers theologie van de rechtvaardiging van eeuwigheid. Volgens hem volgt de rechtvaardiging op de roeping en de geloofsvereniging met Christus. Van Lingen erkende wel Gods raadsbesluit van eeuwigheid om te rechtvaardigen in de tijd. Op die manier staat de 'Godsgemeente' in de eeuwigheid voor Hem als rechtvaardig, heilig en zalig. H. Janssen meende dat de (neo)gereformeerden afweken van de gereformeerde heilsorde. De gereformeerde heilsorde volgens Janssen is: roeping, wedergeboorte, geloof, rechtvaardiging, heiliging en volharding.

Van der Schuit wilde liever de Schrift historisch volgen en uitgaan van de zondaar zoals hij is. Wel sprak hij over het voornemen van de rechtvaardiging in de eeuwigheid, maar dat is niet de rechtvaardiging zelf. Kuyper leerde volgens hem dat rechtvaardiging betekent dat men zich bewust wordt van wat in de eeuwigheid is geschied. De Bruin meende dat het onwenselijk is om van een rechtvaardiging van eeuwigheid te spreken. Hij meende dat de Schrift altijd spreekt van een actuele rechtvaardiging door het geloof.

Volgens H. van Leeuwen sprak Comrie overeenkomstig de Schrift, de belijdenis en de vaderen. Hij leerde wel de rechtvaardiging in het besluit van God in de eeuwigheid, maar de rechtvaardiging zelf vindt actueel plaats. Kuypers leer noemde hij echter gevaarlijk, omdat deze leerde dat de uitverkorenen gerechtvaardigd geboren worden. De prediking richt zich bij hem tot verondersteld gerechtvaardigden die zich de rechtvaardiging alleen nog bewust moeten worden. Van Genderen stelde dat Kuyper meer dan Comrie ertoe neigde om zonder Schriftuurlijke grond de rechtvaardiging van eeuwigheid als eigenlijke rechtvaardiging te beschouwen. Volgens Van Genderen was de rechtvaardiging alleen van eeuwigheid gewild.

Van 't Spijker zag Comries rechtvaardigingsleer als een bewustzijnstheologie die bestaat uit de ontdekking dat men van eeuwigheid gerechtvaardigd is. Ook Velema onderscheidde niet tussen het concept van Kuyper en van Comrie en sprak afwijzend over de rechtvaardiging van eeuwigheid. Volgens hem is hier geen Bijbelse grond voor en wordt het geloof zo gereduceerd tot bewustzijn van de eeuwige rechtvaardiging.

Op de rechtvaardiging in Christus' opstanding werd in de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) veel minder gereflecteerd. De uitzondering hierop was Van der Schuit. Hij sprak hier over de grond van de rechtvaardiging. De imputatie van Christus' gerechtigheid vóór het geloof bij Comrie werd alleen benoemd door De Bruin. Hij was het hier duidelijk niet mee eens, omdat volgens hem de Schrift leert dat het geloof aan de rechtvaardiging voorafgaat. Van Genderen waardeerde Comries gedachte van de rechtvaardiging zoals die ligt in de evangeliebelofte. Het geloof omhelst de vrijspraak in de evangeliebelofte. Comrie leerde dus niet slechts een bewust worden van de rechtvaardiging.

Volgens Van 't Spijker was Comrie pastoraal en ruim in zijn theologie van de rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten. Velema daarentegen was hier negatief over. Hij was bang voor een normatieve ervaring. Deze zou mensen ophouden in de geloofsactiviteit omdat ze zouden wachten op een bijzondere beleving.

Van 't Spijker stelde het geloofsbegrip bij Comrie onder kritiek. Bij Comrie is het geloof een vermogen dat door de Heilige Geest is ingestort in de uitverkorenen. Van 't Spijker meende echter dat de rechtvaardiging plaatsvindt door de geloofsdaad. De constructie van Comrie vond Van 't Spijker te mechanisch en te speculatief.

8.6 De Gereformeerde Bond (Nederlandse Hervormde Kerk)

In de hervormd-gereformeerde traditie keek men ook naar wat er in de Gereformeerde Kerken in Nederland gebeurde, zo bleek uit de bijdragen van J.T. Doornenbal en J. van Sliedregt. Zij spraken hun zorgen uit over Kuypers theologie en de ontwikkeling in de Gereformeerde Kerken in Nederland. J.G. Woelderink daarentegen sprak vrijmoedig over de toerekening van Christus' gerechtigheid aan de Zijnen in de eeuwigheid, al behield hij terminologisch moeite met een rechtvaardiging van eeuwigheid zoals Comrie die leerde. L. Vroegindewey wilde de eeuwige rechtvaardiging wel als grondslag en begin aanvaarden van de actuele rechtvaardiging. Doornenbal en Van Sliedregt uitten zoals gezegd hun zorgen. Ze wezen op wat er door Kuypers en in de Gereformeerde Kerken in Nederland werd geleerd. De rechtvaardiging in de tijd zou haar klem verliezen en functioneren als een bewustwording van de eeuwige rechtvaardiging. Ronduit kritisch over Comries rechtvaardigingsleer waren K. Exalto en C. Graafland, die vonden dat Comrie de rechtvaardiging naar de eeuwigheid had verlegd. Zij hielden het liever bij de reformatoren, die dit zo niet leerden.

Veel positiever dacht men in hervormd-gereformeerde kring over het tweede onderdeel van Comries rechtvaardigingsleer. Woelderink, Doornenbal en Van Sliedregt erkenden dit zonder meer en baseerden zich daarvoor op Romeinen 4:25. Nu klonken er geen terminologische bezwaren. Men zou hier immers ook kunnen zeggen dat het niet om de rechtvaardiging zelf ging, maar om het werk van Christus tot rechtvaardiging. Andere vertegenwoordigers van de hervormd-gereformeerde traditie noemden dit onderdeel bij Comrie zonder het over te nemen of nadrukkelijk af te wijzen. Vroegindewey stelde dat deze rechtvaardiging in de opstanding buiten het bewustzijn geldt. Exalto voegde hier nog een kritische noot aan toe, want het leek erop dat Comrie ook hier het zwaartepunt in de eeuwigheid legde. In de eeuwigheid is de schuld van de Zijnen immers al op Christus gelegd.

Over Comries gedachte van een toerekening van Christus' gerechtigheid vóór het geloof waren overwegend kritische geluiden te horen. Woelderink, Vroegindewey, Doornenbal en Van Sliedregt vonden deze constructie niet in de Schrift. Exalto noemde ook het punt van de toerekening bij Comrie, maar besteedde er verder geen aandacht aan. Hij wees er verder op dat Comrie de onderdelen van de rechtvaardiging niet van elkaar wilde isoleren.

Comrie kreeg wel veel bijval voor zijn uiteenzetting van de rechtvaardiging door het geloof of de rechtvaardiging in het geweten. Woelderink herkende zich hierin, waarbij hij bijzondere waardering had voor Comries leer van de rechtvaardiging in de evangeliebelofte. Tegelijk vond hij dat Comrie meer oog had moeten hebben voor de rechtvaardiging van de gelovige. Woelderink was onder de indruk

van Comries denken over de rechtvaardiging in de evangeliebelofte, die aan alle subjectiviteit voorafgaat. Tegelijkertijd wilde hij de rechtvaardiging van de gelovige meer benadrukken. Vroegindeweyj waardeerde vooral wat Comrie in de *Eigenschappen* geschreven had over de vrijspraak in het Woord. Hij leidde hieruit de mogelijkheid af dat iemand vrijgesproken kan zijn op het zwakste geloof, terwijl de bewuste rechtvaardiging nog ontbreekt. Comrie bedoelde deze onderscheiding echter niet zoals Vroegindeweyj. Het vroeg of laat bekend worden van de vrijspraak, betekent bij Comrie niet een scheiding van de vrijspraak in de hemel van de bekendmaking hiervan. Comrie sprak van een onderscheid tussen de vrijspraak die in het Woord ligt en de toepassing daarvan 'vroeger of later' door de Heilige Geest.

Ook Doornenbal en Van Sliedregt waardeerden Comries beschrijving van de rechtvaardiging in de vierschaar. Van Sliedregt wees daarbij op het belang van de staatwisseling en bewuste rechtvaardiging bij Comrie om vastheid te krijgen in het geloofsleven. In hoofdstuk 2 zagen we echter dat dit bij Comrie niet impliceerde dat een zondaar direct volle heilszekerheid had. Exalto was kritischer en meende dat Comries 'vierschaar-beleving' niet reformatorisch is te noemen. Exalto was beducht voor een systeem, een normatieve heilsweg of schema.

Kritiek was er ook op het geloofsbegrip van Comrie. Woelderink zag hierin een schadelijke invloed van Aristoteles. Exalto interpreteerde het concept vanuit de roomse leer van de *gratia infusa*. Deze was juist door de reformatoren afgewezen. Volgens Exalto is de *habitus* bij Comrie een beperkende voorwaarde voor de oproep tot geloof.

8.7 Gereformeerde Gemeenten (in Nederland)

De claim die verschillende predikanten van de Gereformeerde Gemeenten maakten dat Comrie daar de meeste invloed had, is deels terecht. Verschillende voormannen van deze kerk hebben zich op Comries theologie beroepen en die zelfs geïdentificeerd met de kerkelijke identiteit. De 'standenleer' die door G.H. Kersten, L. Rijksen en A. Moerkerken werd en wordt aangehangen, is echter niet direct door Comrie geleerd. Wel leverde Comrie de bouwstenen voor deze theologie in de Gereformeerde Gemeenten. De standenleer komt erop neer dat de rechtvaardiging aanvankelijk onbewust plaatsheeft en dat het een andere stand in het genadeleven is om bewust de rechtvaardiging te ontvangen. Daardoor zijn er ook gerechtvaardigden die dit zelf niet weten. Tussen de Gereformeerde Gemeenten enerzijds en de Gereformeerde Gemeenten in Nederland anderzijds zijn geen grote verschillen geconstateerd in de receptie van Comries rechtvaardigingsleer, daarom behandel ik ze hier samen. Een belangrijk leerboek in deze gemeenten was en is *De Gerefor-*

meerde Dogmatiek van Kersten. Via Kersten is er sprake van indirecte Comrie-receptie in deze gemeenten.

Een verschil met de receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland) en die van andere kerken, is dat in andere kerken op verschillende niveaus methodische en inhoudelijke kritiek klonk op het concept van Comrie. Er klonk kritiek dat zijn theologie niet Bijbels en niet reformatorisch te noemen is. Er werd gesproken van speculatie en rationalisme. Dat deze kritiek in de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland) nauwelijks werd geuit (met uitzondering van Blaauwendraad) betekent dat niet alleen Comries theologie, maar ook de scholastieke methode werd en wordt aanvaard.

Comries leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid heeft veel bijval gekregen in de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland). Volgens Kersten is Gods volk van eeuwigheid rechtvaardig voor God, krachtens zijn onveranderlijk besluit. Hij verwees hiervoor naar Comries *Brief*. L. Rijksen leerde met een beroep op Comrie en Kersten eveneens de rechtvaardiging van eeuwigheid. Ook Moerkerken doet dat, waarbij hij Comries *Brief* op de voet volgt. Met Kersten benadrukt hij een staatsverwisseling in de tijd, ook om het verschil met de kuypertiaanse rechtvaardigingsleer te markeren. J. Boeder en F. Mallan leerden eveneens in navolging van Comrie en Kersten een rechtvaardiging van eeuwigheid. Mallan distantieerde zich daarbij van Kuypers rechtvaardigingsleer. De gerechtvaardigden zijn in de tijd verdoemelijk voor God en zijn niet gerechtvaardigd geboren zoals in de theologie van Kuypers.

Comries leer van de rechtvaardiging in de opstanding kreeg eveneens steun in de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland). Volgens Kersten ligt hier de grond van het heil. Rijksen leerde met een beroep op Kersten en Comrie de rechtvaardiging van al Gods uitverkorenen in de opstanding van Christus. Moerkerken leert deze met een beroep op Comrie. Boeder ten slotte leerde deze in navolging van Comrie en Kersten.

Comries theologie van de toerekening of dadelijke rechtvaardiging werd en wordt eveneens in de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland) geleerd. Dit in tegenstelling tot de Gereformeerde Kerken in Nederland, waar alleen Honig dat leerde. Ook in christelijke gereformeerde en hervormd-gereformeerde kringen werd dit deel van Comries rechtvaardigingsleer bekritiseerd. Een verschil met Comrie is dat deze de dadelijke rechtvaardiging nadrukkelijk vóór het geloof en de levendmaking situeerde, terwijl Kersten en anderen deze een plaats gaven *in* de levendmaking. In de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland) hebben toonaangevende predikanten – in tegenstelling tot Comrie – de dadelijke rechtvaardiging temporeel gescheiden gehouden van de lijdelijke rechtvaardiging. De lijdelijke rechtvaardiging in het geweten wordt zo een aparte stand in het genadeleven. De heilszekerheid is bij

Comrie geen aparte stand in de rechtvaardigingsleer. Waar Comries pastoranten geloofsactiviteiten kenden, wees hij hen erop dat ze gerechtvaardigd zijn. Kersten wees zijn pastoranten erop dat dit de rechtvaardiging niet is en dat ze moeten staan naar de bewuste rechtvaardiging.

Bij Kersten vindt de toerekening van Christus' gerechtigheid of de dadelijke rechtvaardiging plaats *in* de wedergeboorte, die hij ook levendmaking noemde. Hierbij verandert de zondaar van een staat van dood en toorn naar een staat van leven en verzoening. Maar in plaats dat de zondaar zich dit bewust is, voelt hij zich verloren, ook al neemt hij de toevlucht tot Christus. Bij Rijkxen treft men deze lijn ook aan met een beroep op Kersten en Comrie. Hoewel Kersten een staatsverwisseling in de tijd benadrukte, vertoont zijn theologie overeenkomsten met die van Kuyper, op wie hij reageerde. Kersten ageerde namelijk tegen de veronderstelde wedergeboorte en de rechtvaardiging van eeuwigheid. In het concept van Kuyper kan men onbewust wedergeboren en gerechtvaardigd zijn. Maar bij Kersten kan men eveneens wedergeboren en gerechtvaardigd zijn zonder bewustheid. De meesten van Gods kinderen komen niet tot de bewustheid van deze delen van de heilsorde.

A. Elshout leerde met een beroep op Comrie dat de dadelijke rechtvaardiging de basis is van Gods handelen met levendgemaakte zondaren. De lijdelijke rechtvaardiging is volgens Elshout hiervan de verzekering. Net als Comrie leerde hij dat de nog niet bewust gerechtvaardigden uit deze dadelijke rechtvaardiging vertroost en bemoedigd kunnen worden. Daarmee legde hij dus een ander accent dan Kersten. A. Vergunst leerde met een beroep op Comrie en Kersten het onderscheid tussen de dadelijke en de lijdelijke rechtvaardiging, maar scheidde deze niet van elkaar. De 'standenleer' van Kersten en Rijkxen werd bestreden door J. Blaauwendraad, maar verdedigd in *De Saambinder* door J.J. van Ekeveld (1998). Bij A. Moerkerken en F. Mallan vinden we eveneens de standenleer.

A. Snoep schreef dat bij Comrie en Kersten de toerekening van Christus' gerechtigheid aan het geloof voorafgaat. Volgens hem is dit de zuivere leer die Gods kinderen ervaren: ze zijn gerechtvaardigd vóór ze geloven. De ziel mag de toegekende gerechtigheid ontvangen door het geloof. Boeder leerde met Comrie dat de rechtvaardiging vóór het geloof is en dat door onmiddellijke, directe en voorafgaande toerekening. Het geloof is een instrument om Christus' gerechtigheid te ontvangen. Snoep en Boeder volgden daarmee Comrie letterlijk.

We constateerden dat Comries vierde deel van de rechtvaardigingsleer in de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland) door een substantieel aantal scribenten betrokken werd op de verzekerde of bewuste vrijspraak in het geweten. Dit in tegenstelling tot Comrie, bij wie de rechtvaardiging door het geloof ook geldt voor de bekommerden die nog worstelen met de heilszekerheid. Kersten zette met deze

leer als beïnvloeder van de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland) de trend. Hij sprak hier van een bewuste en verzegelde vrijspraak die rust en vrede voor de ziel brengt, maar die niet door al Gods kinderen beleefd worden.

Rijksen leerde met een beroep op Comrie en Kersten het onderscheid tussen onbewust en bewust gerechtvaardigen. In het begin van het genadeleven is men van staat verwisseld en wedergeboren, maar men weet zich nog niet bewust gerechtvaardigd. Rijksen bracht een expliciete fasering aan in het genadeleven.

Elshout heeft de dadelijke en de lijdelijke rechtvaardiging bij elkaar gehouden door te zeggen dat de Heilige Geest in de lijdelijke rechtvaardiging verzekering geeft van de dadelijke. Dat is een andere lijn dan die van Kersten. Tegelijk heeft Elshout een specifieke fasering van het genadeleven geleerd door te spreken over het zaligmakend en gefaseerd leren kennen van de ambten van Christus in een bepaalde volgorde. Chronologisch gezien wordt eerst het ambt van Profeet gekend, terwijl de ambten van Priester en Koning voor een later stadium van de heilsweg bewaard blijven. Vergunst leerde de rechtvaardiging door het geloof, waarbij de dadelijke rechtvaardiging geldt als grondslag daarvan. De dadelijke en de lijdelijke rechtvaardiging zijn onafscheidelijk. Bij Vergunst is de rechtvaardiging in het geweten niet een speciale verzekering van de vrijspraak, zoals bij Kersten.

Bij H. Paul speelt de standenleer geen rol. Paul heeft Comrie gezien als gids voor zijn persoonlijk leven, maar ook voor anderen. Hij volgde letterlijk Comries *Eigenschappen*. Comrie leerde daarin dat wie in Christus gelooft, rechtvaardig is voor God. Het vonnis staat in het Woord, maar wordt door de Heilige Geest op twee manieren bekendgemaakt: middellijk aan de hand van de kenmerken, en onmiddellijk door een krachtige inboezeming van de Heilige Geest.

Moerkerken leerde en leert net als Kersten de standen in het genadeleven. Zo kan iemand onbewust wedergeboren en gerechtvaardigd zijn en de bewuste rechtvaardiging missen. Er heeft wel een overgang plaats van geestelijke staat. De zonden zijn vergeven en God is niet langer vertoornd. Er kan zelfs sprake zijn van het geloof in Christus, maar dat is niet het omhelzen van de vrijspraak door de Vader. De bewuste heilzekerheid heeft Moerkerken aan de rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten gerelateerd. Volgens hem is dat de lijdelijke rechtvaardiging. Niet al Gods kinderen bereiken deze stand van het geestelijke leven. Het gaat om een ervaring van Gods recht in de ziel, waarbij de Borg Zich bekendmaakt. Moerkerken heeft hierin de beschrijving gevolgd van de bekendmaking van het vonnis uit Comries *Eigenschappen*. Het vonnis wordt door Woord en Geest bekendgemaakt, in de middellijke of de onmiddellijke weg.

Mallan kende net als Kersten de stand van het genadeleven van de bewuste rechtvaardiging. Gods Geest geeft getuigenis in de ziel. Voor een beschrijving van hoe dat toegaat verwees Mallan naar Comries *Eigenschappen*. Men leert eerst de

Rechter kennen en daarna de Hemeladvocaat Christus. Van de zaligmakende overtuiging van zonde zei Mallan dat ze niet buiten het genadeleven staat en dat de rechtvaardiging plaatsheeft *in* de wedergeboorte.

Ook Comries geloofsbegrip heeft navolging gekregen. Kersten onderscheidde de genade en de geloofs oefening met een beroep op Comrie. In zijn dogmatiek nam hij de terminologie van de hebbelijkheid en geloofsdaden over van Comrie. Net als Comrie sprak ook Vergunst over het geloofsvermogen of hebbelijkheid in onderscheid van de geloofsdaad. De geloofsdaad is alleen mogelijk door de hebbelijkheid. Het is de Geest die door het Woord op het ingestorte vermogen inwerkt en daaruit de geloofsdaden voortbrengt. In navolging van Comrie leerde ook Moerkerken ‘de hebbelijkheid des geloofs’, ‘de *habitus*’ of het geloofsvermogen in het hart van de zondaar gewerkt door de Heilige Geest en het Woord.

8.8 Lessen voor de gereformeerde theologie

Het luisteren naar diverse stemmen uit de vorige eeuw kan ons helpen bij het bepalen hoe we Comries theologie voor nu kunnen waarderen en gebruiken. Er zijn in de receptie van Comrie verschillende kritiekpunten naar voren gebracht waarvan we kunnen leren in het beoordelen van zijn concept. Een voorbeeld is de kritiek van Woelderink dat, door het gebruik dat Comrie maakte van het woord rechtvaardiging, het woord een andere betekenis kreeg dan het in de Bijbel heeft. Bavinck nam terminologisch afstand van het taalgebruik van de rechtvaardiging van eeuwigheid. Dat betekent overigens niet dat Woelderink en Bavinck ook zakelijk inhoudelijk afstand namen van de gedachte die met dit begrip werd uitgedrukt. Wel hadden zij moeite met het gebruik van een terminologie die niet strikt het Bijbelse begrip volgt. Enerzijds is daar door de gereformeerde synode (1905) op gereageerd, toen men stelde dat het op zich niet erg is als er op die manier woorden in de theologie een plaats krijgen die toch een Bijbelse inhoud of een Bijbels begrip vertolken. Er zijn immers meerdere voorbeelden van buiten-Bijbelse woorden die in de theologie gehanteerd worden. Dan nog blijft staan dat de rechtvaardiging in de Bijbel een bepaalde betekenis heeft en dat dit begrip door een nieuw gebruik een andere betekenisinhoud gaat krijgen. Voor de zuiverheid van de theologische discussie zou het winst zijn om strikt onderscheid te maken tussen het Bijbelse begrip rechtvaardiging en de manier waarop het begrip een plaats gekregen heeft in de theologiegeschiedenis.

Het is gebleken dat verschillende onderzoekers uit de traditie van de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) zich voor hun verschillende visies op de heilsorde beroepen hebben op theologen uit de zeventiende en achttiende eeuw. Daaruit blijkt dat er niet zomaar gesproken kan worden van *de* gereformeerde heilsorde als het gaat om de orde van wedergeboor-

te, geloof, rechtvaardiging en heiliging. Niet alleen in Nederland, maar ook door bijvoorbeeld T. Halyburton in Schotland werd er verschillend gedacht over wat de juiste heilsorde is. Zo erkende Halyburton dat er zowel redenen zijn om de rechtvaardiging vóór als na de wedergeboorte te plaatsen. Naar mijn besef is het daarom onjuist dat deze verschillen in de vorige eeuw en soms nog in onze tijd zozeer op de spits worden gedreven. In de tijd van de Republiek waren deze ordeverschillen ook niet van kerkscheidende betekenis. Beter en vruchtbaarder zou het zijn om elkaar te bevragen waarom de logische denkorde gehanteerd wordt die we hanteren.

Comrie kan niet gehouden worden voor een criticus van het aanbod van genade (zie hoofdstuk 2, paragraaf 4). Hij sprak immers vrijmoedig van het door Steenblok gewraakte woord ‘aanbieden’, maar ook van schenken en geven; hij meende dat deze zaken hetzelfde betekenen. In de algemene aanbieding van Christus in de evangeliebelofte gelden bij hem geen restricties. Bij Comrie gold het aanbod van genade alle hoorders (ook de onbekeerden) van het evangelie. Zoals de uitwendige evangelieroeping algemeen voor alle hoorders is, zo geldt dat ook het aanbod van genade. De Heilige Geest is echter nodig om de evangeliebelofte in het bijzonder persoonlijk toe te passen. Dat de Heilige Geest nodig is om het aanbod toe te passen, betekent echter niet dat het alleen maar geldt voor bekeerden of gelovigen.

Het verzamelen, analyseren en interpreteren van gereformeerde theologie kan nuttig zijn in de actualiteit van het huidige kerkelijk leven. Voor het goed functioneren van de bevindelijk gereformeerde narratieve gemeenschap (Exalto 2007)²⁶ is het nodig dat de kerkelijke leidinggevendens kritisch en corrigerend functioneren, terwijl de gemeenschap nieuwe verhalen en ervaringen aanlevert. Zo vindt er een vruchtbare kruisbestuiving plaats tussen enerzijds de orthodox-gereformeerde theologie en de geleefde ervaring anderzijds. Een mooie manier om het waardevolle van Comries concept te behouden voor nu is mijns inziens hoe Van der Schuit dat gedaan heeft. Hij nam de terminologie van Comrie voor de rechtvaardiging in de eeuwigheid en in de opstanding van Christus niet over, maar wel wat Comrie daar inhoudelijk mee bedoelde. Zo sprak hij over het besluit en de grond van de rechtvaardiging. Het spreken over de rechtvaardiging kan verdiept worden als we die niet alleen benaderen vanuit het moment waarop er sprake is van geloof en staatsverwisseling, maar ook als we teruggaan naar de grond van de rechtvaardiging: het sterven en de opstanding van Christus. Het spreken over de rechtvaardiging kan nog verder verrijkt worden als we ook spreken over de eeuwige oorsprong daarvan. Er is een relatie tussen Christus en de uitverkorenen ook al voordat er enig geloof in de uitverkorenen actief is. Scholastieke termen zijn hierbij niet verduisterend, maar verhelderend. Zo kan men theologisch zeggen dat de uitverkorenen intentioneel

26. Exalto, ‘Welkom in de strijd’.

van eeuwigheid zijn gerechtvaardigd, maar nog niet actueel. Zo kan men ook stellen dat in Christus' dood en opstanding de uitverkorenen virtueel gerechtvaardigd zijn, maar nog niet in de persoonlijke toepassing.

Een goede manier om te zien of de voorafgaande rechtvaardiging niet verabsoluteerd wordt, is om te kijken naar de wijze waarop de actuele staat van de uitverkorenen wordt gezien. Worden de uitverkorenen gehouden voor feitelijk rechtvaardigen in Christus of worden ze gezien als verloren voor God tot hun actuele rechtvaardiging? Dit is een verschil tussen Kuyper en Kersten. Waar Kuyper sterk de status van de uitverkorenen van eeuwigheid benadrukte, zodat zij gerechtvaardigd geboren worden, benadrukte Kersten juist dat de uitverkorenen van zichzelf verdoemelijk zijn voor God. Bij Kuyper is de rechtvaardiging daarom geen staatsverwisseling, maar alleen een verandering in het bewustzijn.

Een les voor prediking en pastoraat is om in navolging van Comrie en anderen die dat spoor gevolgd zijn, aandacht te besteden aan het confronterende van Gods recht, Woord en wet. Gereformeerde theologie wil geen feelgoodreligie zijn, maar biedt een existentiële doorlichting van ons bestaan voor het aangezicht van een heilig en rechtvaardig God, Die de zonde haat en straft. In dat licht kunnen we niet voor God bestaan met onze eigen gerechtigheid, maar hebben we de volmaakte gerechtigheid van Christus nodig. Zo wordt het evangelie een blijde boodschap waarin alles wat we missen ons onverdiend uit genade wordt aangeboden.

Een andere les is ook om over de rechtvaardiging niet slechts te spreken in de juridische sfeer van oordeel en vrijspraak, maar ook rekening te houden met 'sukkellende zielen', verontrusten of 'bekommerden'. Sommige hoorders van het evangelie zijn niet onverschillig, maar geraakt door de boodschap die ze in de Bijbel lezen en in de prediking horen. Ze voelen de dreiging van het oordeel van God en weten ook dat de vergeving van zonden nodig is. Toch durven ze nog niet met zekerheid te zeggen dat hun zonden vergeven zijn vanwege het werk van Christus. De manier waarop Comrie met deze pastoranten omging, is nog steeds leerzaam. Hij sprak op een genuanceerde manier over de heilszekerheid, in navolging van de Westminster Confessie (1647). Er zijn directe geloofsdaden en reflexieve geloofsdaden. Sommige gelovigen beoefenen wellicht meer geloof dan ze zelf durven geloven of voor waar kunnen houden.

Waardevol is Comries gedachte dat de rechtvaardiging ligt in de evangeliebelofte voor eenieder die gelooft.²⁷ Deze zienswijze is onderstreept door Bavinck,

27. Vgl. zondag 31 antwoord 84 van de Heidelbergse Catechismus: 'Alzo, als volgens het bevel van Christus, aan de gelovigen, allen en een iegelijk, verkondigd en openlijk betuigd wordt dat hun, zo dikwijls als zij de belofenis des Evangelies met een waar geloof aannemen, waarachtiglijk al hun zonden van God, om der verdiensten van Christus wil, vergeven zijn'.

Woelderink en Van Genderen. Hiermee wordt de rechtvaardiging verbonden aan het Woord (het evangelie of de belofte), en ook aan het geloof. Zo wordt recht gedaan aan theologische noties uit verschillende Bijbelboeken. In het evangelie naar Johannes lezen we immers dat er geen verderf, veroordeling, toorn of verdoemenis is voor wie in Hem gelooft (Johannes 3:14-18; 36). En Paulus onderstreept in de Romeinenbrief dat de rechtvaardige door het geloof leeft en dat het evangelie de kracht Gods is tot zaligheid voor wie gelooft (Romeinen 1:16-17). Ook maakt hij duidelijk dat het geloof door het Woord van God is (Romeinen 10:17).

Comries geloofsbegrip herinnert er ons ten slotte aan dat het geloof niet alleen een actie betreft, maar dat het geloven ook mogelijk gemaakt moet worden. Het geloof zelf is Gods genadegave. De Dordtse Leerregels wijzen erop dat we de potentie voor het geloof niet in de zondaar moeten zoeken, maar in de Heilige Geest. Comrie heeft in navolging van de Westminster Confessie nadruk willen leggen op het genadekarakter van het geloof. Met kan denken aan de woorden van Paulus in Efeze 2:8 of aan de woorden van Johannes 1:13, waar gewezen wordt op het ingrijpen van God om het geloof tot stand te brengen.

Samenvatting

In dit proefschrift wordt voor het eerst uitgebreid de theologische receptie van Comries rechtvaardigingsleer in de gereformeerde gezindte in Nederland aan het einde van de negentiende en gedurende de twintigste eeuw beschreven. Het blijkt dat Comrie vooral sporen heeft getrokken in de gereformeerde orthodoxie en de bevindelijk gereformeerde stromingen, zowel in de Nederlandse Hervormde Kerk als in kerken van de Afscheiding. In het genoemde tijdvak hebben vele gereformeerde theologen op Comrie gereageerd. De reacties variëren van (gedeeltelijke) acceptatie tot (gedeeltelijke) afwijzing. Onder degenen die Comries theologie aanvaardden, waren er die zijn inzichten ongewijzigd overnamen of deze aanpasten.

Comrie was afkomstig uit Schotland en hij heeft zijn theologische wortels in de gereformeerde spiritualiteit van de broers R. en E. Erskine en T. Boston. In theologisch opzicht wilde Comrie gaan in de lijn van de theologie van Westminster. Comries structurering van de rechtvaardigingsleer en zijn geloofsbegrip zijn gestempeld door deze theologie. Tegelijkertijd bevat Comries theologie van de rechtvaardiging inzichten die we ook breder aantreffen in de gereformeerde orthodoxie in Nederland. Te denken valt aan H. Witsius, T. van der Groe en G. Bonnet. Zij spraken net als Comrie over een rechtvaardiging vóór het geloof in de toerekening van Christus' gerechtigheid. Ook in de catechismusverklaring van Z. Ursinus, een van de opstellers van de Heidelbergse Catechismus, treft men deze visie aan.

Comries theologie bevat een aantal constanten, maar tegelijk heeft hij in de loop van de tijd zijn inzichten breder uitgewerkt. Al in een vroeg stadium (1739) schreef hij over de vereniging van de uitverkorenen met Christus in de eeuwigheid, gevolgd door hun vereniging met Hem in het verlossingswerk van Christus in de tijd. Ook in de krachtdadige roeping wordt het accent gelegd op Christus als de Roepende die door Woord en Geest de uitverkorenen tot Zich roept. In Comries rechtvaardigingsleer zien we een parallel met zijn schrijven over de vereniging met Christus. De rechtvaardiging vangt aan in de eeuwigheid, gevolgd door de rechtvaardiging in de opstanding van Christus en ten slotte is er de toepassing van de rechtvaardiging in het hart van de uitverkorene.

Van meet af aan schreef Comrie over de actuele rechtvaardiging. In 1739 schreef hij al dat Christus' opstanding de rechtvaardiging is van de gelovigen en in 1744 over de rechtvaardiging in de intentie en het besluit van God van eeuwigheid. Tegelijk omschreef hij de actuele rechtvaardiging als een rechtvaardiging in de vier-schaar van het geweten. In 1753 begint Comrie nadruk te leggen op de rechtvaardiging vóór het geloof of de toerekening van Christus' gerechtigheid. Hij noemt dat

de dadelijke rechtvaardiging, die gevolgd wordt door de lijdelijke rechtvaardiging, dat wil zeggen de rechtvaardiging door het geloof. Uiteindelijk formuleerde Comrie de rechtvaardiging (1761) als één geheel dat bestond uit vier wezenlijke delen: de rechtvaardiging van eeuwigheid, de rechtvaardiging in de opstanding van Christus, de toerekening van Christus' gerechtigheid in de tijd en de rechtvaardiging door het geloof.

Comrie benadrukte dat het geloof een receptief instrument is om de rechtvaardiging te ontvangen en geen 'werkoorzaak' van de rechtvaardiging. Om het geloof als 'werkoorzaak' uit te sluiten, plaatst Comrie de rechtvaardiging vóór het geloof. Het genadekarakter van het geloof benadrukt hij door te wijzen op de noodzaak van de geschonken geloofshabitus en de activering daarvan door Woord en Geest. In de evangelieprediking functioneert bij Comrie net als bij de Erskines en Boston een ruim aanbod van genade. Onbekeerden worden opgeroepen om te geloven. De rechtvaardiging ligt in de belofte van het evangelie voor ieder die gelooft. Bij het weten of bewust worden van de rechtvaardiging spelen de kenmerken een rol. Tegelijk heeft Comrie oog voor het feit dat niet ieder gelovige door reflectie zijn eigen staat op kan maken voor God. Kleingelovigen worden gewezen op het begin van het werk van Gods Geest.

In de Gereformeerde Kerken in Nederland werd de Comrie-receptie sterk bepaald door A. Kuiper. Hij zorgde voor een Comrie-revival door over Comries rechtvaardigingsleer te publiceren. Hiermee ontketende hij een hele discussie over de rechtvaardiging van eeuwigheid. In zijn theologie nam hij Comries inzicht over de rechtvaardiging van eeuwigheid gewijzigd over. Anders dan Comrie benadrukte Kuiper niet dat het hier ging om een inblijvende daad in God die niets teweegbracht buiten God. Bij Kuiper werden de uitverkorenen gerechtvaardigd geboren en ging het in de tijd om de bewustwording van deze eeuwige rechtvaardiging. Kenmerkend voor Kuipers rechtvaardigingsleer is dat hij sprak van een getrapte rechtvaardiging die zich in verschillende stadia voltrok. Een van de stadia die Kuiper leerde, was een onbewuste levendmaking of wedergeboorte. Hoewel Kuipers collega H. Bavinck de inhoud van dit leerstuk wel kon accepteren, plaatste hij de rechtvaardiging niet in de eeuwigheid, maar in de tijd bij de evangelieroeping. Kuipers inzichten bleven niet onweersproken en leidden tot een lange discussie in de Gereformeerde Kerken in Nederland. Met name L. Lindeboom heeft de rechtvaardiging van eeuwigheid bestreden en benadrukt dat de rechtvaardiging door het geloof is en in de tijd plaatsheeft. Lindeboom schroomde niet om daarbij niet alleen tegen Kuiper, maar ook tegen Bavinck, Noordtjiz, Wielenga en Biesterveld stelling te nemen. Uiteindelijk kwam het op de synode van 1905 tot een vredesformule, waarin zowel het eeuwigheidsaspect van de rechtvaardiging werd erkend alsook dat de rechtvaardiging plaatsvindt in de tijd. Kuiper junior drukte theologisch de

sporen van zijn vader, terwijl vaders promovendus Honig de officiële zijde koos van de synode van 1905. Nadat Berkouwer nog enige aandacht schonk aan Comries rechtvaardigingsleer (1949), verdween de aandacht voor Comrie, evenals de aandacht voor A. Kuyper en H. Bavinck.

In de Christelijke Gereformeerde Kerk(en) werd Comrie vooral in het kielzog van A. Kuyper behandeld. Op die manier valt diens schaduw ook over de receptiegeschiedenis van Comrie in deze kerk. Theologisch ageerden de CGK-scribenten tegen de theologie van Kuyper. Dit was ook een van de redenen dat de christelijke gereformeerden niet meekonden in de fusie van 1892, waaruit de Gereformeerde Kerken in Nederland zijn ontstaan. De rechtvaardiging van eeuwigheid zoals die door Kuyper werd geleerd, stuitte op vele bezwaren. Van Lingens bezwaren tegen Kuypers rechtvaardigingsleer bewogen zich op dezelfde golfenlengte als die van Lindeboom in de Gereformeerde Kerken in Nederland. Volgens J. Wisse moest men hier onderscheid maken tussen de positie van Kuyper enerzijds en die van Comrie anderzijds. Vervolgens waren er scribenten die dit deden, zoals Van der Schuit, de Bruin, Van Leeuwen en Van Genderen. Maar er waren er ook die dat niet deden, zoals Janssen, Van 't Spijker en Velema.

In de kring van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk is er een mengeling van waardering en kritiek te beluisteren ten aanzien van Comries rechtvaardigingsleer. Woelderink heeft in Comrie een opponent gezien van het subjectivisme dat hij tegenkwam in de Nederlandse Hervormde Kerk van zijn dagen. Tegelijk meende hij dat Comrie tekortdeed aan de waardering van het geloof. Vroegindewey had waardering voor Comries gedachte van de bekendmaking van de rechtvaardiging. Echter in tegenstelling tot de late Comrie leerde hij dat de gelovige gerechtvaardigd wordt op het geloof en dus niet vóór het geloof. Comrie maakte een onderscheid tussen de bekendmaking in het evangelie en de bekendmaking in de toepassing door de Heilige Geest, maar hij maakte geen scheiding tussen rechtvaardiging en geloof. Vroegindewey deed dat wel door de rechtvaardiging door het geloof te scheiden van de bekendmaking hiervan.

Comries leer van de rechtvaardiging van eeuwigheid werd door Woelderink en Vroegindewey geaccepteerd, zij het dat zij terminologische kritiek hadden op dit concept. Doornenbal en Van Sliedregt hadden ook inhoudelijk theologische kritiek. Zij wezen op de leer van Kuyper en de Gereformeerde Kerken in Nederland. Er lag een spiritueel gevaar op de loer dat door de nadruk op de eeuwige rechtvaardiging de rechtvaardiging door het geloof aan betekenis zou verliezen. Exalto en Graafland hadden op dit punt kritiek op Comrie omdat zij meenden dat Comrie de rechtvaardiging naar de eeuwigheid had verlegd.

De lange schaduw van Kersten in de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland) strekt zich uit tot op heden. Kersten was een groot bewonderaar van Comries recht-

SAMENVATTING

vaardigingsleer en heeft die leer ook uitgedragen in zijn catechismusverklaring en dogmatiek. Tegelijk had hij een specifieke Comrie-interpretatie die als basis diende voor de standenleer. Deze leer komt erop neer dat in de aanvang van het genadeleven de wedergeboorte, levendmaking en ook de rechtvaardiging onbewust plaatshebben. Hoewel er sprake is van overtuiging van zonde en geloof in Christus, is er nog geen bewuste vrijspraak. De bewuste rechtvaardiging beleeft niet iedere christen. Deze Comrie-interpretatie werd ook gedeeld door Rijksen, Moerkerken en Mallan. Kenmerkend voor Elshout was dat deze sprak over een gefaseerd leren kennen van Jezus Christus als Profeet, Priester en Koning, waarbij het genoeg was om Jezus als Profeet te kennen om deel te kunnen nemen aan het heilig avondmaal. Bij Vergunst lijkt er sprake van een andere Comrie-interpretatie, omdat hij de dadelijke en de lijdelijke rechtvaardiging wel wilde onderscheiden, maar nooit scheiden. Ook Paul had het niet over de standen in het genadeleven. De standenleer is in de Gereformeerde Gemeenten bestreden door Blauwendraad maar verdedigd door Van Eckeveld. Opmerkelijk is de parallel tussen de standenleer van Kersten en de stadialeer van Kuiper, juist omdat Kersten zozeer gestreden heeft tegen de theologie van Kuiper.

Summary

This thesis describes for the first time the theological reception of Comrie's doctrine of justification in the reformed tradition in the Netherlands at the end of the nineteenth and during the twentieth century. It turns out that Comrie has mainly influenced reformed orthodoxy and experimental reformed circles, both in the Nederlandse Hervormde Kerk and in churches of the Afscheiding. In the specified period, many reformed theologians responded to Comrie. The reactions vary from (partial) acceptance to (partial) rejection. Among those who accept Comrie's theology were those who adopted his views unchanged or modified his views.

Comrie came from Scotland and he has his theological roots in the Reformed spirituality of the brothers R. and E. Erskine and T. Boston. Theologically, Comrie wanted to concur with the Westminster theology. Comrie's structuring of the doctrine of justification and its concept of faith are marked by this theology. At the same time, Comrie's theology of justification contains insights that we also find more widely in reformed orthodoxy in the Netherlands, for example H. Witsius, T. van der Groe and G. Bonnet. They, like Comrie, spoke of justification before faith in the imputation of Christ's righteousness. This vision is also found in the catechism explanations of Z. Ursinus, one of the authors of the Heidelberg Catechism.

Comrie's theology contains a number of constants, but at the same time he has broadened his insights over time. Early on (1739) Comrie wrote about the union of the elect with Christ in eternity, followed by their union with Him in the work of Christ's redemption in time. Also in the powerful calling the emphasis is placed on Christ as the Calling One who calls the elect to Himself through His Word and Spirit. In Comrie's doctrine of justification we see a parallel with his writing about the union with Christ. Justification begins in eternity, followed by justification in the resurrection of Christ, and finally there is the application of justification in the heart of the elect.

Comrie wrote about the actual justification from the beginning. In 1739 he already wrote about Christ's resurrection as the justification of the believers and in 1744 about justification in the intention and decision of God from eternity. At the same time he described the actual justification as a justification in the court of conscience. In 1753, Comrie begins to emphasize justification or imputation of Christ's righteousness before faith. He calls it the active justification followed by the passive justification, that is, the justification by faith. Finally, Comrie formulated justification (1761) as a whole consisting of four essential parts: the justification from eternity, the justification in the resurrection of Christ, the imputation of Christ's righteousness in time, and the justification by faith.

SUMMARY

Comrie emphasized that faith is a receptive instrument for receiving justification and not the working cause of justification. To exclude faith as a working cause, Comrie places justification before faith. He emphasizes the grace character of faith by stressing the need of the gift of faith and its activation by Word and Spirit. In his gospel preaching, a wide offer of grace functions with Comrie as with the Erskines and Boston. Unconverted are called to believe. Justification lies in the promise of the gospel for everyone who believes. The marks of grace play a role in knowing or becoming aware of justification. At the same time, Comrie has an eye for the fact that not every believer can know his spiritual status before God through reflection. Believers with small faith are pointed to the beginning of the work of God's Spirit.

In the Gereformeerde Kerken in Nederland, the Comrie reception was strongly determined by A. Kuyper. He unleashed a Comrie revival by publishing on Comrie's doctrine of justification. With this he provoked a whole discussion about the justification of eternity. In his theology he adopted Comrie's view of the justification of eternity in a modified way. Contrary to Comrie, Kuyper did not emphasize that this was an internal act in God that did nothing outside of God. In Kuyper's view, the elect were born justified and in time they became aware of their eternal justification. Characteristic for Kuyper's doctrine of justification is that he spoke of a phased justification that took place in different stages. One of the stages that Kuyper taught was an unconscious vivification or rebirth. Although Kuyper's colleague H. Bavinck could accept the theological substance of this doctrine, he did not place the justification in eternity, but in time with the calling of the gospel. Kuyper's insights did not go uncontested and led to a long discussion in the Gereformeerde Kerken in Nederland. L. Lindeboom in particular has contested the justification of eternity and emphasizes that the justification is by faith and takes place in time. Lindeboom did not hesitate to take a position not only against Kuyper, but also against Bavinck, Noordtjij, Wielenga and Biesterveld. Ultimately, at the Synod of 1905, a peace formula recognized both the eternity aspect of justification and the justification in time. Kuyper junior theologically walked in the footsteps of his father, while his father's PhD student Honig chose the official side of the Synod of 1905. After Berkouwer paid some attention to Comrie's doctrine of justification (1949), the attention for Comrie disappeared as did the attention for Kuyper and Bavinck.

In the Christelijke Gereformeerde Kerk(en), Comrie was mainly treated against the background of Kuyper. In this way, his shadow also falls on the reception history of Comrie in these churches. Theologically, the CGK writers agitated against Kuyper's theology. This was also one of the reasons that the christian reformed people could not join the fusion of 1892, when the Gereformeerde Kerken in Nederland originated in the Netherlands. The justification of eternity as taught by

Kuyper met with many objections. Van Lingen's objections to Kuyper's doctrine of justification were on the same level as that of Lindeboom in the Gereformeerde Kerken in Nederland. According to J. Wisse, a distinction had to be made here between the position of Kuyper and the position of Comrie. Subsequently, there were writers who did this, such as Van der Schuit, De Bruin, Van Leeuwen and Van Genderen. But there were also who did not make this distinction like Janssen, Van 't Spijker and Velema.

In the circle of the Gereformeerde Bond in the Nederlandse Hervormde Kerk there is a mix of appreciation and criticism with regard to Comrie's doctrine of justification. In Comrie, Woelderink has seen an opponent of the subjectivism he encountered in the Nederlandse Hervormde Kerk of his day. At the same time, he believed that Comrie underestimated faith. Vroegindeweyj appreciated Comrie's thought of the proclamation of the justification. However, unlike Comrie, he taught that the believer was justified on faith and not before faith. Comrie made a distinction between the proclamation in the gospel and the application of the Holy Spirit, but he did not separate justification from faith. Vroegindeweyj did so by separating justifying faith from its publication.

Comrie's teaching on the justification of eternity was accepted by Woelderink and Vroegindeweyj, although they had terminological criticisms of this concept. Doornenbal and Van Sliedregt also had substantive theological criticism. They pointed to the teachings of Kuyper and the Gereformeerde Kerken in Nederland. There was a spiritual imminent danger that emphasis on eternal justification would lead to an underestimating of justification by faith. Exalto and Graafland criticized Comrie on this point for believing that Comrie had shifted justification to eternity.

The long shadow of Kersten in the Gereformeerde Gemeenten (in Nederland) extends to this day. Kersten was a great admirer of Comrie's doctrine of justification and also propagated it in his explanations of the Heidelberg catechism and in his dogmatics. He had a specific Comrie interpretation as the basis for his doctrine of spiritual classes (*standen*). This doctrine means that in the beginning of spiritual life, the rebirth, vivification and justification unconsciously take place. Although there is conviction of sin and faith in Christ, there is no conscious justification. Not every christian experiences conscious justification. This Comrie interpretation was also shared by Rijksen, Moerkerken and Mallan. Characteristic for Elshout was that he thought a phased acquaintance with Jesus Christ as a Prophet, Priest and King, whereby it was enough to know Jesus as a Prophet to participate in the holy supper. Vergunst seems to have a different interpretation of Comrie because he wanted to distinguish active and passive justification, but never separate it. Paul did not talk about the doctrine of spiritual classes either. In the Gereformeerde Ge-

SUMMARY

meenten, the class theory was contested by Blaauwendraad, but defended by Van Ekeveld. The parallel between Kersten's doctrine of classes and Kuyper's doctrine of stages is remarkable, precisely because Kersten agitated against Kuyper's theology.

Bijlage 1

Bibliografie Comrie

In het oeuvre van Comrie zijn er globaal gesproken drie soorten werken. Er zijn werken van hemzelf, daarnaast vertalingen en ten slotte voorwoorden in werken van anderen. Er zijn in elk geval negenentwintig publicaties bekend die aan Comrie gerelateerd kunnen worden. Recent onderzoek heeft de bibliografie van Comrie uitgebreid.¹ Hieronder volgen zijn geschriften voor zover ze bekend zijn. Voor de bibliografie wordt gebruikgemaakt van het tekstarchief Pietas op de website van de Stichting Studie Nadere Reformatie.² Door deze nieuwe database is de oude bibliografie van Van der Haar voor wat Comrie betreft achterhaald.³ Bekende herdrukken van Comries werken die tijdens zijn leven zijn verschenen worden vermeld, alsook herdrukken uit de twintigste eeuw omdat daar de focus van deze studie op ligt.

1.1 Eigen werken

Als eigen werken van Comrie zijn te beschouwen niet alleen de werken die hijzelf geschreven heeft, maar ook het werk dat hij samen met Holtius schreef, zonder dat duidelijk is wie voor welk deel daarvan verantwoordelijk was.

Comries eerste eigen werk was zijn *Dissertatio philosophica inauguralis, de moralitatis fundamento, et natura virtutis* (1734).⁴ Met dit werk behaalde hij de doctorstitel in de filosofie, die hij ook steeds liet vermelden op de titelpagina's van zijn geschriften: *Philosophiae Doctor*.

Vijf jaar later publiceerde Comrie over de benamingen van het zaligmakende geloof, onder de titel *Het ABC des geloofs, of verhandeling van de benamingen*

-
1. Van Es, 'Een onbekende brief van Alexander Comrie'; D. Baarssen, 'Owen in een Nederlandsch gewaait', 29-30; Redactioneel in *DNR* 41 (2017) nr. 1, 1.
 2. Bibliografische gegevens over de verschillende drukken zijn te vinden in het tekstarchief Pietas op de website van de Stichting Studie Nadere Reformatie: www.ssnr.nl.
 3. Van der Haar, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c. 1600-c. 1800). Bibliografisch onderzoek*, Veenendaal 1987, 87-91.
 4. Comrie, *Dissertatio philosophica inauguralis, de moralitatis fundamento, et natura virtutis. Quam duce et auspice Deo ter opt. max. ex auctoritate Magnifici Rectoris D. Hermanni Oosterdyk Schacht A.L.M. Phil. et Med. Doctoris hujusque theor. et practicae professoris: nec non Amplissimi Senatus Academici Consensu et Subtillissimae Facultatis Philosophicae Decreto, pro liberalium artium magisterio et in philosophia gradu doctoratus summisque honoribus et privilegiis ac praerogativis, rite ac legitime consequendis publico eruditorum examini submittit Alexander Comrie, scotus. Ad diem 8 Octobris hora locoque solitis*, Leiden 1734.

des saligmaakenden geloofs volgens de letteren van het alphabet (1739).⁵ In hetzelfde jaar verscheen al een ongewijzigde herdruk. In 1743 kwam een derde druk op de markt, waarbij niet de inhoud maar wel het lettertype was gewijzigd in het gotisch. Daarna verscheen een vierde ongewijzigde herdruk in 1745, een vijfde in 1746, een zesde in 1751, een zevende in 1754 en een achtste in 1761. Postuum werd een ongewijzigde herdruk gepubliceerd in 1777. In de negentiende en twintigste eeuw ging het herdrukken van dit werk gestadig door. Er verschenen in de twintigste eeuw vijf ongewijzigde herdrukken van de uitgave van 1746: in 1900 bij de gebroeders Hoge in Rotterdam, in 1910 bij J.W. Boeijenga en zonen in Sneek, in 1939 bij de gereformeerde bibliotheek in Gouda, in 1957, 1980 en 1985 bij De Banier in Utrecht. In het jaar 1992 gaf De Banier in Utrecht nog een zevende druk uit en een achtste in het jaar 2000. Naast herdrukken zijn er ook vertalingen van het *Het ABC des geloofs* van de pers gekomen in het Engels en in het Duits: *The ABC of Faith* (1978)⁶ en *ABC des Glaubens*.⁷ Van *Het ABC des geloofs* zag in 2015 ook een hertaling in hedendaags Nederlands het licht.⁸

Na de geloofsbenamingen volgde een werk over de geloofseigenschappen: *Verhandeling van eenige eigenschappen des zaligmakenden geloofs, zynde een' verklaring en toepassing van verscheide uitgekijpte texten des O. en N. Testaments* (1744).⁹ In hetzelfde jaar verscheen een ongewijzigde tweede druk, gevolgd door een derde in 1747, een vierde in 1753 en postuum een vijfde in 1778. In de twintigste eeuw werd het werk in 1930 uitgegeven in Leiden bij Donner en in 1990 bij De Banier in Utrecht. In 2012 kwam er een hertaling in hedendaags Nederlands.¹⁰

Hoewel Comrie geen lijkrede wilde bij zijn eigen begrafenis, heeft hij er zelf wel één gehouden op Cornelius van Schellingerhout: *Samuel in zyn leven zeer ge-*

5. Comrie, *Het A.B.C. des geloofs, of verhandeling van de benamingen des saligmaakenden geloofs volgens de letteren van het alphabet door Alexander Comrie, Scoto Britannus, A.L.M. Philosophiae Doctor, en predikant te Woubrugge*, Leiden 1739.

6. Comrie, *The ABC of Faith*, Leicester 1978.

7. Comrie, *ABC des Glaubens*, Rodingen 2004.

8. Comrie, *Het ABC van het geloof*, Apeldoorn 2015.

9. Comrie, *Verhandeling van eenige eigenschappen des zaligmakenden geloofs, zynde een' verklaring en toepassing van verscheide uitgekijpte texten des O. en N. Testaments; in welke de zorgeloozen en tyt-geloovigen ontdekt, gewaarschouwt en uitgelokt worden, om het leven buiten zich in een' aangeboden Jezus te zoeken. De wegen en gevallen, in welke Godt Zyn volk brengt, worden voorgesteld, en de oeffening en kracht des geloofs daarin verklaart. De gemoets-gevallen en zwarigheden der klein-geloovigen worden opgelost, en zy worden volgens de kenmerken vermaant, hunnen staat vasttehouden, naar vermeerdering des geloofs te staan. Door Alexander Comrie, Scoto-Britannus. A.L.M. Philosophiae Doctor en predikant te Woubrugge*, Leiden/Amsterdam 1744.

10. Comrie, *Verhandeling van enige Eigenschappen van het zaligmakend geloof* (hertaling), Apeldoorn 2012.

lieft, in zyn dood betreurt en hoog-geëert ofte lyk-reden over 1 Sam. XXV. vs. 1. By gelegentheit van het zalig afsterven van den wel-edelen gestrengen heere den heere Cornelius van Schellingerhout (1749).¹¹ Een herdruk verscheen rond 1930 in Nieuw Beijerland bij J.P. van de Tol Jz. De *Boekzaal* vermeldt ook dat Comrie op 19 september 1762 een lijkpreek hield over Psalm 89:49 op G.L. Koning (1702-1762).¹²

In 1749 en 1750 verscheen in twee delen *Verzameling van Leerredenen, waar in vertoont wordt uit verscheide texten. De afgezakte kranke en kwynende staat der geloovigen, voornamentlyk in dezen tydt, tot overtuiging en beschaminge over hunne ongestalte*.¹³ Een ongewijzigde herdruk kwam uit in 1750-1751 van de twee delen, gevolgd door een tweede ongewijzigde herdruk in 1758 van deel 1, waarna in 1780 pas postuum een tweede ongewijzigde herdruk verscheen van deel 2. In de twintigste eeuw werden beide delen twee keer opnieuw gedrukt. De eerste keer rond 1930 met een voorwoord van P. Deetman, uitgegeven door C. Veldhoen te Oud Beijerland. De tweede keer was in 1977, toen de uitgave Deetman ongewijzigd herdrukt werd door P. Stuuut in Rijssen. Van beide delen verscheen een hertaling in hedendaags Nederlands: *Troost voor een missend hart* (2017, deel 1)¹⁴ en *Herstel voor een biddend hart* (2018, deel 2).¹⁵

Over de eerste zeven zondagen van de Heidelbergse Catechismus kwam uit: *Stellige en praktikale verklaringe van den Heidelbergschen catechismus, volgens*

-
11. Comrie, *Samuel in zyn leven zeer gelieft, in zyn dood betreurt en hoog-geëert ofte lyk-reden over 1 Sam. XXV. vs. 1. By gelegentheit van het zalig afsterven van den wel-edelen gestrengen heere den heere Cornelius van Schellingerhout, in zyn leven vry-heere en bailluw van Esselykerwoude en heer Jacobswoude. Uitgesproken den 27. july 1749. Door Alexander Comrie, Scoto-Britannus A.L.M. Philosophiae Doctor en predikant te Woubrugge, Leiden/Amsterdam 1749.*
 12. 'Kerk-Nieuws' in *Boekzaal der Geleerde Waerelt* deel 95, Amsterdam 1762, 376-377. Koning stond in de gemeente Hoogmade, waar hij een toeval kreeg op 12 september 1762. Hij stond drieëndertig jaar in het ambt.
 13. Comrie, *Verzameling van leerredenen, waar in vertoont wordt uit verscheide texten. De afgezakte kranke en kwynende staat der geloovigen, voornamentlyk in dezen tydt, tot overtuiging en beschaminge over hunne ongestalte. Vervolgens de geloovige, daar over met smerte aangedaan, en begerig na herstellinge, in welke hunne innige begeertens voorgesteld, en de zwaarigheden, die zy ontmoeten en hun dikwerf onvrymoedig maken, geoppert en opgelost worden. Eindelyk hunne herstellinge, en de werkzaamheit hunner ziele als herstelde, en in hun voorig element gebragte. Verklaart en toegepast door Alexander Comrie, Scoto-Britannus. A.L.M. & Philosophiae Doctor en predikant te Woubrugge. Eerste stuk, Leiden/Amsterdam 1749. Daarna: Tweede stuk, Leiden/Amsterdam 1750.*
 14. Comrie, *Troost voor een missend hart. Verzamelde Leerredenen* deel 1 (hertaling), Apeldoorn 2017.
 15. Comrie, *Herstel voor een biddend hart. Verzamelde Leerredenen* deel 2 (hertaling), Apeldoorn 2018. Bij deze hertaling ontbreekt de voor de moderne lezer wat lange en ingewikkelde voorrede van Comrie. Ter vervanging hiervan is de voorrede van Comrie door mij samengevat in enkele hoofdpunten.

de leere en gronden der Reformatie: waar in de waarheden van onzen godsdienst op een klaare en bevindelyke wyze voorgesteld en betoogt worden (1753).¹⁶ Postuum verscheen in 1779 in Utrecht een tweede druk die gezuiverd was van niet-Nederlandse woorden en waarbij naast enkele registers een voorbericht van T. Avinck was toegevoegd. In de twintigste eeuw kwam in 1938-1939 een herdruk uit in Rotterdam bij De Banier en in 1976 in Barneveld bij Van Horssen, met een voorwoord van Avink en ook van G.H. Kersten.

Samen met zijn collega N. Holtius publiceerde Comrie een serie anonieme samspraken: *Examen van het ontwerp van tolerantie om de leere in de Dordrechtse synode anno 1619 vastgesteld met de veroordeelde leere der remonstranten te verenigen* (1753-1759).¹⁷ In de twintigste eeuw werd van dit werk een samenvatting gedrukt in 1957 in Enkhuizen bij J. Boeder en een in 1977 in Rijssen bij P. Stuut. Een volledige herdruk van het gehele werk werd uitgebracht in 1993 in Houten bij uitgeverij Den Hertog.

Met Holtius lanceerde Comrie ook *Aanspraak aan Do. Antonius van der Os, predikant te Zwolle; Ontworpen door een der Leden van de OUDE CALVINIAANSE SOCIETEIT, Om zyn Wel-Eerw. te dienen ter aanleidinge tot een ernstig onderzoek over zynen weg en Leere die van Godt en de Waarheid afwykt* (1753).¹⁸

Verder schreef hij met Holtius *Beschermmer van de aanspraak aan Do. Ant. van der Os, predikant te Zwolle, Ontworpen door een Lid van de Oude Calviniaanse Societeit; tegen de aanmerkingen van Do. Joan van den Honert, professor en predikant te Leiden* (1753).¹⁹

-
16. Comrie, *Stellige en praktikale verklaringe van den Heidelbergschen catechismus, volgens de leere en gronden der Reformatie: waar in de waarheden van onzen godsdienst op een klaare en bevindelyke wyze voorgesteld en betoogt worden; de natuurlingen ontdekt; de zoekenden bestiert; de zwakken vertroost; en de sterken tot hunnen plicht volgens eene euangelische leidinge opgewekt worden door Alexander Comrie, Scoto Britannus, A.L.M. Philosophiae Doctor en predikant te Woubrugge, Leiden/Amsterdam 1753.*
 17. Comrie en Holtius, *Examen van het ontwerp van tolerantie om de leere in de Dordrechtse synode anno 1619 vastgesteld met de veroordeelde leere der remonstranten te verenigen. Voorgesteld in eenige samspraken, door een genootschap van voorstanders der Nederlandse formulieren van eenigheid. Geschreven tot versterking van de liefhebbers der waarheid, om door vlejende naamen van liefde en verdraagzaamheid van de zuiverheid des Euangeliums niet afgeleid te worden, Amsterdam 1753-1759.* Tien samspraken.
 18. Comrie en Holtius, *Aanspraak aan Do. Antonius van der Os, predikant te Zwolle; Ontworpen door een der Leden van de OUDE CALVINIAANSE SOCIETEIT, Om zyn Wel-Eerw. te dienen ter aanleidinge tot een ernstig onderzoek over zynen weg en Leere die van Godt en de Waarheid afwykt: En in druk uitgegeven ter onderrigtinge der geheele Nederlandse Kerk, wegens het gevaar der Hervormde Leere in deze dagen,* Amsterdam 1753.
 19. Comrie en Holtius, *Beschermmer van de aanspraak aan Do. Ant. van der Os, predikant te Zwolle, Ontworpen door een Lid van de Oude Calviniaanse Societeit; tegen de aanmerkingen van Do. Joan van den Honert, professor en predikant te Leiden. Waar in eenige stukken van groot be-*

En nog in hetzelfde jaar 1753 kwam ook *Baniere van wegen de waarheid tegen den Heer Joan van den Honert: Zynde een Contraremonstrantie of Tegenvertoog op het Vertoog Het welk die vermaarde Leraar ter verdediging van den onregtzinnigen Do. Antonius van der Os, predikant te Zwolle, onlangs heeft uitgegeven van de pers.*²⁰

Comrie reageerde op de kritiek van de Leidse hoogleraar Schultens op zijn catechismusverklaring: *Berigt nopens de waarschuwing van de Heer J.J. Schultens, tegen de Catechismus-verklaring van den Heer Alex. Comrie, gegeven door een brief van Alex. Comrie, wegens het historische deel der waarschuwing van den Heer Prof. J.J. Schultens, gemeen gemaakt en met eene voorreede verrykt door een Gezelschap van liefhebberden der waarheid die na de godzaligheid is, Amsterdam 1755.*

Samen met Holtius polemiseerde Comrie tegen C. Nozeman in *De Lasterzugt van Cornelius Noozeman tegen Dooden en Leevenden bestraft* (1756).²¹

Aan Comrie kan ook toegeschreven worden *Brief van een Vrient uit Utrecht aan een Vrient te Zwolle, wegens de beschuldiging van den Hoog Eerw. Heer Joan van den Honert, professor Theol. En Predikant te Leiden, tegen de Eerw. Heeren, N. Holtius en A. Comrie* (1756).²²

Het jaar daarop verscheen *Missive van den wel eerw: zeer geleerden heere Alexander Comrie ph.dr. en getrouw predikant te Woubrugge, wegens de rechtvaardigmakinge des zondaars en de toeëigening van deze weldaad van Gods vrye genade aan hem door het ingewrocht gelove met eenige bijgevoegde stukken uyt de schriften van doctor Johan Owen en mr. Johannes Bunjan: mitsgaders de Consideratien van Wilhelmus Sluiter, zeer geacht predikant te Rouveen, tot de huidendaagze ver-*

lang, tot onderregting van Do. van der Os, en de gehele Nederlandse Kerk, nader opgeheldert en aangedrongen worden; En de Sophisticatien van de heer Joan van den Honert ontdekt en bondig opgelost. Geschreven door een Medelid van dezelve Societeit, Amsterdam 1753.

20. Comrie en Holtius, *Baniere van wegen de waarheid Opgeregt tegen den Heer Joan van den Honert: Zynde een Contraremonstrantie of Tegenvertoog op het Vertoog Het welk die vermaarde Leraar ter verdediging van den onregtzinnigen Do. Antonius van der Os, predikant te Zwolle, onlangs heeft uitgegeven: Geschreven door Leden van de Oude Calvinaansche Societeit, en uitgegeven tot nodige onderrichting van de Nederlandsche Kerk, zoo omtrent andere zaken, als aangaande de Grondwaarheden der Zuivere Hervormde Leere, die thans bestreden worden, Amsterdam 1753.*
21. Comrie en Holtius, *De Lasterzugt van Cornelius Noozeman tegen Dooden en Leevenden bestraft*, Amsterdam 1756.
22. Comrie, *Brief van een vriend uit Utrecht aan een vriend te Zwolle, wegens de beschuldiging van den hoog eerw. heer Joan van den Honert professor theol en predikant te Leiden tegen de eerw. heeren, N. Holtius en A. Comrie. Met dezer Antwoorden op de Vragen ontworpen om aan hun Eerw. te worden voorgehouden over de Leere der Rechtvaardigmakinge: waar in het gevoelen der laatstgemelde Heeren over deze stoffe duidelyk wort opengelegt*, Amsterdam 1756.

schillen over deze stoffe betrekkelijk: tot gemeenen nutte in het licht gegeven door M.P., Amsterdam 1757.

In 1761 werd van Comrie uitgegeven een *Brief over de rechtvaardigmakinge des zondaars, door de onmiddelyke toerekening der Borggerechtigheit van Christus aan een vriend over de rechtvaardigmaking* (1761).²³ In 1990 kwam een heruitgave uit in Ede bij de Westfriese boekhandel en in 2003 een heruitgave bij Snoek in Ermelo. Deze bevatte ook de hierboven genoemde *Missive*. Van Comries *Brief* bestaat ook een vertaling in het Engels: *Letter concerning the sinner's justification* (2012).²⁴ *Brieven*

Antwoord van dominee Comrie den Hoog Eerw en zeer beroemde Heer Mijn J.J. Schultens Professor in de Godtgeleertheit tot Leyden, Woubrugge 23 juni 1753. Vindplaats UB Leiden: BPL 127 AD 2.

Twee brieven van Comrie aan ds. J.L. Verster (1745-1814), gedateerd Gouda 4 oktober 1773 en Gouda 29 april 1774. Deze brieven zijn postuum gepubliceerd. Eerst in 1938, toen de brieven getranscribeerd werden door M. van Rhijn,²⁵ en daarna nog eens in 1986, waarbij de spelling is gemoderniseerd.²⁶

1.2 Vertalingen

Comrie kan met recht gezien worden als een bevorderaar van het puriteinse gedachtegoed. Van negen puritanistica is hij de uitgever en bij andere schreef hij een voorwoord.

In 1731 verscheen een vertaling van *The remarkable and wonderful conversion of a Jew, born in Poland, called Shalome ben Shalomoh van Shalome ben Shalomoh*, door Comrie uitgegeven met als titel *Een verstandige en zeer christelyke belydenis van meester Salomo, een Jood in de vergaderinge van meester Humphry te Londen gedaan*.²⁷ Lange tijd bleef dit werk onbekend, tot het gelijktijdig door de

23. Comrie, *Brief over de rechtvaardigmakinge des zondaars, door de onmiddelyke toerekening der Borggerechtigheit van Christus; geschreven door den wel-eerw. heer Alexander Comrie, Ph.Doct. en getrouw bedienaar des Euangeliums te Woubrugge: en met een voorrede over dezelve stoffe in het licht gegeven door C.M.*, Amsterdam 1761.

24. Comrie, *Letter concerning the sinner's justification by the immediate imputation of Christ's righteousness as Surety by Alexander Comrie late minister of the Gospel at Woubrugge*, Chilliwack 2012.

25. Van Rhijn, 'Ds. J.L. Verster en zijn vrienden (1745-1815)'.

26. Comrie, *Twee pastorale brieven van Alexander Comrie. Voorafgegaan door een overzicht van Comrie's theologische inzichten door G.H. Leurdijk. Met een ten geleide van A. Moerkerken*, Veenendaal 1986.

27. Shalome, *Een verstandige, en zeer christelyke belydenis van meester Salomo, een Jood in de vergaderinge van meester Humphry te Londen gedaan. Om des zelfs nuttigheid, uyt het Engels vertaalt. Hier zyn bygevoegt eenige aanmerkingen*, Groningen 1731.

heer B. Hoogwerff en mij ontdekt werd in de bibliotheek van de Vrije Universiteit. Inmiddels is er ook een nieuwe uitgave van verschenen in de hedendaagse spelling: *Geloofsgetuigenis van Salomo de Jood* (2016).²⁸

In 1739 zag een vertaling van *The Gospel Mystery of Sanctification* van W. Marshall (1628-1680) het licht, door Comrie op de markt gebracht onder de titel *De verborgentheit van de euangelische heiligmaking, verklaart in eenige praktikale bestieringen door der getrouwen leeraar Walter Marshall*.²⁹ Opmerkelijk is dat er in 1772 een nieuwe uitgave uitkwam, waarin Comrie niet gekend werd. De voorrede was nu van P. Nieuwland. Deze uitgave werd in 1975 opnieuw gedrukt door Uitgeverij de Vuurtoren in Urk.

In 1741 kwam een vertaling van *A view of the Covenant of Grace* van T. Boston van de pers, door Comrie uitgegeven onder de titel *Een beschouwing van het verbondt der genade uit de heilige gedenkschriften: waar in de onderhandelende personen, die dat verbondt hebben aangegaan, hoe en wanneer het gemaakt zy, deszelfs deelen, zoo wel voorwaardelyk als beloovende, en de bestiering van het zelve, ieder afzonderlyk overwoogen worden*. Hierbij werd ook een verhandeling van Comrie toegevoegd over het werkverbond. In de twintigste eeuw verschenen twee herdrukken met een voorwoord van G.H. Kersten, de ene in 1931 bij De Banier in Rotterdam en de andere in 1977 bij De Banier in Utrecht. Ook verscheen er in 1932 een aparte uitgave met alleen Comries verhandeling over het werkverbond, voorzien van een voorwoord van G.H. Kersten.

In 1743 werd een vertaling van *The parable of the Ten Virgins Opened and Applied* van Thomas Shepard (1605-1649) in het licht gegeven, door Comrie uitgebracht met als titel *De gelykenis der tien maagden verklaart en toegepast: zynde den inhoudt van verscheide predikaatsien, over Matth. XXV:1-13*.³⁰ Een her-

28. Hoogwerff, *Geloofsgetuigenis van Salomo de Jood. Het vergeten eerste geschrift van Alexander Comrie en Comries begintijd in Holland*.

29. Marshall, *De verborgentheit van de euangelische heiligmaking, verklaart in eenige praktikale bestieringen door der getrouwen leeraar Walter Marshall, in 't Engels beschreven en seventienmaal gedrukt, en nu in het Nederduyts uitgegeeven door Alexander Comrie, Scoto Brittanus, A.L.M. Philosophiae Doctor, en predikant te Woubrugge, Leiden 1739*.

30. Shepard, *De gelykenis der tien maagden verklaart en toegepast: zynde den inhoudt van verscheide predikaatsien, over Matth. XXV:1-13. Waar in het onderscheidt tusschen de oprechte christen en de doorsleepenste geveinsde, de natuur en de merktekens der zaligmakende en gemeene genade, de gevaaren en onheilen die in de bloeyenste kerken of onder de christenen ontstaan, en andere geestelyke waarheden van het grootste gewigt, duidelyk ontdekt, en tot de oeffening aangedrongen zyn. Door Thomas Sheppard, in zyn leeven eerwaardig en getrouw herder van Christus kerk te Cambridge in Nieuw-Engelandt. In 't licht gegeeven uit des schryvers eige aantekeningen, op het verzoek van veele, en ten gemeene beste van het volk des Heeren. Door Jonathan Mitchell, predikant te Cambridge, en Thomas Shepard, zoon van de eerw: schryver; beide in Nieuw-Engelandt. Voorzien met een aanpryzende voorreden van W. Greenhill, E. Calamy, J. Jackson, S. Ash, W. Tay-*

druk verscheen in de twintigste eeuw in 1961 bij W.M. den Hertog in Utrecht.

In 1747 kwam *De waarachtige wegen, die God met den mensch houdt* (1747) door J. Owen op de markt.³¹ Dit is een toevoeging aan *Missive wegens de rechtvaardigmakinge des zondaars* van Alexander Comrie met hetzelfde impressum. Hierin komt een voorrede voor van J.F. uit 1747.

In 1752 verscheen een vertaling van *The Westminster Shorter Catechism*, uitgegeven door Comrie met als titel *De Kleine Catechismus der Kerken Jesu Christi in Engelandt Schotlandt en Yrlandt*.³²

In 1756 kwam een vertaling van *A Display of Arminianism* van J. Owen (1616-1683) in omloop, door Comrie en N. Holtius gepubliceerd met als titel *Theomachia autouzouasiastike ofte een openinge van de Arminianery. Zynde een ontdekkinge van de oude Pelagiaansche afgod de vrye wil met de nieuwe godinne de gevallenheid, verheffende zig stoutelyk tot op de throon van den Godt des hemels, ten nadeele van Zyne genade, voorzienigheid en hoogste heerschappye over de kinderen der menschen*.³³

In 1757 zag een vertaling van *The Doctrine Which is according to Godliness* van Isaac Chauncy (1632-1712) het licht, door Comrie uitgebracht met als titel *De leere der waarheit, die na de godtzaligheid is, gegrondt op de heilige Schriftuur. Volgens den leidraad van de kleine catechismus der Westmunstersche godtgeleerden*.³⁴ In

lor. [...] Herdrukt en zorgvuldig verbeterd, in 't jaar 1695. Uit het Engelsch uitgegeeven door Alexander Comrie, A.L.M. Philosophiae Doctor, en predikant tot Woubrugge, Leiden/Amsterdam 1743.

31. J.F., Alexander Comrie, *De waarachtige wegen, die God met den mensch houdt*, 1747. Uitgever en plaats van uitgave zijn onbekend.
32. Comrie en Ross, *De Kleine Catechismus der Kerken Jesu Christi in Engelandt Schotlandt en Yrlandt. Met de uitgedrukte getuygenissen van de h. Schriftuur verriykt door Jan Ros. En overgezien en uitgegeeven door Alexander Comrie. Scoto Brittanus A.L.M. Philosophiae Doctor en predikant tot Woubrugge, Groningen 1752.*
33. Owen, *Theomachia autouzouasiastike ofte een openinge van de Arminianery. Zynde een ontdekkinge van de oude Pelagiaansche afgod de vrye wil met de nieuwe godinne de gevallenheid, verheffende zig stoutelyk tot op de throon van den Godt des hemels, ten nadeele van Zyne genade, voorzienigheid en hoogste heerschappye over de kinderen der menschen. Waar in de meeste dwaalingen van de arminianen worden opengelegt, waar door zy afgevallen zyn van de aangenomene leere van alle hervormde kerken, met derzelver tegenstrydigheid in verscheide byzonderheden tegen de leere bevestigt in de kerke van Engeland. Ontdekt uit hunne eige schriften en belydenissen, en wederlegt door het Woordt van Godt, door Johannes Owen, meester der konsten van het Konings Collegie te Oxfort. Uit het Engels in het Nederduitsch vertaalt, en in het licht gegeven met een voorreden door de uitgevers van het Examen van het Ontwerp van Tolerantie, Amsterdam 1756.*
34. Chauncy, *De leere der waarheit, die na de godtzaligheid is, gegrondt op de heilige Schriftuur. Volgens den leidraad van de kleine catechismus der Westmunstersche godtgeleerden, voorgesteld door Isaac Chauncy, S.S. Theologiae Doctor. Nu uit het Engels in het Nederduits overgebracht, en met eenige veranderinge, zoo van uitlaatinge als byvoeginge om als een tegengift te strekken tegens de dwaalingen der antinomianen aan de eene zyde, en die der neonomianen aan de andere zyde, uitgegeeven door Alexander Comrie, Scoto-Brittanus, A.L.M. Philosophiae Doctor en*

de twintigste eeuw verscheen in 1996 een herdruk in Lopik bij T. Benschop.

In 1757 kwam ook een vertaling van *The Marrow of Modern Divinity* van E. Fisher op de markt, uitgegeven door Comrie met als titel *Mergh des euangeliums, ofte kort sommier van de leere van Godts verbonden, volgens de oorspronkelyke zuiverheid der hervorminge, met groote naarstigheit uit Godts Woord en de allerrechtzinnigste hervormde schryvers, by wyse van eene samenspraak opgesteld door E.F.*³⁵ In de twintigste eeuw verscheen hiervan een fotomechanische herdruk bij J. de Wit in Urk in 1977, in 1991 gevolgd door een nieuwe vertaling uit het Engels in modern Nederlands door H. Folmer met een historische inleiding van L.J. van Valen bij De Groot Goudriaan in Kampen. In het jaar 2000 verscheen er nog weer een nieuwe editie.

1.3 Voorredes

In 1747 verscheen een vertaling van *A Brief Exposition on the XII Small Prophets* van G. Hutcheson (1615-1674). Het boek werd uitgegeven in drie delen met een voorrede van Comrie bij het derde deel. Het kreeg als titel *Sakelyke en practikale verklaringe van de twaalf kleine propheten.*³⁶

In 1757 kwam een vertaling van *A discourse of God being the Author of Reconciliation* geschreven door S. Charnock (1628-1680) van de pers. Het boek werd gepubliceerd met een voorrede van Comrie en kreeg als titel *Godt verzoend de wet in haren tweederleyen eisch verheerlykt en van haren vloek ontwapent.*³⁷ In 1778 verscheen postuum en herdruk in Utrecht. In de twintigste eeuw verscheen een verder ongedateerde herdruk in Gorinchem bij Romijn & Van der Hoff.

In 1760 kwam een vertaling van *The Nature, Power, Ceceit, and Prevalence of Remainders of Indwelling-Sin in Believers* van J. Owen (1616-1683) uit. Het boek kreeg als titel: *De inwonende zonde in de gelovigen, vertoont in haar natuur, verleydinge, overwinninge en kragt, mitsgaders de wegen van desselfs werkinge en de*

predikant te Woubrugge, Leiden/Amsterdam 1757.

35. Comrie, *Mergh des euangeliums, ofte kort sommier van de leere van Godts verbonden, volgens de oorspronkelyke zuiverheid der hervorminge, met groote naarstigheit uit Godts Woord en de allerrechtzinnigste hervormde schryvers, by wyse van eene samenspraak opgesteld door E.F. Met eene voorrededen over de euangelische heiligheid, en het onderscheid tusschen euangelisch en wet-tisch Prediken, door N.N. Beide uit het Engelsch, na den twaalfden druk (van het eerste) vertaalt, en om derzelve nuttigheit en gepastheid, in deeze dagen uitgegeven door een Genootschap van waarheid en vrede-lievende, onder opzicht van een uit haar; die zich noemt Philalethes Irenaeus, Amsterdam 1757.*
36. Hutcheson, *Sakelyke en practicale verklaringe van de twaalf kleine propheten; door den geleerden en godtzaligen heere Mr. George Hutcheson, wel eer bedienaar des h. Euangeliums te Edenburg in Schotlandt. [...] Getrouwelyk uit het Engelsch vertaalt, Leiden 1747-1748.* Comries voorrede staat in deel 3, 3-8.
37. Comries voorrede III-VIII.

middelen om haar te krenken. De vertaling werd vermeerderd met een aanprijzende voorrede van Comrie.³⁸

In 1763 werd een werk van G. Voetius (1589-1676) *Proeve van de kracht der godzaligheid, door wylen den hoog-eerwaarden, hoog-geleerden heer Gysbert Voetius, (laatst) hoog-leeraar der h. godgeleertheid te Utrecht* gedrukt, voorzien van een voorrede van Comrie.³⁹

38. Owen, *De inwonende zonde in de gelovigen, vertoont in haar natuur, verleydinge, overwinninge en kragt, mitsgaders de wegen van desselfs werkinge en de middelen om haar te krenken, zeer geleerdelyk uitgewrogt door Johannes Owen, Th. Doct. Uit het Engelsch vertaalt. Tweede druk. Vermeerderd met een aanprijzende voorreden van Alexander Comrie, A.L.M. Phil. Doct. en predikant te Woubrugge*, Leiden/Amsterdam 1760, voorrede 3-12.

39. Voetius, *Proeve van de kracht der godzaligheid, door wylen den hoog-eerwaarden, hoog-geleerden heer Gysbert Voetius, (laast) hoog-leeraar der h. godgeleertheid te Utrecht. Naar een exemplaar van 't jaar 1627 in octavo herdrukt, en naar de hedendaagsche styl, zo veel doenlyk was, verbeterd. Voorzien met eenen voorreden van den wel-eerwaarden heer Alexander Comrie. A.L.M. philosophie doctor en predikant te Woubrugge*, Leeuwarden 1763, voorrede, 3-19.

Bijlage 2

Overzicht van Comrie-studies

Het onderstaande overzicht is tamelijk breed van opzet, mede omdat het moderne wetenschappelijk onderzoek naar Comrie nauw verbonden is met, of mede een expressie is van, de theologische receptie van Comrie in de negentiende, de twintigste en de eenentwintigste eeuw.

2.1 Publicaties over Comries leven en werk

Het enige proefschrift dat over Comrie verscheen, is van A.G. Honig in 1892 aan de Vrije Universiteit bij promotor A. Kuiper. De auteur gaat hierin naast de biografie ook in op de geschriften en dogmatische standpunten van Comrie.¹ In 1939 verschenen op deze dissertatie nog enkele aanvullingen.² In vergelijking met het proefschrift van Honig bieden latere bijdragen van andere auteurs weinig nieuw materiaal. J.H.R. Verboom schreef in 1963 een biografie over Comrie.³ In 1982 stelde H. van der Wereld een brochure over Comrie samen uit het proefschrift van Honig en het werk van Verboom. In 1985 volgde een uittreksel uit het proefschrift van Honig, ingeleid door D. Nauta.⁴ J. Schipper schreef in 2015 ten slotte een populaire biografie.⁵

In 1997 gaf A. Moerkerken een cursus over Comrie, waarbij ook verschillende boeken van Comrie werden behandeld.⁶ Ook werden er in verschillende boeken hoofdstukken over hem gepubliceerd: W. van Gorsel (1981),⁷ C. Graafland (1986),⁸ J. van 't Hul en L.J. van Valen (2013)⁹ en B. Hoogwerff (2016).¹⁰ De volgende personen publiceerden een lemma over Comrie in belangrijke overzichts-

1. Honig, *Alexander Comrie*.

2. Honig, 'Comriana'.

3. Verboom, *Dr. Alexander Comrie*.

4. Van der Wereld, *Dr. Alexander Comrie*.

5. Schipper, *Alexander Comrie*.

6. Moerkerken, *Alexander Comrie en de strijd voor de gereformeerde orthodoxie*.

7. Van Gorsel, *De IJver voor Zijn Huis*, 109-115.

8. Graafland, 'Alexander Comrie "de nadere reformatie"', 315-347.

9. Van 't Hul en Van Valen, *Op reis door de Schotse kerkhistorie*, 99-116.

10. Hoogwerff, *Geloofsgetuigenis*, 11-60.

werken: B. Glasius (1851),¹¹ A.J. van der Aa (1858),¹² W.G. Blaikee (1887),¹³ A.G. Honig (1926),¹⁴ F.S. Knipscheer (1927),¹⁵ J. van Genderen (1957),¹⁶ Tj. de Jong (1985),¹⁷ R.A. Flinterman (1988),¹⁸ N.R. Needham (1993),¹⁹ J.K. Karels (2005),²⁰ J.R. Beeke (2004),²¹ J.R. Beeke en R.J. Pederson (2006)²² en L.J. van Valen (2015).²³ Waar andere scribenten vooral de biografische gegevens presenteren, gaat Van Valen ook in op de geschriften en vertalingen van Comrie.

Naast deze lemmata verschenen er artikelen over Comries leven en werk. In 1882 werden drie artikelen door A. Kuyper gepubliceerd in het Engels.²⁴ Hiervan kwam een vertaling uit in het Nederlands in 1883. In 1953 kwam een brochure van J.T. Doornenbal over Comrie op de markt. Het betrof een bundeling van artikelen die hij schreef voor het *Gereformeerd Weekblad*.²⁵ Verder verschenen artikelen van: J. van 't Hul (2002),²⁶ G.A. van den Brink (2006),²⁷ A. Moerkerken (2007)²⁸ en A. Polder (2018).²⁹

2.2 Theologische themata

Ook op het terrein van de theologie is er veel gepubliceerd over Comrie. M.J.A. de Vrijer publiceerde (1942) over parallellen met W. Schortinghuis (1700-1750),³⁰ C.M. Buijs (1984)³¹ en P.H. van Harten (1986)³² over Comries prediking, C. Graafland (1987)³³ over zijn verkiezingsleer, terwijl B. Loonstra (1990) inging op de

11. Glasius, 'Alexander Comrie', 302.

12. Van der AA, 'Alexander Comrie', 655-657.

13. Blaikee, 'Alexander Comrie', 454-455.

14. Honig, 'Alexander Comrie', 490-492.

15. Knipscheer, 'Alexander Comrie'.

16. Van Genderen, 'Alexander Comrie'.

17. De Jong, 'Alexander Comrie'.

18. Flinterman, 'Alexander Comrie'.

19. Needham, 'Alexander Comrie'.

20. Karels, 'Alexander Comrie', 359.

21. Beeke, 'Alexander Comrie'.

22. Beeke en Pederson, 'Alexander Comrie'.

23. Van Valen, 'Alexander Comrie'.

24. Kuyper, 'Alexander Comrie. His life and work in Holland'; 'Alexander Comrie. His Conflict in Holland'; 'Alexander Comrie. Lessons from his Career'.

25. Doornenbal, *Dr. Alexander Comrie*.

26. Van 't Hul, 'Aan het graf van Alexander Comrie'.

27. Van den Brink, 'Alexander Comrie, Scotto Britannus (1706-1774)'.

28. Moerkerken, 'Een Schot op Nederlandse bodem'.

29. Polder, 'Reformatie van de leer. Over het leven, het werk en de invloed van Alexander Comrie'.

30. De Vrijer, *Schortinghuis en zijn analogieën*, 152, 154, 159, 176-178, 180, 199, 213.

31. Buijs, *Alexander Comrie als homileet*.

32. Van Harten, *De prediking van Ebenezer en Ralph Erskine*, 229-231.

33. Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 232-256.

leer van het *pactum salutis* bij Comrie.³⁴ Verder schreef K. Exalto (1992)³⁵ over de bekering bij Comrie, Graafland (1992-1996)³⁶ over Comries verbondsleer, terwijl J.M.D. de Heer (1994) zijn doctoraalscriptie schreef over het gezag van de belijdenisgeschriften in het conflict rond A. van der Os. Hij behandelde ook de rol van Comrie in deze discussie.³⁷ In 2007 werkte De Heer dit laatste punt nog een keer uit en publiceerde daarover.³⁸ In 2017 verscheen een artikel over Comries nader-reformatorische visie op kerklidmaatschap en belijdenis doen.³⁹

Over de zekerheid van het geloof kwamen studies uit, waarbij Comries positie werd beschreven: J.C. Kromsig (1904),⁴⁰ K. Schilder (1947),⁴¹ C. Graafland (1961),⁴² J. de Boer (1968),⁴³ J.R. Beeke (1988),⁴⁴ W. van 't Spijker (1991),⁴⁵ C. Harinck (2004)⁴⁶ en A. de Reuver (2020).⁴⁷ R.W. de Koeijer (2020) ging in op de spirituele kenmerken bij Comrie.⁴⁸

S. van der Linde hield in 1972 een lezing voor de studenten van de Theologische Hogeschool over de Godservaring bij W. Teellinck, D.G. à Brakel en Comrie. De uitwerking hiervan verscheen later (1973) in *Theologia Reformata* en daarna (1976) in een bundel.⁴⁹ W. van 't Spijker publiceerde (1993) over de toe-eigening van het heil bij Comrie;⁵⁰ C. Harinck (2001) over de weg tot Christus bij Comrie,⁵¹ terwijl A. de Reuver schreef over de gemeenschap met Christus (2009) en de bevinding (2020)⁵² bij Comrie. T. van Es (2005) en A. de Reuver (2020) publiceerden over het aanbod van genade bij Comrie.⁵³

34. Loonstra, *Verkiezing – Verzoening – Verbond*, 145-147.

35. Exalto, *De bekering*, 59-62.

36. Graafland, *Van Calvijn tot Comrie*, 362-377.

37. De Heer, *Het gezag van de belijdenisgeschriften in het conflict rond Antonius van der Os*.

38. De Heer, 'Comries bijdrage in het conflict rond Antonius van der Os'.

39. Baarsen, 'Bekeering van Mr. Salomo den Jood'.

40. Kromsig, *Wilhelmus Schortinghuis*, 105-107. Aan Comries visie op het wezen van het geloof en de heilszekerheid wordt aandacht besteed in een voetnoet van drie bladzijden.

41. Schilder, *Heidelbergsche catechismus. Zondag 1-4*, 34, 36, 39-42, 51-52. Ook in het vervolgdeelte citeert Schilder Comrie. Zie: Schilder, *Heidelbergsche Catechismus. Zondag 5-7*, 565, 569-571, 573-575.

42. Graafland, *De zekerheid van het geloof*, 218-234.

43. De Boer, *De verzegeling met de Heilige Geest*, 184-188; 194-199.

44. Beeke, *Assurance of Faith*.

45. Van 't Spijker, *De verzegeling met de Heilige Geest*.

46. Harinck, *Geloof en zekerheid*, 198-212.

47. De Reuver, 'Heilszekerheid', 607.

48. De Koeijer, 'Kenmerken', 711.

49. Van der Linde, 'De Godservaring bij W. Teellinck, D.G. à Brakel en A. Comrie'.

50. Van 't Spijker, *De toeëigening van het heil*, 88-97.

51. Harinck, *De toeleidende weg tot Christus*, 163-171.

52. De Reuver, 'Bevinding', 138; De Reuver, 'De gemeenschap met Christus volgens Calvijn, Comrie en Van der Groe'.

53. De Reuver, 'Aanbod van genade', 18-19; Van Es, *Nieuw licht*, 153-188.

Over het rechtvaardigend geloof en de rechtvaardiging bij Comrie verschenen diverse studies. Los daarvan komen er op meerdere plaatsen referenties naar Comries rechtvaardigingsleer voor.⁵⁴ Specifieke studies over geloof en rechtvaardiging bij Comrie werden geschreven door: A.G. Honig (1892),⁵⁵ J.W. Verschoor (1928⁵⁶ en 1935)⁵⁷ waarbij ook een vergelijking gemaakt werd met W. à Brakel, J.A. de Ruiter (1978)⁵⁸ die een vergelijking maakte met T. van der Groe, W. Pieters (1979),⁵⁹ M. Wisse (1999⁶⁰ en 2003),⁶¹ W.J. van den Brink (2002)⁶² die een vergelijking maakte met G.H. Kersten, H. Zweistra (2005),⁶³ C. Harinck (2007),⁶⁴ D. Baarssen (2013)⁶⁵ en (2014)⁶⁶ waarbij een vergelijking gemaakt werd met T. van der Groe, en J.E. Park (2018).⁶⁷ Ten slotte schreef A. de Reuver (2020)⁶⁸ over het geloof bij Comrie.

De volgende personen schreven over Comries *Examen van het ontwerp van tolerantie*: J. Reitsma (1837-1902),⁶⁹ L.J. Praamsma (1910-1984),⁷⁰ O.J. De Jong (1926-2013),⁷¹ P.H.A.M. Abels (1956) en A. de Groot (1929).⁷² Verder versche-

-
54. Bij I. Kievit (1887-1954) bijvoorbeeld vonden we enkele positieve referenties naar Comries rechtvaardigingsleer en zijn brief over de rechtvaardiging in drie ongedateerde contiolezingen over de rechtvaardiging. Zie: Balke (red.), *Vreugde bij de Bron*, 338-394. Op deze contio's kwamen sinds 1939 jongere predikanten regelmatig samen. Zie: Balke (red.), *Vreugde bij de Bron*, 37-38. J.T. Doornenbal was een trouwe bezoeker.
55. Honig, *Alexander Comrie*, 232-245.
56. Verschoor, 'Over het 'geloof' bij Brakel en Comrie'.
57. Verschoor, 'Over de 'rechtvaardigmaking' bij Brakel en Comrie'.
58. De Ruiter, 'Naschrift'.
59. Pieters, *Het geloof bij Alexander Comrie*.
60. Wisse, *Geloof en rechtvaardiging bij Alexander Comrie*.
61. Wisse, 'Habitus fidei. An essay on the history of a concept'.
62. Van den Brink, *Rondom de rechtvaardiging*.
63. Zweistra, *De leer van de rechtvaardiging van de goddeloze*.
64. Harinck, *De rechtvaardigmaking*, 118-148.
65. Baarssen, 'Een theologische vergelijking van Theodorus van der Groe (1705-1784) en Alexander Comrie (1706-1774)'.
66. Baarssen, 'De daad van een bedelaar'.
67. Park, *Driven by God*, 133-158.
68. De Reuver, 'Geloof', 484-485.
69. Van Sluis, 'Johannes Reitsma'; Reitsma, *Geschiedenis van de hervorming en de hervormde kerk der Nederlanden*, 305, 311, 321, 324-326.
70. L. Praamsma promoveerde in 1945 op het onderwerp 'Abraham Kuypers als kerkhistoricus'. Van 1935 tot 1958 was hij predikant van de Gereformeerde Kerken in Nederland, daarna van de Christian Reformed Churches in Canada. Praamsma, *De Kerk van alle tijden* deel 3, 89-104.
71. De Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, 276-277.
72. Abels en De Groot, 'De achttiende eeuw', 526.

nen publicaties van: C. Graafland (1972),⁷³ A. Moerkerken (1993⁷⁴ en 2006),⁷⁵ E.G.E. van der Wall (2003)⁷⁶ en P.A. Visser (2008).⁷⁷

2.3 Comrie in context

H. Paul (1982) schreef over Calvijn en Luther-citaten bij Comrie.⁷⁸ C.R. van den Berg (2003) beschreef de positie van J. Barueth (1709-1782) ten opzichte van Comrie en Holtius.⁷⁹ W. van der Zwaag (2006) onderzocht hoe Comrie op de Nijkerkse opwekking (1749-1753) heeft gereageerd.⁸⁰ G.A. van den Brink typeerde Comrie als een leerstellig antinomiaan (2005,⁸¹ 2006⁸² en in 2008).⁸³ Comries verhouding tot zowel antinomianisme als neonomianisme is door mij (2011) besproken in mijn masterscriptie.⁸⁴ De typering van Comrie als leerstellig antinomiaan door G.A. van den Brink, is door W. van Vlastuin en mij (2011) bestreden.⁸⁵ Van den Brink verdedigde zijn visie opnieuw (2012,⁸⁶ 2013⁸⁷ en 2020).⁸⁸ G.H. Leurdijk (2007) publiceerde over Comries verhouding tot zijn jongere tijdgenoten en geestverwanten.⁸⁹ Daarnaast schreef hij over een fictieve samenspraak van J. van Houte (1707 - ca. 1770) tussen T. van der Groe en Comrie.⁹⁰ In hetzelfde jaar schreef J. van den Akker over de positie van Comrie en die van W. Peiffers (1705-1779) ten opzichte van Engels anti- en neonomianisme.⁹¹ G.R. Mauritz (2012) schreef over Voetius-citaten bij Comrie.⁹² De receptie van de geschriften van J. Owen (1616-1683)⁹³ werd door

-
73. Graafland, 'Examen van het ontwerp van tolerantie'; Graafland, 'Belijdenis, verkiezing en verbond'.
74. Moerkerken, 'Ten geleide' in: Comrie en Holtius, *Examen van het ontwerp van tolerantie* deel 1, XI-XXIII.
75. Moerkerken, 'Alexander Comrie en de tolerantie'.
76. Van der Wall, 'De Verlichting in Nederland kritisch bekeken. Het *Examen van Het ontwerp van tolerantie* (1753-1759)'.
77. Visser, *De rechte orthodoxe weg uit*.
78. Paul, 'Ds. Alex Comrie en de Reformatie'.
79. Van den Berg, *Ds. Johannes Barueth 1709-1782*, 173-179.
80. Van der Zwaag, *Reveil en afscheiding*, 28.
81. Van den Brink, 'The Act or Habit of Faith?'.
82. Van den Brink, 'Comrie en het antinomianisme'.
83. Van den Brink, *Herman Witsius en het antinomianisme*, 161-165.
84. Baarssen, *Uit genade zalig, door het geloof*.
85. Baarssen en Van Vlastuin, 'Alexander Comrie als orthodox gereformeerd theoloog'.
86. Van den Brink, 'Elke daad is een werk'; Van den Brink, 'Tegenwicht of tegenstelling?'.
87. Van den Brink, 'Schade aan de leer van vrije genade'.
88. Van den Brink, 'Antinomianisme'.
89. Leurdijk, 'De oude Comrie en zijn jonge geestverwanten'.
90. Leurdijk, 'Van der Groe en zijn tijdgenoten'.
91. Van den Akker, 'Comrie en de orthodoxie van zijn tijd'.
92. Mauritz, *Rechtvaardigmaking voor of na het geloof?*.
93. Voor een contextuele biografie: De Vries, *Die mij heeft liefgehad*, 71-126.

mij (2014) besproken.⁹⁴ Ook werd door mij (2018) een theologische, homiletische en bronnenanalyse van Comries *Verzameling van Leerredenen* (1749-1750) gepubliceerd.⁹⁵ L.J. van Valen ging ten slotte in (2020) op Comrie als uitgever en redacteur van *Mergh des euangeliums* (1757).⁹⁶

94. Baarsen, 'Owen in een Nederlandsch gewaat'.

95. Baarsen, 'Het licht van een kaarsse bij het licht van den zonne'.

96. Van Valen, 'Comrie en het *Mergh des euangeliums* van Edward Fisher'.

Bibliografie

Deze bibliografie is als volgt opgebouwd. Eerst worden de gedrukte primaire bronnen van vóór 1800 genoemd die gebruikt zijn, naast de werken van A. Comrie. Daarna volgen de publicaties van later datum. Naast deze bronnen is er ook gebruikgemaakt van secundaire literatuur en voor het onderzoek relevante websites.

Primaire bronnen vóór 1800

Ames, W., *The Marrow of Theology* (book 1, XXVII Justification), Grand Rapids 1997.

Avinck, T., *Het eerste en voornaamste deel der uitwendige roeping, te weten de welmenende aanbieding van de genade Gods in Christus, aan alle die onder de bediening van het evangelie leven erkend door de randteekenaars des bybels; vervat in de Formulieren van Eenigheid zo der Nederlandsch als der buitenlandse Hervormde Kerken; voorts breeder verklaard, krachtig betoogd en manelyk verdedigd in de de schriften der Hervormers, en zedert de hervorming tot heeden de egte leer van de Hervormde Kerk geweest en gebleven; blykende uit de werken van een groot getal der eerste godgeleeren van onze Nederlandsche Hervormde Kerk deel 1*, Utrecht 1779.

Brakel, W. à, *Logike Latreia, Dat is Redelyke Godts-Dienst, In welke de Goddelijke Waarheden des Genaden-Verbondts worden verklaart, tegen allerleye partyen beschermt, ende tot de practijke aangedrongen deel 1* hoofdstuk 34, Rotterdam 1700.

Chauncy, I., *The Doctrine Which is according to Godliness Grounded upon the Holy Scriptures of Truth; and agreeable to the Doctrinal Part of the English Protestant Articles, and Confessions. To which is Annexed, A Brief Account of the Church-Order of the Gospel according to the Scriptures*, Londen 1694.

Gomarus, F., *Verclaringhe, Over de vier hoofdstucken, der leere, waer van hy met sijn weerde mede Professore D. Iacobo Arminio, ghenconfereert heeft, voor de E. E. moghende Heeren Staten van Hollandt ende Westvrieslandt*, 8 september 1609.

Hellenbroek, A., *Voorbeeld der Godlyke waarheden voor eenvoudigen, die zig beyden tot de Belijdenisse des Geloofs*, eenentwintigste druk, Amsterdam 1782.
Holtius, N., *Brief Van den Wel Eerwaarden Heer Nicolaus Holtius, Predikant te Koudekerk, Aan den Hoog Eerwaarden Heer Jan Jakob Schultens Professor in de Theologie, en Regent in het Staten Collegie tot Leyden; Over het geschrevene*

- door den laatsten Here tegen den eersten, in zyn Boek genaamt *Uitvoerige Waarschuwing enz aangaande het Leerstuk der Rechtvaardigmaking*, Zwolle 1754.
- , *De zondaar gerechtvaardigt om niet uit de genade Gods, door de verlossinge die in Christus Jesus is, en rechtvaardig voor Godt door het geloof, volgens het onfeilbaar Woordt Gods, en de vastgestelde Leere der Hervormde Kerke, Duide-lyk Verklaart en Bevestigt in Twee Predikationen over de XXIII en XIV zondag van den Heidelbergschen Catechismus door Nicolaus Holtius, Dienaar der Gemein-te van Jezus Christus te Koudekerk*, Leiden/Amsterdam 1757.
- , *Godgeleerde verhandeling over het oprecht Geloof*, Leiden 1747.
- Honert, J. van den, *Aanmerkingen van Joan van den Honert, T.H. Soon, Profes-sor en Predikant, te Leiden, Op het Werkjen van den Ongenoemden Aanspreker; Wiens Aanspraak aan Do. Antonius van der Os, Predikant te Swolle, te Amstel-dam Gedrukt is, by Nicolaas Byl*, Leiden 1753.
- , *Verhandeling van de Regtvaardiging des sondaars, uyt en door het geloov, geschreven en uitgegeven door JOAN van den HONERT, T.H. Soon, professor en predikant, te Leiden*, Leiden 1755.
- , *Vertoog van Joan van den Honert, T. H. Soon, Professor en Predikant, te Lei-den, Gelyk tegen anderen, soo ook, en wel voornamelik tegen den Ongenoemden Beschermer Der Aansprake des Ongenoemden Aansprekers, Wiens Werkjen te-gen Do. Antonius van der Os, Predikant te Swolle Te Amsteldam gedrukt is, by Nicolaas Byl*, Leiden 1753.
- Honert, T.H. van den, *Beknopte Zamenbinding der Godlike waarheden die de men-sch te gelooven, en te betrachten heeft, om salig te worden*, vierde druk, Zwolle 1727.
- Kennedy, H., *Brief aan den eerwaarden en geleerden Heere ALEXANDER COM-RIE*, Rotterdam 15 juli 1740 in: T. Boston, *Een beschouwing van het verbondt der genade*, Leiden/Amsterdam 1741.
- , *God die den godlozen regtvaardigt, de Regtvaardiger van allen, die in Jezus Christus geloven. Ofte, een Schriftmatige verklaring, van de regtvaardiging der uitverkorenen door het geloof. In het Engels beschreven door den Wel Eerwaar-den Heer HUGH KENNEDY, predikant in de Schotse gemeente te Rotterdam. En in 't Nederduits vertaalt, door W. HOOG, en J. DE KONINGH. Waar by gevoegt is, een praktikale verhandeling, van denzelven Autheur over 2 CORINTHEN V. vs. 21. In 't Nederduits vertaalt, door CORNELIS BREM*, Rotterdam 1761.
- Leydekker, M., *Historische en Godgeleerde Oeffeningen over den oorsprong, voortgang, en gevoelens van de Oude en Nieuwe Antinomianen, Byzonder in Nederland, onder de Naem van de Hebreeen, 's-Gravenhage* 1700.
- Luther, M., 'Disputatio contra scholasticam theologiam', Wittenberg 1517 in: *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe* Deel 1, Weimar 1883, 221-228.

BIBLIOGRAFIE

- Mastricht, P. van, *Beschouwende en Praktikale Godgeleerdheit* deel 3, Rotterdam 1750.
- , *Theoretico-practica Theologia*, Utrecht 1724.
- Nupoort, J., *Korte en eenvoudige Catechizatie, over het voorbeeld der godlike waarheden*, zesde druk, Utrecht 1799.
- Rijssen, L., ‘On Justification’, *MAJT* 16 (2005), 115-131. Vertaald door: J.W. White uit Leonardus Rijssenius, *Summa Theologia Elenctiae Completa. Et didacticae quantum suffit* hoofdstuk 14, Edinburgh 1692, 221-239.
- Ruysch, M., ‘Berigt en Verklaring van D. Meinardus Ruysch’ in: *Maandelyke Uittreksels of Boekzaal der geleerde Waerelt* deel 90, Amsterdam februari 1760, 202-220.
- Schultens, J.J., *Brief aan dominee Comrie*, Leiden 22 juni 1753. Vindplaats UB Leiden: BPL 127 AD 2.
- , *Uitvoerige waarschuwing, op verscheide stukken der Kategismus verklaringe van den eerwaarden en geleerden Heere Alexander Comrie, predikant te Woubrugge, tot onderrichting van dien godvruchtigen leeraar; tot vernedering van Niklaas Holtius, predikant te Koudekerk; tot vernietiging der scheurgierige aanslagen eener ongenoemde Societeit, die den twist over de Leere van d. van der Os, naar het voorbeeld van d. Holtius, betrekkelijk heeft gemaakt op eenige stellingen, en op den leertrant, der heeren Vitringa en Lampe; tot verdediging van het Leids Advies over het Zwolse geschil; en tot bevordering van vrede en rust in land en kerke; ontworpen en uitgevaardigd door Jan Jakob Schultens, professor in de h. godgel. en regent van het Staaten Kollegie te Leiden. Voor af gaat de vertaalde lijkrede van Alb. Schultens op Kampeg. Vitringa, den vader, Leiden 1755.*
- Teellinck, W., *De toetsteen des geloofs*, Amsterdam 1662.
- Thysius, A., ‘Disputatio XXXIII: De Justificatione Homini coram Deo’ in: H. van den Belt (red.), *Synopsis Purioris Theologiae* vol. 2, Leiden 2016, 304-341.
- Witsius, H., *Practijcke des Christendoms, ofte Eenvoudige verklaringe van de voornaamste gronden der Godzaligheyt, voorgesteld in Vragen en Antwoorden*, Enkhuizen 1665.

Primaire bronnen na 1800

Acta der Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Middelburg, van 11 Aug. tot 4 Sept. 1896. Alsook *Acta der Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Utrecht, van 22 Augustus tot 7 September 1905.*

BIBLIOGRAFIE

- Honig, A.G., *Alexander Comrie* (proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam), Utrecht 1892.
- Bavinck, H., *Gereformeerde Ethiek*, Utrecht 2019.
- , *Gereformeerde Dogmatiek* deel 4, tweede herziene druk, Kampen 1911.
 - , *Gereformeerde Dogmatiek* deel 3, eerste druk, Kampen 1898.
 - e.a., *Nadere Verantwoording*, Kampen 1896.
 - e.a., *Opleiding en Theologie*, Kampen 1896.
 - , ‘De leer der eeuwige rechtvaardigmaking’, *De Bazuin*, 26 oktober 1894, 6.
- Berkouwer, G.C., *Rechtvaardiging en geloof*, Kampen 1949, 143-176.
- Blaauwendraad, J., *De leer tegen het licht. Belofte en verbond in Woord en Reformatie*, Heerenveen 2000.
- , *Het is ingewikkeld geworden. Pleidooi voor gewoon gereformeerd*, Heerenveen 1997.
- Boeder, J., ‘Boekbespreking’, *DWS*, 21 maart 1991, 6.
- , ‘Ernstige waarschuwingen 7’, *DWS*, 2 juli 1981, 5-6.
 - , ‘Een belangrijk leerstuk 4’, *DWS*, 7 maart 1974, 5.
 - , ‘Geleerd of van God geleerd 1-2’, *DWS*, 6 januari 1972, 5; 16 januari 1972, 4-5.
 - , ‘De loochening der Godheid 1-2’, *DWS*, 20 januari 1961, 2-3; 10 februari 1961, 2-3.
 - , ‘De leer der twee verbonden en de veronderstelde wedergeboorte’, *DWS*, 24 januari 1958, 2-3.
 - , ‘Voorwoord’ in: J. Boeder (red.), *Onderzoek van het ontwerp van verdraagzaamheid*, Enkhuizen 1957, 5-10.
 - , ‘De duisternis liever dan het licht’, *De Goudse Kerkbode*, 25 april 1953, 2.
- Bruin, P.J.M. de, ‘Vragenbus’, *DWR*, 4 juni 1909, 2.
- , ‘A. Comrie II-V’, *DWR*, 11 juni 1909, 2-3; 18 juni 1909, 2-3; 25 juni 1909, 2; 9 juli 1909, 2-3.
 - , ‘De uitspraak’, *DWR*, 22 september 1905, 2.
- Doornenbal, J.T., ‘Dr. Alexander Comrie’, *GWB*, 22 juni 1946, 6-7.
- , *Dr. Alexander Comrie*, Huizen 1953.
- Elshout, A., ‘Het werkzaam zijn met het heilig avondmaal 23-25’, *DSB*, 9 november 1978, 2; 16 november 1978, 2-3; 23 november 1978, 2.
- Exalto, K., ‘In de formulieren en de belijdenis klopt mijn hart’ in: Vergunst, P.J. en J. van ’t Hul (red.), *Levenslang leerling. Een dwarsdoorsnede van een generatie hervormd-gereformeerde predikanten*, Heerenveen 1997, 80-93.
- , ‘Genadeleer en heilsweg’ in: T. Brienens e.a., *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*, Zoetermeer 1993, 151-207.
 - , *De bekering. Een pastorale benadering*, Kampen 1992.

BIBLIOGRAFIE

- , *De roeping. Een reformatorische bezinning*, Amsterdam 1978.
- Genderen, J. van, ‘Inleiding’ in: J. van Genderen & W.H. Velema, *Beknopte gereformeerde dogmatiek*, Utrecht 2013, 17-33.
- , ‘Professor J.J. van der Schuit I-II’, *DWR*, 14 november 2003, 6-7; 21 november 2003, 6-7.
- , ‘De leer van de heilsweg’ in: J. van Genderen, *Oriëntatie in de dogmageschiedenis*, Zoetermeer 1996, 152-178.
- , ‘Het eigen karakter van onze Universiteit’ in: J. van Genderen en W. van ’t Spijker, *Luisteren en leren. Jubileumboek van de Theologische Universiteit van de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland 1894-1994*, Amsterdam 1994, 244-259.
- , *Gerechtigheid als geschenk. Gedachten over de rechtvaardiging door het geloof*, Kampen 1988.
- , ‘Leendert Huibert van der Meiden’ in: *BLGNP* 1, 174-175.
- , ‘Alexander Comrie’ in: F.W. Grosheid en G.P. van Itterzon, *Christelijke Encyclopedie* deel 2, tweede herziene druk, Kampen 1957, 272.
- , *Herman Witsius. Bijdrage tot kennis der Gereformeerde theologie* (proefschrift Universiteit Utrecht), Utrecht 1953.
- Gorsel, W. van, ‘De invloed van de Nadere Reformatie op de Ned. Herv. Kerk van de negentiende eeuw’, *DNR* 10 (1986) 10-15.
- , *De IJver voor Zijn Huis. De Nadere Reformatie en haar belangrijkste vertegenwoordigers*, Groede 1981.
- , ‘Twee eeuwen geleden stierf Alexander Comrie’, *RD*, 11 december 1974, 2.
- , ‘Poging meningsverschillen over geloof te beëindigen’, *RD*, 12 december 1974, 2.
- , ‘Smijtegelt en Comrie 3’, *DWV*, 18 september 1969, 3.
- , ‘Smijtegelt en Comrie 4’, *DWV*, 9 oktober 1969, 2-3.
- , ‘Smijtegelt en Comrie 5’, *DWV*, 16 oktober 1969, 2.
- Graafland, C., ‘De theologie van het conventikel’ in: F.A. van Lieburg, *De stille huyden. Bevindelijk gereformeerden in de negentiende eeuw*, Kampen 1994, 33-65.
- , ‘De verhouding Reformatie en Nadere Reformatie. Een voortgaand onderzoek’, *DNR* 17 (1993) 94-111.
- , *Van Calvijn tot Comrie. Oorsprong en ontwikkeling van de leer van het verbond in het gereformeerd protestantisme zes delen*, Zoetermeer 1992-1996.
- , ‘Woelderink en de Nadere Reformatie. Een theologie-historische analyse van Woelderinks rechtvaardigingsleer’, *TR* 33 (1990) 291-308.
- , ‘Woelderinks visie op belofte en rechtvaardiging in het licht van de Nadere Reformatie’, *TR* 33 (1990) 197-213.
- , ‘Gereformeerde Scholastiek VI (1)’, *TR* 30 (1987) 109-130.

BIBLIOGRAFIE

- , ‘Gereformeerde Scholastiek VI (2)’, *TR* 30 (1987) 313-340.
- , *Van Calvijn tot Barth. Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het Gereformeerd Protestantisme*, 's-Gravenhage 1987, 232-256.
- , ‘Alexander Comrie ‘de nadere reformatie’’ in: T. Brienen e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986, 315-347.
- , ‘Gerrit Hendrik Kersten’ in: *BLGNP* 2, 281-282.
- , ‘Cornelis Steenblok’ in: *BLGNP* 2, 414-415.
- , ‘Examen van het ontwerp van tolerantie’, *TR* 15 (1972) 22-38.
- , ‘Belijdenis, verkiezing en verbond. Enkele themata uit het Examen van het Ontwerp van Tolerantie van A. Comrie en N. Holtius’, *TR* 15 (1972) 180-208.
- , *De zekerheid van het geloof. Een onderzoek naar de geloofsbeschouwing van enige vertegenwoordigers van reformatie en nadere reformatie* (proefschrift Universiteit Utrecht), Wageningen 1961.
- Honig, A.G., ‘Comriana’, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* deel XXXI aflevering 1, 's-Gravenhage 1939, 58-64.
- , *Handboek van de Gereformeerde dogmatiek*, Kampen 1938.
- , ‘Comrie over de rechtvaardiging des zondaars voor God I-XXXII’, *De Bazuin*, 8 november 1935, 2; 15 november 1935, 2; 22 november 1935, 2; 29 november 1935, 2; 6 december 1935, 2; 13 december 1935, 2; 20 december 1935, 2; 8 januari 1936, 2; 17 januari 1936, 2; 24 januari 1936, 2-3; 14 februari 1936, 2; 6 maart 1936, 2; 20 maart 1936, 2; 3 april 1936, 2; 1 mei 1936, 1-2; 15 mei 1936, 2; 29 mei 1936, 1-2; 5 juni 1936, 1-2; 12 juni 1936, 2; 26 juni 1936, 2; 3 juli 1936, 2; 10 juli 1936, 2; 16 oktober 1936, 2; 23 oktober 1936, 2; 30 oktober 1936, 2; 6 november 1936, 2-3; 13 november 1936, 2; 27 november 1936, 2; 4 december 1936, 2; 11 december 1936, 2; 18 december 1936, 2; 25 december 1936, 2.
- , ‘Comrie als Dogmaticus’, *De Bazuin*, 19 juli 1935, 2.
- , ‘Dr. Alexander Comrie I-IV’, *De Bazuin*, 20 juli 1934, 2; 27 juli 1934, 1-2; 3 augustus 1934, 1-2; 10 augustus 1934, 1-2.
- , ‘Dr. Comrie als Schrijver I-IV’, *De Bazuin*, 17 augustus 1934, 1-2; 24 augustus 1934, 1-2; 31 augustus 1934, 2; 7 september 1934, 1-2.
- , ‘Comrie’s Verdediging van de Gereformeerde Theologie I-X’, *De Bazuin*, 14 september 1934, 1-2; 21 september 1934, 1-2; 5 oktober 1934, 2; 19 oktober 1934, 2; 26 oktober 1934, 1-2; 2 november 1934, 1-2; 9 november 1934, 2; 16 november 1934, 1-2; 23 november 1934, 1-2; 30 november 1934, 2.
- , *Van Comrie tot De Cock of Het Credo der Afscheiding*, Kampen 1934.
- , ‘Alexander Comrie’ in: F.W. Grosheid e.a., *Christelijke Encyclopaedie voor het Nederlandsche volk* deel 1, Kampen 1926, 490-492.
- , ‘Alexander Comrie’, *De Bazuin*, 6 juni 1919, 2.

BIBLIOGRAFIE

- , ‘Comrie en de rechtvaardigmaking van eeuwigheid I-II’, *De Bazuin*, 14 april 1905, 1-2; 21 april 1905, 2.
- Huizer, M., ‘De verkeerde leer van ds. Woelderink’, *GWB*, 10 april 1937, 9-15.
- , ‘De voorlichting van de Waarheidsvriend I-II’, *GWB*, 12 september 1936, 11-12; 19 september 1936, 13-15.
- Janssen, H., ‘Doop en Wedergeboorte XIX’, *DWR*, 10 april 1908, 2.
- , ‘Doop en Wedergeboorte XX’, *DWR*, 17 april 1908, 2-3.
- , ‘Kerk en Staat’, *DWR*, 30 juni 1905, 2.
- , ‘Kerk en Staat XXI’, *DWR*, 11 maart 1904, 1-2.
- Kersten, G.H. (red), *Een beknopte Verhandeling van het Verbond der werken*, Rotterdam 1932.
- , *Verhandeling van eenige Eigenschappen des Zaligmakenden Geloofs*, Utrecht 1930.
- Kersten, G.H., *De Heidelbergse Catechismus*, tweede druk, Utrecht 1952, 245-256.
- , *De Gereformeerde Dogmatiek voor de gemeenten toegelicht* deel II, Utrecht 1950.
- en J. van Zweden, *Kort historisch overzicht van de gereformeerde gemeenten in Nederland en Noord Amerika*, Utrecht 1947.
- , *Korte lessen over Kort Begrip voor Catechisanten*, Rotterdam 1940.
- , ‘Vragen’, *DSB*, 28 juli 1938, 3-4.
- , ‘Vragen’, *DSB*, 11 augustus 1938, 3-4.
- , ‘Het groote voorrecht van de gemeenschap der uitverkorenen met Christus II’, *DSB*, 13 oktober 1938, 1-2.
- , ‘Vragen’, *DSB*, 25 oktober 1934, 4. Herhaling: ‘Uit vroegere jaren’, *DSB*, 2 februari 1995.
- , ‘Vragen’, *DSB*, 12 oktober 1933, 4. Herhaling: ‘Uit vroegere jaren’, *DSB*, 24 november 1994, 6-7.
- , ‘De rechtvaardigmaking des zondaars voor God’, *DSB*, 11 augustus 1932, 3-4.
- , ‘Een drietal kampioenen voor de Gereformeerde leer in een tijd van verval I-XII’, *DSB*, 11 juni 1931, 4; 25 juni 1931, 3-4; 9 juli 1931, 2-3; 23 juli 1931, 3; 13 augustus 1931, 2-3; 27 augustus 1931, 3-4; 10 september 1931, 3-4; 24 september 1931, 3-4; 8 oktober 1931, 3-4; 22 oktober 1931, 3; 12 november 1931, 2-3; 26 november 1931, 3.
- , ‘Opening van de 3^e school der Geref. Gemeente’, *De Banier*, 30 augustus 1930, 2.
- , ‘De bate des geloofs I’, *DSB*, 13 december 1923, no. 3, 1-2.
- , ‘De bate des geloofs II’, *DSB*, 24 januari 1924, no. 5, 1-3.
- Kuyper jr., A., ‘Van de Rechtvaardigmaking I-XXXVI’, *De Heraut*, 6 januari 1935, 1; 13 januari 1935, 1; 2 juni 1935, 1; 16 juni 1935, 1; 23 juni 1935, 1; 30 juni

BIBLIOGRAFIE

- 1935, 1; 7 juli 1935, 1; 13 oktober 1935, 1; 15 september 1935, 1; 22 september 1935, 1; 29 september 1935, 1; 6 oktober 1935, 1; 3 november 1935, 1; 10 november 1935, 1; 17 november 1935, 1; 24 november 1935, 1; 1 december 1935, 1.
- , *De Band des Verbonds*, derde druk, Rotterdam 1928.
- , *Johannes Maccovius* (proefschrift), Leiden 1899.
- Kuyper, H.H., ‘Referaat over Stelling II’ in: *Scheurmakerij of niet? Toelichting der Stellingen waarover Ds. Van Lingen c.s. de Openbare Samenspreking weigerden, voorafgegaan door een openbaren brief aan ds. F.P.L.C. van Lingen. Door de Deputaten van de Classis Amersfoort*, Hilversum 1894, 10-32.
- Kuyper sr., A., *Het werk van den Heiligen Geest* deel 2, Amsterdam 1888.
- , ‘Alexander Comrie. His life and work in Holland’ in: W.G. Blaikee, *The Catholic Presbyterian* 7 (1882) 20-29.
- , ‘Alexander Comrie. His Conflict in Holland’ in: W.G. Blaikee, *The Catholic Presbyterian* 7 (1882) 192-201.
- , ‘Alexander Comrie. Lessons from is Career’ in: W.G. Blaikee, *The Catholic Presbyterian* 7 (1882) 278-284.
- , *Voetius’ Catechisatie over den Heidelbergschen Catechismus, naar Poudroyen’s editie van 1662 op nieuw uitgegeven, bij ons publiek ingeleid, en met enkele aantekeningen voorzien*, Rotterdam 1891.
- , *E Voto Dordraceno. Toelichting op den Heidelbergschen Catechismus* deel 1, Amsterdam 1892.
- , *E Voto Dordraceno. Toelichting op den Heidelbergschen Catechismus* deel 2, Amsterdam 1893.
- Leeuwen, H. van, ‘De Dordtse leerregels 14^e les’, *BHP*, 15 februari 1979, 2.
- , ‘Naar de Catechisatie 69, 106 en 123’, *BHP*, 26 februari 1970, 3; 2 december 1971, 2-3; 24 augustus 1972, 2-3.
- Lindeboom, L., *Bewaart het pand u toebetrouwd of De geruststelling in ‘Opleiding en Theologie’ onderzocht en gewogen. Een woord aan de kerkeraden en aan de leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Kampen 1896.
- , ‘De leer der rechtvaardigmaking van eeuwigheid getoetst aan de Heilige Schrift II’, *De Vrije Kerk*, 21 (1895) 193-206.
- , ‘De leer der rechtvaardigmaking van eeuwigheid getoetst aan de Heilige Schrift I’, *De Vrije Kerk. Gereformeerde Stemmen voor Kerk, Godgeleerdheid en Zending*, 21 (1895) 6-22.
- Lingen, F.P.L.C. van, *Briefaan WelEerw. ZeerGel. Heer Westerbeek van Eerten, predikant der Geref Kerk te Kampen, Voorburg 15 juni 1899*, *DWR*, 23 juni 1899, 3.
- , *Bij wie de schuld? Antwoord aan F.P.L.C van Lingen. Docent der Theol. School van de Christ. Gereformeerde Kerk, op ‘Scheurmakerij of niet?’*, Utrecht 1895.
- , ‘Rechtvaardigmaking’, *DWR*, 22 juni 1894, 1-2.

BIBLIOGRAFIE

- , ‘Rechtvaardigmaking’, *DWR*, 8 juni 1894, 1-2.
- , ‘Rechtvaardigmaking’, *DWR*, 18 mei 1894, 1-2.
- , *Korte verantwoording van de getrouw geblevene Leden der Christelijke Gereformeerde Kerk*, Zetten 1893.
- , ‘Wat aan de Vrije Universiteit geleerd wordt’, *DWR*, 16 december 1892, 3-4.
- Mallan, F., ‘antwoord per brief’, *DWS*, 22 augustus 1991, 3-4.
- , ‘Boekbespreking Brief over de rechtvaardigmaking door Alexander Comrie’, *DWS*, 12 juli 1990, 6-7.
- , ‘Twee medewerkers ziek’, *DWS*, 16 maart 1989, 6.
- , ‘antwoord per brief’, *DWS*, 31 juli 1986, 2-4.
- , ‘antwoord per brief’, *DWS*, 26 april 1984, 2-5.
- , ‘antwoord per brief’, *DWS*, 23 augustus 1979, 5-7.
- , ‘Boekbespreking’, *DWS*, 15 februari 1957, 4. Aanbeveling van een herdruk van het werk van Comrie en Holtius, *Onderzoek van het ontwerp van verdraagzaamheid*.
- Moerkerken, A., ‘Een Schot op Nederlandse bodem’, *DNR* 31 (2007) 1-18.
- , ‘Alexander Comrie en de tolerantie’, *Oudvaders* (2006) 15-17.
- , ‘Woord vooraf’ in: Alexander Comrie, *Het oprecht geloof. Verklaring van Zondag 7 van de Heidelbergsche Catechismus*, Houten 1998, 9-17.
- , ‘De vierschaar’, *DSB*, 16 april 1998, 4-5.
- , ‘Een aangrijpende preek’, *DSB*, 2 april 1998, 2-4.
- , ‘Spreken Brakel en Comrie elkaar tegen?’, *DSB*, 26 maart 1998, 2-3.
- , ‘Een belangrijke brief’, *DSB*, 19 maart 1998, 3-4.
- , ‘Wat vader Brakel zegt’, *DSB*, 12 maart 1998, 3-4.
- , ‘Om de zuivere leer’, *DSB*, 5 maart 1998, 4-5.
- , ‘De rechtvaardigmaking: wat zegt de Schrift?’, *DSB*, 26 februari 1998, 3-5.
- , *Alexander Comrie en de strijd voor de gereformeerde orthodoxie*, Ede 1997.
- , ‘Ten geleide’ in: A. Comrie en N. Holtius, *Examen van het ontwerp van tolerantie* deel 1, Houten 1993, XI-XXIII.
- , ‘De dadelijke rechtvaardigmaking 1-3’, *DSB*, 29 juni 1989, 3-4; 13 juli 1989, 4-5; 27 juli 1989, 4-5.
- , ‘De rechtvaardigmaking van eeuwigheid 1-7’, *DSB*, 25 februari 1988, 2-3; 3 maart 1988, 2-3; 10 maart 1988, 3; 24 maart 1988, 2-3; 5 mei 1988, 3-4; 9 juni 1988, 3-4; 21 juli 1988, 2-3.
- , ‘Een teleurstelling’, *DSB*, 10 september 1987, 3-4.
- , ‘Enkele opmerkingen over de orde des heils 4’, *DSB*, 2 augustus 1984, 2.
- , ‘De standen in het geestelijk leven 5’, *DSB*, 8 september 1977, 2-3.
- Paul, H., *Uit genade. Oorsprong en uitwerking van het geloof*, Kampen 2018.
- , ‘Vragenrubriek’, *DSB*, 17 juli 1986, 3-4.

BIBLIOGRAFIE

- , ‘Ds. Alex Comrie en de Reformatie’, *DNR* 6 (1982) 125-133.
- Reuver, A. de, ‘Aanbod van genade’ in: *ENR* 3, 15-20.
- , ‘Bevinding’ in: *ENR* 3, 135-139.
- , ‘Geloof’ in: *ENR* 3, 481-486.
- , ‘Heilszekerheid’ in: *ENR* 3, 603-609.
- , ‘De gemeenschap met Christus volgens Calvijn, Comrie en Van der Groe’, *DNR* 33 (2009) 1-23.
- , ‘In memoriam ds. K. Exalto (1919-2003)’, *DWV*, 3 april 2003, 2-3.
- , *Bedelen bij de bron. Kohlbrugge’s geloofsopvatting vergeleken met Reformatie en Nadere Reformatie*, tweede druk, Zoetermeer 1992.
- Rijksen, L., ‘De rechtvaardigmaking’, *DSB*, 11 november 1965, 1-2.
- , ‘Verschuivingen’, *DSB*, 18 februari 1965, 1-2.
- , ‘Vragenbus’, *DSB*, 25 februari 1954, 3.
- Scholten, L.M.P., ‘Terzijde’, *DWS*, 18 oktober 2001, 5.
- , ‘Comrie en Holtius over de rechtvaardigmaking 1-8’, *DWS*, 19 maart 1981, 3-4; 2 april 1981, 4-5; 16 april 1981, 2-3; 14 mei 1981, 3-4; 21 mei 1981, 4-5; 27 augustus 1981, 3-4; 3 september 1981, 5-6; 10 september 1981, 3-5.
- , ‘De leer van dr. C. Steenblok’ in: J.H.R. Verboom en L.M.P. Scholten, *Leven en leer van Dr. C. Steenblok*, Barneveld 1967, 71-104.
- Schuit, J.J. van der, ‘Comrie over de beloften 1-11’, *DWR*, 4 april 1952, 3; 11 april 1952, 3; 30 mei 1952, 1-2; 6 juni 1952, 2; 27 juni 1952, 2; 25 juli 1952, 3; 15 augustus 1952, 3; 29 augustus 1952, 2; 10 oktober 1952, 2; 19 december 1952, 2-3; 7 augustus 1953, 3-4.
- , ‘De opstanding 4’, *DWR*, 5 mei 1950, 1.
- , ‘De Justificatione’, *College Dictaat Dogmatiek*, Apeldoorn 1947, 269-280.
- , ‘Ds. H. Janssen’, *DWR*, 2 oktober 1942, 2.
- , ‘Ds. H. Janssen. 1898 – 6 November – 1938’, *DWR*, 4 november 1938, 1-2.
- , ‘Het gezag van Comrie getoetst’, *DWR*, 9 april 1937, 2.
- , ‘De afscheiding: een geloofsdaad’ in: L. Floor e.a., *Bij de wenteling van het eeuwgetij der scheiding*, 1934, 31-40.
- Sliedregt, J. van, *De Bazuin zal klinken. Prediking van de Heidelbergse Catechismus zondag 17-24*, Houten 1985.
- Snoep, A., ‘Ds. Jan Jacob Brahé (1726-1776). Een korte schets van zijn leven en werk 2’, *DSB*, 20 januari 1983, 2-3.
- Spijker, W. van ’t, ‘Prof. J.J. van der Schuit. Denker met het hart’, *Terdege*, 30 augustus 2000, 56-58.
- , *De toeëigening van het heil*, Amsterdam 1993.
- , ‘Enkele hoofdlijnen van de geschiedenis van de Christelijk Gereformeerde Kerken sinds 1892’ in: W. van ’t Spijker e.a., *Een eeuw christelijk-gereformeerd*.

BIBLIOGRAFIE

- Aspecten van 100 jaar Christelijk Gereformeerde Kerken*, Kampen 1992, 9-132.
- , *De verzegeling met de Heilige Geest. Over verzegeling en zekerheid van het geloof*, Kampen 1991.
- , ‘Verzekering en verzegeling bij A. Comrie IV’, *DWR*, 28 september 1990, 3-4.
- , *Luther belofte en ervaring*, Goes 1983.
- , ‘De strijd om het voortbestaan’ in: M. Drayer e.a., *En toch niet verteerd. Uit de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerken sinds 1892*, Kampen 1982, 9-27.
- , ‘Een nieuwe generatie’ in: M. Drayer e.a., *En toch niet verteerd. Uit de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerken sinds 1892*, Kampen 1982, 103-113.
- Steenblok, C., ‘Comrie over de beloften 1-13’, *De Goudse Kerkbode*, 28 juni 1952, 2-3; 12 juli 1952, 4-5; 26 juli 1952, 3-4; 30 augustus 1952, 4-5; 13 september 1952, 2-3; 27 september 1952, 4; 7 november 1952, 4-5; 15 november 1952, 2-3; 27 november 1952, 2; 13 december 1952, 3-4; 10 januari 1953, 5-6; 28 maart 1953, 4; 25 april 1953, 3-4.
- , *De bestaansgrond der gemeenten*, Gouda 1974.
- , *Rondom verbond, roeping en doop*, tweede druk, Gouda 2004.
- , *De Gereformeerde Dogmatiek*, derde druk, Gouda 2011.
- Velema, W.H., ‘De rechtvaardiging’ in: J. van Genderen & W.H. Velema, *Beknopte gereformeerde dogmatiek*, Utrecht 2013, 552-586.
- , ‘De toeëigening van het heil in de prediking’ in: W.H. Velema (red.), *Delen in het heil. Over de toeëigening van het heil in Christus*, Kampen 1989, 41-65.
- , *De leer van de Heilige Geest bij Abraham Kuyper* (proefschrift), ’s-Gravenhage 1957.
- Vergunst, A., ‘Het theologisch eigene van de Gereformeerde Gemeenten in de Gereformeerde gezindte 1-6’, *DSB*, 31 mei 1979, 2-3; 14 juni 1979, 2-3; 21 juni 1979, 2-3; 28 juni 1979, 3-4; 5 juli 1979, 2; 12 juli 1979, 2.
- , ‘Vragenbus’, *DSB*, 23 augustus 1951, 4.
- , ‘Vragenbus’, *DSB*, 11 oktober 1951, 4.
- Vroegindeweyj, L., *De troost der Verkiezing. Pastorale behandeling van de Dordtse Leerregels drie delen*, IJsselmuider 1991.
- , ‘Comrie over de rechtvaardigmaking’, *GWB*, 21 oktober 1967, 3-5.
- , ‘De bekendmaking der rechtvaardigmaking’, *GWB*, 9 december 1967, 3.
- , ‘De bekendmaking der rechtvaardigmaking’, *GWB*, 16 december 1967, 2-3.
- , ‘De rechtvaardigmaking in de consciëntie’, *GWB*, 28 oktober 1967, 3.
- , ‘De rechtvaardigmaking van de consciëntie’, *GWB*, 4 november 1967, 2-3.
- , ‘Een ontdekkende prediking, ontmoedigt’, *GWB*, 17 januari 1959, 3-4.
- , ‘Gesprek met P’, *GWB*, 23 mei 1964, 2-5.

BIBLIOGRAFIE

- , ‘Het verlossende woord nog niet’, *GWB*, 11 november 1967, 2-4.
 - , ‘Het verlossende woord nog niet’, *GWB*, 18 november 1967, 3-4.
 - , ‘Het vonnis’, *GWB*, 25 november 1967, 2-3.
 - , ‘Alleen een woordenstrijd?’, *GWB*, 29 mei 1965, 2-5.
 - , ‘Met ons is het niets’, *GWB*, 6 februari 1965, 2-5.
 - , ‘Aanbieden is schenken’, *GWB*, 14 november 1964, 2-4.
 - , ‘Kan een ongerechtvaardigde zalig worden?’, *GWB*, 25 oktober 1958, 2-4.
 - , ‘Rechtvaardigmaking en Heiligmaking I’, *GWB*, 17 december 1955, 3-5.
 - , ‘De rechtvaardigmakende daad 2’, *GWB*, 3 januari 1953, 5-6.
 - , ‘Kan men wel terecht van een toeleidende weg spreken? 1-2’, *GWB*, 17 november 1951, 5-6; 24 november 1951, 5-6.
- Wisse, J., ‘Het oordeel van wijlen Professor van Velzen over de leer van Comrie, in zake de rechtvaardiging des zondaars voor God’, *DWR*, 23 juni 1899, 2.
- Woelderink, J.G., ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 1 augustus 1935, 4.
- , ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 11 juli 1935, 4-5.
 - , ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 15 augustus 1935, 5-6.
 - , ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 18 juli 1935, 5.
 - , ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 22 augustus 1935, 4-5.
 - , ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 25 juli 1935, 4-5.
 - , ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 27 juni 1935, 4-5.
 - , ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 29 augustus 1935, 4-5.
 - , ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 4 juli 1935, 4-5.
 - , ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 5 september 1935, 4-5.
 - , ‘De rechtvaardigmaking’, *DWV*, 8 augustus 1935, 4-5.

Secundaire literatuur

A

- Aa, A.J. van der, ‘Alexander Comrie’ in: *Biografisch woordenboek der Nederlanden* deel 3, Haarlem 1858, 655-657.
- , ‘Hugh Kennedy’ in: *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* deel 10, Haarlem 1862, 121-123.
- Aalders, M.J., *Een stijlvol en beminnelijk mens Tj. Baarda (1932-2017)*, Amstelveen 2018.
- , *125 jaar Faculteit der Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit*, Zoetermeer 2005.
 - , ‘Gereformeerden, waarheen? De opkomst van de moderne theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland in de jaren vijftig van de twintigste eeuw’ in: M.J. Aalders, *Gereformeerden onder elkaar*, Barneveld 2015, 239-246.

BIBLIOGRAFIE

- Aalders, W. e.a., *Tien keer gereformeerd*, Kampen 1973.
- Abels, P.H.A.M. en A. de Groot, 'De achttiende eeuw' in: H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen 2006, 497-596.
- Akker, J. van den, 'Comrie en de orthodoxie van zijn tijd. Alexander Comrie en Wilhelmus Peiffers – een positiebepaling', *DNR* 31 (2007) 61-75.
- Amelink, A., *De Gereformeerden*, Amsterdam 2002.
- Anoniem, *Dictaten Dogmatiek van dr. A. Kuyper. Locus De Salute, Ecclesia, Sacramentis* (paragraaf De justificatione), tweede druk, Grand Rapids 1910.
- Appold, K., 'Justification' in: I.A. McFarland e.a., *The Cambridge Dictionary of Christian Theology*, Cambridge 2011, 257-259.
- As, A.A.J. van, 'Barueth, een lastige en verdraagzame Oranjeklant', *Protestants Nederland* (2003) 9-12.
- Asselt, W.J. van, 'Scholasticism Revisited. Methodological Reflections on the Study of Seventeenth-century Reformed Thought' in: A. Chapman e.a., *Seeing Things Their way. Intellectual History and the Return of Religion*, Notre Dame 2009, 154-174.
- , 'Johannes Wesselius' in: *BLGNP* 6, 337-339.
 - , 'Expromissio of Fideiussio? A Seventeenth-Century Theological Debate between Voetians and Cocceians about the Nature of Christ's Suretyship in Salvation History', *MAJT* 14 (2003) 37-57.
 - , 'Protestant scholasticism. Some methodological considerations in the study of its development', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 81 (2001) 265-274.
 - en P.L. Rouwendal, 'De stand van het onderzoek. Van discontinuïteit naar continuïteit' in: W.J. van Asselt e.a., *Inleiding in de Gereformeerde scholastiek*, Zoetermeer 1998, 18-30.
 - , 'Een geopende hand en een vuist. Humanisme en scholastiek tijdens de Reformatie' in: W.J. van Asselt, *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, Zoetermeer 1998, 67-76.
 - , 'Voetius en Coccejus over de rechtvaardiging' in: J. van Oort e.a., *De Onbekende Voetius*, Kampen 1989, 32-47.
- Axters, S., *Scholastiek Lexicon Latijn – Nederlandsch*, Antwerpen 1937.

B

- Baars, A., 'Drie-eenheid' in: *ENR* 3, 351-359.
- , 'Docent De Bruin en de Christelijke Gereformeerde Kerken', *Oude Paden* 11/4 (2006) 3-12.
- Baarssen, D., 'Belijdenis des geloofs' in: *ENR* 3, 129-132.
- , 'De drie formulieren', *Historisch Tijdschrift GKN* 40 (2019) 16-20.
 - , 'Het licht van een kaarsse bij het licht van den zonne. Enig licht op Alexander

BIBLIOGRAFIE

- Comries (1706-1774) Verzameling van Leerredenen', *DNR* 42 (2018) 41-89.
- , 'Kersten in kleur', *In het Spoor* 42 (2018) 294-298.
- , "'Aan Comrie komt de eere toe". De receptie van Alexander Comries rechtvaardigingsleer door Abraham Kuypers', *DNR* 41 (2017) 3-27.
- , 'Bekeering van Mr. Salomo den Jood. De visie van Alexander Comrie (1706-1774) op de gemeente in verhouding tot de toelatingspraktijk van de Engelse independenten in de zeventiende eeuw', *DNR* 41 (2017) 28-44.
- , 'Het kernartikel van de Reformatie: de rechtvaardiging door het geloof alleen', *In het Spoor* 39/4 (2015).
- , "'Owen in een Nederlandsch gewaat". Enkele opmerkingen over de receptie van de geschriften van John Owen (1616-1683) door Alexander Comrie (1706-1774)', *DNR* 38 (2014) 27-45.
- , 'De daad van een bedelaar. De functie van het geloof in relatie tot de rechtvaardiging bij Theodorus van der Groe (1705-1784) en Alexander Comrie (1706-1774)', *TR* 57 (2014) 40-55.
- , 'Een theologische vergelijking van Theodorus van der Groe (1705-1784) en Alexander Comrie (1706-1774)', *DNR* 37 (2013) 97-105.
- , 'Voor Comrie is geloof gave, instrument en daad', *RD*, 14 juni 2012, 6.
- en W. van Vlastuin, 'Alexander Comrie als orthodox gereformeerd theoloog', *DNR* 35 (2011) 132-159.
- , *Uit genade zalig, door het geloof. Alexander Comries (1706-1774) theologische verhouding ten opzichte van het 17e eeuwse Engelse antinomisme en neonomisme* (niet-gepubliceerde masterscriptie Vrije Universiteit), Amsterdam 2011.
- Bakhuizen van den Brink, J.N., *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*, tweede druk, Amsterdam 1976.
- Bakker, W. en H. Mulder, 'Petrus Biesterveld' in: *BLGNP* 3, 41-42.
- Bart, A.A., *Waar staan de Gereformeerde Gemeenten?*, Rhenen 2007.
- Beach, J.M., 'Abraham Kuypers, Herman Bavinck, and 'The conclusions of Utrecht 1905'', *MAJT* 19 (2008) 11-68.
- Beck, A.J., 'Godsleer' in: *ENR* 3, 543-553.
- Beek, A. van de, 'Gerrit Cornelis Berkouwer (1903-1996)' in: A. van de Beek (red.), *Van Kant tot Kuitert. De belangrijkste theologen uit de 19e en 20e eeuw*, Kampen 2006, 147-150.
- Beek, P. van (red.), *De Dolerenden van 1886 en hun nageslacht*, Kampen 1990.
- Beeke, J.R. en J. van Vliet, 'Puritan Hermeneutics and Exegesis' in: J.R. Beeke en M. Jones, *APT. Doctrine for Life*, Grand Rapids 2012, 27-40.
- en G.A. van den Brink, 'Thomas Goodwin and Johannes Maccovius on Justification from Eternity' in: *APT*, 133-148.

BIBLIOGRAFIE

- , ‘The Puritans on Law and Gospel’ in: *APT*, 321-333.
- , ‘Puritan Preparatory Grace’ in: *APT*, 443-461.
- en M. Herzer, ‘The Puritans on Regeneration’ in: *APT*, 463-480.
- , ‘The Puritans on Union with Christ, Justification, and Regeneration’ in: *APT*, 481-489.
- en J.A. La Belle, ‘The Puritans on Conscience’ in: *APT*, 909-926.
- en R.J. Pederson, ‘Alexander Comrie’ in: Beeke, J.R. en R.J. Pederson, *Meet the Puritans. With a Guide to Modern Reprints*, tweede druk, Grand Rapids 2007, 753-756.
- , ‘Alexander Comrie’, ODNB.
- , *Assurance of Faith. Calvin, English Puritanism, and the Dutch Second Reformation*, New York 1994.
- Belt, H. van den, ‘Synodale machteloosheid en mystieke vrijzinnigheid. Louis. A. Bähler (1867-1941) en de Gereformeerde Bond’, *TR* 62 (2019) 223-240.
- , ‘De kerk slopen of renoveren? De vrijmaking van de plaatselijke kerken bij de oprichting (1906) en de doorstart (1909) van de Gereformeerde Bond’, *TR* 62 (2019) 7-26.
- , *Synopsis Purioris Theologiae* vol. 2, Leiden 2016, 661-673.
- , ‘Uitdrukking ‘sola scriptura’ uiterst problematisch’, *RD*, 11 juni 2015, Puntkomma 6.
- Berg, C.H.W. van den, ‘Abraham Kuyper’ in: *BLGNP* 4, 276-283.
- , ‘De invloed van de Nadere Reformatie op de Doleantie’, *DNR* 10 (1986) 37-53.
- Berg, C.R. van den, *Ds. Johannes Barueth 1709-1782. Een strijdbaar verdediger van de gereformeerde kerk en staat* (proefschrift), Houten 2003.
- Berg, J. van den, ‘Letterkennis en Geestelijke kennis. Een theologenstrijd in de achttiende eeuw over de verstaanbaarheid van de Schrift’, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 60 (1980) 236-263.
- , ‘De Calviniaanse sociëteit en het kerkelijk leven in Nederland omstreeks het midden van de achttiende eeuw’, *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 63 (1983) 205-218.
- , *Een Leids pleidooi voor verdraagzaamheid. Het optreden van Jan Jacob Schultens in de zaak-Van der Os*, Leiden 1976.
- Berkhof, H., *Christelijk geloof*, Kampen 2002.
- Beuker, G.J., ‘Henricus Beuker’ in: *BLGNP* 5, 56-58.
- Bierma, L.D., ‘De oorsprong van de drievoudige structuur van de Heidelbergse Catechismus: een andere zienswijze’ in: K. Apperloo-Boersma en H.J. Selderhuis, *God, Heidelberg en Oranje. 450 jaar Heidelbergse Catechismus*, Utrecht 2013, 31-39.

BIBLIOGRAFIE

- Blaike, W.G., 'Alexander Comrie' in: *DNB* 11, 454-455.
- Boender, C., 'Theoloog in de tredmolen. Zacharias Ursinus (1534-1583), zijn leven en werk' in: *Schatbewaarders*, Barneveld 2013, 25-51.
- Boer, J. de, *De verzegeling met de Heilige Geest volgens de opvatting van de nadere reformatie*, Rotterdam 1968.
- Boer, W. den, *Duplex Amor Dei. Contextuele karakteristiek van de theologie van Jacobus Arminius (1559-1609)* (proefschrift Theologische Universiteit), Apeldoorn 2008.
- Boerke, C.Th., 'De mensen achter de Heidelbergse Catechismus' in: W. van 't Spijker e.a., *Het troostboek van de kerk. Over de Heidelbergse Catechismus*, Houten 2005, 80-87.
- Boersma, A., *Tegendraads gereformeerd. Biografie prof. dr. Cornelis Graafland*, Utrecht 2021.
- Bolier, B., *Kersten in kleur. Voorganger, verbinder, vernieuwer*, Apeldoorn 2018.
- Boogaard, R., 'In memoriam ds. A. Snoep', *DSB*, 20 oktober 1988, 3.
- Bos, F.L., 'Simon van Velzen' in: *BLGNP* 2, 431-433.
- Bosch, R.A., 'Antonius van der Os' in: *BLGNP* 4, 353-355.
 –, *Het conflict rond Antonius van der Os predikant te Zwolle 1748-1755* (proefschrift), Kampen 1988.
- Bregman, C. (red.), *Herstel voor een biddend hart. Verzamelde Leerredenen deel 2*, Apeldoorn 2018.
 –, *Troost voor een missend hart. Verzamelde Leerredenen deel 1*, Apeldoorn 2017.
 –, *Verhandeling van enige Eigenschappen van het zaligmakend geloof*, Utrecht 2012.
- Bregman, C. en I.A. Kole (red.), *De gedachtenis van de rechtvaardige tot zegen*, Goes 1977.
- Bremmer, C.C., 'Bijbelvertaling' in: *ENR* 3, 160-170.
 –, 'Hermeneutiek' in: *ENR* 3, 609-618.
- Bremmer, R.H., 'Herman Bavinck' in: *BLGNP* 1, 42-45.
 –, *Herman Bavinck als dogmaticus*, Kampen 1961.
- Brienen, T., 'De invloed van de Nadere Reformatie op de Afscheiding', *DNR* 10 (1986) 16-24.
- Brink, G.A. van den, 'Antinomianisme' in: *ENR* 3, 55-59.
 –, 'De bestrijding van de antinomiaanse opvattingen over de rechtvaardiging door de Westminster Assembly (1643-1652)', *DNR* 37 (2013) 106-120.
 –, 'Tegenwicht of tegenstelling? Het belang van de Eigenschappen voor de Comrie-interpretatie', *DNR* 36 (2012) 180-186.
 –, 'Elke daad is een werk'. Alexander Comrie 1706-1774 over de verschil-

BIBLIOGRAFIE

- len tussen de remonstrantse en de gereformeerde rechtvaardigingsleer', *TR* 55 (2012) 146-164.
- , 'Comrie introduceerde verkeerde definitie arminianisme', *RD*, 8 juni 2012, 6.
- , 'Calvin, Witsius (1636-1708), and the English Antinomians', *Church History and Religious Culture* 91 (2011) 129-140.
- , *Herman Witsius en het antinomianisme*, Apeldoorn 2008, 159-173.
- , 'Johannes Maccovius (1588-1644) en de rechtvaardiging van eeuwigheid', *TR* 51 (2008) 336-353.
- , 'Alexander Comrie, Scotto Britannus (1706-1774)', *Oudvaders* 6 (2006) 8-13.
- , 'Comrie en het antinomianisme', *DNR* 30 (2006) 112-156.
- , 'The Act or Habit of Faith? Alexander Comrie's interpretation of Heidelberg Catechism Question 20' in: A. Denlinger, *Reformed Orthodoxy in Scotland. Essays on Scottish Theology*, Edinburgh 2005, 253-269.
- Brink, G. van den, 'Van Ruler in de Nederlandse Hervormde Kerk' in: D. van Keulen e.a., *Men moet telkens opnieuw de reuzenzwaai aan de rekstok maken. Verder met Van Ruler*, Zoetermeer 2009, 137-150.
- Brink, W.J. van den, *Rondom de rechtvaardiging. De visie op de rechtvaardiging door het geloof van A. Comrie en G.H. Kersten vergeleken en toegelicht* (niet-gepubliceerde scriptie cursus godsdienstonderwijs), Ede 2002.
- Brinkman, M.E. e.a., *100 jaar theologie. Aspecten van een eeuw theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892-1992)*, Kampen 1992.
- Bronkhorst, H., 'De grondslag, ons Fundament', *Documentum* 32.3 (2020) 46-54.
- , 'De grondslag onder vuur', *Documentum* 32.2 (2019) 50-56.
- , 'De grondslag ter discussie gesteld', *Documentum* 32.1 (2019) 48-56.
- Brown, M.G., 'Not by Faith Alone. The Neonomianism of Richard Baxter', *PRJ* 3.1 (2011) 133-152.
- Bruine, J.C. de, 'Albert Schultens' in: *BLGNP* 1, 330-333.
- , 'Jan Jakob Schultens' in: *BLGNP* 1, 334-335.
- Buchanan, J., *The doctrine of justification. An outline of its history in the church, and of its exposition from scripture*, Edinburgh 1867.

C

- Charnock, S., *The Complete Work of Stephen Charnock B.D.*, vol. III, Edinburgh 1865.
- Clements, C.J.J., *De praktijk van het geloof tegen het licht van de gereformeerde leer. Onderzoek naar het kerkelijk conflict in 1722 n.a.v. de Korte uitlegginge van het gereformeerde geloof* (doctoraalscriptie), Utrecht 2008.
- , 'Jacob Groenwegen' in: *BLGNP* 4, 156-158.
- , en J. van Sluis, 'Anthonius Driessen' in: *BLGNP* 5, 155-158.

Cock, H. de, *De leer der wedergeboorte volgens de Gereformeerde Kerk*, Kampen 1892.

D

Dekker, G., *De stille revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990*, Kampen 1992.

Dekker, W. en H. Oevermans, 'Ik ben tegen elke vorm van reprint-theologie', *Wapenveld* 46 (1996) 4.

Denlinger, A.C. en N. Phillips, 'Robert Rollock's Treatise on Justification', *MAJT* 27 (2016) 99-110.

Deursen, A. Th. van, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarnevelt*, tweede druk, Franeker 1991.

Dijk, A.W.C. van, *Die des nachts Zijn huis bewaakt. Theodorus van der Groe in zijn leven en werken*, Dordrecht 1972.

Dikkenberg, W. van den en K. Ruitenbergh, 'Interview met ds. F. Mallan', *Criterium*, 1 februari 1994, 18-30.

Dixhoorn, Ch. van, 'A Day at the Assembly. Justification and the Minutes of the Westminster Assembly', 29 januari 2018 (online: <https://faculty.wts.edu/posts/day-assembly-justification-minutes-westminster-assembly/>).

–, 'The Strange Silence of Prolocutor Twisse. Predestination and Politics in the Westminster Assembly's Debate over Justification', *The Sixteenth Century Journal* 42 (2009) 395-418.

–, *Confessing The Faith. A reader's guide to the Westminster Confession of Faith*, Edinburgh 2016.

Dolderen, G. van, *Grasduinen in de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerken*, Wezep 1996.

–, *Die u het Woord Gods verkondigd hebben. Kanttekeningen bij het leven en sterven van: Ds. J. Jongeleen – Prof. L.H. v.d. Meiden – Prof. J.J. v.d. Schuit*, Alphen aan den Rijn 1979.

Drayer, M., 'Kerkelijke deputaatschappen' in: M. Drayer e.a., *En toch niet verteerd. Uit de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerken sinds 1892*, Kampen 1982, 147-168.

Driel, C.M. van, *Een wereld op zichzelf. Prof. Gerard Wisse (1873-1957)*, Heerenveen 2020.

–, *Denken om te dienen. 125 jaar Theologische Universiteit Apeldoorn*, Amsterdam 2019.

–, 'Verbondsl eer of oud zeer? De mislukte toenaderingspogingen tussen de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Gemeenten 'consolidatie en crisis'' in: C.M. van Driel (red.), *Consolidatie en crisis. De Christelijke Gere-*

formeerde Kerk tussen 1918 en 1945, Barneveld 2018.

–, ‘*De Wekker* in oorlogstijd. Bezettingsgeschiedenis van een landelijk Kerkblad ‘consolidatie en crisis’ in: C.M. van Driel (red.), *Consolidatie en crisis. De Christelijke Gereformeerde Kerk tussen 1918 en 1945*, Barneveld 2018.

E

Eckevelde, J.J. van, ‘Wie zou niet wenen om (doop)leden die kerkloos worden’, *RD*, 29 september 2018, Puntkomma 14.

–, ‘Zo de Borg, zo de Kerk 1-3’ (reactie op J. Blaauwendraad, *Het is ingewikkeld geworden*), *DSB*, 9 oktober 1997, 4-5; 16 oktober 1997, 5-6; 23 oktober 1997, 3.4.

–, ‘Het aanbod van genade in de prediking 1-3’, *DSB*, 30 oktober 1997, 4-5; 6 november 1997, 3-5; 13 november 1997, 4-5.

–, ‘De standen van het genadeleven in de prediking 1, 2, 3, 4, 5 en 6’, *DSB*, 20 november 1997, 3-5; 27 november 1997, 4-5; 11 december 1997, 4-6; 18 december 1997, 2-3; 2 januari 1998, 2-3; 15 januari 1998, 2-4.

Eglinton, J., ‘Early Modern French and Dutch Connections’ in: D. Fergusson en M.W. Elliott (red.), *The History of Scottish Theology Volume I Celtic Origins to Reformed Orthodoxy*, Oxford 2019, 312-327.

Eijnatten, J. van, ‘Johan van den Honert’ in: *BLGNP* 5, 251-255.

–, ‘Taco Hajo van den Honert’ in: *BLGNP* 5, 255-258.

End, A. van den, *Gisbertus Bonnet. Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der gereformeerde theologie in de achttiende eeuw* (proefschrift Universiteit Utrecht), Wageningen 1957.

Es, T. van, *Nieuw licht. De strijd rondom en de prediking van het aanbod van genade in de periode 1750-1800*, Kampen 2005.

–, ‘Een onbekende brief van Alexander Comrie’, *DNR* 22 (1998) 65-69.

Exalto, J., ‘Herman Bavinck. De ziel overwint’ in: A. Flipse (red.), *Verder kijken. Honderdvijfendertig jaar Vrije Universiteit Amsterdam in de samenleving. Zesentwintig portretten*, Amsterdam 2016, 43-50.

–, *Ds. H.J. van Schuppen en zijn theologische ontwikkeling* (presentatie), Lunteren, 19 november 2015.

– en F. van Lieburg ‘Eene macht te vormen van beteekenis’ in: J. Exalto e.a., *Bonders in Opmars. Hervormd-Gereformeerden 1890-1960*, Apeldoorn 2015, 9-25.

–, ‘Een tijd van schifting. Over het ontstaan van de reformatorische zuil’, *Zicht* 38 (2012) 18-23.

–, ‘Oudvaders’ in: G. Harinck e.a., *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000*, Amsterdam 2009, 65-74.

- , ‘Welkom in de strijd. Dynamiek en desintegratie van de bevindelijk gereformeerde narratieve gemeenschap’ in: F. van Lieburg (red.) *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*, Heerenveen 2007, 92-117.
- , *Wandelende bijbels. Pietistische leescultuur in Nederland 1830-1960*, Zoetermeer 2006.
- , *Gereformeerde heiligen. De religieuze exempeltraditie in vroegmodern Nederland*, Nijmegen 2005.
- en Jan-Kees Karels, ‘De bevindelijke gedrevenheid van een dogmenhistoricus. Interview met prof. dr. C. Graafland’, *DNR* 28 (2004) 82-91.

F

- Ferguson, S.B., *The whole Christ. Legalism, Antinomianism & Gospel Assurance. Why the Marrow Controversy Still Matters*, Wheaton 2016.
- Fesko, J.V., *Death in Adam, Life in Christ. The Doctrine of Imputation*, Glasgow 2016.
- , ‘Reformed Orthodoxy on Imputation. Active and Passive Justification’, *Perichoresis* 14 (2016) 61-80.
 - , ‘Arminius on Justification. Reformed or Protestant?’, *Church History and Religious Culture* 94 (2014) 1-21.
 - , ‘John Owen on Union with Christ and Justification’, *Themelios* 37.1 (2012) 7-19.
 - , ‘Calvin on Justification and Recent Misinterpretations of his View’, *MAJT* 16 (2005) 83-114.
- Fieret, W., *Wilhelmus à Brakel. Een gedreven dienaar in Gods Kerk*, Houten 2016.
- Flapper, D.C., *Gerechtaardigd in de vierschaar der consciëntie. Over de leer en beleving van de rechtvaardigmaking in de prediking van ds. J. van Sliedregt* (niet-uitgegeven doctoraalscriptie Theologische Universiteit), Apeldoorn 2004.
- Flinterman, R.A., ‘Joan Alberti’ in: *BLGNP* 3, 17-18.
- , ‘Alexander Comrie’ in: *BLGNP* 3, 76-78.
 - , ‘Nicolaus Holtius’ in: *BLGNP* 3, 187-189.
 - , ‘Johannes Cornelis de Moor’ in: *BLGNP* 3, 276-277.
- Florijn, H., ‘Ambtskleding’ in: *ENR* 3, 48-52.
- , ‘Van ‘dweperij en heilloze inblazingen’ tot krankzinnigheid. Reactie op het protest van ds. L.G.C. Ledebouer’, *Oude Paden* 24/2 (2019) 13-21.
 - , *De Ledebouerianen. Een onderzoek naar de plaats, invloed en denkbeelden van hun voorgangers tot 1907* (proefschrift), Houten 1991.
 - , ‘Lambertus Gerardus Cornelis Ledebouer’ in: *BLGNP* 3, 245-248.
 - , ‘De invloed van de Nadere Reformatie op de Kruisgezinden en Ledebouerianen’, *DNR* 10 (1986) 54-63.
- Fournier, W.J., ‘Albertus Voget’ in: *BLGNP* 1, 404-405.

G

- Galloway, W., 'Andrew Gray' in: *DNB* 23, 2-3.
- Gamble, W.G., 'The Theology of the Westminster Confession of Faith in its Context' in: D. Fergusson en M.W. Elliott (red.), *The History of Scottish Theology Volume 1 Celtic Origins to Reformed Orthodoxy*, Oxford 2019, 265-278.
- , *Christ and the Law. Antinomians at the Westminster Assembly*, Grand Rapids 2018.
- Genderen, J. van en W. van 't Spijker (red.), *Luisteren en leren. Jubileumboek van de Theologische Universiteit van de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland 1894-1994*, Amsterdam 1994.
- Gier, K. de, 'In Memoriam Ds. A. Vergunst 1926-1981', *DSB*, 3 december 1981, 2-3.
- , 'In memoriam ds. L. Rijksen', *DSB*, 6 februari 1969, 1.
- Ginkel, J.G.H. van en G. Roos, 'Beknopte gereformeerde dogmatiek niet voor Apeldoorn alleen bedoeld', *RD*, 25 april 1992, Accent 19.
- Gladius, B., 'Alexander Comrie' in: *Biografisch woordenboek van Nederlandsche Godgeleerden* deel 1, 's-Hertogenbosch 1851, 302.
- Golverdingen, M., *Geschiedenis van een scheuring. De gereformeerde gemeenten 1950-1957*, tweede druk, Houten 2016.
- , *Vernieuwing en verwarring. De Gereformeerde Gemeenten 1946-1950* (proefschrift Theologische Universiteit Apeldoorn), Houten 2014.
- , 'Ds. G.H. Kersten (1882-1948). De man achter de vereniging', *DSB*, 31 mei 2007, 6-8.
- , 'Inleiding' in: Alexander Comrie, *Verhandeling van enige eigenschappen van het zaligmakend geloof*, De Banier 2006, 15-31.
- , *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte*, Heerenveen 2006.
- Goodwin, G., 'Isaac Chauncy (1632-1712)' in: *DNB* X, 171.
- Gootjes, A., 'Scotland and Saumur. The Intellectual Legacy of John Cameron in Seventeenth-Century France' in: A.C. Denlinger (red.), *Reformed Orthodoxy in Scotland. Essays on Scottish Theology 1560-1775*, Edinburgh 2015, 175-90.
- Goudriaan, A., 'Filosofie' in: *ENR* 3, 435-441.
- , 'Justification By Faith And The Aarly Arminian Controversy' in: M. Wisse e.a., *Scholasticism Reformed. Essays in Honour of Willem J. van Asselt*, Leiden 2010, 155-178.
- Goudriaan, M., 'Een bewogen Christusprediker. Eeuw GB-Geschiedenis in portretten [12]', *DWV*, 19 oktober 2006, 8-9.
- Graaf, B. de en G. van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit in Kampen 1854-2004*, Kampen 2005.
- Greaves, R.L., 'William Pemble', *ODNB*.

- Greef, H. de, *Een vast verbond. Een onderzoek naar de verhouding tussen verbond en verkiezing in de prediking en geschriften van ds. J. van Sliedregt (1914-1973)*, (niet-gepubliceerde bachelorscriptie Vrije Universiteit), Amsterdam 2008.
- Groenendijk, L.F., *De pedagogiek van Jacobus Koelman*, Apeldoorn 2017.
- Groot, A. de, 'Simon van der Linde' in: *BLGNP* 6, 170-172.
- , 'Franciscus Fabricius' in: *BLGNP* 3, 109-110.
- , 'Hugo Visscher' in: *BLGNP* 3, 373-376.
- , 'Frederik Philip Louis Constant van Lingen' in: *BLGNP* 1, 126-128.
- Groot, M. de, *Geruisloze verandering. Onderzoek naar de identiteitsontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland (1944-1961)* (niet-gepubliceerde masterscriptie), Apeldoorn 2010
- (online:https://www.hdc.vu.nl/nl/Images/groot.Masterscriptie_Geruisloze_verandering_tcm215-169525.pdf).
- Guijt, T.C., 'Klaas Exalto (1919-2003)', *RD*, 26 maart 2003, 2.

H

- Haar, J. van der, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c. 1600-c. 1800). Bibliografisch onderzoek*, Veenendaal 1987, 87-91.
- , 'Welke geschriften van de oudvaders lezen de Afscheidenen?', *DNR* 8 (1984) 61-66.
- Ham, H. van der (red.), *Sions heil en troost. Overdenkingen van Christelijke Gereformeerde predikanten*, Kampen 1997.
- Harinck, C., *De rechtvaardigmaking*, Houten 2007.
- , *Geloof en zekerheid*, Houten 2004.
- , *De toeleidende weg tot Christus*, Leiden 2001.
- Harinck, G., 'Abraham Kuyper. De Vrije Universiteit op weg naar de samenleving' in: A. Flipse (red.), *Verder kijken. Honderdvijfendertig jaar Vrije Universiteit Amsterdam in de samenleving. Zesentwintig portretten*, Amsterdam 2016, 19-26.
- , *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000*, Amsterdam 2009.
- Harten, P.H. van, 'Ds. W. van Gorsel (1931-2011)', *DWV*, 4 augustus 2011, 11.
- , *De prediking van Ebenezer en Ralph Erskine. Evangelieverkondiging in het spanningsveld van verkiezing en belofte* (proefschrift), 's-Gravenhage 1986.
- Hattem, A. van, 'Herstel voor een biddend hart', *Documentum* 31.1 (2018) 70-71.
- Haykin, M.A.G en S. Weaver, 'Tot concenter with the most orthodox divines. Hercules Collins en zijn *An Orthodox Catechism*' in: K. Apperloo-Boersma en H.J. Selderhuis, *God, Heidelberg en Oranje. 450 jaar Heidelbergsche Catechismus*, Utrecht 2013, 73-82.
- Heemskerk, D., 'Ds. Tj. De Jong (1942-2014)', *RD*, 16 april 2014, 2.
- Heer, A. de, 'Een streep eronder', *RD*, 12 september 2013, Kruispunt 2.

BIBLIOGRAFIE

- Heer, J.M.D. de, ‘Comrie onder vuur 1-6’, *DSB*, 22 november 2012, 2-4; 29 november 2012, 4-5; 6 december 2012, 2-3; 13 december 2012, 4-5; 20 december 2012, 10-11; 3 januari 2013, 5-6.
- , ‘Comries bijdrage in het conflict rond Antonius van der Os’, *DNR* 31 (2007) 19-41.
- , *Het gezag van de belijdenisgeschriften in het conflict rond Antonius van der Os* (niet-gepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden), Leiden 1994.
- Hoek, P.C., ‘Christologie’ in: *ENR* 3, 238-242.
- Hoeven, R. van, *De eeuw van mijn vader. Geschiedenis van een Delftse familie*, Nootdorp 2018, 59; 66-71.
- Hoeven, D.G. van, ‘Nederland in de 18^e eeuw IV. Dr. Alexander Comrie (1706-1774)’, *Het Gekrookte Riet* 7 (1988) 265-266.
- , ‘Nederland in de 18^e eeuw V. Dr. Alexander Comrie (1706-1774) vervolgd’, *Het Gekrookte Riet* 7 (1988) 277-278.
- Hof, W.J. op ’t, ‘Avondmaalsformulier’ in: *ENR* 3, 98-99.
- , ‘Boekencensuur’ in: *ENR* 3, 183-191.
- , ‘Heidelbergse Catechismus’ in: *ENR* 3, 585-591.
- , ‘Enkele opmerkingen over de term en het concept ‘Nadere Reformatie’’, *DNR* 43 (2019) 2-19.
- , ‘Willem Sluiter’ in: *ENR* 2, 296-300.
- , ‘Wilhelmus À Brakel’ in: *ENR* 1, 121-129.
- , ‘Inleiding’ in: Theodorus à Brakel, *Trappen van geestelijk leven*, Barneveld 2011.
- , *De theologische opvattingen van Willem Teellinck*, Kampen 2011.
- , ‘De receptiegeschiedenis van *De practycke*’ in: W.J. op ’t Hof e.a., *De praktijk der godzaligheid. Studies over De practycke ofte oeffeninghe der godtzaligheydt (1620) van Lewis Bayly*, Amstelveen 2009, 237-258.
- , ‘A.A. van Ruler en de Nadere Reformatie’, *DNR* 33 (2009) 64-78.
- , ‘In memoriam Cornelis Graafland (1928-2004)’, *DNR* 28 (2004) 98-102.
- , ‘Studie der Nadere Reformatie: verleden en toekomst’, *DNR* 18 (1994) 1-50.
- Hofman, J., *Nederlandtsche woorden-schat* (Digitale Bibliotheek Nederlandse Letteren, oorspronkelijk gedrukt in Haarlem 1650), 2011.
- Holfelder, K.D., ‘George Hutcheson’, *ODNB*.
- Hoogwerff, B., ‘Woubrugge na Comrie’, *Oude Paden* 24/1 (2019) 36-42.
- , *Geloofsgetuigenis van Salomo de Jood. Het vergeten eerste geschrift van Alexander Comrie en Comries begintijd in Holland*, Houten 2016.
- Houtman, C., ‘Maarten Noordt zij’ in: *BLGNP* 3, 284-286.
- Hul, J. van ’t, ‘L.M.P. Scholten, deskundig en toegewijd’, *RD*, 30 november 2020, 3.
- , ‘Graf ds. Kersten krijgt status monument’, *RD*, 6 september 2018, 3.
- , ‘Ds. Kerstens *Dogmatiek* blijvend actueel’, *RD*, 23 juni 2018, 2-3.

BIBLIOGRAFIE

- , ‘Geen journalist maar dominee. Most in een bos druiven’, *RD*, 9 juni 2017, Puntkomma 2.
- , ‘Zoon van een tuinbaas’, *RD*, 9 september 2016, Puntkomma 2.
- , ‘Geen blijvende woning’, *RD*, 6 november 2015, 2.
- , ‘Het rechtvaardigend geloof’, *RD*, 19 maart 2015, Kruispunt 2.
- , ‘Een pastorie in de put van Capelle’, *RD*, 5 september 2014, 17.
- en L.J. van Valen, *Op reis door de Schotse kerkhistorie*, Apeldoorn 2013, 99-116.
- , ‘Beheerder van een ‘uitnemende collectie boeken’’, *RD*, 5 maart 2002, 2.
- , ‘Aan het graf van Alexander Comrie’, *Oude Paden* 7/1 (2002) 6-15.

I

Israel, J.I., *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford 2001.

J

- Jong, H. de, ‘Friedrich Adolph Lampe’ in: *ENR* 2, 26-31.
- Jong, O.J. de, ‘Jacobus Teunis Doornenbal’ in: *BLGNP* 6, 66-69.
- , *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Nijkerk 1986.
- Jong, Tj. de, ‘Wedergeboorte of schijngeboorte’, *RD*, 21 december 2012, Puntkomma 13.
- , ‘Alexander Comrie’ in: J. van der Haar e.a., *Het blijvende Woord. Plaats waar; en predikanten door wie dit Woord verkondigd is*, Dordrecht 1985, 55-57.

K

- Kamp, J. van de, ‘Reformed and Lutheran Responses to Richard Baxter. Theological Heterodoxy and the Synod of Dort’, *Reformation & Renaissance Review* 22 (2020) 148-157
<https://doi.org/10.1080/14622459.2020.1760503>.
- en A.A. Roukens, “‘Om voor God te leven’”. Leven en werk van Petrus van Mastricht (1630-1706)’ in: Petrus van Mastricht, *Theoretisch-praktische godgeleerdheid* deel 1, Barneveld 2018, 19-24.
 - , ‘De vertaalmethoden van Everhardus Schuttenius en Gisbertus Voetius’ in: W.J. op ’t Hof e.a., *De praktijk der godzaligheid. Studies over De practycke ofthe oeffeninghe der godtzaligheydt (1620) van Lewis Bayly*, Amstelveen 2009, 215-235.
- Karels, J.K., ‘Alexander Comrie’ in: G. Harinck, *Christelijke Encyclopedie* deel 1, Kampen 2005, 359.
- Keeble, N.H., ‘Richard Baxter’, *ODNB*.

BIBLIOGRAFIE

- Kerkredactie, 'Prof. dr. W.H. Velema (CGK) overleden', *RD*, 18 april 2019 (online: <https://www.rd.nl/kerk-religie/prof-dr-w-h-velema-cgk-overleden-1.1562269>).
- , 'Ledental Gereformeerde Gemeenten licht gedaald', *RD*, 4 juni 2019, 2.
 - , 'GB-instituut VU vernoemt C. Graafland', *RD*, 12 april 2019, 15.
 - , 'Ds. P. Roos (CGK) vijftig jaar in het ambt', *RD*, 28 oktober 2014, 3.
 - , 'Publicatie ds. Kort roept veel reactie op', *RD*, 21 december 2012, 2.
 - , 'Ds. W. van Gorsel overleden', *RD*, 25 juli 2011, 2.
 - , 'Ds. Mallan overleden', *RD*, 9 juli 2010, 1.
 - , 'GG wijzen appelschrift dr. Van der Zwaag af', *RD*, 4 februari 2008, 2.
 - , 'Auteur Bram Bart mag niet aan het avondmaal', *ND*, 13 juni 2007.
 - , 'Gij waart mijn hulp in al mijn zielsverdriet', *RD*, 23 januari 2006, 2.
 - , 'Prof. dr. C. Graafland (76) overleden', *RD*, 28 oktober 2004, 2.
 - , 'Hulpprediker D.G. van Hoeven (96) overleden', *RD*, 12 november 2001, 2.
 - , 'Ds. H. Paul met emeritaat', *RD*, 28 september 1999, 2.
 - , 'Prof. A. de Reuver 25 jaar predikant', *RD*, 12 juni 1997, 2.
 - , 'Ds. A. Elshout (68) overleden', *RD*, 12 augustus 1991, 2.
 - , 'Depositum Custodi wil alternatief CSFR zijn', *RD*, 7 augustus 1986, 2.
 - , 'Over Van der Groe zijn veel meningen', *RD*, 1 oktober 1984, 4.
 - , 'Ds. A. Vergunst in Amerika overleden', *RD*, 23 november 1981, 2.
- Kievit, I., *Vreugde bij de Bron. Verspreide geschriften van ds. I. Kievit*, Apeldoorn 2014, 338-394.
- Kleinbloesem, P.C.H., *Die de goddeloze rechtvaardigt ... De rechtvaardigingsleer van Wilhelmus a Brakel vergeleken met die van Aurelius Augustinus en Maarten Luther* (doctoraalscriptie Universiteit Utrecht), Utrecht 2007.
- Klinken, G. van, 'Beheerste introspectie. Verborgen bevindelijkheid in het neo-calvinisme "refogeschiedenis"' in: F.A. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*, Heerenveen 2007, 31-50.
- Knipscheer, F.S., 'Alexander Comrie' in P.C. Molhuysen e.a., *NNBW* deel 7, onveranderde herdruk Amsterdam 1974, 316.
- , 'Willem Sluiter', *NNBW* deel 10, Leiden 1937, 937.
- Koch, J., *Abraham Kuiper een biografie*, Amsterdam 2006.
- Koeijer, R.W. de, 'Evangelie' in: *ENR* 3, 406-412.
- , 'Heilsorde' in: *ENR* 3, 595-603.
 - , 'Kenmerken' in: *ENR* 3, 706-715.
- Kok, R., *Het aanbod van Gods genade. Gepredikt en verdedigd door onze reformatorische vaders*, Scherpenzeel 1949.
- Kooi, C. van der, 'The Abiding Significance of Herman Bavinck's Theologie', *TBR* 8 (2017) 89-100.
- , 'Gerrit Cornelis Berkouwer' in: *BLGNP*, 51-55.

BIBLIOGRAFIE

- Koole, J., 'Boekbespreking: De leer tegen het kunstlicht', *Documentum* 13.1 (2000) 42-56.
- Koopman, H., *Een moeder in Israël. Leven, familie en vrienden van Maria Matthea Schot van Tholen*, Kampen 2020.
- Kort, A., *Het rechtvaardigend geloof. Het zaligmakende geloof volgens Schrift en belijdenis*, Meteren 2015.
- , *Wedergeboorte of schijngeboorte. De bijbelse bloedtheologie vergeleken met de filosofische embryotheologie*, Meteren 2012.
- Kranendonk, W.B., *Dienen, leiden, samenbinden. Leven en werk van ds. A. Vergunst*, tweede druk, Apeldoorn 2020.
- Kranendonk-Stolk, J., 'Zekerheid van het geloof', *Daniël*, 16 mei 2013, 8-10.
- Kromsig, J.C., *Wilhelmus Schortinghuis. Een bladzijde uit de geschiedenis van het pietisme in de Gereformeerde kerk van Nederland* (proefschrift), Groningen 1904.
- Kuipers, Tj., *Abraham Kuiper. An Annotated Bibliography 1857-2010*, Leiden 2011
- <https://doi.org/10.1163/ej.9789004211391.i-758>.

L

- Lachman, D.C., 'Ebenezer Erskine' in: *ODNB*.
- , 'Ralph Erskine' in: *ODNB*.
- , 'Thomas Boston' in: *DSCHT*, 88-89.
- , 'Ebenezer Erskine' in: *DSCHT*, 298-300.
- , 'Ralph Erskine' in: *DSCHT*, 301-302.
- , 'Andrew Gray' in: *DSCHT*, 378.
- , *The Marrow Controversy 1718-1723. An Historical and Theological Analysis*, Edinburgh 1988.
- Lagemaat, T. van de, *De stille evolutie. Individualisering in de Gereformeerde Bond* (proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam), Barneveld 2013.
- Leurdijk, G.H., *In het voetspoor van Lampe. Gereformeerde piëtisten tussen Bremen en de Republiek in de eerste helft van de achttiende eeuw* (proefschrift Vrije Universiteit), Amsterdam 2019.
- , 'Van der Groe en zijn tijdgenoten. Een reconstructie naar aanleiding van de samenspraken van Jacobus van Houte (1759)', *DNR* 31 (2007) 97-111.
- , 'De oude Comrie en zijn jonge geestverwanten. Continuïteit en discontinuïteit van Comries theologie', *DNR* 31 (2007) 42-60.
- , 'Alexander Comrie en het pastoraat. De functionele waarde van zijn theologisch inzicht' in: G.H. Leurdijk (red.), *Twee pastorale brieven van Alexander Comrie*, Veenendaal 1985, 7-27.

BIBLIOGRAFIE

- , *Jan Nupoort. Zijn leven en arbeid en betekenis voor de catechese*, Veenendaal 1981.
- Lieburg, F.A. van, ‘Dynamics of Dutch Calvinism. Early Modern Programs for Further Reformation’ in: G. van den Brink en H.M. Hopfl (red.), *Calvinism and the Making of the European Mind*, Leiden 2014, 43-66.
- , ‘De verbale traditie van een piëtistische geloofservaring. De rechtvaardiging in de vierschaar der consciëntie’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (2004) 66-85.
- , ‘Toe-eigening van de bevindelijke traditie ‘refogeschiedenis’’ in: F.A. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*, Heerenveen 2007, 7-30.
- , ‘Een geschiedenis van de Nederlandse predikant’ in: N.H. Koers, *Vier eeuwen domineesland*, Zoetermeer 1997, 11-62.
- , ‘Inleiding’ in: F.A. van Lieburg (red.), *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in 19e eeuw*, Kampen 1994, 9-31.
- Linde, S. van der, ‘Gereformeerde Scholastiek IV Calvijn’, *TR* 29 (1986) 244-266.
- , ‘De Godservaring bij W. Teellinck, D.G. à Brakel en A. Comrie’ in: J.W. Arendshorst e.a., *Opgang en voortgang der Reformatie. Een keuze uit lezingen en artikelen van S. van der Linde*, Amsterdam 1967, 159-170.
- Liu, T., ‘Lazarus Seaman’, *ODNB*.
- Los, F.J., *Wilhelmus À Brakel* (proefschrift), Leiden 1991.
- Loshe, B., *Martin Luther’s Theology. Its Historical and Systematic Development*, Edinburgh 1999.
- Loonstra, B., ‘De leer van God en Christus in de Nadere Reformatie’ in: T. Brienens e.a. *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*, Zoetermeer 1993, 99-150.
- , *Verkiezing – Verzoening – Verbond. Beschrijving en beoordeling van de leer van het pactum salutis in de gereformeerde theologie* (proefschrift Universiteit Utrecht), ’s-Gravenhage 1990.

M

- MacDonald, J., ‘The Righteousness of God Without the Law’ in: D. Beaton, *Sermons by Noted Ministers of the Northern Highlands*, Glasgow 2015, 109.
- Macleod, D., *Therefore the Truth I Speak. Scottish Theology 1500-1700*, Glasgow 2020.
- , ‘The Significance of the Westminster Confession’ in: D. Fergusson en M. Elliott, *The History of Scottish Theology Volume II. The Early Enlightenment to the Late Victorian Era*, Oxford 2019, 1-13.
- Macleod, J., *Scottish Theology in relation to church history since the reformation*, Edinburgh 1974.

BIBLIOGRAFIE

- Madern, J.H., ‘Rechtvaardig door het geloof 1, 2, 3, 4, 5 en 6’, *DSB*, 22 maart 2018, 8; 29 maart 2018, 9; 5 april 2018, 8; 12 april 2018, 8; 19 april 2018, 8; 26 april 2018, 9.
- Mahlmann, T., “‘Articulus stantis et (vel) cadentis ecclesiae’”, in: *Religion Past and Present*, geraadpleegd op 16 juli 2019, http://dx.doi.org/10.1163/1877-5888_rpp_SIM_01124.
- Marchal, G.W., ‘Jan Gerrit Woelderink’ in: *BLGNP*, 405-409.
- Maris, J.W., ‘Inleiding’ in: *De gevaren van de doperse geestesstroming (1941)*, Barneveld 2009, 10-11.
- Mastenbroek, J., *Met heil bezocht. Herinneringen aan Dr. C. Steenblok en Gods volk in Poortvliet*, tweede druk, Houten 2017.
- , *Israels Wachter sluimert niet. Herinneringen van ds. F. Mallan (1925-2010)*, Alblasserdam 2012.
- , *De onbekende Kersten*, Kampen 2008.
- Mastricht, P. van, *Theoretisch-praktische godgeleerdheid* deel 1, Barneveld 2018.
- , *Theoretisch-praktische godgeleerdheid* deel 2, Barneveld 2018.
- Mauritz, G.R., *Rechtvaardigmaking voor of na het geloof? Alexander Comrie’s visie op de rechtvaardigmaking van eeuwigheid getoetst aan zijn citaten van Gisbertus Voetius in de Brief over de rechtvaardigmaking* (masterscriptie Universiteit Utrecht), Utrecht 2012.
- McGowan, A.T.B., ‘Ordo Salutis’ in: *DSCHT*, 636-637.
- McGrath, A.E., *Historical Theology. An Introduction to the History of Christian Thought*, tweede druk, Blackwell 2013.
- , *Iustitia Dei. A History of the Christian Doctrine of Justification*, Cambridge 2005.
- Meeuse, C.J., ‘Gezelschap’ in: *ENR* 3, 524-529.
- Meijering, E., *Kleine encyclopedie van het christendom*, Amsterdam 2009.
- , ‘Herman Bavinck’ in: E. Meijering, *Van Irenaeus tot Barth. Klassieke gestalten van christelijk geloven en denken*, Kampen 2008, 260-276.
- , *Het Nederlandse Christendom in de twintigste eeuw*, Amsterdam 2007.
- , ‘Hendrikus Berkhof’ in: *BLGNP* 5, 48-51.
- , ‘Levensbericht G.C. Berkouwer’ in: *Levensberichten en herdenkingen*, Amsterdam 1997, 7-14.
- Middel, H.H., *Eenvoudig verhaal van Gods menigvuldige reddingen uit de grootste nooden*, ’s-Gravenhage 1866.
- Mouthaan, J.N., ‘Verklarende woordenlijst’ in: P. van Mastricht, *Theoretisch-praktische godgeleerdheid*, Barneveld 2018, 869-884.
- , “‘Wie goed onderscheidt, onderwijst goed’. Petrus van Mastricht en het nut van scholastieke onderscheidingen’ (ongepubliceerde lezing gehouden op 4 april 2018), Leerdam 2018.

BIBLIOGRAFIE

- , ‘Over het onderscheid tussen voorwaardelijke en onvoorwaardelijke beloften (II)’, *Documentum* 19.4 (2007) 21-36.
- Mulder, H., ‘Douwe Klazes Wielenga’ in: *BLGNP* 4, 448-449.
- , ‘Anthonie Gerrit Honig’ in: *BLGNP* 4, 214-215.
- , ‘Lucas Lindeboom’ in: *BLGNP* 3, 250-253.
- Mulder, P., ‘De prediking ter discussie’, *Daniël*, 7 november 1997, 8-11.
- Muller, R.A., ‘From Reformation to Orthodoxy. The Reformed Tradition in the Early Modern Era’ in: R.A. Muller, *Calvin and the Reformed Tradition. On the Work of Christ and the Order of Salvation*, Grand Rapids 2012, 9-50.
- , ‘The Golden Chain’ and the Causality of Salvation. Beginnings of the Reformed Ordo Salutis’ in: R.A. Muller, *Calvin and the Reformed Tradition*, 161-201.
- , ‘Union with Christ and the Ordo Salutis. Reflections on Developments in Early Modern Reformed Thought’ in: R.A. Muller, *Calvin and the Reformed Tradition*, 202-243.
- , *PRRD. The Rise and Development of Reformed Orthodoxy, ca. 1520 to ca. 1725* 4 delen, tweede druk, Grand Rapids 2003.
- , *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms*, Grand Rapids 1995.
- Myers, S.G., ‘Owen and justification. The Role of God’s Nature in John Owen’s Doctrine of Justification’, *PRJ* 8 (2016) 70-85.

N

- N.N., ‘Ds. H. van Leeuwen met emeritaat’, *RD*, 18 mei 1979, 2.
- Nat, J., ‘Otho Verbrugge’ in: *NNBW* 9, 1186.
- Nauta, D., ‘Herman Huber Kuyper’ in: *BLGNP* 3, 233-236.
- , ‘Cornelius van Velzen’ in: *BLGNP* 3, 366-368.
- Needham, N.R., ‘Alexander Comrie’ in: *DSCHT*, 201.
- Nelson, Ch. en Robert H. Woods jr., ‘Content Analysis’ in: M. Strausberg e.a., *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, New York 2011, 109-121.
- Niet, C.A. de, ‘Vertaling: De praktijk van het geloof’ in: W.J. van Asselt en E. Dekker, *De scholastieke Voetius. Een luisteroefening aan de hand van Voetius’ Disputationes Selectae*, Zoetermeer 1995, 116-142.
- Nijsink, H.J., ‘Eruit mannen’. *Het politieke leiderschap van Gerrit Hendrik Kersten als leider van de SGP* (niet-gepubliceerde masterthese Universiteit Utrecht), Utrecht 2008.
- Noorlandt, J., *Canon van de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland 1892-2017*, Amsterdam 2017.
- , ‘Kerk en publiciteit’ in: W. van ’t Spijker e.a., *Een eeuw christelijk-gereformeerd. Aspecten van 100 jaar Christelijk Gereformeerde Kerken*, Kampen 1992, 283-309.

O

Overeem, J., *Ds. Doornenbal op reis*, Utrecht 1978.

P

Packer, J.I., 'Sola Fide. The Reformed Doctrine of Justification', <https://www.ligonier.org/learn/articles/sola-fide-the-reformed-doctrine-of-justification/>.

Park, J.E., *Driven by God. Active Justification and Definitive Sanctification in the Soteriology of Bavinck, Comrie, Witsius, and Kuyper*, Gottingen 2018.

Pearce, A.S.W., 'Andrew Gray', *ODNB*.

Pederson, R.J., *Unity in diversity. English puritans and the puritan reformation, 1603-1689* (proefschrift Universiteit Leiden), Leiden 2013.

Pieters, W., *Het geloof bij Alexander Comrie*, Ede 1979.

Pitkin, B., 'Geloof en rechtvaardiging' in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek*, Kampen 2008, 325-337.

Polder, A., 'Reformatie van de leer. Over het leven, het werk en de invloed van Alexander Comrie', *Documentum* 31.1 (2008) 27-34.

Pollmann, K., 'Christianity and Authority in Late Antiquity. The Transformation of the Concept of *Auctoritas*' in: C. Harrison, *Being Christian in Late Antiquity*, Oxford 2014, 156-174.

–, 'Augustin's legacy: success or failure?' in: D.V. Meconi en E. Stump, *The Cambridge Companion to Augustine*, tweede druk, Cambridge 2014, 331-348.

Ponsteen, H.J., 'Johannes Wisse' in: *BLGNP* 5, 572-573.

Praamsma, L., *De Kerk van alle tijden. Verkenningen in het landschap van de kerkgeschiedenis* deel 3, Franeker 1980, 89-104.

Puchinger, G., 'Kuijper, Abraham (1837-1920)' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (online:<http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/kuijper>).

R

Reenen, R. van, J. van de Kamp, G. Heger, M. Snoep en M. van den Hoorn, 'Het toevertrouwde pand bewaren', *Documentum* 18 (2006) 32-47.

Regterschot, A.J., 'Prediker van de bevinding', *RD*, 2 maart 2018, 15.

–, 'J. van Genderen', *RD*, 1 oktober 2015, Kruispunt 4.

–, 'Biografie: J. van Genderen, een kundig dogmaticus', *RD*, 7 oktober 2015 (online: <https://www.rd.nl/kerk-religie/biografie-j-van-genderen-een-kundig-dogmaticus-1.500674>).

Reitsma, J., *Geschiedenis van de hervorming en de hervormde kerk der Nederlanden*, Groningen 1893.

Renkema, G., *Historische mededeelingen over de Scheiding en de Doleantie*, Utrecht 1894.

BIBLIOGRAFIE

- Rhijn, M. van, *Ds. J.L. Verster en zijn vrienden (1745-1815)*, 's-Gravenhage 1938, 150-158.
- Rietdijk, D., 'In memoriam Ds. A. Elshout', *DSB*, 15 augustus 1991, 3.
- Rongen, G. van, *De Westminster Confessie met de Grote en Kleine Catechismus*, Barneveld 1986.
- Roos, J., 'Is de leer van Comrie onbijbels? 1-7', *DWS*, 29 november 2012, 3; 6 december 2012, 3; 13 december 2012, 3; 20 december 2012, 3; 27 december 2012, 4; 3 januari 2013, 3; 10 januari 2013, 3-4.
- Roos, M., *Ds. I. Kievit en de oudvaders* (niet-gepubliceerde masterthese Vrije Universiteit), Amsterdam 2019.
- Roos, P., 'Rechtvaardigmaking', *BHP*, 10 januari 2013, 2-4.
- Rouwendal, P., 'Angst voor arminianisme niet enige drijfveer Comrie', *RD*, 22 juni 2012, 7.
- , 'Simon van Velzen (1809-1896)', *Oude Paden*, 16/3 (2011) 3-11.
- , *Dr. C. Steenblok*, Kampen 2010.
- , 'The Reformed Dogmatics of Kersten Compared with Those of His Older Contemporaries, Abraham Kuyper and Herman Bavinck', *PRJ* 2 (2009) 115-129.
- Ruiter, J.A. de, 'Naschrift' in: Theodorus van der Groe, *De rechtvaardiging door het geloof*, Urk 1978, 116-184.
- Ruler, A.A. van, 'Ultra-Gereformeerd en Vrijzinnig', *Wapenveld* 21 (1971) 1-99.
- Rullmann, J.C., 'Thomas Bos' in: *Christelijke Encyclopaedie* deel VI, Kampen 1931, 84.
- Ryken, P.G., 'Thomas Boston', *ODNB*.

S

- Schaik, B. van, 'Ds. S. Van Velzen (1809-1896) 1', *DWR*, 5 april 1996, 15-16.
- , 'Ds. S. Van Velzen (1809-1896) 2', *DWR*, 12 april 1996, 14-15.
- Schilder, K., *Heidelbergsche catechismus. Zondag 1-4*, Goes 1947.
- , *Heidelbergsche catechismus. Zondag 5-7*, Goes 1949.
- Schipper, J., *Alexander Comrie, zijn leven en werk*, Apeldoorn 2015.
- , 'Alexander Comrie 1-3', *DSB*, 16 januari 1992, 6-7; 23 januari 1992, 6-7; 30 januari 1992, 6-7.
- Schutte, G.J. e.a., *Bunyan in Nederland. Opstellen over de waardering van John Bunyan in Nederland*, Houten 1989.
- Selderhuis, H.J., 'Kuyper-melancholie', *RD*, 6 november 2020, 15.
- Sinnema, D., 'Johann Jungnitz on the Use of Aristotelian Logic in Theology' in: C. Strohm e.a., *Späthumanismus und reformierte Konfession*, Tübingen 2006, 127-152.

BIBLIOGRAFIE

- , ‘Aristotle and Early Reformed Orthodoxy. Moments of Accommodation and Antithesis’ in: W. Helleman, *Christianity and the Classics. The Acceptance of a Heritage*, Lanham 1990, 119-148.
- , ‘Reformed Scholasticism and the Synod of Dordt (1618-1619)’ in: B.J. van der Walt, *John Calvin’s Institutes. His Magnum Opus*, Potchefstroom 1986, 467-506.
- Sluis, J. van, ‘Cartesianisme’ in: *ENR* 3, 221-225.
- , ‘Johannes Reitsma’ in: *BLGNP* 5, 423-424.
- Smilde, E., *Een eeuw van strijd over verbond en doop*, Kampen 1946.
- Snel, J.D., ‘Waarom daar? De refoband of refogordel als onderdeel van de Protestantenband ‘refogeschiedenis’’ in: F.A. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*, Heerenveen 2007, 51-91.
- Spivey, J., ‘Isaac Chauncy’, *ODNB*.
- Spruyt, B.J., ‘Ds. J.W. Felix als uitgever van oude schrijvers’, *Oude Paden* 26/1 (2021) 28-39.
- , ‘Ds. Jan Wouter Felix in Friesland’, *Oude Paden* 25/4 (2020) 4-11.
- , *Romantiek en stichtelijkheid. Nagelaten geschriften van ds. J.T. Doornenbal*, tweede druk, Apeldoorn 2016.
- , *Als je eenmaal hebt liefgehad. Over ds. J.T. Doornenbal, geloof, cultuur en politiek*, Zoetermeer 2009.
- , *Catalogus dr. C. Steenblokbibliotheek*, Gouda 1990.
- Steinmann, M. e.a., ‘Effective History/Reception History’, in: *Religion Past and Present*, geraadpleegd op 6 november 2018, http://dx.doi.org.vu-nl.idm.oclc.org/10.1163/1877-888_rpp_COM_224309.
- Steven, W., *The history of the Scottish Church Rotterdam*, Edinburgh, 1833.
- Stolk, M., ‘Dr. P. de Vries wil uitnodigen en confronteren’, *RD*, 21 juni 2018, Kruispunt 2.
- Storig, H.J., *Geschiedenis van de filosofie*, Utrecht 2006.
- Staedtke, J., ‘Die niederländischen Ausgaben der Werke Heinrich Bullingers’, *Zwingliana* 13 (1971) 407-419.
- Strausberg, M., ‘Comparison’ in: M. Strausberg e.a., *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, New York 2011, 21-39.
- T**
- Terlouw, A.J., ‘De domineesfamilie Vroegindeweyj I’, *Oude Paden* 8/4 (2003) 4-11.
- Toor, A.F. van, *Aan armen uit gena. Uit het leven van ds. A. Elshout (1923-1991)*, tweede druk, Houten 2009.
- Tukker, C.A., *Bronnen bij de belijdenis. Stemmen uit de geschiedenis van het christelijk geloof deel III*, Utrecht 2003, 263-264.

U

Ursinus, Z., *Het Schatboek der verklaringen over de Catechismus der christelijke religie*, Barneveld 2013.

V

Valen, L.J. van, 'Comrie en het *Mergh des evangeliums* van Edward Fisher', *DNR* 44 (2020) 146-161.

–, *In God verbonden. Gereformeerde vroomheidsbetrekkingen tussen Schotland en de Nederlanden in de zeventiende eeuw, met name in de periode na de Restauratie (1660-1700)* (proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam), Apeldoorn 2019.

–, 'Alexander Comrie' in: *ENR I*, 183-191.

–, *Herauten van het kruis. Leven en werk van Ralph en Ebenezer Erskine*, Houten 1995.

–, *Thomas Boston een visser der mensen*, Houten 1990.

Valkenburg, R., *Wat wij geloven. Discussie-interviews met theologen uit de gereformeerde gezindte*, Veenendaal 1985.

Velde, D. te, 'Reformed Theology and Scholasticism' in: P.T. Nimmo en D.A.S. Ferguson, *The Cambridge Companion to Reformed Theology*, Cambridge 2016, 215-229.

–, *Synopsis Purioris Theologiae Synopsis of a Purer Theology* vol. 1, Leiden 2015.

Veldman, H., *Hendrik de Cock (1801-1842) op de breuklijnen in theologie en kerk in Nederland* (proefschrift Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen), Kampen 2009.

Velema, J.H., 'Verhouding tot andere kerken' in: M. Drayer e.a., *En toch niet verteerd. Uit de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerken sinds 1892*, Kampen 1982, 135-146.

Venema, C.P., 'The Election and Salvation of the Children of Believers Who Die in Infancy. A Study of Article 1/17 of the Canons of Dort', *MAJT* 17 (2006) 57-100.

Verboom, J.H.R., *Dr. Alexander Comrie*, Utrecht 1985.

–, 'Levensschets Dr. C. Steenblok' in: *Leven en leer van Dr. C. Steenblok*, Barneveld 1967.

Verboom, W., 'De toeëigening van het heil in het pastoraat' in: W.H. Velema (red.), *Delen in het heil. Over de toeëigening van het heil in Christus*, Kampen 1989, 66-85.

Verheij, M., "'Ik heb alles achter me gelaten". Prof. dr. Willem Hendrik Velema (1929) zestig jaar predikant', *DWR*, 13 september 2013, 10-11.

Vermeulen, H., 'Dominee Cornelis Smits. Een begenadigde vrijbouter', *Terdege*, 3 januari 2001, 66-69.

BIBLIOGRAFIE

- Vernon, E.C., 'William Twisse', *ODNB*.
- Verschoor, J.W., 'Over het 'geloof' bij Brakel en Comrie', *Onder Eigen Vaandel* 3 (1928) 272-294.
- , 'Over de 'rechtvaardigmaking' bij Brakel en Comrie' in: Th. L. Haitjema en A.B. te Winkel, *Onder Eigen Vaandel* 10 (1935) 182-201.
- Verslaggever RD, 'Een afhankelijk en volhardend leider, zoals Kaleb', *RD*, 7 september 2018, 2-3.
- Visscher-Houweling, M., 'De Saambinder verwees afgelopen eeuw vooral naar 'oude' theologen', *RD*, 20 november 2019, 19.
- Visser, P.A., *De rechte orthodoxe weg uit. Een studie naar de opvatting over Gods kennis en menselijke vrijheid uit het Examen van het Ontwerp van Tolerantie* (niet-gepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Utrecht), Utrecht 2008.
- Vlastuin, W. van, 'Consciëntie' in: *ENR* 3, 257-261.
- , 'Rechtvaardiging' in: W. van Vlastuin e.a., *Reformatie toen en nu* 1, Apeldoorn 2018, 9-41.
- , *Word vernieuwd. Een theologie van persoonlijke vernieuwing*, tweede druk, Kampen 2012.
- Vogelaar, L., 'De Saambinder, initiatief van overzee', *Oude Paden* 25/1 (2020) 46-51.
- Voorwinden, T. en H. van den Belt, 'De complexe ontstaansgeschiedenis van het Schatboek van Zacharius Ursinus (1534-1583)', *TR* 56 (2013) 42-59.
- Voorwinden, T., *Het 'Schatboek' tegen het licht* (niet-gepubliceerde masterscriptie Universiteit Utrecht), Utrecht 2012.
- Vree, J., 'Nogmaals: De Drie Formulieren van E(e)nigheid', *Historisch Tijdschrift GKN* 40 (2019) 20-23.
- Vries, H. de, 'Leven uit geloof en genade', *Terdege*, 5 september 2018, 34-38.
- , 'Op de bres voor de waarheid' (interview met L.M.P. Scholten) in: P. Blok e.a., *Ten dienste van de Statenvertaling*, Leerdam 2004, 22-30.
- , 'Zaaien met gulle hand', *Terdege*, 13 februari 2002, 92-95.
- Vries, M.J. de, 'Christelijke ethiek zonder goede kaders', *RD*, 7 maart 2019, Kruispunt 14.
- Vries, P. de, 'Jan de Ruiter 1-4', *Kerkbode Hersteld Hervormd Boven-Hardinxveld* 15/2 (26 januari 2018) 5-8; 15/3 (9 februari 2018) 5-8; 15/4 (23 februari) 5-8; 15/5 (9 maart) 4-8.
- , 'Wedergeboorte of schijngeboorte 1-3', *Kerkblad*, 26 januari 2013, 9-10; 9 februari 2013, 4-6; 23 februari 2013, 4-7.
- , 'Justification, The Central Article of Faith. A Biblical and Theological analysis', *PRJ* 3 (2011) 83-97.
- , 'Rechtvaardiging door het geloof', *Protestant Nederland* 77 (2011) 187-190.

- , *Die mij heeft liefgehad. De betekenis van de gemeenschap met Christus in de theologie van John Owen (1616-1683)*, tweede druk, Heerenveen 2000.
- Vrijer, M.J.A. de, *Schortinghuis en zijn analogieën* (proefschrift), Amsterdam 1942.
- Vroegindeweyj, W., ‘Het is me wel eens een wonder dat ik nog leef’ in: J. van ’t Hul en P.J. Vergunst (red.), *Levenslang leerling. Een dwarsdoorsnede van een generatie hervormd-gereformeerde predikanten*, Heerenveen 1997, 20-30.

W

- Wall, E.G.E. van der, ‘De Verlichting in Nederland kritisch bekeken. Het Examen van Het ontwerp van tolerantie (1753-1759)’, *DNR* 27 (2003) 1-17.
- Wallet, B., ‘Tussen de vuren. Christelijke gereformeerden tussen ontzuiling, refo-
zuil en evangelische beweging’ in: F.A. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in
perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*, Heerenveen 2007, 138-157.
- Wayne Pearce, A.S., ‘Andrew Gray’, *ODNB*.
- Wassenaar, J.D.Th., ‘Dr. O. Noordmans en de Nadere Reformatie’, *DNR* 27 (2003)
145-147.
- Watson, P.S., *Let God be God. An interpretation of the Theology of Martin Luther*,
Eugene 2000.
- Wereld, H. van der, *Dr. Alexander Comrie. Een 18^e eeuwse Woubrugse predikant
(1706-1774)*, Woubrugge 1985.
- Werner, Gn., *De Schotse kerkgeschiedenis*, Barneveld 1991.
- Westerholm, S., *Perspectives Old and New on Paul. The ‘Lutheran’ Paul and His
Critics*, Michigan 2004.
- Westerhout, H., ‘Studeren en doceren. Ds. K. Exalto zag honderd jaar geleden het
levenslicht’, *DWV*, 13 juni 2019, 8-11.
- Wielema, M., *The March of the Libertines. Spinozists and the Dutch Reformed
Church (1660-1750)*, Hilversum 2004.
- Wijk, B. van, ‘Grafzerk’ in: *ENR* 3, 553-558.
–, ‘Jacob Groenwegen (1707-1780)’ in: *ENR* 1, 306-308.
- Wijndelts, J.W., *Catalogus van Academische Proefschriften, verdedigd aan de Ne-
derlandsche Universiteiten gedurende de jaren 1815-1900*, Groningen 1901.
- Wilschut, H.J.C.C.J., *J.G. Woelderink: om de ‘vaste grond des geloofs’*. *De ont-
wikkeling in zijn theologisch denken, met name ten aanzien van verbond en ver-
kiezing* (proefschrift Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in
Nederland), Heerenveen 2000.
- Wisse, G., *Memoires. Onvergetelijke bladzijden uit mijn levensboek*, tweede druk,
Houten/Utrecht 1982.
- Wisse, M. en M. Sarot, ‘Reforming Views of Reformed Scholasticism’ in: M. Wis-

BIBLIOGRAFIE

- se e.a., *Scholasticism Reformed. Essays in Honour of Willem J. van Asselt*, Leiden 2010, 1-27.
- , ‘God op het hoogst verheerlijkt en de mens op het diepst vernederd. Bevinde-lijk gereformeerden als volgelingen van Augustinus ‘refogeschiedenis’ in: F.A. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevinde-lijke traditie*, Heerenveen 2007, 182-204.
- , ‘Habitus fidei. An essay on the history of a concept’, *Scottish journal of theo-logy* 56 (2003) 172-189.
- , *Geloof en rechtvaardiging bij Alexander Comrie. Een scholastieke interpreta-tie*, Gorinchem 1999.
- , ‘Zij laat alles zoals het is. De actualiteit van de scholastieke methode’ in: W.J. van Asselt e.a., *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, Zoetermeer 1998, 163-173.
- , ‘Alzo gewent zich de ziel aan Jezus. Over het begin van het geestelijk leven’, *Documentum* 8.2 (1995) 20-34.
- Witteveen, K.M., ‘Theodorus van Thuynen’ in: *BLGNP* 2, 420-421.
- Wolvers, G., ‘Hij vertelde over de storm op zee’, *RD*, 20 januari 1993, 2.
- Woude, R.E. van der, ‘Wilhelmus Schortinghuis’ in: *ENR* 2, 255-261.
- Wright, S., ‘Edward Fisher’, *ODNB*.
- Z**
- Zee, G. van der, *De richtingen in de Ned. Herv. (Geref) Kerk*, Maassluis 1934.
- Zevenbergen, P.A., ‘Wordelijkheid. Alexander Comrie en de (niet-)goed Duitse woorden 1-3’, *KOGGiN* 14/12 (1991) 187-188, 15/1 (1992) 13-14, 15/2 (1992) 27-28.
- , ‘Wordelijkheid. Voorreden aan den Godtvruchtigen lezer 1-4’, *KOGGiN* 23/11 (2000) 168-169, 23/12 (2000) 187-188, 24/1 (2001) 11-12, 24/2 (2001) 26-27.
- Zwaag, K. van der, *Afwachten of verwachten? De toe-eigening des heils in histo-risch en theologisch perspectief*, Heerenveen 2003.
- , ‘Schotse schrijvers op Urker kansel’, *RD*, 9 augustus 2001, 2.
- , ‘Met een oude Ford naar Amsterdam’, *RD*, 6 april 1999, 2.
- Zwaag, W. van der, *Reveil en afscheiding. Negentiende-eeuwse kerkhistorie met bijzondere actualiteit*, Kampen 2006.
- Zweistra, H., *De leer van de rechtvaardiging van de goddeloze* (niet-gepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Utrecht), Utrecht 2005.

Websites

Internet Archive van miljoenen gratis boeken, etc.

<https://archive.org/>

Bavinck Institute van het Calvin Theological Seminary

<https://bavinckinstitute.org/>

Centraal Bureau voor de Statistiek

<https://www.cbs.nl/>

Begraafplaatsen digitaal

<https://www.graftombe.nl>

Instituut voor de Nederlandse taal

<http://gtb.inl.nl/search/>

Bibliotheken op internet

<http://www.bibliotheek.nl>

Biografisch portaal van Nederland

<http://www.biografischportaal.nl>

Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

<http://www.dbnl.org>

Kranten, boeken en tijdschriften digitaal doorzoekbaar

<https://www.delpher.nl/>

Landelijk blad van de Christelijke Gereformeerde Kerk(en)

<http://dewekker.com>

Kenniscentrum gereformeerde gezindte

<https://www.digibron.nl/search/>

Informatie over predikanten

www.dominees.nl

Geheugen van de VU

<https://www.geheugenvandevu.nl>

Genealogische gegevens

<https://www.genealogieonline.nl>

Informatie van en over de Gereformeerde Gemeenten

<https://www.gergeminfo.nl/>

Informatie van en over de Gereformeerde Gemeenten in Nederland

<https://gergeminned.nl/>

Informatie van en over de Gereformeerde Gemeenten in Nederland (buiten verband)

<https://gergeminnedbv.nl/>

Faculteit Religie en Theologie, Vrije Universiteit Amsterdam

<https://www.godgeleerdheid.vu.nl/nl/index.aspx>

WEBSITES

Ligonier Ministries

<https://www.ligonier.org/>

Mid America Journal of Theology Archive

<http://www.midamerica.edu/journal>

Teksten van neocalvinisten Schilder, Kuyper, Bavinck, etc.

<http://www.neocalvinisme.nl/tekstframes.html>

(The Neo-Calvinism Research Institute)

<https://www.neocalvinism.org/>

Familieberichten die in landelijke en regionale kranten hebben gestaan

<https://www.online-familieberichten.nl>

Acta van de Nederlandse Hervormde Kerk en Gereformeerde Kerken in Nederland

<http://pkn-acta.digibron.nl>

Puritan Research Centre

www.prc-prts.edu

Post-Reformation Digital Library

www.prdl.org

Catalogus Professorum Academiae Rheno-Traiectinae

<https://profs.library.uu.nl>

Stichting Studie Nadere Reformatie

<http://www.ssnr.nl/>

Stichting Gihonbron Middelburg

<http://www.theologienet.nl/>

Theologische Universiteiten

<http://theoluniv.ub.rug.nl/>

Kennisplatform over de Bijbel, geloven en kerk-zijn

<https://www.weetwatjegelooft.nl/>

Westminster Theological Seminary

<https://faculty.wts.edu/>

Personenregister

- Aa, A.J. van der 44, 366
Aalders, M.J. 114-115, 158-159, 382
Aalders, W. 17, 383
Aangeenbrug, D.L. 304
Abels, P.H.A.M. 368, 383
Akker, J. van den 369, 383
Alberti, J. (1698-1762) 88, 390
Alexandrie, C. van 101
Amelink, A. 160, 383
Ames, W. (1576-1633) 64, 81, 291, 371
Amyraut, M. (1596-1664) 48, 213
Anselmus 101, 159
Appelius, J.C. 54
Appeloo-Boersma, K. 385, 392
Appold, K. 32, 383
Aquino, T. van 81
Aristoteles 23, 37, 81-82, 210, 211, 217, 250, 251, 339
Arminius, J. 46, 47, 91, 111, 213, 245, 296, 386, 390
Ash, S. 361
Asselt, W. van 144
Asselt, W.J. van 22, 50, 144-145, 217, 241-242, 383, 391, 399, 406
Athanasius 101
Augustijn, C. 158
Augustinus, A. 29, 31, 37, 101, 322, 395, 406
Avinck, T. (1740-1782) 54, 69, 358, 371
Axters, S. 55-56, 108, 383
Baarda, Tj. 158-159, 382
Baars, A. 60, 183, 383
Baarssen, D. 2, 3, 18, 28-31, 43, 45, 51, 62, 65, 76-77, 84, 90, 97, 101-102, 116-117, 124-125, 219, 254, 274, 328, 355, 367-370, 383
Baauw, G. 269
Bähler, L.A. (1867-1941) 203, 385
Bakhuizen van den Brink, J.N. 81, 384
Bakker, B. 316
Bakker, J. 144
Bakker, W. 139, 384
Balke, C. 226
Balke, W. 368
Barbeyrac, J. 22
Bart, A.A. 254, 384, 395
Barth, J.D. (1871-1947) 165
Barth, K. 46, 63, 128, 243-245, 313, 366, 376, 398
Barueth, J. (1709-1782) 369, 383, 385
Bas, H. 304
Bavinck, H. (1854-1920) 6, 15, 27, 28, 30, 41, 115, 125, 127-136, 138-140, 142-143, 146-147, 149-150, 152-154, 157-158, 160-162, 170, 174, 176-178, 185-186, 206, 216, 219, 256, 301, 327-329, 334-335, 343, 345, 348-349, 352, 374, 384, 386, 389, 398, 400-401, 407-408
Bavinck, J. 127
Baxter, R. (1615-1691) 21, 48, 91, 99, 102, 330, 387, 394
Bayly, L. 393-394
Beach, J.M. 125-126, 128, 131, 384
Beaton, D. 397
Beck, A.J. 106, 384
Beek, A. van de 157, 243, 384
Beek, J. van de 307

PERSONENREGISTER

- Beek, P. van 153, 384
 Beeke, J.R. 49, 51, 58, 62-63, 68, 82,
 94, 100, 103, 176, 185, 237, 256,
 366-367, 384-385
 Belle, J.A. la 58, 385,
 Belt, H. van den 14, 56, 75, 203, 244,
 291, 373, 385, 404
 Benschop, T. 363
 Berg, A. van den 303
 Berg, C.H.W. van den 24, 116, 385
 Berg, C.R. van den 369, 385
 Berg, J. van den 89-90, 103, 168, 385
 Berkelbach van der Sprengel, S.F.H.J.
 206
 Berkhof, H. 24, 385, 398
 Berkouwer, G.C. (1903-1996) 7, 27,
 41, 115, 157-158, 160, 162, 196, 349,
 352, 374, 384, 395, 398
 Beuker, G.J. 173, 385
 Beuker, H. (1834-1890) 173, 385
 Beversluis, N.H. (1850-1931) 252
 Beza, T. 66, 217
 Bierma, L.D. 238, 385
 Biesterveld, P. (1863-1908) 115, 139,
 161, 334, 348, 352, 384
 Bijl, A. (1928-1986) 313
 Binning, H. 279
 Blaauwendraad, J. 10, 41, 253, 285-
 290, 293, 302, 340-341, 350, 354,
 374, 389
 Blaikee, W.G. (1820-1899) 366, 378,
 386
 Blok, P. 404
 Bochove, A. van 279
 Boeder, J. 10, 42, 305, 312-315, 323,
 340-341, 358, 374
 Boeijenga, J.W. 356
 Boender, C. 75, 386
 Boer, G. 226
 Boer, J. de 70, 367, 386
 Boer, W. den 46-47, 108, 386
 Boerke, C. Th. 75, 386
 Boersma, A. 229, 239, 386
 Bolier, B. 254-255, 257-258, 386
 Bonnet, G. (1723-1805) 30, 347, 351,
 389
 Boogaard, R. 284, 386
 Bos, F.L. 172, 386
 Bos, T. (1846-1916) 115, 143-144, 147,
 155, 161, 401
 Bos, W. 144
 Bosch, R.A. 88, 386
 Boston, T. (1676-1732) 20-21, 53, 94,
 103, 188, 224, 279, 281, 304, 347-
 348, 351-352, 361, 372, 396, 401,
 403
 Boufy, C.M. 23
 Boufy, G. 23
 Boufy, J.M. 23
 Bouman, F. 214
 Bouwman, H. 306
 Brahé, J.J. 155, 174, 177, 257, 264,
 285, 380
 Brakel, D.G. (T) à 24, 367, 393, 397
 Brakel, W. à (1635-1711) 30, 81, 108,
 121, 148, 155-157, 169-171, 181,
 201, 206, 213, 219, 233, 257, 259,
 262, 263, 273, 279, 298, 306, 318-
 319, 368, 371, 379, 390, 393, 395,
 397, 404
 Bregman, C. 14, 34, 254, 263, 269,
 327, 386
 Bremmer, C.C. 17, 237, 386
 Bremmer, R.H. 127, 130, 329, 386
 Brienen, T. 25, 173, 255, 374, 376,
 386, 397
 Brink, G. van den 36, 397
 Brink, G.A. van den 14, 18, 27, 29-30,

PERSONENREGISTER

- 44, 48, 50, 64, 79-80, 102-103, 119,
176, 326, 366, 369, 384
- Brink, W.J. van den 26, 368
- Brinkman, M.E. 160, 387
- Broes, P. (1726-1797) 36
- Bronkhorst, H. 327, 387
- Brown, M.G. 91, 102, 387
- Bruin, P.J.M. de 7, 41, 166, 182-186,
188, 192, 195-197, 199-200, 336-
337, 349, 353, 374, 383
- Bruine, J.C. de 73, 89, 387
- Bucer, M. 192
- Buijs, C.M. 366
- Bulkely, P. (1583-1659) 51
- Bullinger, H. (1504-1575) 30
- Burmannus, P. 22
- Byl, N. 240, 250, 372
- Caen, H. 72
- Callow, J. 21
- Calvijn, J. (1509-1564) 9, 29, 31, 46,
56, 63, 80, 86, 108, 116, 120, 130,
176, 178, 210, 214, 217, 221, 233,
235-236, 241-245, 251, 279, 313,
315, 366-367, 369, 375-376, 380,
397, 400
- Carter 81
- Charnock, S. (1628-1680) 20, 56, 81,
363, 387
- Chauncy, I. (1632-1712) 97-98, 257,
308, 318, 362, 371, 391, 402
- Cirkel, J.H. 226
- Calamy, E. 361
- Clairveaux, B. Van 101
- Clarius, I. 101
- Clements, C.J.J. 22, 29, 73, 267, 387
- Clements, G. 18
- Coccejus, J. 50, 383
- Cock, Hendrik de (1801-1842) 25, 148,
173, 376, 403
- Cock, Helenius de 180, 388
- Cole, T. (1627-1697) 100
- Collins, H. 322, 392
- Comrie, A. *passim*
- Comrie, J. 20
- Comrie, P. 19-20
- Comrie, R.C. 23
- Contarenus 101
- Clarisse 36
- Crisp, T. (1600-1643) 102, 119
- Danaeus, L. (1530-1590) 217
- Deetman, P. 357
- Dekker, E. 399
- Dekker, G. 158-159, 388
- Dekker W. 388
- Denlinger, A.C. 56, 387-388, 391
- Descartes, R. (1596-1650) 22
- Deursen, A. Th. van 31, 46, 388
- Diemer, W. 144
- Dijke, P. van 305
- Dikkenberg, W. van den 316, 388
- Dixhoorn, C. van 46, 61-62, 103, 330-
331, 388
- Dolderen, G. van 25-26, 166-167, 173,
178, 182, 388
- Donner, A.M. 143
- Donner, D. 153, 356
- Doornenbal, J.T. (1909-1975) 9, 28,
41, 205, 226-228, 231-232, 249-250,
325, 338-339, 349, 353, 366, 368,
374, 394, 400, 402
- Dop, C. van (1906-1994) 214
- Dorsman, P.J. (1918-1981) 202
- Drayer, M. 165, 381, 388, 403
- Driel, C.M. van 24, 113, 115, 163-165,
239, 388-389
- Driessen, A. (1684-1748) 22, 387
- Eckeveld, J.J. van 287, 290, 293, 327,
341, 350, 354, 389

PERSONENREGISTER

- Eglinton, J. 20, 29, 289
 Eijnatten, J. van 22, 72, 194, 389
 Elliott, M.W. 391, 397-398
 Elshout, A. (1923-1991) 9, 41, 253,
 264, 274-278, 290, 300, 306, 341-
 342, 350, 353, 374, 395, 401-402
 Elshout, B. 274
 Elshout, N. 274
 End, A. van den 30, 389
 Engelhard, N. 22
 Erskine, E. (1680-1754) 20, 226, 279,
 281, 304, 347, 351, 366, 392, 396,
 403
 Erskine, R. (1685-1752) 20, 226, 279,
 281, 304, 347, 351, 366, 392, 396,
 403
 Es, T. Van 53, 355, 367, 389
 Exalto-Boonzaaijer, A. 14
 Exalto, J. 26-27, 127, 198, 203-204,
 208, 239, 254, 325, 327-328, 344,
 389
 Exalto, K. (1919-2003) 9, 13, 41, 44,
 80, 202, 205, 233-238, 241, 248-249,
 288, 301, 328, 338-339, 349, 353,
 367, 374, 380, 392, 405
 Fabricius, F. (1663-1738) 22, 392
 Felix, J.W. (1824-1904) 24, 402
 Ferguson, S.B. 102, 390
 Fergusson, D. 389, 391, 397
 Fesko, J.V. 30-31, 47-48, 56, 64, 390
 Fieret, W. 81, 390
 Fisher, E. 21, 363, 370, 403, 406
 Flapper, D.C. 229, 231, 328, 390
 Flinterman, R.A. 43, 88, 105, 150, 175,
 366, 390
 Flipse, A. 116, 326, 389, 392,
 Florijn, H. 25-26, 166, 252, 255, 390
 Folmer, H. 363
 Fournier, W.J. 22, 390
 Fraanje, J. 316
 Fransen, E. (1827-1898) 26, 252
 Fraser, J. (1639-1699) 67
 Galloway, W. 20, 391
 Gamble, W.G. 45, 56, 61-62, 81, 102,
 330, 391
 Genderen, J. van (1923-2004) 8, 27,
 31-32, 41, 62, 103, 166, 178, 183,
 187-192, 196-201, 326, 328, 336-
 337, 346, 349, 353, 366, 375, 381,
 391, 400
 Gerhard, J. (1582-1637) 57
 Gier, K. de 253, 269, 279, 292, 391
 Ginkel, J.G.H. 198, 391
 Glasius, B. 366, 391
 Goedhart, H. 226
 Golverdingen, M. 17, 28, 34, 114, 146,
 164-165, 204, 252, 254-255, 303-
 305, 327, 391
 Gomarus, F. (1563-1641) 47, 81, 143,
 318, 371
 Goodwin, G. 97, 391
 Goodwin, J. (1594-1665) 48
 Goodwin, T. (1600-1680) 51, 64, 66,
 103, 176, 384
 Gorsel, W. van (1931-2011) 9, 24, 26,
 36, 41, 205, 247-250, 365, 375, 392,
 395
 Goudriaan, A. 4, 13, 23, 47, 56, 217,
 391
 Goudriaan, M. 229, 391
 Graaf, B. de 114, 136, 139, 147, 158,
 391
 Graaf, M. de 14
 Graafland, C. (1928-2004) 9, 28, 44,
 46, 57, 63, 68, 198, 205, 209, 213-
 214, 229, 235-237, 239-250, 256,
 277, 287, 292, 298, 305, 315, 327,
 338, 349, 353, 365-367, 369, 375,

PERSONENREGISTER

- 386, 390, 393, 395
's Gravezande, J.S. 22
Gray, A. (1633-1656) 20, 226, 279,
391, 396, 400, 405
Greaves, R.L. 61, 391
Greef, H. de 229, 392
Greenhill, W. 361
Greijdanus, S. 147, 306
Groe, E. van der 222
Groe, T. van der (1705-1784) 14, 29,
76-77, 80, 219, 222, 267, 281, 324,
333, 347, 351, 367-369, 380, 384,
388, 395-396, 401
Groenendijk, L.F. 81, 392
Groenewegen, J. (1707-1780) 267-268
Groen van Prinsterer, G. (1801-1876)
17
Groot, A. de 22, 24, 166, 204, 215,
368, 383, 392
Groot, J. de 303
Groot, M. de 146, 392
Gunning, J.H. (1829-1905) 36
Guijt, T.C. 233, 392
Haar, J. van der 24-25, 173, 355, 394
Haaren, J. van 257
Hage, D. 304
Halyburton, T. (1674-1712) 49, 51,
201, 344
Ham, H. van der 166-167, 173, 182,
392
Harinck, C. 30, 44, 64, 68, 73, 254,
284, 326, 328, 367-368, 392
Harinck, G. 116, 389, 392, 394
Harten, P.H. van 247, 366, 392
Hatem, A. van 18, 392
Hatem, P. van (1641-1706) 62, 181,
219
Haverkamp, S. 22
Haykin, M.A.G. 322, 392
Heemskerk, D. 18, 392
Heer, A. de 196, 392
Heer, J.M.D. de 18, 255, 367
Heger, G. 400
Helleman, W. 402
Hellenbroek, A. 219, 262, 324, 371
Hepp, V. (1879-1950) 157, 306
Herbertsz, H. 31
Hertog, W.M. den 362
Herzer, M. 82, 100, 385
Heyde, J. de 23
Heyde, J.W. de 23
Heyman, J. 22
Hoek, P.C. 52, 393
Hoekstra, T. 306
Hoeven, D.G. van (1905-2011) 214,
393, 395
Hoeven, R. van 214, 393
Hof, W.J. op 't 36-37, 57, 72, 81, 89,
239, 279, 327, 393-394
Hofstede de Groot 36
Hog, J. 21
Holfelder, K.D. 20, 393
Holtius, N. (1693-1773) 6, 23, 30, 43-
45, 52, 54, 72-74, 76, 88-97, 102,
104-105, 111, 138, 148, 152, 155,
171, 176-177, 194, 227, 247, 257,
262, 264, 291, 293, 313, 320-321,
323, 333, 355, 358-359, 362, 369,
371-373, 376, 379-380, 390
Honert, J. van den (1693-1758) 72, 89-
90, 92-93, 102, 104-105, 117, 131,
134, 172, 189, 194, 207-208, 248,
298, 314-315, 331, 333, 335, 358-
359, 372, 389
Honert, T.H. van den (1666-1740) 22,
30, 93, 95, 194-196, 372, 389
Honig, A.G. (1864-1940) 6, 22, 28,
41, 44-45, 52, 89, 99, 115-116, 138,

PERSONENREGISTER

- 147-153, 155-156, 161-162, 167-168, 176-178, 190, 226, 239, 291, 306, 309, 325, 329, 335, 340, 349, 352, 365-366, 368, 374, 376, 399
- Hoogwerff, B. 28, 226, 361, 393
- Hoorn, M. van den 400
- Hopfl, H.M. 397
- Houte, J. van 369, 396
- Houtman, C. 139, 393
- Hovius, J. 192
- Huber, H. 116
- Huisman, L. 281
- Huizer, M. (1879-1958) 8, 41, 205, 214-218, 228, 248, 315, 377
- Hul, J. van 't 18, 26, 192, 254, 256, 292, 307, 320, 365-366, 374, 393, 405
- Hutcheson, G. (1615-1674) 20, 363, 393
- Irenaeus 101, 158, 398
- Jackson, J. 361
- Janssen, H. (1872-1944) 7, 41, 166, 173-178, 182, 185, 199-201, 291, 336, 349, 353, 377, 380
- Jones, M. 384
- Jong, H. de 73, 394
- Jong, O.J. de 10, 368, 394
- Jong, Tj. de (1942-2014) 18, 366, 392, 394
- Kamp, J. van de 91, 97, 184, 394, 400
- Kapteijn, N.G. 144
- Karel 101
- Karels, J.K. 239, 366, 390, 394
- Keeble, N.H. 21, 394
- Kemp, J. van der 219
- Kennedy, H. (1698-1764) 44, 103-104, 372, 382
- Ketterij, M. van de 304
- Keulen, D. van 128, 387
- Kersten, G.H. (1882-1948) 9, 25-28, 33, 41, 127, 243, 252-280, 282, 284-286, 290, 293-295, 297-301, 303, 306, 309-312, 314, 316-319, 321-325, 327, 339-343, 345, 349-350, 353-354, 358, 361, 368, 376-377, 384, 386-387, 391, 393, 398-399, 401
- Kievit, I. (1887-1954) 226, 229, 368, 395, 401
- Kilcrease, J.D. 57
- Kist, E. (1762-1822) 36
- Kleinbloesem, P.C.H. 38, 395
- Klinken, G. van 114-115, 136, 139, 147, 158, 252, 391, 395
- Knipscheer, F.S. 44, 99, 366, 395
- Koch, J. 113, 116, 121, 124, 395
- Koeijer, R.W. de 26, 54, 60, 123, 367, 395
- Koelman, J. 81, 278, 392
- Koers, N.H. 397
- Kok, J. 144
- Kok, R. 303, 395
- Kole, I.A. 269, 386
- Koning, G.L. (1702-1762) 72, 357
- Kooi, C. van der 128, 157, 395
- Koole, J. 396
- Kort, A. 18-19, 82, 103, 295, 395-396
- Kouwe, J.W. van der 144
- Kranendonk, W.B. 256, 279-281, 303-304, 396
- Kranendonk-Stolk, J. 283, 396
- Kremer, W. (1896-1985) 165
- Krijgsman, L. 36
- Kromsigt, J.C. 29, 367, 396
- Kromsigt, P.J. 148
- Kuipers, Tj. 117, 396
- Kuitert, H.M. 158-159, 384
- Kuyper, A. jr. (1872-1941) 7, 41, 115-

PERSONENREGISTER

- 116, 139, 153-156, 162, 335-336, 348, 352-353, 377-378
- Kuyper, A. sr. (1837-1920) 6-8, 24-25, 27-29, 31, 37, 40-41, 52, 113-131, 133, 135-139, 141-147, 149-153, 156-158, 160-164, 166-173, 175, 177, 179-182, 184, 186-190, 192, 195-197, 199-201, 206, 210, 219, 227-231, 242-243, 246, 249, 252, 256, 258, 266, 268, 292, 296-297, 299, 301, 309, 317-319, 322, 324-325, 334-338, 340-341, 345, 348-350, 352, 365-366, 368, 378, 381, 383-385, 392, 395-396, 400-401, 408
- Kuyper, H.H. (1864-1945) 145-146, 170-171, 378, 399
- Kuyper, J.F. 116
- Kuypers, G. 89
- Lachman, D.C. 20-21, 396
- Lagemaat, T. van de 202-204, 396
- Lampe, F.A. (1683-1729) 73, 287, 373, 394, 396
- Lasco, J. à 116
- Ledeboer, L.G.C. (1808-1863) 25-26, 252, 305, 390
- Leeuwen, H. van (1906-1988) 7, 41, 166, 187-188, 199, 336-337, 349, 353, 378, 399
- Lengkeek, F. 165
- Leurdijk, G.H. 30, 75, 85, 287, 329, 360, 369, 396
- Leydekker, M. 101, 372
- Lieburg, F.A. van 17, 35, 57, 114, 203-204, 327, 329, 375, 389-390, 395, 397, 402, 405-406
- Lindeboom, L. (1845-1933) 6, 114-115, 136-144, 146-147, 149, 152, 161, 334, 348-349, 352-353, 378, 399
- Lingen, F.P.L.C. van (1832-1913) 7, 41, 164, 166-172, 177, 185, 197, 199-201, 336, 378, 392
- Lind van Wijngaarden, J.D. de (1862-1939) 204
- Linde, S. van der (1905-1995) 24, 56, 239, 241, 246, 279, 367, 392, 397
- Liu, T. 61, 397
- Loonstra, B. 51-52, 106, 201, 213, 366-367, 397
- Los, F.J. 81, 397
- Loshe, B. 238, 397
- Lubbertus, S. (ca. 1555-1625) 48
- Luther, M. 26, 29, 63, 84, 211, 217, 233, 235-238, 251, 288, 326, 328, 369, 372, 381, 395, 405
- Maccovius, J. (1588-1644) 30, 103, 130, 139, 153, 174, 176-177, 378, 384, 387
- Madern, J.H. 18, 263, 398
- Maliepaard, G. (1862-1897) 254
- Mallan, D. 316
- Mallan, F. (1925-2010) 10, 27-28, 33, 42, 304-305, 307, 313, 316-319, 322-323, 340-343, 350, 353, 379, 388, 395, 398
- Mahlmann, T. 63, 398
- Marchal, G.W. 206, 398
- Marchie van Voorthuysen, E. du (1901-1986) 36-37
- Marck, J. à (1656-1731) 81, 153, 206
- Maris, J.W. 209, 398
- Marshall, W. 54, 361
- Martyr, J. 101
- Mastenbroek, J. 254, 269, 303-307, 316, 398
- Mastricht, P. van (1630-1706) 46, 52, 74, 78, 95, 106, 108, 130, 153, 184-185, 206, 241, 373, 394, 398

PERSONENREGISTER

- Maurits 388
 Mauritz, G.R. 369, 398
 McCleod, D. 45, 62, 397
 McCleod, J. 49, 397
 MacDonald, J. (1779-1847) 328, 397
 McFarland, I.A. 383
 McGowan, A.T.B. 49, 398
 McGrath, A.E. 30-32, 91, 328, 398
 Meconi, D.V. 400
 Meer, E. van (1891-1954) 27
 Meeuse, C.J. 305, 398
 Meiden, L.H. van der 187, 375, 388
 Meijering, E.P. 24, 52, 113-114, 128, 157, 164, 203, 205-206, 398
 Meisner, B. (1587-1626) 63
 Melissant, C. (1879-1969) 214
 Melzian, E. 274
 Middel, H.H. (1802-1882) 191, 398
 Moerkerken, A. 10, 26, 28, 41, 191-192, 252-253, 286, 290, 292-302, 312, 325, 339-343, 350, 353, 360, 365-366, 369, 379
 Molhuysen, P.C. 395
 Moor, B. de 153
 Moor, J.C. de (1878-1926) 150-151, 175-178, 291, 390
 Mouthaan, J.N. 74, 95, 241, 398
 Mulder, H. 136, 139, 147, 384, 399
 Mulder, P. 287, 399
 Mulder, R. 14
 Mulder, W.E. (1881-1965) 178
 Muller, R.A. 49, 55, 66, 74, 108, 210, 241-242, 250-251, 290, 399
 Muntinge, H. 36
 Nat, J. 22, 399
 Nauta, D. 22, 146, 170, 365, 399
 Needham, N.R. 366, 399
 Nelson, Ch. 38, 399
 Niet, C.A. de 81, 94, 100, 273, 399
 Nieuwland, P. 361
 Nijsink, H.J. 254-255, 257, 399
 Noordewier, T. 146
 Noordmans, O. (1871-1951) 36, 405
 Noordtzij, M. (1840-1915) 115, 139, 144, 146, 161, 334, 348, 352, 393
 Noorlandt, J. 165, 399
 Nupoort, J. (1733-1781) 56, 74-75, 85, 373, 397
 Nyssa, G. van 101
 Offerhaus, L. 22
 Oldebarnevelt 388
 Oort, J. van 383
 Oosterhof, B.J. 165
 Os, A. van der (1722-1807) 88-90, 92, 95, 103, 105, 117, 186, 314, 358-359, 367, 372-373, 385-386, 393
 Ouboter, B. 23
 Overduin, J. (1851-1928) 255
 Overeem, J. 226, 400
 Owen, J. (1616-1683) 30, 47, 51, 90, 92-93, 99, 335, 359, 362-364, 369-370, 384, 390, 399, 405
 Packer, J.I. (1926-2020) 244, 328, 400
 Pareus, D. (1548-1622) 48
 Park, J.E. 29-30, 44, 51, 78, 117, 128, 368, 400,
 Paul, H. (1928-2019) 10, 40-41, 237, 253, 283-284, 300, 325, 342, 350, 353, 369 379, 395
 Pearce, A.S.W. 23, 400, 405
 Pederson, R.J. 102, 366, 385, 400
 Peiffers, W. (1705-1779) 369, 383
 Pemble, W. (ca. 1591-1623) 61, 103, 391
 Philips, N. 56, 388
 Pieneman, C. (1863-1912) 254-255, 316
 Pieters, W. 368, 400

PERSONENREGISTER

- Pighius, A. 101
 Pijl, M. van der 23
 Piscator, J. (1546-1625) 48
 Pitkin, B. 56, 400
 Placeus, J. (1596-1655) 48
 Plato 241, 250
 Polanus, A. (1561-1610) 52
 Polder, A. 18, 366, 400
 Pollmann, K. 37, 322, 400
 Ponsteen, H.J. 167, 400
 Poot, J.J. 226
 Praamsma, L.J. (1910-1984) 368, 400
 Reenen, G. van (1864-1935) 27
 Reenen, R. van 327, 400
 Regterschot, A.J. 188, 290, 400
 Reitsma, J. (1837-1902) 368, 400, 402
 Renkema, G. 164, 171, 404
 Reus, C. de 23
 Reuver, A. de 9, 28, 38, 41, 53, 68, 80-81, 205, 233, 245-247, 298, 367-368, 380, 395
 Rhijn, M. van 188, 360, 401
 Ridderbos, H. 143
 Ridderbos, J. 147, 306
 Rietdijk, D. 274, 401
 Rijksen, L. (1902-1969) 9, 41, 253, 257, 269-274, 277-279, 284, 290, 294-295, 300-301, 312, 339-342, 350, 353, 380, 391
 Rijnsdorp, C. 327
 Rijssen, L. (1630-1700) 56, 266, 291, 373
 Rippen, C.C.E. 157
 Roelofsen, F. 279
 Rollock, R. (1555-1599) 56
 Rongen, G. van 45, 401
 Roos, G. 198, 391
 Roos, J. 19, 401
 Roos, M. 401
 Roos, P. 19, 395, 401
 Ross, J. 362
 Rossal, M 22
 Rothe, R. (1799-1867) 117, 160
 Roukens, A.A. 184, 394
 Rouwendal, P. 18, 172, 242, 256, 305, 383, 401
 Ruitenberg, K. 316, 388
 Ruiter, E. de (1854-1943) 305
 Ruiter, J.A. de (1947-2018) 24, 29, 368, 401, 404
 Ruler, A.A. van 36, 387, 393, 401
 Rullmann, J.C. 143, 401
 Rutgers, F.L. 145
 Rutherford, S. (1600-1661) 62, 131, 185
 Ruysch, M. (1719-1790) 90, 373
 Ryken, P.G. 20, 401
 Saldenus, G. 81, 314, 318
 Schaik, B. van 172, 401
 Schellingerhout, C. van 356-357
 Schelven, B. van 145
 Schilder, K. (1890-1952) 37, 146, 182, 367, 401, 408
 Schipper, J. 28-30, 41, 44, 252-253, 257, 290-291, 300, 365, 401
 Schippers, B. 36
 Scholten, H. 144
 Scholten, J.H. 127, 153, 166
 Scholten, L.M.P. (1939-2020) 11, 42, 305, 313, 320-321, 323, 380, 393, 404
 Schortinghuis, W. (1700-1750) 29, 89, 219, 324, 366-367, 396, 405-406
 Schot, A. 254,
 Schot, M.M. 27, 396
 Schram, P. 36
 Schuit, J.J. van der (1882-1968) 7, 41, 165-166, 173, 178-182, 184, 186,

PERSONENREGISTER

- 188, 192, 195-196, 199-201, 301,
307-308, 336-337, 344, 349, 353,
375, 380, 388
- Schultens, A. (1686-1750) 22, 73, 93,
373, 387
- Schultens, J.J. (1716-1778) 20, 43, 73,
86-87, 89, 93, 103, 186, 320, 331,
333, 359-360, 371, 373, 385, 387
- Schuppen, H.J. (1883-1969) 208, 389
- Schutte, G.J. 37, 401
- Schuttenius, E. 97, 394
- Seaman, L. 61, 397
- Selderhuis, H.J. 199, 383, 385, 392,
400-401
- Shalome, S. Ben 360
- Shepard, T. (1605-1649) 36, 53, 308,
361
- Sinnema, D. 37, 217, 251, 401
- Sliedregt, J. van (1914-1973) 9, 41,
205, 226, 229-232, 249-251, 338-
339, 349, 353, 380, 390, 392
- Sluis, J. van 22-23, 368, 387, 402
- Smilde, E. 120, 122, 130, 402
- Smilde, L.A. 144
- Smits, C. (1898-1994) 37, 403
- Smoutius, A. (1579-1646) 92, 95
- Smytegelt, B. 24, 219, 247, 324, 375
- Snel, J.D. 115, 402
- Snoep, A. (1930-1980) 10, 19-20, 41,
253, 274, 284-285, 341
- Snoep, M. 400
- Spijker, W. van 't 8, 41, 81, 164-166,
168, 170-171, 173, 178, 183, 189,
192-197, 199, 238, 318, 336-337,
349, 353, 367, 375, 380, 386, 391,
399
- Spivey, J. 97, 402
- Staedtke, J. 30, 402
- Steenblok, C. (1894-1966) 10, 42, 225,
253, 269, 279, 303-313, 316, 321-
323, 327, 344, 376, 380-381, 398,
401, 403
- Steenblok, N. (1843-1906) 305
- Steinmann, M. 38, 402
- Sterke, A. de 23
- Stolk, L. 229
- Stolk, M. 19, 402
- Storig, H.J. 56, 402
- Strausberg, M. 38, 399, 402
- Stump, E. 400
- Stuut, P. 357-358
- Taffin, J. 281
- Tapper, R. 101
- Tarré, A. 23
- Teellinck, W. (1579-1629) 14, 24, 50,
57, 81, 367, 373, 393, 397
- Teilingen, van 73
- Textor, B. (ca. 1560-1602) 92
- Thuynten, T. van (1679-1742) 29, 73,
406
- Thysius, A. 106, 291, 373
- Tilburg, N. 22
- Tol, J.P. van de 357
- Toom, H.D. den 307
- Toor, A.F. van 264, 274, 306, 322, 402
- Trigland, J. (1583-6154) 92, 318
- Turretini, F. (1623-1687) 30, 81, 100
- Twisse, W. (1578-1646) 61, 103, 388,
404
- Udemans, G.C. (ca. 1581-1649) 279
- Ursinus, Z. (1534-1583) 75-76, 80, 92,
217, 322, 330, 333, 347, 351, 386,
403-404
- Valen, L.J. van 21, 37, 327, 363, 365-
366, 370, 394, 403
- Valkenburg, R. 202, 204, 218, 233,
305, 316, 403
- Vause, R. 19-20

PERSONENREGISTER

- Veenhof, J. 159
 Veldhoen, C. 357
 Veldman, H. 25, 173, 403
 Velema, J.H. 200, 403
 Velema, W.H. (1929-2019) 8, 31-32, 41, 56, 116, 166, 196-200, 271, 329, 336-337, 349, 353, 375, 381, 395, 403
 Velzen, C. van (1696-1752) 22
 Velzen, S. van (1809-1896) 7, 172, 184, 186, 188, 199, 201, 382, 386, 399, 401
 Venema, C.P. 100, 403
 Verboom, J.H.R. 305, 313, 365, 380, 403
 Verboom, W. 329, 403
 Verbrugge, O. (1670-1745) 22, 399
 Vergunst, A. (1926-1981) 9, 28, 41, 253, 279-282, 299, 301, 303-304, 312, 325, 341-343, 350, 353, 381, 391, 395-396
 Vergunst, H. 279
 Vergunst, P.J. 374, 405
 Verhagen, A. (1887-1959) 304
 Verheij, M. 196
 Vermeer, J. 219, 255, 257
 Vermeulen, H. 37, 403
 Vernon, E.C. 61, 404
 Verschoor, J. (1648-1700) 62
 Verschoor, J.W. 148, 368, 404
 Verster, J.L. (1745-1815) 292, 360, 401
 Verwijs, J.M. 36
 Visscher, H. (1864-1947) 204-205, 215, 392
 Visscher-Houweling, M. 29, 253, 404
 Visser, P.A. 88-89, 369, 404
 Visser, P.L.D. 165
 Vlastuin, W. van 4, 13, 29, 51, 57, 76, 97, 244, 328, 369, 384, 404
 Vliet, J. van 237, 384
 Voetius, G. (1589-1676) 29, 50, 81, 94, 97, 100, 106, 123, 130, 143, 151, 153, 174, 176-177, 258-259, 262, 263, 265, 271, 273, 297-298, 306, 318, 364, 369, 378, 383, 394, 398-399
 Vogelaar, L. 253, 404
 Vogelaar, S.J. 144
 Voget, A. (1695-1771) 22, 390
 Voorwinden, T. 75, 404
 Vree, J. 45, 404
 Vreeswijk, A.G.J. 309
 Vreugdenhil, D. 316
 Vreugdenhil, J. (1879-1944) 165
 Vries, H. de 13, 283, 320, 404
 Vries, M.J. de 404
 Vries, P. de 19, 24, 30, 198, 369, 402, 404
 Vries, W. de 13
 Vrijer, M.J.A. de 366, 405
 Vroegindewey, A. 218, 247
 Vroegindewey, J. 218
 Vroegindewey, L. (1901-1969) 8, 28, 41, 204-205, 218-225, 229, 249, 338-339, 349, 353, 381
 Vroegindewey, Willem 218, 405
 Vroegindewey, Wouter 218
 Vroom, H.M. 159
 Wall, E.G.E. van der 369, 405
 Wallet, B. 165, 405
 Walt, B.J. van der 402
 Wassenaar, J.D.Th. 405
 Watson, P.S. 238, 405
 Weaver, S. 322, 392
 Wellhausen, J. (1844-1918) 117, 139, 160
 Wereld, H. van der 365
 Werner, Gn. 20, 405

PERSONENREGISTER

- Wesselius, J. (1671-1745) 22, 383
 Wesselius, H. 72
 Wessels, J.H. 164, 171
 Westerbeek van Eerten, J.J. 171-172, 378
 Westerholm, S. 238, 405
 Westerhuis, J. 144
 Wielema, M. 62, 181, 405
 Weststrate, J.A. 254
 Weststrate, J.C. 256
 White, J.W. 373
 Wielenga, D.K. (1841-1902) 115, 139, 146, 161, 334, 348, 352, 399
 Wiersinga, H. 158-159
 Wijk, B. van 267, 405
 Wijndelts, J.W. 153, 405
 Wilschut, H.J.C.C.J. 205-206, 405
 Winckel, W.F.A. (1852-1945) 173-175, 177
 Wink, A. 303
 Wisse, G. (1873-1957) 115, 146, 165, 388, 405
 Wisse, J. (1843-1921) 7, 41, 164-167, 172-173, 177-178, 183-184, 186, 188, 199, 201, 336, 349, 353, 382, 400
 Wisse, P.M. 14, 47, 81-82, 100, 107, 241, 304, 368, 391, 405
 Wit, J. de 363
 Witsius, H. (1636-1708) 27, 29-30, 48, 50-51, 62, 76, 81, 102-103, 176-177, 188, 333, 347, 351, 369, 373, 375, 387, 400
 Witteveen, K.M. 73, 406
 Wittichius, J. 22
 Woelderink, J.G. (1886-1956) 8, 27, 41, 191-192, 205-218, 225, 227-228, 239-240, 246, 248-250, 315, 338-339, 343, 346, 349, 353, 375, 377, 382, 398, 405
 Wolvers, G. 214, 406
 Woods, R.H. 38, 399
 Woude, R.E. van der 89, 406
 Wright, S. 21, 406
 Zanchius, G. 66, 73, 217, 242
 Zee, G. van der 41, 406
 Zevenbergen, P.A. 36, 406
 Zwaag, K. van der 13, 26, 44, 58, 225, 253-254, 260, 268, 285, 293, 305, 395, 406
 Zwaag, W. van der 369, 406
 Zweden, J. van 252, 377
 Zweistra, H. 107, 368, 406
 Zwingli, U. 127